

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

OSMANLI MODERNLEŞMESİ
BAĞLAMINDA YENİ OSMANLILAR
HAREKETİNİN DEVLET VE HUKUK
ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Elif ÖZDEMİR

Danışman
Prof. Dr. Muhammet Emin RUHİ

Erzincan/2021

TEZ BİLDİRİMİ

“Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Yeni Osmanlılar Hareketinin Devlet ve Hukuk Anlayışı” isimli “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. **03/09/2021**

ELİF ÖZDEMİR

OSMANLI MODERNLEŞMESİ BAĞLAMINDA YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DEVLET VE HUKUK ANLAYIŞI

Elif ÖZDEMİR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu
Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2021

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muhammet Emin RUHİ

ÖZET

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ilanı ile yepyeni bir boyut kazanan Osmanlı modernleşme sürecinde bir yanda eski siyasi ve askeri kurumlar kaldırılırken, diğer yanda siyasi, idari, askeri ve hukuki nitelikli pek çok reform hareketi başlamıştır. Fakat bu süreç içerisinde siyasi iktidarı sınırlandırma işlevi gören bazı geleneksel kurumların yerine, yenisi ikame edilememiş, bu durum ise ideolojik bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluk, “Kalemiye” denilen bürokrat kesimin yönetime egemen olmasıyla sonuçlanmıştır.

Bürokrat kesimin tesis ettikleri aydın despotizmi; Batı kökenli hürriyet, adalet, demokrasi, anayasacılık ve parlamentarizm gibi pek çok mefhum ile yeni tanışmış olan genç neslin tepkisini çekmiştir. İslami birikim ve Batı felsefesi ile kendilerini geliştiren bu gençler Osmanlı Devleti’ni, hem iç hem de dış siyasette içerisinde bulunduğu müşkül durumdan kurtarmak ve devlet adamlarının keyfi iktidarına son vermek amacıyla fikri bir muhalefet hareketi tesis etmişlerdir. Kendilerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını veren bu hareketin temel hedefleri, ülkede hürriyetin ve adaletin tesis edilmesi olup bu yolda tüm Osmanlı halkının temsil edileceği bir parlamentonun ve özü şeriata dayanan bir anayasal düzenin kurulmasını talep etmektedirler. Bu tez çalışmasında, ilk önce dönemin atmosferi içerisinde Yeni Osmanlılar hareketinin mücadelesine yer verilecek ve sonrasında ise Yeni Osmanlıların ileri sürdükleri siyasi ve hukuki fikirler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Modernleşmesi, Yeni Osmanlı Cemiyeti, Meşrutiyet, Namık Kemal, Ali Suavi.

**THE STATE AND LAW UNDERSTANDING OF THE YOUNG
OTTOMAN MOVEMENT IN THE CONTEXT OF OTTOMAN
MODERNIZATION**

Elif ÖZDEMİR

**Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences,
Department of Public Law Master's Thesis, September 2021**

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Muhammet Emin RUHİ

ABSTRACT

In the Ottoman modernization process, which took on a whole new dimension with the proclamation of the Gulhane Hatt-ı Humayunu in 1839, many reform movements of political, administrative, military and legal nature began, on the one hand, abolishing old political and military institutions. But in this process, some traditional institutions that served to limit political power could not be replaced by a new one, which created an ideological gap. This gap has resulted in the rule of the bureaucracy called “Kalemiye”.

The intellectual despotism established by bureaucracy was attracted the reaction of the younger generation, who had just become acquainted with many concepts such as freedom, justice, democracy, constitutionalism and parliamentarianism of Western origin. These young people, who developed themselves with Islamic knowledge and Western philosophy, established an intellectual opposition movement in order to save the Ottoman Empire from the difficult situation in both domestic and foreign politics and to put an end to the arbitrary power of the statesmen. The main goals of this movement, which calls itself the new Ottoman society, are to establish freedom and justice in the country, demanding the establishment of a parliament in which all the Ottoman people will be represented and the establishment of a constitutional order based on Sharia. In this thesis, the struggle of the Young Ottomans movement in the atmosphere of the period will be included and the political and legal ideas put forward by the Young Ottomans will be examined.

Key Words: Ottoman Modernization, Young Ottomans, Constitutionalism, Namik Kemal, Ali Suavi.

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE REFORM HAREKETLERİ VE YAŞANAN ZİHİNSEL DÖNÜŞÜM

I. TANZİMAT ÖNCESİ REFORM HAREKETLERİ	4
A. 17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı'nın İçinde Bulunduğu Genel Durum	4
1. Osmanlı Devleti'nin Geri Kalmasına Yol Açan Faktörlere Kısa Bir Bakış	4
2. İlk Yenileşme ve Batılılaşma Adımları.....	9
B. III. Selim Dönemi	12
C. II. Mahmut Dönemi	14
1. II. Mahmut'un Tahta Geçişi ve Ayanlarla İttifak Yapması (Sened-i İttifak)	14
2. Merkezi Otoritenin Sağlamlaştırılması	16
3. Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması	17
4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısır Krizi.....	20
5. II. Mahmut'un Reformlarına Genel Bakış	23
6. Tanzimat Öncesi Reform Harekelerinde Zihinsel Dönüşüm ve Kültürel Faaliyetler	28
a) Yeni Okulların ve İdari Kurumların Yeni Nesil Üzerindeki Etkileri.....	28

b) Matbaanın Yeniden İşlerlik Kazanması ve Çıkarılan İlk Gazeteler.....	29
c) Batı Medeniyetine Dair Yeni Fikirlerin Ortaya Çıkışı.....	30
II. TANZİMAT DÖNEMİ REFORM HAREKETLERİ.....	33
A. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanını Hazırlayan Şartlar.....	33
B. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanı	36
1. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Şekli ve Niteliği	37
2. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İçeriği	39
3. Gülhane Hatt-ı Hümayunu İle Kanunlaştırma Hareketi	40
C. Gülhane Hatt-ı Hümayunu İle Başlayan Tanzimat Dönemi.....	41
1. Tanzimat ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu	41
2. Tanzimat Kadrosu	43
3. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı'nın İlanı	45
4. Tanzimat Dönemi'nde Kanunlaştırma Hareketi	47
5. Tanzimat Dönemi'nde Devlet Teşkilatı	50
6. Parlamento Geleneğine Doğru: Deneyimler ve Birikimler	51
D. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Aydınının Geçirdiği Zihinsel Dönüşüm... 53	
E. Tanzimat Döneminin Başarısızlıkları ve Dönem Hakkında Genel Değerlendirme	61

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

I. 1860-1876 YILLARI ARASINDA OSMANLI DEVLETİNİN GENEL DURUMU	64
A. Osmanlı Devleti'nde Yaşanan İç ve Dış Gelişmeler (1860-1876)	64
B. 1860'lı Yıllara Genel Bakış	66
C. Bâb-ı Âli Yönetimi'ne Yönelik Muhalif Hareketlerin Başlaması: Kuleli Vakası (1859)	68
II. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DOĞUŞU	71

A. Yeni Osmanlılar Hareketine Hayat Veren Neslin Yetiştirilmesi	71
B. Hareketin İsmi ve Ortaya Çıktığı Tarih Hakkındaki Tartışmalar	73
1. Hareketin İsmi Üzerine	73
2. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kuruluş Tarihi Hakkındaki Tartışmalar	75
C. Yeni Osmanlılar Hareketinin Önde Gelen Şahsiyetleri	78
III. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN BAŞLANGIÇ DÖNEMİ	83
A. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kökeni: İttifak-ı Hamiyyet yahut Meslek Cemiyeti (1865-1867)	84
1. Cemiyet İle İlgili Temel Olarak Ele Alınan Kaynaklar	84
2. Cemiyet'in Kuruluşu	84
3. Cemiyet'in Açığa Çıkması ve Yapılan Yargılamalar	86
B. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Hamisi: Mustafa Fazıl Paşa	91
1. Mustafa Fazıl Paşa'nın Nord Gazetesine Verdiği Cevap	94
2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Mektubu	96
C. Muhbir ve Tasvir-i Efkâr Gazeteleri	97
1. Dönemin Önemli Gelişmeleri ve Osmanlı Kamuoyunun Durumu	97
2. Muhbir Gazetesinin Giritli Müslümanlara Yönelik Yardım Kampanyası ve Ardından Gelen Eleştiri Yazıları	99
3. Tasvir-i Efkâr Gazetesi ve Namık Kemal	100
4. Muhbir Gazetesinin Kapatılması	101
5. Kararname-i Ali ve Tasvir-i Efkâr Gazetesinin Kapatılması	103
6. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin Sürgün Edilmesi	103
7. Mustafa Fazıl Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı Avrupa'ya Davet Etmesi	104
D. Yeni Osmanlıların Avrupa'ya Çıkışları	105
IV. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN BİRİNCİ EVRESİ: AVRUPA YILLARI (1867-1870)	106
A. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya Seyahati ve Yeni Osmanlılar	106
B. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kurulması	107
C. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü ve Muhbir Gazetesi	109

1. Genel	109
2. Cemiyetin Resmi Yayın Organı: Muhbir Gazetesi (1867-1868).....	110
D. Hürriyet Gazetesi (1868-1870).....	112
1. Genel Bilgiler.....	112
2. Hürriyet Gazetesinin Hususiyetleri.....	113
3. Mısır’da Yaşanan Yeni Gelişmeler.....	114
4. Hürriyet Gazetesinin Hidiv’in İcraatlerine Karşı Tutumu	116
E. Mustafa Fazıl Paşa’nın Yeni Osmanlılara Mektubu ve Cemiyet’in Dağılma Sürecine Girmesi	117
F. Cemiyet Üyeleri Arasında Çıkan Uyuşmazlıklar ve Ayrılıklar.....	118
1. Namık Kemal ve Arkadaşlarının Hürriyet Gazetesinden Ayrılışları	118
2. Yeni Osmanlıları Arasındaki Polemiklerin Açığa Çıkması ve Cemiyet’in Dağılması.....	119
3. Ziya Paşa’nın Hidiv İsmail Paşa’dan Finansal Destek Alması ve Hürriyet Gazetesinin İkinci Evresi (1869-1870).....	122
a) Genel Açıklamalar	122
b) Hürriyet Gazetesinin İkinci Evresi.....	123
c) Ziya Paşa’nın Londra’dan Kaçması ve Hürriyet Gazetesini Cenevre’de Yayınlaması	124
G. Yeni Osmanlılar Tarafından Çıkarılan Diğer Gazeteler.....	124
1. İttihad Gazetesi	124
2. İnkılab Gazetesi	125
H. Yeni Osmanlıların Avrupa’daki Son Yılları.....	127

V. YENİ OSMANLILAR CEMİYETİ’NİN İKİNCİ EVRESİ: İSTANBUL

YILLARI (1872-1876)..... 128

A. Namık Kemal’in İstanbul’a Dönüşü ve Yaşananlar	128
B. Âlî Paşa’nın Ölümü ve Mahmud Nedim Paşa’nın Sadareti	129
C. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Yeniden Canlanması ve İbret Gazetesi.....	131
1. İbret Gazetesi (1872-1873)	132
2. İbret Gazetesinin Tatil Edilmesi ve Yeni Osmanlıların Sürgünü	132

a) Hidiv İsmail Paşa'nın Namık Kemal ve Arkadaşlarına İkinci Kez Maddi Destek Teklif Etmesi	132
b) Midhat Paşa'nın İlk Sadareti	134
3. İbret Gazetesinin İkinci Evresi: Namık Kemal'in Yayın Hayatına Geri Dönüşünü İlan Etmesi	135
D. Bâb-ı Âli'nin Basın ve Yayın Hayatına Yönelik Baskı ve Sansürleri.....	136
E. İbret Gazetesinde Sona Doğru	137
F. Vatan -yahut- Silistre Piyesi ve İbret Gazetesinin Kapatılması.....	138
G. Yeni Osmanlıların Sürgün Edilmesi (1873)	139
VI. YENİ OSMANLILAR HAREKETİ'NİN ÜÇÜNCÜ EVRESİ: KANUN-I ESASİ SÜRECİ (1876-1877)	141
A. Birinci Meşrutiyete Doğru: Abdülaziz Devrinin Son Yılları	141
1. İç ve Dış Politikada Yaşanan Önemli Gelişmeler.....	141
2. Mahmut Nedim Paşa Hükûmetine Yönelik Tepkiler ve Talebe-i Ulûm (Softa) Ayaklanması	143
B. 30 Mayıs 1876 Darbesi: Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ve V. Murad'ın Tahta Geçmesi.....	145
1. 30 Mayıs 1876 Darbesine Genel Bir Bakış.....	145
2. 30 Mayıs 1876 Darbesinde İngiltere'nin Rolü ve Olayların Dış Basına Yansıması	146
3. Darbe Kadrosundaki Paşaların Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar: Meşrutiyet Tartışmaları	148
4. Abdülaziz'in Şüpheli Ölümü ve Çerkes Hasan Vakası	151
C. V. Murad'ın Akıl Sağlığının Bozulması ve II. Abdülhamid'in Tahta Geçmesi.....	153
D. 1876 Kanun-i Esasi'sinin İlan Edilmesi Süreci	154
1. Kanun-i Esasi Rejimini Ortaya Çıkaran Dış Faktörler	154
2. Anayasa Hazırlık Çalışmaları	155
a) Anayasa Komisyonu (Cemiyet-i Mahsusa) Çalışmaları	155

b) Heyet-i Vükela'nın Kanun-ı Esasi Taslağı Üzerinde Yaptıkları Değişiklikler.....	157
c) Kanun-i Esasi Hazırlık Çalışmalarında Yeni Osmanlılar	160
3. Kanun-i Esasi'nin İlanı (23 Aralık 1876) ve Tersane Konferansı	162
4. Kanun-i Esasi'nin İçeriği ve Genel Özellikleri.....	164
E. Yeni Osmanlıların Tasfiyesi ve Akıbeti	169
1. Ziya Paşa ve Namık Kemal'in İstanbul'dan Uzaklaştırılmak İstenmesi	169
2. Midhat Paşa'nın Sadarettin Azli ve Sürgünü	170
3. Namık Kemal'in Akıbeti.....	172
4. Ali Suavi'nin Akıbeti.....	173
a) Ali Suavi'nin İstanbul'daki Son Yılları	173
b) Çırağan Vakası (1878)	175
5. Diğer Yeni Osmanlıların Akıbeti.....	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DEVLET VE HUKUK ANLAYIŞI

I. YENİ OSMANLILARIN SİYASİ VE HUKUKİ FİKİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ .....

180

A. Yeni Osmanlılar Hareketinin Ortaya Çıkış Sebebi ve Temel Nitelikleri ..	180
B. Yeni Osmanlıların Hususiyetleri	182
C. Yeni Osmanlı "Hissiyatı": Maziye Duyulan Özlem ve Geleceğe Yönelik Umutlar.....	185
D. Yeni Osmanlılara Göre Osmanlı Devleti'nin Kurtuluş Reçetesi.....	189
E. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Temel Programı	191

II. YENİ OSMANLILARDA DEVLET VE HUKUK DÜŞÜNCESİ .....

194

A. Namık Kemal'in Devlet ve Hukuk Anlayışı	194
1. Namık Kemal'in Devlet Anlayışı	194
a) Genel Bakış	194
b) Devletin Kökeni ve Siyasi Hâkimiyetin Kaynağı	196

c) Namık Kemal'e Göre Devletin Dayandığı Esaslar	202
(1) Genel Bakış	202
(2) Sınırlı İktidar Anlayışı ve Kuvvetler Ayrılığı	204
(3) Zulme Karşı Direnme Hakkı Üzerine Namık Kemal'in Düşünceleri	206
(4) İslam Hukukuna Bağlılık (Şeriata Riayet)	208
(5) Namık Kemal'e Göre İdeal Devlet Mekanizması	209
(a) Genel Bakış	209
(b) Temel Meclisler.....	211
(i) Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet.....	211
(ii) Meclis-i Şûrâ-yı Devlet	216
(iii) Senato.....	217
(c) Padişah ve Vükela	218
d) Namık Kemal'de Hürriyet Fikri ve Hürriyet-İktidar İlişkisi.....	221
e) Hukuk Önünde Eşitlik (Müsavat)	224
2. Namık Kemal'in Hukuk Anlayışı	225
a) Genel Bakış	225
b) Namık Kemal'e Göre Hukukun Tanımı ve Mahiyeti	226
c) Hukukun Tasnifi.....	230
d) Hak ve Adalet Düşüncesi	233
e) İslam Hukuku (Fıkıh) ve Kanunlaştırma Hareketi Üzerine	235
f) Yargı Teşkilatına Dair Görüşleri ve Önerileri	238
B. Ziya Paşa'nın Devlet ve Hukuk Anlayışı	241
1. Ziya Paşa'nın Devlet Anlayışı	241
a) Genel Bakış	241
b) Devletin Kökeni ve Siyasi Hâkimiyetin(Egemenlik) Kaynağı	243
c) Ziya Paşa'ya Göre Osmanlı Devletinin Gerilemesinin Nedenleri ve Tanzimat'ın Etkisi.....	245
d) Ziya Paşa'ya Göre Devletin Kurtuluş Reçetesi: Usul-i Meşveret....	252
e) Ziya Paşa'nın Hürriyet Anlayışı.....	256
2. Ziya Paşa'nın Hukuk ve Yargı Üzerine Düşünceleri.....	257

C. Ali Suavi'nin Devlet ve Hukuk Anlayışı.....	259
1. Ali Suavi'nin Devlet Anlayışı.....	259
a) Genel Bakış	259
b) Ali Suavi'nin Bâb-ı Âli Hükümetine Yönelik Eleştirileri.....	260
c) Siyasi Hâkimiyet ve Hükümet	263
d) Kuvvetler Birliği ve Fonksiyonlar Ayrılığı Meselesi.....	265
e) Hilafet ve Devlet Başkanlığı	265
f) Zulme Karşı Direniş ve İsyan Teorisi	267
g) Usul-i Meşveret Üzerine Düşünceleri	268
h) Hukuk Önünde Eşitlik (Müsavat)	270
2. Ali Suavi'de Hukuk ve Yargı Teşkilatına Dair Düşünceleri	271
3. Ali Suavi'nin Ele Aldığı Diğer Meseleler	276
D. Mehmed Bey'in Devlet ve Hukuk Anlayışı	278
1. Genel Bakış	278
2. Mehmed Bey'in Siyasi ve Hukuki Fikirleri	279
E. Mustafa Fazıl Paşa'nın Siyasi ve Hukuki Fikirleri.....	283
F. Yeni Osmanlılarla Bağlantıları Olan Şahsiyetler	289
1. İbrahim Şinasi (1826-1871)	289
2. Ahmed Midhat Paşa (1822-1884).....	293
G. Yeni Osmanlılar Hareketine Yönelik Başlıca Eleştiriler ve Hareketin Sonraki Nesillere Olan Etkisi	296
SONUÇ.....	302
KAYNAKÇA	310
BU ÇALIŞMADA YARARLANILAN YENİ OSMANLILARA AİT BAZI MAKALELERİN LİSTESİ	331
İNTERNET KAYNAKLARI	334

KISALTMALAR

AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜEHFD	: Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
bkz.	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
E. T.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editör
EÜHFD	: Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
İLAM	: İlmi Araştırmalar Merkezi
İÜHFM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
M.Ö.	: Milattan Önce
md.	: Madde
No.	: Numara
OTAM	: (Ankara Üniversitesi) Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

SBF	: Siyasal Bilgiler Fakóltesi
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
ss.	: Sayfa Aralığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
Y.	: Yıl

GİRİŞ

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, bir grup genç aydın tarafından Bâb-ı Âli yönetimine karşı kurulmuş fikri bir muhalefet hareketidir. Amacı, Osmanlı Devleti’ni o dönem kaçınılmaz olarak görülen çöküşten kurtarmaktır, bunun yolu ise Osmanlı topraklarında yaşayan dili, dini ve ırkı fark etmeksizin tüm ahalinin, temsili bir meclis çatısı altında temsil edilmelerinden ve temeli şer’i hukuka dayalı bir anayasal düzen tesis etmekten geçmektedir.

1865 yılında kurulan İttifak-ı Hamiyet (diğer adı: Meslek) adlı gizli bir cemiyetin bir devamı olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, 1867 yılında Paris’te kurulmuş ve daha önce Osmanlı topraklarında görülmemiş bir muhalif hareketi oluşturmuşlardır. Bunu gerçekleştirirken de kitle iletişim araçlarını yaygın şekilde kullanmışlardır. Yeni Osmanlılar belirledikleri hedefler doğrultusunda *Muhbir*, *Hürriyet*, *Ulûm*, *İttihad*, *İnkılab*, *İbret* ve *Hadika* gibi gazetelerde fikri muhalefetlerini sürdürmüşlerdir.¹ Bu hareketin önde gelen şahsiyetleri Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Sağır Ahmet Beyzade Mehmed Bey, Kayazade Reşat Bey, Menapizade Nuri Bey ve Agâh Efendi’dir. 1867 yılında Avrupa’ya firar eden bu genç aydınlar, burada Mustafa Fazıl Paşa’nın finansal destekleriyle Paris’te Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni kurmuşlardır.

Kanaatimizce Yeni Osmanlılar hareketinin, dönemin koşullarından bağımsız ve soyut bir hareket olarak değerlendirilmesi doğru değildir. Aksine bu hareketin doğuşunu, 19. yüzyılın siyasi atmosferinin ve değişen sosyal, idari ve ekonomik dinamiklerin yarattığı düzenin bir sonucu olarak görmek gerekir. Bu nedenle “*Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Yeni Osmanlılar Hareketinin Devlet ve Hukuk Anlayışı*” adını taşıyan bu tez çalışmasında Yeni Osmanlıların fikri mücadeleleri, dönemin koşulları ve olayları çerçevesinde ele alınacaktır.

---

¹ Çalışmamızda (özellikle üçüncü bölümde) Yeni Osmanlıların neşrettikleri gazetelerdeki pek çok yazıdan alıntı yapılmıştır. Usulüne uygun atıf kurallarıyla aktarılan ve Latin harflerine çevrilmiş olan bu alıntılar içerisinde, anlamı bilinmeyen ve artık dilimizde kullanılmayan kelimelerin anlamlarına, *kapalı parantez* kullanılmak suretiyle yer verilmiştir.

Bu tez çalışması giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölüm *“Osmanlı Modernleşme Sürecinde Reform Hareketleri ve Yaşanan Zihinsel Dönüşüm”* adını taşımaktadır. Esasen bu hareketin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle 18. ve 19. yüzyılın siyasi, iktisadi ve toplumsal atmosferinin irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle Gülhane Hatt-ı Hümayunu’yla (1839) başlayan Tanzimat döneminde yoğunlaşan reformcu fikirlerin bilinmesi, Yeni Osmanlıların bulunduğu durumu anlayabilmek için son derece önem arz etmektedir. Bu nedenle ilk bölümde Osmanlı’nın son yüzyılına damga vuran önemli olaylara ve reform hareketlerine yer verilmesi hedeflenmektedir. Ayrıca çalışmamızda, yeni dinamikler sebebiyle oluşan düzenin neticesinde, Osmanlı aydınlarının geçirdiği söz konusu zihinsel sürecin mahiyetine ilişkin bilgiler verilecektir.

Çalışmamızın ikinci bölümü ise *“Yeni Osmanlılar Hareketinin Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi”* adını taşımakta olup bu bölümde Yeni Osmanlılar hareketinin doğuşu ve tarihsel gelişimine yer verilecektir. Belirtmek gerekir ki ele aldığımız Yeni Osmanlılar hareketinin tarihsel gelişimi çok kısa bir süreci ifade etmesine rağmen(1865-1876), yaşanan olaylar ve Yeni Osmanlıların karşılaştıkları sorunlar oldukça karmaşıktır. Bu karmaşıklığın sebeplerinden ilki, olayların birbirine geçmiş olması ve günümüzden o tarihe kadar oldukça önemli bir zaman geçmiş olması nedeniyle bazı meselelerin aydınlatılamamış olmasıdır. İkinci olarak ise günümüzde Yeni Osmanlılarla ilgili yapılmış akademik araştırmalar arasında belirgin çelişkilerin ve bilgi farklılığının görülmesidir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümü için geniş bir kaynakçadan yararlanılmış ve bilgiler mukayese edilerek yaşanmış olan gelişmelerin en doğru ve muteber hali, tarafımızca bu çalışmaya yansıtılmaya çalışılmıştır. Belirtmek gerekir ki ikinci bölümde Yeni Osmanlılar hareketinin tarihi gelişimi aktarılırken, aynı zamanda 1876 Kanun-u Esasi’sine giden süreçte yaşanan pek çok tarihsel olaya da değinilecektir.

Çalışmamızın üçüncü bölümü ise *“Yeni Osmanlılar Hareketinin Devlet ve Hukuk Anlayışı”* adını taşımakta olup tez çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir. Düşüncelerini temellendirmek için özellikle 18. yüzyıl aydınlanma döneminin düşünürlerinin fikirlerinden esinlenen Yeni Osmanlılar; parlamento,

demokrasi, sınırlı iktidar anlayışı çerçevesinde anayasa ve kuvvetler ayrılığı fikri gibi pek çok düşünceyi Osmanlı siyasi sistemine kazandırmak istemişler, bu düşünceleri de usul-i meşveret, bey'at (biat), şura gibi İslami mefhumları kullanmak suretiyle aktarmışlardır. Yeni Osmanlıların söz konusu bu düşünceleri üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE REFORM HAREKETLERİ VE YAŞANAN ZİHİNSEL DÖNÜŞÜM

I. TANZİMAT ÖNCESİ REFORM HAREKETLERİ

A. 17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı'nın İçinde Bulunduğu Genel Durum

Fethettiği topraklar ve kurduğu idari ve askeri teşkilatlanma ile 15. ve 16. yüzyılda büyük bir imparatorluk haline gelen Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarından itibaren duraklama devrine girmiş ve ülke içinde ve dışında yaşanan gelişmelerle birlikte devletin temel mekanizmalarında büyük bir yozlaşma ve çöküş başlamıştır.² Bu gerilemenin ve ardından gelen çöküşün birbirini tetikleyen birden çok sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerin bir kısmı *devlet teşkilatında oluşan bozulmalardan ve iç karışıklardan* kaynaklanırken, diğer bir kısmı da dünyada yaşanan gelişmeler sonucunda yeni fikir akımlarının ortaya çıkması ve ekonomik koşulların değişimi gibi pek çok dinamiği içinde barındıran *dış faktörlerden* kaynaklanmaktadır.

1. Osmanlı Devleti'nin Geri Kalmasına Yol Açan Faktörlere Kısa Bir Bakış

Avrupa'da coğrafi keşiflerle başlayan sömürge düzeniyle³ birlikte dünya ekonomisinin köklü bir şekilde Avrupa lehine değişmesi ve diğer taraftan aydınlanma çağıyla birlikte Hristiyanlığın klasik paradigmalarından arındırılmış olarak akıl ve

---

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Turna), 10. bs., Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018, s. 34.

³ Avrupalıların coğrafi keşifler ile yeni su yolları ve bölgeleri keşfetmeleri, muazzam bir maden, hububat ve iş gücü bolluğu yaratmıştır. Buna bağlı olarak Avrupa devletleri muazzam bir şekilde zenginleşmiş ve gelişmiştir. Bu ekonomik zenginlikle birlikte sömürge çağı başlamıştır. Böylece Avrupalılar Amerika kıtasının neredeyse tamamına, Afrika'nın iç ve batı kısımlarına, Okyanusya ve Asya ülkelerine hâkim olmuşlar; işgücü ve hammadde teminin yanı sıra bu bölgelere kendi dil, din ve kültürlerini de götürmüşlerdir. Bu gelişmeler karşısında Akdeniz'in önemi oldukça azalmış, bu da okyanuslara açılmayan Osmanlı'nın ticari faaliyetlerine uzun vadede büyük zararlar vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lewis, s. 41-42.

bilimi ön plana çıkaran düşüncelerin (başta materyalizm ve pozitivism)⁴ üstünlük kazanması, Batı eksenli bir dünya düzeni ortaya çıkarmıştır. Bir dönüm noktası olarak değerlendirilmesi gereken 1789 Fransız Devrimi'yle ortaya çıkan yeni mefhumlar, önce Avrupa'yı sonrasında ise hemen hemen tüm dünyayı dönüştürmüştür. Bu düzenden teşekkül eden *Batı Medeniyeti*, tüm dünyayı yalnızca siyasi ve ekonomik alanda hâkimiyetine almamış, aynı zamanda kültürünü ve yaşayışını da empoze etmeye ve üstünlüğünü kabul ettirmeye başlamıştır.⁵ Öte yandan Sanayi Devrimi'yle birlikte gerçekleşen kapitalist büyüme; Osmanlı Devleti dâhil dünyanın pek çok yerini -menfi olarak- etkisi altına almasının yanında; bilimsel ve teknik gelişmelerin birçok alanda olduğu gibi askeri alanda da ilerlemesi, Avrupalıları diğer toplumlara göre oldukça üstün bir konuma getirmiştir.

Esasen Osmanlı Devleti tüm teşkilatını, ordusunu, toprak rejimini ve ekonomik sistemini sürekli olarak yeni yerlerin fethedilmesine bağlı olarak yayılan bir toplumun ihtiyaçlarına göre kurgulamıştır.⁶ Fakat Osmanlı ilerleyişinde dünyada yaşanan gelişmelere kayıtsız kalınması, özellikle de yeni ticaret ve üretim gelişmelerini eş zamanlı olarak takip edememesi ve artık aşılabilir engellerin ortaya çıkması⁷ nedeniyle Batı karşısında büyük ve kesin yenilgiler alınmaya başlanmıştır. Bunun neticesinde ülkede ekonomik ve siyasi krizler baş göstermiştir.⁸

Hassas dengeler üzerine teşkilatlanmış bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim, asırlar boyunca Padişah, Yeniçeri ve Ulema arasındaki

---

⁴ Avrupa 18. ve 19. Yüzyılda materyalist ve pozitivist düşüncenin etkisi altına girmiş, buna karşın başta Hristiyanlık olmak üzere tüm dinler Avrupa Entelijansiyası tarafından dışlanmıştır. Batı'da bilim ve tekniğin ilerlemesi de pozitivism ve materyalizmin itici güç olması sayesinde gerçekleşmiştir. Bkz. Mehmet Aydın, "Doğu-Batı Rekabeti ve Oksidantalizmin Yükselişi", *Marife Dergisi*, Y. 6, S. 3, 2006, s. 369-370.

⁵ Aydın, s. 370.

⁶ Lewis, s. 39.

⁷ Osmanlı ordusunun İran'ın içlerine ilerleyememesi, Okyanuslara açılmaması, Hindistan savaşlarında Portekiz gemileriyle karşı karşıya kalınması, Macaristan'a yönelik yapılan çıkarmaların başarıya ulaşamaması vb. olaylar... Bkz. Lewis, s. 35-36.

⁸ Lewis, s. 38-39; ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, 2. bs., Seçkin Yayınları, Ankara 2019, s. 36-38.

işbirliği ve uyuma bağlı olmuştur.⁹ Bu uyumun zaman zaman bozulması devlette ve toplumda ciddi krizler yaşanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰ Diğer taraftan askeri ve idari teşkilatlanma ile toprak/vergi rejimi arasında da sıkı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Söz gelimi Osmanlı topraklarında tarımsal üretimin sürekliliğini temin eden ve vergilerin düzenli olarak tahsil edilmesini sağlayan *tımar sistemi*, bir toprak rejimi ve vergilendirme usulü olmakla birlikte Osmanlı ordusunun en kalabalık bölümü olan sipahilerin yetiştirilmesini de sağlamaktaydı. Tımar sistemi bir anlamıyla taşrada devlet otoritesinin sağlanması anlamına gelmekteydi, idari teşkilatlanma ile bağlantı içerisindeydi. Bu sebeple söz konusu müessese ve sistemlerden birinde yaşanan bozulma diğerlerine de kolaylıkla sirayet edebilirdi.¹¹ Nitekim böyle olduğu görülmektedir.

Öte yandan terfi ve istihdam usulü yüzünden devlet görevlileri arasında daha önce görülmemiş derecede bir nitelik düşüşü yaşanmış ve 16. yüzyıla kadar titiz, liyakatli ve muktedir devlet görevlilerinin yerini, 17. yüzyıldan itibaren son derece ihmalkâr ve görevlerini suiistimal etmeye meyilli kadrolar almıştır.¹² Söz konusu yozlaşma -en tepeden(saltanat makamından) en küçük siyasi ve dini birime kadar- ilmiye, kalemiye (bürokrasi) ve askeri (seyfiye) sınıfının neredeyse tamamına sirayet etmiştir.¹³

---

⁹ Klasik Osmanlı yönetiminin icraatları modern ölçütlerle değerlendirildiğinde oldukça az sayıda alanda gerçekleştirilmekteydi. Devlet, ülkede hukuk ve düzeni korumak, vergi tahsil etmek, büyük bayındırlık işleri yapmak, madeni para basmak ile mükellef olmuştur. Bu görevler haricinde eğitim, sağlık, sosyal yardım gibi alanlarda icraatlar devletten ziyade vakıflar, cemaat temsilcileri, loncalar gibi sosyal yapılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Yasemin Gönen), 4. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 30-31; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 22.

¹⁰ Tanör, s. 23.

¹¹ Tanör, s. 23-25.

¹² Lewis, s. 34.

¹³ Lewis, s. 34; Yeni Osmanlıların önde gelenlerinden biri olan Namık Kemal'in pek çok makalesinde devletin tedennisine (geri kalmasına) sebep olan etkenlere değindiği görülmektedir. Ona göre erbab-ı hükûmetten olan padişah eski zamanlarda bir sancağa murtasarrıf olarak tecrübe kazanıyor ve kendini geliştirdiyordu. Fakat ne zaman ki kafes usulü ortaya çıkmıştır, işte o zaman dirayetsiz padişahlar tahta çıkmaya başlamıştır. Devlet yönetiminde en üstten başlayan çürüyüş kısa zamanda devletin tüm kademelerine yayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Namık Kemal, Başlıksız Yazı, *Hürriyet*, S. 19, 17 Recep 1285 (2 Kasım 1868), s. 1-2; Namık

17. yüzyıldan itibaren Divan-ı Hümayun'un geri plana atılması, geleneksel olarak süregelen meşveret usulüne zarar vermiş ve devlet işlerinin sadece padişah ve sadrazam arasında kapalı kapılar arkasında yürütülmesine neden olmuştur.¹⁴ Devlet erkânı arasındaki sürtüşmeler siyasi hayatta devleti yıpratmış ve “askeri cunta” oluşturan bazı devlet adamları, amaçlarına ulaşabilmek için Yeniçeri Ocağı'nı - Tanör'ün deyimiyle- bir “koçbaşı” olarak kullanmıştır.¹⁵

Siyasi hayatta yaşanan bu sıkıntılar, çok geçmeden toplumsal hayata da yansımaya başlamıştır. Merkezde görülen güç zafiyetinin taşraya sıçramasına paralel olarak yerel otoritelerin halka yönelik acımasız ve baskıcı tutumları artmıştır. Öyle ki zamanla *yargıç olmadan bir kimsenin yargılanamaması, duruşmaların aleni gerçekleştirilmesi, şahitlerin bulunması, işkence yasağı, eşit yargılama* gibi İslam Hukukunda kabul edilen yargılama esasları bir kenara bırakılmak suretiyle göz ardı edilmiş ve reayaya yönelik zalimane toplu cezalandırma usulleri artık normal karşılanmaya başlamıştır.¹⁶ İslam Hukukunun söz konusu temel kaidelerinin gerek taşra gerekse merkezi otorite tarafından *devlet nizamı ve kamu menfaati* gerekçesi ile aşındırılması, hukuk güvenliğine büyük zararlar vermiştir.¹⁷ Bunun sonucunda toplumda yaşanan buhran, devletin içten ve dıştan zayıflamasına, ülke genelinde ekonomik durgunluğa neden olmuştur.¹⁸

Taşra yöneticilerinin zalimane tutumlarının diğer bir sonucu da isyanların baş göstermesi ve insanların hayat koşullarının zorluğu karşısında bulundukları toprakları

Kemal/Ziya Paşa, “Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi”, *Hürriyet*, S. 5, 6 Rebiyyülahir 1285/27 Temmuz 1868, s. 1-3.

¹⁴ Tanör, s. 23.

¹⁵ Tanör, s. 23.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ; *Celali İsyânları(1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s.110; Tanör, s. 29-30.

¹⁷ Mustafa Akdağ'ın şu ifadelerinde halk nazarında hukuka ve devlete olan güvenin, (henüz 16. yüzyılın sonlarında bile) nasıl zedelenmiş olduğu daha iyi anlaşılmaktadır: “*Kadılar ve özellikle naibleri, “ resm-i kısmet yoluyla” fukarayı soydukları gibi, mahkemeler de dürüst bir adalet yolunda gidemiyorlar, mahkeme harçları ve başka şeylerle halkı paraca eziyorlardı. Bu ve buna benzer bir takım kötülükler yüzünden, halkın gözünde hükûmet idaresinin itibarı düşmeye başlamıştı.*” Bkz. Mustafa Akdağ; *Celali İsyânları (1550-1603)*, s. 109.

¹⁸ Tanör, s. 32.

terk edip şehirlere göçmeye başlamalarıdır. Bu durum Osmanlı taşrasında dengeleri alt üst etmiş ve toprak rejimi olan tımar sistemine büyük bir darbe vurmuştur.¹⁹ Toprak rejiminin bozulması, doğal olarak Osmanlı ordusunun en kalabalık bölümü olan tımarlı sipahilerin yetiştirilmesini olumsuz yönde etkilemiştir. Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte iltizam usulü yaygınlaşmıştır.²⁰ Bu usulle birlikte eskiden beri devlet ile tebaa arasında aracı konumda olan ayanlar (mütegallibeler), miri arazileri kiralamaya başlamışlar ve sonrasında da daha önemli görevlere getirilmişlerdir. İltizam usulünün malikâne sistemine dönüştürülmesiyle kira süresi ömür boyu hale getirilmiş²¹ ve 1726 yılında çıkarılan bir fermanla valilerin Enderun'dan yetişme kişiler yerine, her yörenin yerel ağalarından ve nüfuz sahibi kişilerden seçilmesinin kararlaştırılması, köklü ayan ailelerinin ortaya çıkmasına ve merkezi otoritenin taşrada zayıflamasına sebebiyet vermiştir.²² Bu sayede adeta kendi yerel hanedanlıklarını kuran ayanlar, taşrada yerel otoritelerini pekiştirmişlerdir.²³ Bir zamanlar kuvvetli merkezi otoritesi olan Osmanlı Devleti, artık yarı feodal bir devlet görünümüne bürünmüştür.²⁴

İçte yaşanan bu krizler çok geçmeden devletin dış işlerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Avrupa ordularında görülen teknik gelişmeleri takip edemeyen Osmanlı ordusu artık savaşlarda giderek güçsüz bir konuma gerilemiştir.²⁵ Avrupa ordularına karşı alınan kalıcı yenilgiler²⁶, II. Viyana kuşatması hezimet, Pasarofça ve Karlofça

---

¹⁹ Tanör, s. 23-24.

²⁰ Zürcher, s. 34; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 47. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 81.

²¹ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, 3. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 51.

²² Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)", *AÜDTCFD*, C.VIII-XII, S.14-23, Ankara 1970, s. 51.

²³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 82, Tanör, s. 24-25.

²⁴ Tanör, s. 25.

²⁵ Lewis, s. 37.

²⁶ II. Viyana kuşatması hezimet (1683) üzerine papa önderliğinde birçok Avrupa devletinin (Kutsal Roma Cermen imparatorluğu, Avusturya, Rus Çarlığı, Lehistan Krallığı, Venedik Cumhuriyeti) Osmanlı devletine karşı kutsal ittifak kurması ve yapılan savaşlarda Osmanlı ordularının mağlubiyeti hakkında bkz. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 68-87.

Antlaşmalarıyla yaşanan toprak ve itibar kayıpları ve nihayetinde 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile ortaya çıkan çaresizlik; Osmanlı Devleti'nin uluslararası boyutta nasıl bir konuma geldiğini gözler önüne sermektedir. Tüm bu olanlar, bir cihan imparatorluğunun *hasta adama* dönüşmesinin işaretlerini vermekte ve Doğu sorununa (Şark meselesine) dönüşmekteydi.²⁷ 1815 Viyana Kongresi'nde bu hasta adam imajı perçinlenmiştir.²⁸ Osmanlı Devleti, kendisini bekleyen ve kaçınılmaz olarak görülen çöküşü önleyebilmek amacıyla, o günün gelişmelerine uygun yeni bir düzen kurmak için reform hareketlerine başlamak mecburiyetinde kalmıştır.²⁹

2. İlk Yenileşme ve Batılılaşma Adımları

Osmanlı Devleti ve Avrupalılar arasındaki etkileşimler her zaman -hem savaşta hem de barışta (özellikle ticari hayatta)- devam edegelmiştir. Fakat Batı'nın ilk kez üstün konumda kabul edilip, orada yaşanan gelişmelerin son derece dikkatli ve titiz tavırlarla takip edilmesi Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmalarından sonraya gerçekleşmiştir.³⁰ Bu etkileniş ilk başta taklitten ileriye gitmese de yaşanan anlayış değişikliğini açıkça göstermektedir. Pasarofça Antlaşmasından sonra Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın atılımı ile ülkede ilk reform denemeleri başlamıştır. Öncelikle Batı'daki askeri ve idari nizamı öğrenmek amacıyla Avrupa'ya elçiler gönderilmiştir. Bu elçilerden biri olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Fransız ordu ve devlet idaresini incelemek ve raporlamak için Paris'te görevlendirilmiştir. Kendisinin kaleme aldığı *Sefaretname* isimli eser, Osmanlı açısından Batı'ya açılan ilk pencere olarak kabul edilebilir.³¹ Ayrıca Osmanlı toplum yaşamında Fransız etkisinin arttığı özellikle *Lale Devri* adı verilen devrede Fransız modasının mimariden

---

²⁷ Findley, s. 28.

²⁸ Şark meselesinin bir getirisi olan “hasta adam” mecazı, Osmanlı'nın bir zamanlar dünyanın en güçlü devletlerinden biriyken şimdi yaşlanıp ölüm döşeğine düşmüş bir hasta olduğunu, bu nedenle dünya siyasetinde etki gücünün kalmadığını ve Avrupalıların da bu devletin ölümünü beklediklerini anlatan tipik bir oryantalist bakış açısıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Turan, “Hasta Adam Metaforunu Aşmak: Osmanlı Modernleşmesi ve Devlet Kapasitesi”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, Y. 4, S. 16-17, Bahar-Yaz 2008, s. 146 vd. ; Zürcher, s. 62.

²⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 28.

³⁰ Lewis, s. 64.

³¹ Lewis, s. 65.

kültürel yaşama birçok alanda önemli birtakım etkilerinin olduğu görülmektedir.³² Fakat Findley'e göre Osmanlı Devleti'nde asıl reform çağı şu iki olay ile başlamıştır: *Küçük Kaynarca Antlaşması (1774)* ve *Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi (1798)*.³³ Bu iki dönüm noktası, Osmanlı siyasi ve ekonomik hayatını büyük bir dönüşüme uğratmış ve modernizme giden yolu açmıştır.

1768'de yaşanan Osmanlı - Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin ağır yenilgisi sonucu 1774'de *Küçük Kaynarca Antlaşması* imzalanmış ve Osmanlı Devleti'nin o güne dek görülmemiş kayıplar vererek Müslüman topraklarını kaybetmesine ve ekonomik açıdan çok sıkıntılı bir vaziyet içinde kalmasına neden olmuştur.³⁴

Bu antlaşma sonrası Rusya'nın İstanbul'da Ortodoks kilisesi açma hakkı bahanesiyle Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm Ortodoksların koruyucusu olarak kendini ilan etmesi ve Osmanlı'dan zorla ticari imtiyazlar alması; Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde büyük bir infial yaratmıştır.³⁵ Yüzyıllar boyunca kendini Dünyada yaşayan tüm Müslümanların koruyucusu ve önderi olarak gören Osmanlı Devleti, artık Batılı güçlerin saldırıları karşısında tehdit altındadır. Bu tehdidin varlığına dair algı 1798'de *Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi* ile pekişmiştir. Öte yandan Napolyon önderliğindeki Fransa'nın Mısır'daki kısa hâkimiyeti, Mısır'ın siyasi yapısını bir daha eskisi gibi olmayacak şekilde bozmuş ve Mısır'daki cemaatler arasındaki çekişmeleri siyasal boyuta taşımıştır.³⁶

Osmanlı Devleti'nin varlığı ve bekasına yönelik emperyalist tehdit, uluslararası düzeyde Doğu sorununa dönüşmüştür. Özgürlük, eşitlik ve milliyet kavramlarının anlamlarını büyük ölçüde değiştiren ve bunlara yeni anlamlar kazandıran 1789 Fransız

---

³² Lale Devri'nin Türk modernleşmesindeki önemi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (çev. Mümtaz'er Türköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan), 13. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 156-157.

³³ Findley, s. 23-24.

³⁴ Bu antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti'ne bağlı Müslüman bir hanlık olan Kırım, Osmanlı egemenliğinden koparılmış ve bağımsız bir ülke haline getirilmiştir. Findley, s. 26; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 157.

³⁵ Findley, s. 26; aynı yönde Zürcher, s. 37.

³⁶ Findley, s. 26-27.

Devrimi'yle birlikte, dünyada yepyeni bir döneme girilirken; bu olayın etkisi kaçınılmaz olarak Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiştir.³⁷ Fransız Devrimi'nden sonra Osmanlı Devleti, kanun devleti ve nizamına dönüşme yolunda ilerlemiş, fakat diğer taraftan ulus devlet anlayışının hâkim olması ve ulusçuluk hareketlerinin artması nedeniyle çok uluslu bir imparatorluk olduğu için siyasi bütünlüğü tehlike altına girmiştir.³⁸ Bu noktada Fransız Devrimi'nin Osmanlı topraklarındaki etkisi çok yönlü olarak ele alınmalıdır. Devrim bir yönüyle Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslim tebaada ulus bilincini tetiklemiş ve bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu durum ise Osmanlı devletini oldukça olumsuz yönde etkileyecek ve nihayetinde devletin dağılmasına sebebiyet verecektir. Devrimin diğer bir yönü ise eşitlik, hürriyet, halk egemenliği gibi kavramların ülkeye girmesi ve Osmanlı aydınlarının zihinlerinde yer etmesi şeklinde tezahür etmesidir.³⁹

Osmanlı Devleti'nin söz konusu tehlikeleri bertaraf edebilmesi ve ayakta kalabilmesi için başta askeri alanda olmak üzere ülkede birçok alanda değişmesi ve yenileşmesi, kendi otoritesini pekiştirmesi gerekmektedir. Dolayısıyla artık değişimin kaçınılmaz olduğu söylenebilir.⁴⁰ Bu var olma mücadelesinde reformistlerin karşısında

---

³⁷ Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 49, S. 3, Mart 1994, s. 25-28; Fakat Zürcher'e göre meşrutiyet- vatanseverlik gibi soyut mefhumlar Osmanlı elitlerini ancak 19. Yüzyılın ortalarından itibaren etkilemiştir. Zürcher, s. 47; Lewis, s. 77.

³⁸ Lewis'e göre Fransız devrimiyle birlikte Batı'dan ithal edilen üç temel kavram vardır: *Özgürlük (hürriyet)*, *eşitlik*, *-kardeşlik- diğer bir ifadeyle milliyet (ulus)*. Özgürlük (hürriyet) kelimesi aslında İslam coğrafyasında siyasi nitelikte değil, yalnızca hukuki bir kavramdı (Köle-hür ayrımı). Eşitlik açısından ise Osmanlı toplumunda keskin bir toplumsal ve ekonomik bir eşitsizlik söz konusu değildi. Milliyet (ulus) bilinci açısından ise insanları bağlayan temel şeyin ulus bilincinden ziyade İslamiyet'in getirmiş olduğu dayanışma ve hoşgörü olduğu görülmektedir. Fakat Fransız Devrimi'yle birlikte söz konusu mefhumlar daha farklı anlamlar kazanmaya başlamış ve bu durum siyasi ve toplumsal hayatı etkilemiştir. Lewis, s. 77-78.

³⁹ Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", s. 25-26.

⁴⁰ Ortaylı'ya göre Osmanlı reform hareketleri Batı'ya hayranlık duyulduğu için değil, koşulların getirmiş olduğu bir zorunluluk nedeniyle gerçekleştirilmiştir. Bu durumun bir tezahürü olarak modernleşme sürecinde felsefi düşüncelerin etkisinden ziyade o günün koşullarına uygun pragmatist çözümler benimsenmiştir. Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 27-28.

Osmanlı'nın siyasal bütünlüğüne zarar veren iki mesele vardır: *Taşrada yarı feodal bir düzen ve Osmanlı çatısı altında yaşayan uluslarda görülen milliyetçi hareketler*.⁴¹

B. III. Selim Dönemi

1700'lü yıllardan itibaren askeri alanda yapılan bir takım ıslahatların⁴² ardından, III. Selim'in kısa vadede başarısız olan, fakat uzun vadede etkili bir başlangıç olarak değerlendirilebilecek reformları ile *Osmanlı Modernleşme süreci* başlamıştır.⁴³ Şehzadeliğinde ülke içinde ve dışında olanları yakından takip eden, hatta Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşan⁴⁴ III. Selim, tahta çıktıktan sonra 1791 yılında bazı devlet görevlilerini devletin içinde bulunduğu müşkül durumu ve bunların nedenlerini, çözüm önerileriyle birlikte rapor halinde sunmalarını istemiştir.⁴⁵ Bu raporlara istinaden Padişah, 1793 senesinde -daha sonrasında *Nizam-ı Cedid*⁴⁶ adı verilecek-

---

⁴¹ Tanör, s. 23.

⁴² I. Mahmut döneminde Bonneval Paşa'nın (Humbaracı Ahmet Paşa) 1734'te Hendesehane'yi kurması, III. Mustafa ve I. Abdülhamit dönemlerinde Mühendishaneyi Bahri Hümayun (1773)'ün kurulması gibi yenilikçi girişimler yaşanmıştır. Lewis, s. 68; ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri(1789 - 1856)*, C. V, 8.bs., TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 57-59.

⁴³ Akyılmaz'a göre ilk Batılılaşma girişimi 17. Yüzyılda kısmi müessese ıslahları ile başlamıştır. Bu girişimler III. Selim'e kadar kapsamlı ve kesintisiz olmasa da süregelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 120-121; Findley, s. 31.

⁴⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın ilgili makalesinde tespit ettiği gibi Fransa Kralı XVI. Louis, III. Selim'in mektubuna cevap olarak Rusya ile Avusturya'dan gelecek saldırıların engellenmesi için yegane yolun bilim ve tekniğin geliştirilmesi olduğunu belirtmiştir. III. Selim ile Fransa Kralı'nın arasındaki mektuplaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, "Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lui XVI İle Muharebeleri", *Belleten*, C. II, S. 5/6, Nisan 1938, s. 211 vd.; s. Zürcher, s. 39.

⁴⁵ Bu kişilerin içinde hazırladığı raporla dikkat çeken isim **Ebubekir Ratib Efendi'dir**. 1791-1792 yılların arasında Viyana'da geçici elçilik görevinde bulunan Ebubekir Ratib Efendi, Hüner Tuncer'in deyimiyle yeni diplomat tipini temsil ediyordu. Diğer ifadeyle Ebubekir Ratib Efendi, Viyana kendinden önceki geçici elçilerin protokol kurallarını önemsemeyen fakat Viyana'nın askeri yapılanmasını, Viyana Şarkiyat Akademisi'nin faaliyetlerini ve ülkenin ekonomik yapısını gayet iyi bir şekilde gözlemleyen bir diplomat olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüner Tuncer, "Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratib Efendi'nin Viyana Mektupları", *Belleten*, C. XLIII, S. 169, Ocak 1979, s. 73-75.

⁴⁶ Burada Nizam-ı Cedid kavramının geniş anlamda- III. Selim'in birçok alanda gerçekleştirilen tüm ıslahatlarını kapsayacak şekilde- kullanıldığını belirtmek gerekir. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s.121; Nizam-ı Cedit kavramının dar ve geniş anlamı için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 61.

yeni nizam ve düzenlemelere ilişkin programı ilan etmiş⁴⁷ ve 1793 yılında Londra’da ve 1796 yılında Paris, Viyana ve Berlin şehirlerinde ilk daimî elçilikleri kurmak suretiyle Avrupa’yı yakından takip etmeye başlamıştır.⁴⁸ III. Selim’in en önemli amacı; askeri alanda büyük bir yenilik yaparak Avrupa modeline göre eğitilmiş yeni birliklerden müteşekkil yeni bir ordu kurmaktır. Bu amaçla III. Selim özel bir hazinesi (*irad-ı cedit*) olan *Nizam-ı Cedit* ordusunu kurmuştur.⁴⁹ Ayrıca Kumbarahane (1793) ve Mühendishane-i Berri Hümayun (1794) bu dönemde III. Selim’in emriyle kurulmuş ve bu okullarda yabancı uzmanlardan yararlanılmıştır.⁵⁰

III. Selim’in başlattığı Nizamı Cedit hareketinin önceki yenileşme hareketlerinden farkı, istikametini Batı’ya yönlendirilmesi⁵¹ ve yapılan kapsamlı düzenlemelerin, devleti bekleyen kötü durumlardan kurtarabileceği ve böylelikle nizamı sağlayabileceği düşüncesidir.⁵² Ayrıca meşveret usulünün yeniden etkinleştirilmesi (Meclis-i Meşrevet’in kurulması), hukuk devletine evrilme yolundaki ilk mühim adımlardan biri olarak kabul edilebilir.⁵³

Fakat ıslahatlar başta yeniçeriler olmak üzere birçok kesim tarafından tepkiyle karşılanmış ve nihayetinde Kabakçı Mustafa İsyanı ile birlikte Nizam-ı Cedit Ordusunu bertaraf edilmiş ve 1807 yılında III. Selim tahttan indirilmiştir.⁵⁴ Bu olayla

---

⁴⁷ Zürcher, s. 40

⁴⁸ Zürcher, s. 43; Lewis, s. 82, Findley, s. 34.

⁴⁹ Tanör, s. 37; Findley, s. 31; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), 29. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 103.

⁵⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 67-68.

⁵¹ Zürcher, s. 40.

⁵² Findley, s. 34.

⁵³ Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Anahatları: Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1971, s. 63; Findley s. 34; Tanör, s. 37.

⁵⁴ Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması, yeniçerilerin ve devletin bir kısım ileri gelenlerini huzursuz etmiştir. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri ulufe senetlerinin adeta bir kıymetli evrak haline gelmesi ve bundan İstanbul halkının bir bölümünün geçinmesidir. Yeni bir askeri birliğin kurulması bu suiistimallere son vereceğinden dolayı iratçılar adı verilen birtakım gruplar bu reforma şiddetle karşı çıkmışlardır. Diğer yandan askeri alanda başlayan yeni düzen, er ya da geç yerel ve merkezi idarede de uygulanmaya başlayacağından dolayı bazı yerel beyler de yeni düzen reformlarına karşı çıkmıştır. Nihayetinde 1798’de Fransa’nın Mısır’ı işgali ülkede var olan muhalefeti daha da hareketlendirmiş ve bu tepki sonunda bir isyana (Kabakçı Mustafa İsyanı)

birlikte reform hareketleri kısa süreli bir kesintiye uğramıştır.⁵⁵ Belirtmek gerekir ki III. Selim'in reformları kısa vadede hüsrana uğramış olsa da uzun vadede yepyeni bir dönemin başlamasına vesile olmuştur.

C. II. Mahmut Dönemi

1. II. Mahmut'un Tahta Geçışı ve Ayanlarla İttifak Yapması (Sened-i İttifak)

III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra IV. Mustafa tahta geçirilmiş ve 14 ay sürecek olan bir süreçte yeniçeriler ve onların destekçileri İstanbul'u tahakküm altına almışlardır.⁵⁶ Yeniçerilerin İstanbul'daki bu dehşet saltanatından rahatsızlık duyan ayan Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'in tekrar tahta geçirilmesi için harekete geçmiştir. Fakat bu hareketten daha öncesinde haberdar olan IV. Mustafa'nın emriyle esaret altında bulunan III. Selim öldürülmüş, ortadan kaldırılmak istenen Şehzade Mahmut ise etrafındakilerin direnmesi ile hayatta kalabilmiş ve nihayetinde Alemdar Mustafa Paşa sayesinde tahta geçirilmiştir.⁵⁷

II. Mahmut, tahta çıktığında saltanatını borçlu olduğu Paşa'yı sadrazam olarak tayin etmiştir (1808).⁵⁸ Alemdar Mustafa Paşa sadrazamlığı esnasında bütün menfaat gruplarını tatmin etmek için merkezi otorite ile taşradaki ayanlar arasında bir mutabakat temini amacıyla bütün büyük ayanları İstanbul'a çağırmıştır (*Meşveret-i amme*).⁵⁹ Hükûmet ve ayanların Ekim 1808'de yaptıkları toplantı sonucunda *Sened-i İttifak* adı verilen bir metin oluşturulmuştur. Misak biçimindeki bu *şeri* belge ile

---

dönüşmüştür. Kabakçı Mustafa İsyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 82-83, Tanör, s. 38-40; Zürcher, s. 44; Lewis, s. 99-100.

⁵⁵ Tanör, s. 39-40.

⁵⁶ Findley, s. 35.

⁵⁷ Findley, s. 35; Zürcher, s. 49; Lewis, s. 105; Shaw/Shaw,, s. 25; Tanör, s. 41; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 88.

⁵⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 39 vd.

⁵⁹ Alemdar Mustafa Paşa'nın Sened-i İttifak'ın yapılması için oynadığı rol hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Okandan, s. 56-57. Aynı yönde bkz. Tanör, s. 41; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 90-91; Bu çağrıya dönemin önde gelen ayanların bazıları (bu şahısların en önde gelenleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Tepedenli Ali Paşa'dır) gelmemiştir. Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 604.

ayanlar, Padişah'ın otoritesini mutlak şekilde kabul ederken Osmanlı tarihinde ilk kez Padişah dışında farklı güç grupları da resmi olarak kabul edilmiş oluyordu.⁶⁰ Sened-i İttifak bir yönüyle mutlakîyetin sınırlandırılması bakımından “sınırlı iktidar” anlayışına giden yolda bir ilerleme olarak görülüp zamanının *Magna Charta'sı* olarak nitelendirilse de, diğer yönüyle taşradaki yerel hanedanlıkların kurdukları fiili derebeylikleri bu senet ile birlikte hukuki bir mahiyet kazandığı için merkezi devlet yapısına aykırı bir görünüm teşkil etmektedir.⁶¹

Sened-i İttifak'tan sonra son derece titiz ve gizli şekilde Nizam-ı Cedit ordusunun tekrar canlandırılması için çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmaların sonucunda bazı ayanların (Kadı Abdurrahman Paşa, Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu gibi) askeri birliklerinden de gerekli teçhizat ve asker alınarak yeni birlikler oluşturulmuştur.⁶² Bu yeni birliklere Sekban-ı Cedit adı verilmiştir. Fakat bu yeni birliklerden rahatsız olan yeniçeriler tekrar ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmüşlerdir (14 Kasım 1808).⁶³ Bu noktada II. Mahmut isyancılar ile uzlaşmayı seçmek zorunda kalmış⁶⁴ ve tahttan indirilmemek için IV. Mustafa'nın idamına hükmetmiştir (17 Kasım 1808). Bu olaylar reformları 18 yıl daha geciktirmiştir.⁶⁵

---

⁶⁰ Senedi ittifak 7 şart ve bir zeyl'den oluşmaktaydı. Bu şartları özetleyecek olursak; ittifakta Padişah otoritesinin, devletin dayandığı tek temel olduğu vurgulanırken ayanlar, Padişah'a yönelik ayanlardan, vüzeradan, ulemeden yahut kapıkullarından bir grubun herhangi bir saldırısı durumunda bu saldırıların el birliğiyle bertaraf edileceğini taahhüt etmişlerdir. Padişah'ın olduğu kadar sadrazamın emir ve yasaklarına da riayet edeceklerine söz veren Ayanlar, sadaret makamının kötü işlere alet edilmesi durumunda çeşitli önlemler almaya yetkili olacaklardır. Herkesin kendi yetki sınırlarını bilmesi ve ona göre vazifelerini yerine getirmesi hususlarında da taahhüt alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, s. 44-63; İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu”, s.604-605; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 40-41.

⁶¹ Sina Akşin'e göre Sened-i İttifak hükümdar dışında bazı güç gruplarının devlet nazarında – hukuken- kabul edilmesi bakımından Magna Charta'ya benziyor olsa da hükümdarın saygınlığını koruması hatta senette bir taraf olarak bahsedilmemesi, Padişah bakımından herhangi bir yükümlülük getirmemesi bakımından Magna Charta'dan farklıdır. Ayrıntılı Karşılaştırma için Bkz. Sina Akşin, “Sened-i İttifak İle Magna Charta'nın Karşılaştırılması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.16, S. 27, Mayıs 1992, s. 121-123; İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu”, s. 607-608; aynı yönde ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör, s. 58-64; Zürcher, s. 50; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 42.

⁶² Shaw/Shaw, s. 28; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 41.

⁶³ Shaw/Shaw, s. 29.

⁶⁴ Zürcher, s. 50; Shaw/Shaw, s. 30.

⁶⁵ Lewis, s. 109.

2. Merkezi Otoritenin Sağlamlaştırılması

İlk bölümlerde bahsedildiği üzere taşrada 17. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan yarı feodalite, Osmanlı topraklarının büyük ölçüde fiilen bölünmesine ve merkezi otoritenin zayıflamasına sebep olmuştur.⁶⁶ Reformların başarıya ulaşabilmesi için merkezi birlik ve otoritenin sağlanması son derece önemlidir. Bu nedenle II. Mahmut, ülkenin bazı bölgelerinde ortaya çıkan ulusal bağımsızlık hareketlerine ve Batılı ülkelerin Gayrimüslim tebaanın haklarını öne sürerek devletin içişlerine karışmaya çalışmalarını önlemek için *merkezi otoriteyi tüm ülkeye hâkim kılmak* ve ülkenin dağılma tehlikesine karşı devlet idaresinden eğitime kadar birçok alanda reform hareketlerini başlatmak istemiştir.⁶⁷

Alemdar Mustafa Paşa'nın isyancılar tarafından öldürülmesi, Ruslarla yapılan savaş sonrası gerçekleşen Bükreş Barışı (1812) ve Napolyon'un Rusya seferine çıkması gibi olaylar, II. Mahmut'a merkezi otoriteyi taşrada tekrar güçlendirmek için hareket etme olanağını vermiştir.⁶⁸ Bu sebeple II. Mahmut Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle birlikte Sened-i İttifak'ı hasıraltı etmiş ve taşrada merkezi otoritenin ağırlık kazanması için yerel bey ve paşaların direnişini kırmış ve bazılarını tasfiye etmiştir.⁶⁹

Böylece 1814-1820 yılları arasında Balkanlar'ın bir kısmında (Trakya, Makedonya, Tuna kıyıları, Eflak) ve Anadolu'nun hemen hemen tüm bölgelerinde doğrudan merkezi otoritenin hâkimiyeti ve denetimi sağlanmıştır. Fakat uzak Arap

---

⁶⁶ Tanör, s. 42.

⁶⁷ Fakat bu durum ağır ağır gerçekleştiğinden Anadolu'da ve Balkanlar'da belirli bir süre otorite boşluğu ve anarşi dönemi yaratmıştır. Bkz. Zürcher, s. 51; Tanör, s. 64.

⁶⁸ Shaw/Shaw, s. 40

⁶⁹ Ayanların taşradan tasfiye edilmesi için öncelikle barışçıl yollar denenmiştir; en yaygın yöntem ise bir ayanın ölümünden sonra makamına, merkezden bir görevlinin atanması ve ölen ayanın ailesinin ilgili bölgenin idari yönetiminden mümkün olduğunca uzaklaştırılması olmuştur. Bu duruma karşılık bir isyanın meydana gelmesi durumunda devreye Osmanlı ordusu girmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw/Shaw, s. 40-42.

vilayetlerinde merkezi otoritenin kurulmasının çok daha zor olmasından dolayı, yapılan girişimlerin pek azı başarılı olabilmektedir.⁷⁰

3. Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması

Tahta ilk çıktığı tarihte yeniçeriler ve ayanlarla uzlaşma yolunu seçen II. Mahmut, adım adım kendi otoritesini sağlamak amacıyla, ayanları büyük ölçüde etkisizleştirmek ve reformlara karşı olan başta yeniçeriler olmak üzere tüm hasımlarını ortadan kaldırmak için şartların olgunlaşmasını beklemiştir.⁷¹ Yukarıda da bahsedildiği gibi II. Mahmut, saltanatının ilk yıllarında Yeniçeri Ocağı ile karşı karşıya gelmekten mümkün olduğunca kaçınsa da eski reformlardan yararlanmak suretiyle topçu birliklerini ve donanma gücünü sağlamlaştırma gibi girişimlerde bulunmuştur.⁷²

Osmanlı tarihi boyunca devlet yönetiminde önemli bir yer işgal eden Yeniçeri Ocağı için sonun başlangıcı, Rusya'ya karşı olan savaşta isteksiz davranmaları ve *eşkinici* adı verilen modern birliklerin kurulması olmuştur.⁷³ Yeniçeriler yeni birliklerin kurulması karşısında 14 Haziran 1826 günü Etmeydanı'nda son kez ayaklanmışlardır.⁷⁴ Bu ayaklanma, II. Mahmut'un kararlılıkla yeniçeri kışlalarını yok etmesiyle sona ermiştir. *Vakayı Hayriye* olarak adlandırılan ve yeniçerilerin yok edilmesiyle sonuçlanan bu olay, Padişah'ın, kendi otoritesini ülkenin büyük bir bölümüne hâkim

⁷⁰ Arap vilayetlerine hâkimiyet ancak 1840'larda kısmen gerçekleşebilmiştir. Zira Hicaz'da Diriyeh Emirligi'nin başında bulunan Suud ailesinin, Vahhabi hareketi ile ittifak yaparak yeni bir devlet kurma girişimleri, Mehmet Ali Paşa'nın oğulları İbrahim Paşa ve Tosun Paşa tarafından önlenmiş ve Suudilerin başı olan Abdullah Bin Suud 1818 yılında idam edilmiştir. Fakat İbrahim Paşa'nın Mısır'a dönmesi bu bölgede otoriteyi yine zayıflatmış ve Turki bin Abdullah Bin Suud önderliğinde Necid Emirligi kurulmuştur. Hicaz'ın yukarısında Irak'ta ise Memluk beyleri yönetimi büyük ölçüde ellerinde tutuyorlardı, bu durum 1869 yılındaki Midhat Paşa'nın valiliğine kadar sürmüştür. Zürcher, s. 52; Feridun Emecen, "Abdullah B. Suûd", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s.135-136; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 61, Shaw/Shaw, s. 42.

⁷¹ Findley, s.40; aynı yönde bkz. Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (çev. Ali Reşad-Günümüz Türkçesine aktaran Kamil Yeşil), 2. bs., Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 19.

⁷² Findley, s. 40.

⁷³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 44.

⁷⁴ Engelhardt, s. 20; Findley, s. 40; Lewis, s. 111; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 44.

kılmasına vesile olmuştur.⁷⁵ Tüm bu olayların sonucunda Padişah'a meydan okuyabilecek daimi bir kuvvet kalmamıştır.⁷⁶

Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesinden sonra yeni ordu, *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adıyla oluşturulmuş ve III. Selim'in reformları küçük değişikliklerle tekrar yürürlüğe konulmuştur.⁷⁷ Ayrıca Prusya ordu düzeni esas alınarak redif birlikleri oluşturulmuştur.⁷⁸ Askeri alanda köklü askeri teşkilatların ortadan kaldırılması başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.⁷⁹ II. Mahmut döneminden önce açılan mühendislik okullarına gelen yabancı asker ve danışmanlar vasıtası ile birçok birlikte (örneğin topçu birliklerinde) yenilikler yapılmış ve ordu modernleştirilmiştir. Fakat bu girişimler nitelikli subay yetiştirmede son derece yetersiz kalmıştır.⁸⁰ Yeniçeri Ocağı'nın ve tımarlı sipahi birliklerinin ortadan kaldırılmasının ardından yeni bir ordu ve donanma kurmak, gerçekten uzun uğraşlar isteyen atılımlardı. Kurulan yeni birlikler ve filolar henüz tam olarak tamamlanamadan Yunan Ayaklanması meydana gelmiş ve Ruslarla savaşılmıştır.⁸¹

Yeni ordu kurmada oluşan yetersizlik; Yunan Ayaklanması, Navarin'de İngiliz ve Fransız donanmalarının Osmanlı donanmasını abluka altına alıp yok etmesi⁸², Rusya ile yapılan savaşın yenilgiyle sonuçlanması gibi gelişmelerde açıkça

---

⁷⁵ Zürcher, s. 65.

⁷⁶ Lewis, s. 112.

⁷⁷ Zürcher, s. 64; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 51.

⁷⁸ Redif güçleri taşrada önemli bir denetim aracı olarak kullanılmıştır. Zürcher, s. 66-67.

⁷⁹ Tımarlı sipahiler Hüsrev Paşa'nın II. Mahmut'u ikna etmesiyle yeni kurulan ordunun bir kolu olarak düzenlense de daha sonra birliğin etkili ve verimli olamadığı gerekçesiyle bu birlik de dağıtılmıştır. Bunun yerine özellikle Balkanlarda evlad-ı fatihan denilen yörük erkeklerinden kurulu birlikler modernleştirilerek yeni bir hüviyet kazanmışlardır. Bu birlikler doğrudan seraskerliğe bağlanmış ve düzenli ve devamlı bir eğitim almaları için girişimlerde bulunulmuştur. Shaw/Shaw, s. 55; Findley, s. 40.

⁸⁰ Shaw/Shaw, s. 57

⁸¹ Shaw/Shaw, s. 56

⁸² Kavalalı İbrahim Paşa'nın Rum isyanını başarıyla bastırması sonucunda İngiltere, Fransa ve Rusya ortaklaşa bir karar alarak Yunanistan'da yaşanan problemlerin çözülmesi için kendilerinin arabulucu olarak bulunmalarını Padişah'a kabul ettirmek istemişlerdir. II. Mahmut'un bu dayatmayı kabul etmemesi ise gerilimi tırmandırmış ve Ekim 1827'de Navarin limanında bulunan Osmanlı donanmasının tamamı (ve Kavalalı'nın donanmasının büyük bir bölümü) bir İngiliz ve Fransız filosu tarafından yok edilmiştir. Findley, s. 47; Engelhardt, s. 30.

görülmüştür. Tüm bu olumsuz durumlara rağmen bu dönemde ordunun modernizasyonu için yapılan önemli girişimler olmuştur.⁸³ II. Mahmut döneminde hem nitelikli sivil memurların yetişmesi hem de nitelikli subay yetiştirilmesi için eğitim alanında birtakım reformlar gerçekleştirilmiştir. Büyük öğrenci grupları eğitim almak üzere Avrupa'ya gönderilmiştir. Ordunun teşkilatlanmasında ve eğitiminde, Napolyon tipi askeri modeller örnek alınmıştır.⁸⁴ Bu dönemde kara ve deniz mühendishanelerinde verilen eğitimin iyileştirilmesine ek olarak, 1827 yılında *Tıbbiye* ve 1834 yılında *Harbiye* okulları kurulmuştur.⁸⁵ İleride Osmanlı entelijansiyasını oluşturacak kişilerin yetiştiği *Tıbbiye*, yeni orduya modern tıp eğitimi almış doktorlar yetiştirmek amacıyla kurulmuştur.⁸⁶ Daha sonrasında modern eğitim verecek olan *Mekteb-i Mızıka-i Hümayun* ve *Mekteb-i Ulûm-i Harbiye* adlı okullar da kurulmuştur.⁸⁷

Tüm bu reform çabalarına karşın belirtmek gerekir ki, Yunan Ayaklanması, Navarin baskını, Rusya ile savaş ve yenilginin ardından imzalanan Edirne Antlaşması (1829) ile Yunanistan için bağımsızlık yolunun açılması ve Sırbistan'a özerklik verilmesi, Fransızların 1830'da Cezayir'i işgal etmesi ve ardından Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ile yaşanan krizler; Osmanlı Devleti'ni dış ilişkilerinde oldukça yıpratmış ve birçok reform hareketini de baltalamıştır.⁸⁸

---

⁸³ II. Mahmut, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da orduda yapmak istediği modernizasyonu, Osmanlı ordusu için yapma niyetindedir ve bunun için önce Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan, sonrasında ise İngiltere'den yardım istemiş fakat bundan bir netice alamamıştır. Fakat askeri eğitim için gönderilen Prusyalı askerler sonrasında askeri ortamda yeşerecek ve güçlenecek bir Alman nüfusunun ilk tohumlarını atmıştır. Lewis, s. 114-116.

⁸⁴ Findley, s. 41.

⁸⁵ Findley, s. 41; Lewis, s. 117-119; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 52.

⁸⁶ Sivillerin doktorları ise halen Süleymaniye medresesinde yetiştiriliyordu. Lewis, s. 118.

⁸⁷ Lewis, s. 118

⁸⁸ Shaw/Shaw, s. 58-64.

4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısır Krizi

Çalışmamızın bu noktasında Mısır’da ortaya çıkan siyasi bir aktörden bahsetmek gerekir. Çünkü ileride görüleceği gibi Yeni Osmanlıların faaliyetlerinde onlara hamilik eden Mustafa Fazıl Paşa’nın rolü büyüktür. Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa’nın kardeşi olan Mısır Hidivi İsmail Paşa ile arasındaki sürtüşmeleri ve Yeni Osmanlıların buradaki konumlarını; Hidiv İsmail’in Bâb-ı Âli hükûmetiyle olan münasebetini daha iyi kavrayabilmek için “Kavalalı” krizinin nasıl ortaya çıktığından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Esasen II. Mahmut’un yapmak istediği reformlar, daha önce Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa, Mısır’da vali olduktan sonra buradaki güç odaklarını (mamluk beylerini) bertaraf etmek suretiyle otoritesini pekiştirmiştir.⁸⁹ Mehmet Ali Paşa’nın bu kadar başarılı olmasında kuşkusuz 1798’de Fransızların Mısır’ı işgal etmesi ve -kısa bir müddet kalsalar da- Mısır’daki cemaatler ve çıkar grupları arasındaki dengeyi büyük ölçüde bozması etkili olmuştur. Dolayısıyla Mısır’da hâlihazırda bir otorite boşluğu söz konusuydu. Tüm bunlar, Mehmet Ali Paşa’nın Mısır üzerinde tek hâkim olmasını ve reformların Mısır’da Osmanlı Devleti’nden daha başarılı bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır.⁹⁰

1821 yılında Mora Ayaklanması’nın başlaması nedeniyle II. Mahmut’un Mehmet Ali Paşa’dan yardım istemesi ve bunun üzerine Mehmet Ali Paşa’nın

---

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 126-128.

⁹⁰ Mehmet Ali Paşa ordunun modernleştirilmesi için Fransız kökenli danışmanlardan ve üst düzey askerlerinden yararlanarak Nizamiye ordusunu kurmuştur. Mısır askerlerinin eğitilmesi için modern eğitim sistemiyle eğitim veren askeri ve teknik okullar kurulmuş ve Avrupa’ya öğrenciler gönderilmiştir. Dahası Avrupa standartlarına göre askeri malzeme üretimi yapacak fabrikalar kurulmuş ve piyade birlikleri, topçu ve istihkâm birlikleri, donanma ve atlı birlikler yeniden reformize edilerek modern bir yapı ve görünüme kavuşturulmuştur. Bunun yanında Askeri harcamaların karşılanabilmesi için Mehmet Ali Paşa yönetimi adeta kapitalist bir ekonomi modeli kurarak ihracatını geliştirmiştir. Ülkede özel teşebbüsün gelişmesi için Avrupalı sanayici ve tüccarlar Mısır’a çağırılmış ve burada oluşan yabancı kolonisi yeni soylularla birlikte 1952 yılındaki ihtilale kadar siyaseti ve ekonomiyi tekellerine almışlardır. Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da gerçekleştirdiği atılımlar, II. Mahmut için hem bir esin kaynağı hem de Mısır yönetimi ile bir rekabet ortamının oluşmasına neden olmuştur. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 173; Findley, s. 49; Shaw/Shaw, s.36-37; Zürcher, s. 54-55; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 61.

ordusunun bu isyanı bastırması, güç dengesini son derece değiştirmiştir.⁹¹ İsyân sonrasında Batılı devletlerin hem II. Mahmut'un hem de Mehmet Ali Paşa'nın donanmasını yakması (*Navarin Baskını*) 1830'ların başında Yunanistan'ın bağımsız hale gelmesine sebebiyet vermiştir.⁹²

Bu olay sonrası meydana gelen ilk Mısır krizi, Mehmet Ali Paşa'nın kendisine daha önce vadedilen Suriye valiliğini istemesiyle başlamıştır.⁹³ II. Mahmut'un bu isteği reddetmesi üzerine Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı ordusuyla birlikte Akka valisi Abdullah Paşa'nın üzerine göndermiştir. İbrahim Paşa, Akka valisini büyük bir hezimete uğratarak tüm Suriye'yi ele geçirmiş; sonrasında kendisine hiçbir Osmanlı birliği karşı koyamamış ve kendisi de ordusuyla birlikte Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemiştir.⁹⁴ Bu tehlikeli durum karşısında Sultan II. Mahmut, çareyi Batılı devletlerden yardım istemekte bulmuştur. Böylelikle sorun Padişah ve onun "ası" valisi arasında olan bir iç mesele olmaktan çıkıp uluslararası bir kriz haline gelmiştir.⁹⁵ Avrupa devletleri (Fransa hariç⁹⁶) Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün korunması

---

⁹¹ Zürcher, s. 54.

⁹² **Navarin Baskını** olarak tarihe geçen bu olay sonucunda Rusya hem Balkanlardan hem de Kafkaslardan saldırıya geçmiş ve nihayetinde Yunanistan, Edirne Antlaşması'yla bağımsızlığına kavuşmuştur. Ayrıca bu baskında İbrahim Paşa'nın donanmasını baskın sonrası Navarin'den geri çekmesi Padişah ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın arasındaki husumeti daha da arttırmış ve 1831 yılında Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesiyle bir Mısır krizinin yaşanmasına, bu sebeple yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine daha çok karışmalarına sebep olmuştur. Mısır krizi Doğu sorunu (Şark meselesi) adı verilen ve uzunca bir müddet Avrupa'yı meşgul eden bir meseleye dönüşmüştür. Bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 174; Zürcher, s. 57; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 118.

⁹³ Zürcher'in aktardığına göre Kavalalı Mehmet Ali Paşa, ilk başta Kuzey Afrika eyaletlerinin tamamını ele geçirmek istemiş, bunun için Fransa'nın desteğini istemiştir. Fakat Fransa - Cezayir'de doğrudan kendi hâkimiyetini kurmak için- 1830 yılında bu bölgeyi işgal edince Mehmet Ali Paşa, bu planından vazgeçmiştir. Zürcher, s. 60; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 129.

⁹⁴ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM*, S. 6, 1995, s. 200; Zürcher, s. 60.

⁹⁵ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 175.

⁹⁶ Mehmet Ali Paşa Mısır'da modern askeri teşkilatın kurulmasında Fransızlardan yardım almıştır. Bu ise Fransızlara Mısır'da üstün bir imtiyaz sağlamıştır. Öte yandan Mehmet Ali Paşa ile Fransa arasında yakın bir işbirliği bulunmaktaydı. Tüm bu sebeple Fransa, temelde Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından yana olsa da Mısır meselesinde Mehmet Ali Paşa'yı desteklemiştir. Kocaoğlu, s. 202; aynı yönde bkz. Zürcher, s. 59.

taftarıydılar.⁹⁷ Çünkü İngiltere, başta Hindistan olmak üzere kendi sömürgelerini korumak için Mısır'da güçlü bir yönetim istememiş; güçsüz ve dışa bağımlı bir Osmanlı devletinin varlığını yeğlemiştir. Bu nedenle Mısır krizinde, Mehmet Ali Paşa'nın daha fazla ileri gitmesine engel olmuşlardır.⁹⁸ Rusya da Akdeniz'e inerek bu bölgede ticari bir hâkimiyet kurma amacını, Mehmet Ali Paşa varken gerçekleştiremeyeceğinin farkındadır. Bu nedenle Osmanlı'nın yardım çağrılarını somut cevap, Rusya'dan gelmiştir.⁹⁹ Rusya acil bir şekilde 5000 kişilik bir Rus birliği ve donanmasını -Osmanlı'ya yardım etmek üzere- İstanbul'a göndermiştir.¹⁰⁰ Bu ani

⁹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması, 19. yüzyıl uluslararası antlaşmalarına dahi yansıyan önemli bir politikaydı. Sina Akşin'in şu ifadeleri meseleyi özetlemektedir: *"Osmanlı ülkelerinin can alıcı jeopolitik önemi dolayısıyla büyük devletlerden hiçbiri diğer bir veya birkaç devletin bunları denetim altına almasına müsaade edemezdi. Aynı nedenle İmparatorluğun 'hakça' bir paylaşımı da mümkün değildi. Bununla birlikte, Osmanlı Devletinin Hristiyan halklarının Fransız İhtilali ilkeleri uyarınca özerklik ve bağımsızlığı, Avrupa güç dengesini bozmamak şartıyla, kabul edilecek bir çözümdü.(...) Fakat ne olursa olsun, Büyük Devletlerin çıkarlarının gözetilmesi hep onsuz olmaz bir şarttı. Dağılma sürecinde herhangi bir adım güç dengesini tehdit ederse, böyle bir gelişmeyi durdurmak için başvurulabilecek ilke "Osmanlı Devletinin bütünlüğü" oluyordu ki, bütün 19. yüzyıl boyunca, bu çıkarları tehlikeye girenlerce her zaman ilan edilmiş ve 1856 Paris Antlaşmasına da girmişti."* Bkz. Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", s. 26.

⁹⁸ Kocaoğlu, s. 201; Batılı devletlerin Mısır krizinde takındıkları tutum hakkında ayrıntılı bilgi için Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 131-134.

⁹⁹ Kocaoğlu, s.202; İlginç şekilde İngiltere Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasını genel politika olarak destekliyor görünse de burada Osmanlı'nın yardım çağrılarını reddetmiştir. Bunun nedeninin Mehmet Ali Paşa'nın amacının Padişah'ı devirerek kendi hanedanlığını kurmak yönünde olduğuna dair izlenimin olduğu o dönemki yabancı diplomatların yazışmalarından anlaşılmaktadır. İngiltere böyle bir olasılığı değerlendirmeye almış ve bu yüzden Osmanlı'ya yardım konusunda ağır ve tereddütlü davranmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s.175 vd.; Karal'a göre Mehmet Ali Paşa'nın Devlet-i Aliyye'yi ele geçirmek gibi bir gayesi bulunmamaktaydı, zira kendisine gelen yabancı diplomatlara; *"Padişahın hizmetkârı olarak kalmak istiyorum. İbrahim[oğlunu] kastediyor, eğer Boğaziçi'ne varmaya muvaffak olursa, pâdişâhın ayaklarına kapanarak affını ve Mısır'a dönmek için müsaadesini dileyecektir."* şeklinde ifadeler kullanmıştır. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 130.

¹⁰⁰ Rusya'dan destek bulan Osmanlı Devleti bu Devletle **Hünkâr İskeleyi Antlaşması (1833)** yaparak bir savunma ittifakı yapmıştır. *"Sekiz yıl süreli olarak imzalanan bu antlaşma ile, Osmanlı Devletine bir saldırı olursa, Rusya, karadan ve denizden yardım göndermeyi garanti ediyordu. Ancak, antlaşmanın gizli maddesi ile Rusya, Boğazlar üzerinde büyük bir avantaj elde etti. Bu gizli maddeye göre, Rusya'ya bir saldırı olursa, Osmanlı Devleti Rusya'ya parasal ve askeri bir yardımda bulunmayacak, yalnızca, Çanakkale Boğazı'nı kapatacak, yabancı savaş gemilerinin geçişine izin vermeyecekti. Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın gizli maddeleri, Fransa ve İngiltere tarafından hemen öğrenilmiş ve büyük tepki yaratmıştır."* Kocaoğlu, s. 203; aynı yönde ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 177; Engelhardt, s. 35; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 62; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 137-138.

olay karşısında İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'ni Mehmet Ali Paşa ile antlaşma yapması için zorlamışlardır. Bu zorlamaya mecburen uyan Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa ile *Kütahya Antlaşması'nı* imzalamış ve savaşı sona erdirmiştir.¹⁰¹ Bu antlaşma sonucunda Mehmet Ali Paşa Mısır ve Girit valiliklerinin yanı sıra Suriye valiliğini elde etmiş ve oğlu İbrahim Paşa da Cidde valiliğine atanmış ve Adana vilayetinin vergilerini tahsil etme hakkını elde etmiştir.¹⁰² Böylelikle Mısır ve civarını kontrol altına alan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, kendi hanedanlığını kurarak bunu resmi olarak Padişah'a kabul ettirmiş oldu.

5. II. Mahmut'un Reformlarına Genel Bakış

II. Mahmut dönemi, siyasi çalkantılar ve ekonomik krizlerle dolu bir dönem olarak görülmekle birlikte aynı zamanda, asıl reform çağının gerçek manada başladığı ve hukuk devletine giden yolda ilk adımların atıldığı bir dönem olarak kabul edilmektedir.¹⁰³ 17. yüzyıldan beri süregelen yerel feodalizm bu dönemde bertaraf edilmiş, böylelikle Rumeli ve Anadolu topraklarının hemen hemen tamamında (Mehmet Ali Paşa meselesi sayılmazsa) merkezi otorite güçlenmiş ve reform hareketleri, idareden eğitime birçok alanda ülke geneline yayılmıştır.

II. Mahmut, *Yeniçeri Ocağı'nı* kaldırmak suretiyle Osmanlı siyasetinde padişahın yetkisini sınırlayan gücü ortadan kaldırmış olmaktadır. Padişahların iktidarını sınırlayan diğer bir güç ise *ulema* idi. II. Mahmut, ulema sınıfını da kendi otoritesi karşısında sindirmek için çeşitli hamleler yapmıştır. İlk başta ulemanın başı olarak değerlendirilen ve devlete karşı belirli bir bağımsızlığı bulunan “Şeyhülislamlık” makamı kurumsallaştırılmış ve kadılıklar sadrazamlığa bağlı kazaskerliklerden alınıp şeyhülislama bağlanmıştır. Buradaki amacın -Lewis'in deyimiyle- ulemayı “bürokratikleştirmek” ve böylece İslam tarihinde çoğu zaman siyasi iktidardan bağımsız hareket edebilen ulema kanadını, devlete bağlı bir organ

---

¹⁰¹ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 176; Kocaoğlu, s. 203; Zürcher, s. 61; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 135-136.

¹⁰² Kocaoğlu, s. 202-203.

¹⁰³ Lewis, s. 107.

haline getirmek olduğu açıktır. Böylece mali ve idari özerklikten yoksun bırakılmış olan ulema, merkezi iktidar karşısında sindirilmiş oldu.¹⁰⁴

II. Mahmut'un, güçlü bir merkezi otorite için, Payitaht'taki geleneksel güç odaklarını da dönüştürmesi gerekiyordu. Saray ve Bâb-ı Âli'de çalışan bürokrasi, bu geleneksel güçlerin önüne geçmeliydi. Bu yolda 1830'larda hızlanan reform hareketi, giderek tüm devlet organlarını kapsayacak şekilde genişlemiştir. Geleneksel siyasi kurumların yerini, Batı tipi bakanlıklar (*nazırlıklar*) almıştır.¹⁰⁵ Özellikle 1833'te *Bâb-ı Âli Tercüme Odası* kurulmuş ve bu kurum zamanla Osmanlı modernleşmesinin temel bir yapı taşı haline gelmiştir.¹⁰⁶

Ayrıca öteden beri Osmanlı yönetiminde kilit bir makam olan “*vekil-i mutlak*” sadrazamlık, nezaretler arası işbirliğini sağlamakla görevli bir *başvekillik* makamına dönüştürülmüştür.¹⁰⁷ Bu gelişmede amacın sadrazamın gücünün azaltılması olduğu açıktır.¹⁰⁸ Böylelikle geleneksel düzende devlet idaresinde kilit bir rol oynayan sadrazamlık makamı başvekil olarak dönüştürülerek silikleştirilmeye çalışılmıştır. Başvekil olan sadrazam ve diğer tüm bakanlar (nazır/vekiller) doğrudan Padişah tarafından atanmakta ve doğrudan Padişah'a karşı sorumlu olmaktadır. Yine bu dönemde

¹⁰⁴ Lewis, s. 136-137; Berkes, s. 175, ulema sınıfının içten çözülüşü için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 160-161.

¹⁰⁵ Devlet idari teşkilatlanmasında önemli bir reform olarak nazırlıklar kurulmaya başlandı. Sadaret kethüdası makamı *iç işleri bakanlığına* (*Nezaret-i Dahiliye*) dönüştü. Reis-ül küttablık makamı dış işleri bakanlığına dönüştürüldü. Bab-ı Âli'nin çavuş başı ve tezkereci kalemleri *Nezaret-i Deavi* (sonraki ismi *Nezaret-i Adliye*)'ye dönüştürüldü. Ayrıca yepyeni bir mali organ oluşturuldu, *Nezaret-i Umur-u Maliye* adı bu kurum hem orduya ait hazineyi hem de Hazine-i Amire ve Darphane Hazinesini kendi bünyesine almıştır. Ayrıca 1838 yılında *Meclis-i Nafia* adında iktisadi konularla ilgilenen bir kurum kurulmuştur. Tarım, ticareti sanayi gibi konularda projeler hazırlamakla görevli bu kurum daha sonrasında dış işleri bakanlığının yönetimine girmiştir. Shaw/Shaw, s. 67; Tanör, s. 68; Berkes, s. 173- 174; Zürcher, s. 67; Findley, s. 43; Lewis, s. 134-138.

¹⁰⁶ Zürcher, s. 70-71; Lewis, s. 124; Berkes, s. 199; Shaw/Shaw, s. 68-69; Findley, s. 41; Tanzimat adamları ve başta Namık Kemal olmak üzere o dönemde yaşayan birçok düşünür Tanzimat odasında yetişmiştir. Bkz. Lewis, s. 164-165.

¹⁰⁷ Findley, s. 43; Lewis, s. 137.

¹⁰⁸ Shaw/Shaw, s. 67.

başvekilin başkanlığında toplanan bir *bakanlar kurulu* (*Meclis-i Hass/Meclis-i Vükela*) kurulmuştur.¹⁰⁹

II. Mahmut Dönemi'nin en önemli gelişmelerinden biri de şüphesiz ki klasik Osmanlı devlet teşkilatında *Kalemiye* adı verilen bürokrat sınıfın ön plana çıkmasıdır. Zaman geçtikçe Osmanlı'nın klasik devlet teşkilatında kalemiye sınıfı denilen bürokrasi, devlet yönetiminde önemli bir konum elde ederek son dönem Osmanlı Entelijansiyasının oluşmasında da önemli bir role sahip olmuştur.¹¹⁰

Berkes'e göre II. Mahmut dönemi belirli özellikleri bakımından diğer dönemlerden ayrılmaktadır, bu özellikler şunlardır:¹¹¹

- Uzun bir müddet sonra bir padişah *mutlak otoritesini tekrar sağlamayı* başarmıştır.¹¹²
- Yönetilenler reaya olarak değil, *halk (tebaa)* olarak görülmeye başlanmıştır.
- Kapıkulu ordusunun devlet yönetimindeki varlığının ve etkinliğinin tamamen sona erdiği, bunun yerine *sivil bürokrasinin* geliştiği gözlemlenmektedir.¹¹³
- Kapıkulu ordusu yerine *Batı tarzı yetiştirilmiş askeri birlikler* kurulmuştur.

¹⁰⁹ Böylelikle kabine usulü Osmanlı yönetiminde ilk kez görülmektedir. Bu kabine yürütme organının görevlerini koordine edecek ve bir hükümet politikası oluşturacaktı. Yine bu kabinenin Padişah'a yasa önerisinde bulma yetkisi de vardır. Bu yönüyle kabine hem yürütmeye hem de yasamada önemli rol üstlenmiştir. Shaw/Shaw, s. 67; Tanör, s. 67-68; Lewis, s. 138; Findley, s. 41.

¹¹⁰ Tanör, s. 66.

¹¹¹ Berkes, s. 171.

¹¹² Lewis, s. 136-137; Berkes, s. 175.

¹¹³ Memur istihdamı politikasındaki önemli değişiklikler bir "sivil rütbe hiyerarşisi" meydana getirmiştir. Bu dönemde ayrıca her makamın rütbesi ve görev alanı yeniden düzenlenmiştir. Örneğin serasker şeyhülislam ile sadrazam rütbece denk hale getirilmiştir. Bahşiş usulü kaldırılarak yerine düzenli maaş usulü getirilmiştir. Düzenli aylık sistemine geçilmesinde, rüşvetin azalması ve memurlar üzerindeki denetimin artırılması amaçlanmıştır. Daha bu dönemde eyaletlerin idaresi için meclisler kurulmuş ve kasaba, semt, mahalle ve köylerin idaresi için burada yaşayan halk arasından seçilmiş muhtarlar tayin edilmeye başlanmıştır. Bu durum esasen parlamenter geleneğin ilk tezahürleri olarak görülebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw/Shaw, s. 67-69; Findley, s. 42; benzer yönde Zürcher, s. 67.

- Sivil bürokrasiden ve ulemadan seçilen seçkin görevlilerden oluşan, yasa yapma yetkisine sahip olan *sürekli meclislerin* kurulduğu görülmektedir.¹¹⁴
- Taşra idari teşkilatında önemli değişiklikler yapılmış, vergilendirme ve vergi toplama usulü ıslah edilmiştir.¹¹⁵ Bu dönem, birçok yönüyle, modern belediyeçiliğin de başlangıcı sayılmalıdır.¹¹⁶
- İlk modern eğitim veren sivil yüksekokulların açılması da II. Mahmut döneminin en önemli yeniliklerindendir.¹¹⁷ Fakat yeni okulların sadece yüksekokul seviyesinde açılmasına rağmen, ilk ve orta düzey eğitim kurumlarının açılmasına gereken önemin gösterilmemesi, kurulan modern okullara devam edebilecek seviye ve nitelikte olan insanların yetersiz sayıda kalmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle

¹¹⁴ Daimi danışma ve karar organlarının kurulması bu dönemin ayırt edici başka özelliklerindendir. Adli alanda teşrii nitelikte yetkilere sahip bir organ olan *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin kurulması, askeri alanda *Dar-ı Şura-yı Askeri* ve idari alanda da *Dar-ı Şura-yı Babıali* adlı organların kurulması esasen hukuk devletine evrilişin önemli ilk adımlarındandır. Burada devletin ana organları arasında bir görev/fonksiyon ayırımı yapıldığı söylenebilir. Kanunlaştırma hareketleri esasen Tanzimat Dönemi ile başlamış olsa da II. Mahmut dönemi bu akımın ülkeye gelmesini sağlayan düşünce yolunu açmıştır. Nitekim amme hizmeti gören kamu görevlilerini ilgilendiren yasalar bu dönemde çıkarılmıştır (1838 Ceza Kanunname-i Hümayun-Memurine Mahsus Ceza Kanunu). Berkes, s. 175; Findley, s. 43; Lewis, s. 151; Tanör, s. 67-68; Zürcher, s. 68.

¹¹⁵ II. Mahmut döneminde taşra yönetiminde de reform hareketleri başlamıştır. Temel amaç ise adil bir vergilendirme ve yönetimin kurulmasıdır. Bu sebeple 1831-1838 yılları arasında Mısır ve Arabistan haricinde kalan tüm bölgelerde nüfus sayımı yapılmıştır. Bunun yanı sıra malvarlıkları da sayıma dahil edilmiş ve değerleri hesaplanmıştır. Böylece hem merkezde hem de taşrada daha adil bir vergilendirme sistemi kurulması yolunda adımlar atılmış ve yeni nizamnamelerle birlikte vergilerin tahsil edilmesi için merkezden muhassıllar tayin edilmiştir. Vilayet yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw/Shaw, s. 70 vd.; Lewis, s. 126.

¹¹⁶ Tüm bu gelişmelerin yanı sıra ilk posta hizmet ağı geliştirilmiş ve şehirlerin imarında yeni yolların yapılması sağlanmıştır. Bu dönemde modern belediyeçilik faaliyetlerine öncülük edecek bir takım yenilikler de yapılmış, modern sayılabilecek polis ve itfaiye birlikleri oluşturulmuştur. Shaw/Shaw, s. 76-77.

¹¹⁷ II. Mahmut'un kesintili olsa da Osmanlı da ilk laik eğitim kurumlarını kurmasıyla modern eğitim başlamıştır. II. Mahmut modern eğitim veren yüksekokullara gidebilecek yetenekte öğrencilerin yetiştirilmesi için rüştiyeler açmıştır. Bunun yanı sıra Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Maarif-i Edebiye gibi temel sosyal ve fen bilimleri eğitimi veren okullar da bu dönemde açılmıştır. Hoca İshak Efendi'nin Mühendislik Okulunda eğitim müfredatını modernleştirilmesiyle birlikte daha nitelikli bir eğitimin verilmesi ve daha çok öğrenci yetişmesi sağlanmıştı. Yine 1827 yılında açılan Tıphane-i Amire tekrar yapılandırılmış ve 1832'de Cerrahane ve 1839'da Mekteb-i Şahane-i Tıbbiye olarak tekrar örgütlenmiştir. Bkz. Lewis, s. 118-119; Shaw/Shaw, s. 78; Zürcher, s. 70.

modern mekteplerin kurulması, öğrenci yetiştirme hususunda, beklenildiği kadar hızlı ve etkili olamamıştır.

II. Mahmut dönemi birçok yazar tarafından tipik bir *aydın despotizmi* ve *mutlakiyetçi aydınlıkçı monarşi* olarak görülmektedir¹¹⁸. Bunun yanında bu dönemde yapılan reformlar ile birlikte daimi organların kurulması ve sistemleştirilmesi, meşrutî yönetime geçişte önemli bir adım olarak görülmektedir. Bu sebeple II. Mahmut dönemi bir despotizm taşısa da, idari alanda görülen rasyonalizasyon ve merkezileşme, modern devlete geçişte önemli bir adım olmuştur.¹¹⁹

II. Mahmut'un reformları kendisinden yaklaşık bir asır kadar önce yaşamış olan Rus Çarı Büyük Petro'nun ülkesine getirmiş olduğu yeniliklere büyük ölçüde benzemektedir.¹²⁰ Fakat Büyük Petro daha kalıcı ve başarılı bir modernizasyon ile devlet idaresinde, askeri alanda ve eğitimde büyük bir ilerleme kaydetmiştir. II. Mahmut'un yeni düzeni kurma yolundaki belli bazı reformları ise yüzeysel ve taklitçi olarak kalmıştır.¹²¹ Zürcher bunun sebebini, yetişmiş insan eksikliğine, siyasi çıkarların ön planda tutulmasına ve eğitim ve hukukta eskiyle yeninin bir arada yaşıyor olmasına bağlamaktadır.¹²² Tanör'e göre ise II. Mahmut'un Büyük Petro kadar başarılı olamamasındaki temel sebep, Osmanlı Devleti'nin öteden beri köklü teşkilatı olan, gelenekçi ve tutucu nitelikteki grupları içerisinde barındıran bir siyasal sistem olmasıdır.¹²³ Zira II. Mahmut'un yenilikçi bir padişah olması, ona "*gâvur padişah*" denmesine yol açmış ve birçok reformu ulema ve bazı güç odaklarının (devletin ileri gelenleri, yeniçeri ocağı vs.) engellemeleriyle karşılaşmıştır.¹²⁴ Fakat II. Mahmut

---

¹¹⁸ Literatürde aydınlık despotizmi terimi de kullanılmıştır. Tanör, s. 72; Meşrutiyete kadar modernleşme süreci otokratik bir görünüm arz etmektedir. Otokratik modernleşme, iç ve dış gelişmelerin de etkisiyle anayasal monarşiye dönüşecektir. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 37; Tanör, s. 72; Berkes, s. 170.

¹¹⁹ Tanör, s. 72.

¹²⁰ Lewis, s. 107.

¹²¹ Tanör, s.73.

¹²² Zürcher, s. 72-73.

¹²³ Tanör, s. 74; aynı yönde bkz. Engelhardt, s. 31-32.

¹²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 164.

dönemi reform hareketleri, Tanzimat döneminde yapılacak reformlara ve nihayetinde meşrutî sistemin kabul edilmesine öncülük etmesi bakımından önemli bir durak olarak değerlendirilmelidir.¹²⁵

6. Tanzimat Öncesi Reform Harekelerinde Zihinsel Dönüşüm ve Kültürel Faaliyetler

a) Yeni Okulların ve İdari Kurumların Yeni Nesil Üzerindeki Etkileri

Belirtelim ki reform hareketleriyle birlikte Batı'dan sadece bilim ve teknik gelişmeleri, askeri ve idari teşkilat sistemi alınmakla kalmamış, ayrıca Batı'nın değerler sistemi, hayat tarzı ve fikir akımları da Osmanlı aydınları arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Özellikle Batı'da uygulanan eğitim müfredatını esas alan yeni eğitim kurumlarının açılması, buralarda yetişen yeni neslin düşünce dünyasını derinden etkilemiştir.¹²⁶ Bu okulların yanında II. Mahmut döneminden itibaren faaliyet gösteren Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın da hem bir idari birim olarak hem de bir okul olarak memuriyete giren gençlerin yetişmesinde önemli bir yeri vardır.¹²⁷ Gençler

¹²⁵ Okandan, s. 63-64; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 205; Tanör, s. 71.

¹²⁶ Bu tespit için II. Mahmut'un Tıbbiye binasının açılışındaki yeni binaların hizmete gireceği zaman yapmış olduğu konuşma, esasen değişim geçiren zihin yapısını da göstermekteydi: "Çocuklar, İşbu ebniye-i aliyeyi, Mekteb-i Tıbbiye olmak üzere teşkil ve terkip ederek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane tesmiye ettim ve burada bekayı sıhhat-i beşer'iyye hizmeti azizesine muvazebet olunacağından bu mektebi sair mekteplere tercih ve takdim eyledim. Bunda Fransızca olarak fenn-i tıbbi tahsil edeceksiniz. Bu makamda şimdi sizin için bir sual varid olduğunu ve bu sual dahi "bizim lisanımızda ve bizim kitaplarımızda fenn-i tıp yok mudur ki ecnebi lisanı üzere okumaklığı ihtiyar edelim" kavlinden ibaret bulunduğunu bilirim ve burasını tasdik ile beraber yine sizin tarafınızdan mevkii cevabda olarak şimdilik mevcut müşkakat ve mehaziri beyan ile şu halin dahi kariben izalesini me'mul ve temenni ederim. (...)Sizlere Fransızca okutmakdan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenni tıbbi öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır ve andan sonra Memalik-i mahruse-i şahanemin her bir tarafına Türkçe olmak üzere neşreylemektir." Tıbbiye açılışında yapılan bu konuşmanın özü aslında sadece Tıbbiye'nin açılmasındaki amacını değil, aynı zamanda reform hareketleri kapsamında kurulan tüm kurumların ve getirilen yeniliklerin temel gayesini de izhar etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğrul Tiryaki, "14 Mart Tıp Bayramı", *Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi* C.2, S.1, Ağustos 2008, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/690209> (E. T. 03.10.2020); bu konuşmanın tercümesi için bkz. Berkes, s. 186.

¹²⁷ 1821 Mora Ayaklanması'ndan evvel tercümanlık mesleği Rumların tekelindeydi. Fakat Mora Ayaklanması tercümanlık mesleğinin Rumların elinden alınmasına neden olmuştur. Müslümanların yabancı dil öğrenimi artık elzem hale gelmiştir. Bu durum Padişah tarafından ciddiye alınarak Bab-ı Âli'de bir tercüme odası kurulmuş ve başına Rum bir mühtedi olan Yahya Efendi getirilmiştir. Burada yetişen kalemiye memurları Fransızca lisanını öğrenmeye

burada hem Fransızca'yı hem de genel manada Batı fikriyatını ve yeni fikir akımlarını öğrenmişlerdir. Bu nedenle Yeni Osmanlıların ekseriyetinin bu kurumda memur olarak çalışması, bir tesadüf olarak görülmemelidir.

b) Matbaanın Yeniden İşlerlik Kazanması ve Çıkarılan İlk Gazeteler

Osmanlı Devleti'ne basılmış eserlerin ilk girişi, esasen 1400'lü yılların sonlarına tekabül etmektedir. Bu dönemde Balkanlarda yaşayan Gayrimüslimler arasında, yurtdışında Yunanca ve Slavca olarak basılmış eserlerin yayılmış olduğu görülmektedir. İlk matbaa, 1492 yılında İspanya'dan Türkiye'ye göç eden Musevi David ve Samuel Nahmias kardeşler tarafından İstanbul'da kurulmuştur.¹²⁸ Daha sonra sırasıyla Ermeni matbaası ve Rum matbaası da kurulmuştur. Müslümanların kendi matbaalarını kurmaları ise ancak ilk Batılılaşma esintilerinin hissedildiği Lale Devri döneminde (1727 yılında) Macar bir mühtedi olan İbrahim Müteferrika tarafından gerçekleştirilmiştir.¹²⁹ İlk kurulan matbaa zamanının önde gelen hattatların bağlı bulunduğu loncalarını telaşlandırmış ve matbaaya karşı çeşitli itirazlar yükselmiştir.¹³⁰ Bu sorun ise matbaanın dini kitapları basmaması ile çözülmüştür.

---

başlamışlar ve diplomaside aktif olarak çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 272- 273; Lewis, s. 123-124; Findley, s. 71.

¹²⁸Şerif Korkmaz, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 5, Eylül-Aralık 1999, s. 286.

¹²⁹ İbrahim Müteferrika, kabul edilen yaygın kanıya göre hayatının ilk yıllarında Macar bir Üniteriyen'dir. Tökeli İmre isyanı sırasında Osmanlı orduları tarafından esir alınmış ve İstanbul'a getirilmiştir. Burada Müslüman olmuş ve İslami ilimleri öğrenmiştir. Berkes, s.52; Matbaayı Osmanlı'ya getirme fikri esasen Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Çelebi tarafından savunulmaktaydı. İbrahim Müteferrika bir diplomatik iş için Viyana'ya yaptığı seyahat sonrası ilk Türk matbaasını kurmaya karar vermiştir ve Damat İbrahim Paşa, bu müracaatı bir encümen huzurunda tetkik ettirerek uygun bulmuş ve girişimleri teşvik etmiştir. Böylece 1727'de ilk matbaa İstanbul'da Müteferrika'nın evinde kurulmuştur. Ayrıca İbrahim Müteferrika bir kağıt fabrikasının da Yalova'da kurulmasını sağladı. Şerif Korkmaz, s. 290; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 156.

¹³⁰ Ulemanın matbaayı şeriata aykırı buldukları iddiası ise yanlış bir iddiadır. Öyle ki matbaada tashih işlerinde zaten şeyhülislamın görevlendirildiği Mevlevi şeyhleri ve kadılar bulunmaktaydı. Şerif Korkmaz'ın da belirttiği gibi, "Matbaacılığa karşı konan sınırlamalar şeriattan değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından gelmiştir. Türkçe matbaacılığın gecikmesinde din sebepleri değil, siyasi sebeplerin bulunduğu" görülmektedir. Şerif Korkmaz, s. 291.

Matbaada basılan ilk kitaplar dil, tarih, coğrafya, müspet ilimler ve askerlik gibi konular hakkındadır. Fakat kâğıt üretiminin yetersizliği ve okuma oranının Osmanlı toplumunda çok düşük olması, matbaanın yeterince gelişememesine sebebiyet vermiştir.¹³¹ Fakat 1831 yılında *Takvim-i Vakayi* adındaki gazete ve onun bir nevi Fransızca versiyonu olan *Le Moniteur Ottoman*¹³², matbaanın ülkeye getirdiklerini öteye taşımıştır. *Takvim-i Vakayi* ülkede olup bitenlere yer verirken askeri alanda gerçekleşen yeniliklere, askerlik eğitimi, donanımı ve Avrupa’da yaşanan son bilimsel ve teknik gelişmeler gibi konulardaki yazılara yer vermeyi ihmal etmiyordu. *Le Moniteur* gazetesi ise *Takvim-i Vakayi*’nin birebir çevirisi değildi. Derginin çıkış amacı aslında Fransızca konuşan Avrupalılara Padişah’ın reformlarını tanıtmak ve beğendirmektir, bu yönüyle derginin çizgisi liberalizme daha yakındır.¹³³ Her iki gazete vasıtasıyla Osmanlı Devleti’nde *Batı tarzı bir sivilizasyonu* gerçekleştirmeye yönelik adımlar atıldığı söylenebilir.¹³⁴ Gerçekten de Findley’in belirttiği gibi “*Yeni kurum ve elitler yaratmak için erken bir tarihte devlet tarafından başlatılan reform hareketi, [Osmanlı yazılı basının ortaya çıkmasıyla birlikte] devlet denetiminin ötesine*” geçmiş bulunuyordu.¹³⁵

c) Batı Medeniyetine Dair Yeni Fikirlerin Ortaya Çıkışı

Batı kaynaklı yeni fikirler hakkında Osmanlı’da o dönem için olumsuz düşünceler çoğunlukta olsa da olumlu düşünceler de mevcuttur. Özellikle İslam’da meşveret olarak bilinen danışma usulünün Avrupa kökenli parlamenter akımının tesiri altında yeniden önem kazanması mühimdir.¹³⁶ O dönem aydınlarından Şânizâde Atâullah Efendi, eserinde (*Şânizâde Tarihi*) tebaanın temsili, fertlerin serbest tartışma

---

¹³¹ Şerif Korkmaz, s. 291.

¹³² Bu derginin başına Marsilyalı avukat Alexandre Blacque getirilmiştir.

¹³³ Berkes, s. 200.

¹³⁴ Berkes, s. 201.

¹³⁵ Findley’e göre bu durum matbaa kapitalizminin bir örneğini teşkil etmektedir. Findley, s. 19.

¹³⁶ Lewis, s. 102.

imkânı ve müşterek karar alma mekanizması gibi kavramları Osmanlı Türkçesine kazandırmıştır.¹³⁷

Osmanlı sefirlerinden Mustafa Sami Efendi (?-1855)'nin¹³⁸ 1838'de kaleme aldığı *Avrupa Risalesi* 'nde¹³⁹ Batı uygarlığının gelişmesinin nedenleri olarak; müspet ilimlerin gelişmesi, eski ile yeni arasındaki sürekliliğin ve sürekli artan keşif duygusunun hâkim olması ve din özgürlüğünün yaygınlaşması gibi etkenleri göstermektedir. Berkes'e göre risalenin özü, bilim ve fikri aydınlanmanın gerçekleştirilmesidir. Ancak bundan sonradır ki Osmanlı, Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtulabilecektir.¹⁴⁰

Yine Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan birkaç yıl önce yazmış olduğu “*Avrupa Ahvâline Dair Risâle*” ile tanınan Sadık Rifat Paşa¹⁴¹, bu risalesinde Avrupa'daki din ve düşünce özgürlüğüne, kanunların üstünlüğüne, halkın eğitilmiş oluşuna ve Avrupa'nın idari, hukuki ve toplumsal yapısına dair birçok meseleye değinmektedir.¹⁴² Sadık Rifat Paşa, “*Avrupa'nın şimdiki sivilizasyonu, yani usul-i me'nûsiyet ve medeniyeti iktizasınca menâfi'-i mülkiyye-i lâzımelerinin [Devletin menfaatleri] ilerlemesini ancak teksîr-i efrâd-ı millet [nüfusun çoğalması] ve imâr-ı memalik ve devlet ve istihsâl-i asayiş ve rahat esbâb-ı adîdesiyle icra ve istihsâl etmekte ve bu misillü menfaat-i külliyye ile ilerleyip yekdiğer üzerine hâlen ve itibaren kesb-i meziyet eylemektedirler*” diyerek halkının güvenliğini ve huzurunu temin edip devletini imar

---

¹³⁷ Lewis, s. 103.

¹³⁸ Mustafa Sami Efendi “vatan- vatanseverlik” kavramlarını literatüre kazandıran ilk isimdir. Bkz. Jale Parla, “Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyet Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, s. 225.

¹³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, s. 201-202.

¹⁴⁰ Berkes, s. 202.

¹⁴¹ Sadık Rifat Paşa yeni manasıyla “hürriyet” kavramını Namık Kemal ve Ziya Paşa'dan çok önce literatüre kazandıran isimdir. Bkz. Parla, s. 225; aynı yönde bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 209-213.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadık Rifat Paşa, *Avrupa Ahvâline Dair Risâle*, Marife, Y. 6, S. 3, Kış 2006, s. 461-468; Berkes, s. 202.

eden Batı medeniyetinin, dünyanın geri kalanından daha üstün özelliklere sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁴³

Sadık Rifat Paşa'ya göre keyfi bir yönetim, tebaanın (yani halkın) kendi devletine karşı güvensizlik duymasına yol açmakta, bu da ticarette ve tarımda gerilemeye; kamu görevlilerinin arasında yolsuzluğun artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle iktidar şahsiliğten ve keyfilikten arınmalı, devlet idaresinde kanun hâkimiyeti temin edilmelidir. Sadık Rifat Paşa'nın bu görüşleri çalışmamızda ileride ele alınacak olan 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun içerdiği temel esaslar ile paraleldir.¹⁴⁴ Bu durum Sadık Rifat Paşa'nın, Ferman'ın mimarı olan Mustafa Reşit Paşa'yı etkilediğini göstermektedir.¹⁴⁵

Yine kendisi “Avrupa devletlerinde dahi bu ma’kule emniyet ve hukuk-ı hürriyet be-gayet mutena ve muteber tutulup, (...) idare-i emr-i hükûmette, hukuk-ı millet ve kanun-ı devlet üzre hareket edip bir gûne itaatsizlik ve serbestiyet ile dahi itibarât-ı düveliyyeye ve ta’zimât-ı lâzımeye hâlel gelmez. Şu kadar ki, ekser umûr ve usûlleri, kavanîn-i müessese tahtında olduğundan, hiç bir hükümdar ve vükelâsı dahi, ol kanun-ı mer’iye mugâyir kalb-i hodî ve celb-i nef i ve def-i zararı zımında bir gûne hüküm ve irade edemez” şeklinde ifade ettiği gibi, hükûmetlerin halkın temel hak ve hürriyetlerine ve kanunlara aykırı hareketlerde bulunamayacaklarını, devlet yöneticilerinin kanunlara tabi olduğunu ve kanunların her şeyden üstün olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁶

Eğitimin önemi, orduların daha iyi şekilde teşkilatlandırılması, sanayiye önem verilmesi gibi birçok mesele üzerinde duran Sadık Rifat Paşa, bu risalesiyle aslında II. Mahmut döneminde Osmanlı aydınlarının zihinlerinde yavaş yavaş hâsıl olmaya başlayan düşüncelerin bir yansımasını sunmuştur.¹⁴⁷

---

¹⁴³ Sadık Rifat Paşa, s. 463.

¹⁴⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 204-205.

¹⁴⁵ Aynı yönde Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 202-203.

¹⁴⁶ Sadık Rifat Paşa, s. 463.

¹⁴⁷ Berkes, s. 202-203.

II. TANZİMAT DÖNEMİ REFORM HAREKETLERİ

A. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanını Hazırlayan Şartlar

II. Mahmut'un son yıllarında tekrar yükselen Mısır Krizi, Osmanlı Ordusunun Kavalalı İbrahim Paşa kuvvetleri karşısında Nizip'te yenik düşmesiyle çetrefilli bir hal almış ve yenilgi haberi Payitaht'a ulaşmadan hemen önce Sultan II. Mahmut vefat etmiştir.¹⁴⁸ II. Mahmut'un ölümüyle, tahta 16 yaşında bir genç olan Abdülmecit geçmiştir. Uluslararası boyutta bir kriz haline gelen ve Kaptan- ı Derya olan Ahmet Fevzi Paşa'nın Osmanlı donanmasını Mısır Kuvvetlerine teslim etmesi¹⁴⁹ nedeniyle çözümü zor bir hal alan Mısır meselesi, Sultan Abdülmecit'i *Mülkiyede* yetişmiş devlet görevlilerine dayanmaya sevk etmiş ve bu durum kendisinin saltanatı boyunca sürmüştür. Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda yetişen ve çeşitli Avrupa ülkelerinde elçilik görevlerinde bulunan mülkiye memurları, bu dönemde önemli devlet kademelerine gelerek iktidarı elde etmişler ve ülkenin iç ve dış politikasını yönlendirmişlerdir.¹⁵⁰

II. Mahmut'un ölümüyle doğan iktidar boşluğunun askeriyeden gelenler tarafından değil de, sivil memurlar (özellikle Hariciye) tarafından doldurulması önemli bir ayrıntıdır. Bunun sebebi esasen Hariciye memurlarının siyasi kriz zamanlarında gereken dış desteği alabilmeleridir.¹⁵¹ Bu nedenledir ki bu küçük grubun Tanzimat dönemini şekillendirdiği görülmektedir. Bu küçük grubun öncüsü olan Mustafa Reşit Paşa¹⁵² özellikle Mısır krizinde İngiltere'nin desteğini almayı başarmış, Mısır krizinin Osmanlı Devleti için -en azından- büyük bir hezimet olmasını engellemiştir.

¹⁴⁸ Zürcher, s. 61-62; Shaw/Shaw, s. 80-81.

¹⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa'nın aktardığına göre Mehmet Ali Paşa, kendisine donanmayı teslim eden Ahmed Fevzi Paşa'nın bu yaptığını, ihanet olarak görmüş ve onu hapsedirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi*, 4. Cilt, (Tezakir, Tezkire No: 40), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 34-35; Shaw/Shaw, s. 87.

¹⁵⁰ Findley, s. 88.

¹⁵¹ Findley, s. 89.

¹⁵² Kariyerinde ekseriyetle İngiliz yanlısı bir tutum takınan Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda yabancı lisan öğrenmiş ve diplomat olarak birçok Avrupa ülkesinde görev yapmış ve ardından Londra büyükelçiliği ve Hariciye Nazırlığı makamlarına yükselmiştir. II. Mahmut döneminin sonlarına doğru İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve görüşmelerden çıkan önerileri bir layiha olarak II. Mahmut'a sunmuştur. M. Reşit Paşa'nın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa

İngiltere, Mısır'ı ele geçirmiş olan Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesini istemediği için Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğünü savunmuş olduğuna çalışmamızın önceki bölümlerinde değinilmişti. İngiltere'nin bu tutumunun önemli nedenlerinden biri Mehmet Ali Paşa'nın tekel (yed-i vahit) sistemini Suriye'ye kadar yayma olasılığının bulunmasıydı.¹⁵³ İngilizlerin ticarete tekel (yed-i vahit) usulünün kaldırılması, vergide iltizam sisteminin kaldırılması ve karantina usulünün kabulü gibi istekleri,¹⁵⁴ 1838 yılında imzalanan *Balta Limanı Antlaşması* ile büyük ölçüde (iltizam usulü tam olarak kaldırılamamasına rağmen) gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁵ Bu Antlaşma tekel gelirlerinden mahrum kalan Mehmet Ali Paşa'yı bölgedeki iktidarı bakımından zayıflatırsa da Osmanlı Devleti'nin ekonomisi ve maliyesi de, bu Antlaşma yüzünden büyük bir yıkıma uğramıştır.¹⁵⁶ Osmanlı Devleti, Mısır meselesinin çözülmesi uğruna büyük bir külfetin altına girmiş ve mali bir krize sürüklenmiştir. Üstelik Mısır meselesinde de kesin bir çözüme ulaşamamıştır.¹⁵⁷ Dış borçlanma ve maliyenin iflası

Reşid Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 348-350; Berkes, s. 213, Tanör, s. 79.

¹⁵³ "1838 Serbest Ticaret Anlaşması, tekel sistemini kaldırarak, Mısır'ın iktisadi ve askeri gücüne büyük bir darbe indirmişti: Tekel sistemi (yed-i vahid) Mısır'ın modernleşme sürecinde merkezi bir öneme sahipti. Örneğin, 1835 yılında tekel gelirleri Mısır bütçesinin %27'sine yükselmışti. Mısır, bu gelir sayesinde ve Fransa'nın sağladığı teknik yardımlar dolayısıyla modern bir ordu ve donanma da kurmuştu. Oysa 1838 Serbest Ticaret Anlaşması ile tekel gelirlerinden yoksun kalarak zayıflayan Mehmet Ali Paşa, İngiltere için Doğu Akdeniz ve Uzakdoğu'ya giden ticaret yolları üzerinde bir tehlike olmaktan çıkmıştır." B. Ali Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi*, C. 34, S. 266, Şubat 2014, s. 76; Tanör, s. 79; Mısır dış ticaretinde yed-i vahit usulünü uygulayarak önemli kazanımlar elde etmiştir. 1838 Ticaret Antlaşmasıyla birlikte Mısır, Osmanlı devleti topraklarından sayıldığı için serbest piyasa düzenlemeleri tüm osmanlı toprakları gibi Mısır'da da geçerli olmuştur. Sözleşmenin Osmanlı'ya ve Mısır'a olan etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Durhan, "1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları", *AÜEHFD*, C. VI, S. 1-2, 2002, s. 85-91.

¹⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eşiyok, s. 79-83; Tanör, s. 79.

¹⁵⁵ Eşiyok, s. 80-81; Tanör, s. 80.

¹⁵⁶ 1838 Balta Limanı Antlaşması, içeriği dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu en ağır kapitülasyon imtiyazıdır. Bu antlaşma sonucunda Ruslarla daha evvel imzalanan Hünkar İskelesi Antlaşması'nın bir hükmü kalmamıştır. Böylelikle İngiltere emellerine açıkça ulaşırken Rus nüfuzunu da bertaraf etmiş bulunuyordu. Eşiyok, s. 82-85.

¹⁵⁷ 1838 Ticaret Antlaşması ile Osmanlı, Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiş; bu durum yerli sermaye ve ticareti çok büyük bir yıkıma uğratmıştır. Bu antlaşma sonrası Kırım savaşından itibaren alınan dış borçlar, katlanarak artmış ve Osmanlı ekonomisi 1881 Muharrem

nedeniyle kurulan Duyun-u Umumiye'yi bu antlaşmanın bir neticesi olarak görmek gerekir.¹⁵⁸

Sultan Abdülmecit, Ahmet Fevzi Paşa'nın yarattığı sorunu çözmek amacıyla, Mehmet Ali Paşa'ya -Osmanlı donanmasının iadesine karşılık- Mısır Valiliği'nin miras yoluyla Kavalalı sülalesine geçmesini önermiştir. Fakat Mehmet Ali Paşa bu öneriyi pek zayıf bularak Mısır'ın yanında Suriye ve Adana valiliklerinin de kendi ailesine kalmasını ve rakibi olan Hüsrev Paşa'nın da sadrazamlıktan azlini istemiştir. Böyle bir ortam içinde Bab-ı Ali'yi temsil eden Mustafa Reşit Paşa, Devlet'i hem bu krizden hem de o dönem yükselen Rus nüfuzundan kurtarmak için, başta İngiltere olmak üzere, diğer Batılı devletlerle diplomatik ilişkilerde bulunmuş ve Mısır sorunun Osmanlı lehine çözülmesine öncülük etmek suretiyle İstanbul üzerindeki Rus etkisini en aza indirmiştir.¹⁵⁹

Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ve mevcudiyetinin İngilizler tarafından güvence altına alınması yönündeki kararlarının pekiştirilmesi amacıyla 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de bir hattı hümayun ilan edilerek bir reform programı açıklanmıştır. Bu *hattı hümayun* ile birlikte Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin kapısı açılmıştır. Ayrıca 12 Temmuz 1840 tarihinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Prusya, Rusya ve Avusturya ile imzaladığı antlaşmalar sonucunda *Boğazların* savaş ve barışta savaş gemilerine kapalı tutulmasına karşılık, onlardan Mısır sorununda Osmanlılara destek vermeleri yönünde bir taahhüt alınmıştır.¹⁶⁰ Bu antlaşma sonrasında Osmanlı deniz kuvvetlerine katılan İngiltere ve Avusturya birlikleri, Doğu Akdeniz kıyılarına yönelik bir harekâta başlamışlardır. İngiliz kuvvetlerinin Lübnan'a çıkarma yapması sonucunda İbrahim Paşa'nın Şam'dan ayrılmasıyla birlikte Fransız desteğinin gelmeyeceğini anlayan Mehmet Ali Paşa sonunda Padişah'ın isteklerini kabul ederek Osmanlı hâkimiyetini

---

Kararnamesiyle birlikte iflas bayrağını çekmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı maliyesi Düyûn-ı Umûmiyye kontrolüne geçmiştir. Durhan, s. 89-90.

¹⁵⁸ Tanör, s. 80, Eşiyok, s. 92.

¹⁵⁹ Shaw/Shaw, s. 89.

¹⁶⁰ Shaw/Shaw, s. 88.

kabul etmiş ve Osmanlı donanmasını tekrar İstanbul'a göndermiştir.¹⁶¹ Bunun sonucunda 1841 yılında Mehmet Ali Paşa'yı Mısır Valisi olarak tanıyan ve valiliğinin kendisinin soyundan miras yoluyla devam ettirileceğinin kabul eden bir ferman ilan edilmiştir.¹⁶² Bu gelişmelerle birlikte *Mısır Bunahımı* çözülmüş ve Rus nüfuzu kırılmıştır.¹⁶³

B. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İlanı

3 Kasım 1839'da ilan edilen fermanla birlikte Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlamakta idi. Esasen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanında yabancı devletlerin müdahalesinin büyük bir etkisi olsa da,¹⁶⁴ bu fermanın yalnızca dış baskıların ürünü olduğunu söylemek hatalı bir değerlendirme olacaktır.¹⁶⁵ Zira Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan dönem, önceki reform hareketlerinin ulaştığı noktadır ve modernleşme, bu noktadan sonra ivme kazanacaktır.

---

¹⁶¹ Mısır Krizinden sonra İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya, başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı topraklarının dört bir yanında "güç dengesi mücadelesi" yapmışlardır. Söz gelimi, 1856 Kırım Savaşı'nın temel nedeni, Fransa, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki Rusya'ya karşı korumak mevcut dengeyi müdafaa etme amacıdır. Kocaoğlu, s. 208; Zürcher, s. 81.

¹⁶² Osmanlı Devleti, Batıların müdahalesi sonucunda Mısır'ın yeni statüsünü saptamak amacıyla 13 Şubat 1841 tarihinde "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı"nı yayınlamıştır. Bu fermana göre; Mısır valiliği Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve ailesine babadan oğula geçmek üzere verilmiştir. Fermanda Osmanlı Devleti'nde Gülhane Hattı Hümayunu çerçevesinde kabul edilecek yasaların tamamının Mısır'da da uygulanacağı ve vergilerin padişah adına tahsil edileceği vurgulanmıştır. Ayrıca Mısır ordusuna nicelik olarak bir sınırlama getirileceği ve üst düzey subayların Osmanlı Devleti tarafından atanacağı kararlaştırılmıştır. Bu koşullara saygı gösterilmemesi halinde Mısır'a verilen imtiyazların geri alınacağı da özellikle vurgulanmıştır. Kocaoğlu, s. 207.

¹⁶³ Enver Ziya Karal' göre 1841 Boğazlar Antlaşması'nın maddeleri ilk başta, Rusya'nın bir zaferi gibi sayılsa da aslında Rusya'nın Doğu Akdeniz'e ulaşma emellerinin rafa kaldırılmasına neden olmuştur. Bu nedenle başta İngiltere olmak üzere Prusya ve Fransa antlaşmanın yapılmasını desteklemişlerdir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s. 208-209.

¹⁶⁴ Gülhane Hatt-ı Hümayunun ilanı ile uluslararası bir sorun haline gelmiş Mısır meselesi arasında önemli bir bağlantı bulunmaktadır. Durhan, s. 83.

¹⁶⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 111-112.

1. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Şekli ve Niteliği

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun şekli özelliklerine bakıldığında tam anlamıyla geleneksel bir belge olduğu görülmektedir.¹⁶⁶ Osmanlı'da son üç asırdır padişahların tahta geçtiklerinde halka daha adil bir yönetim vaadinde bulundukları “*Adaletname*” isimli bir hatt-ı hümayun ilan ettikleri bilinmektedir. Fakat Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu diğer adaletnamelerden ayıran en önemli özelliği, içeriğinde o güne kadar kullanılmamış ifadelerin yer alması ve Batı'nın düşünce dünyasından gelen esintileri yoğun şekilde taşımasıdır.¹⁶⁷

Gülhane Hatt-ı'nın niteliğinin ne olduğu hakkında ise literatürde birden fazla farklı görüş bulunmaktadır. Çoğunlukla Gülhane Hattı'nın şekil ve sistematik olarak anayasa niteliğine sahip olmadığı, fakat -o dönemde Avrupa'da hükümdarların bahsettiği- bir tür *charte-şart* niteliğinde bir belge olduğu kabul edilmiştir.¹⁶⁸ Bu yazarlardan Tanör'e göre Gülhane Hattı, hükümdarın yetkilerini doğrudan sınırlandırıcı herhangi bir düzenleme getirmemiştir. Bu yönüyle anayasa niteliğini haiz değildir. Fakat Gülhane Hattı'nda padişahın kendisi, ilk defa olarak, Tanzimat'ın vaat ettiklerini yerine getirme hususunda yemin altına girmiştir. Burada *hükümdarın kendi iradesi ile kendini sınırlaması (auto-limitation)* durumu söz konusudur.¹⁶⁹ Ayrıca Gülhane Hattı bir anayasa formu ve sistematığına sahip olmasa da devlet ricalinin ve padişahların Gülhane Hattı'nı “*ana kanun*” gibi kabul etmiş olmaları, fermanın fiili önemini gözler önüne sermektedir.¹⁷⁰ Son tahlilde Tanör -Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun, hukuk nizamının dayanacağı temel prensipleri izah eden bir tür insan ve yurttaş hakları bildirgesi olduğu görüşündedir.¹⁷¹

¹⁶⁶ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, 7. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 115; Benzer yönde bkz. Lewis, s. 150.

¹⁶⁷ Engelhardt, Gülhane Hattını bir İnkılab olarak görmektedir. Bkz. Engelhardt, s. 45; İncalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 135;

¹⁶⁸ Yazarların fermanın niteliği hakkındaki görüşleri için bkz. İncalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 146; Berkes, s. 214; Tanör, s. 91-92.

¹⁶⁹ Tanör, s. 91.

¹⁷⁰ Tanör, s. 91.

¹⁷¹ Tanör, s.93; benzer görüş için bkz. Shaw/Shaw, s. 93.

Görüşleriyle dikkat çeken bir diğer isim de Karal'dır. Karal'a göre Tanzimat o döneme göre bir nevi anayasa hükmündedir.¹⁷² Karal bu yargısını şu hususlara dayandırmaktadır: Gülhane Hatt-ı Hümayunu; (1) yönetenlerin “*keyfi ve takdiri icraatini*” sonlandırmaktadır; (2) halkın temel haklarını ve devlete karşı görevlerinin belirtmektedir; (3) halkın hak ve sorumluluk bakımından eşit olduğunu kabul etmektedir; (4) kanun tasarılarını hazırlayan ve devlet harcamalarını kontrol eden bir denetim mekanizması (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye) tayin etmektedir; (5) padişahın ve devlet görevlilerinin halk huzurunda bu Hatt-ı Hümayun'a riayet edeceklerine dair yemin edecekleri kararlaştırılmıştır; (6) ayrıca bu Hatt-ı Hümayun, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından tasdik edilmiştir.¹⁷³ Karal'a göre tüm bu hususlar, bir anayasayı tarif etmektedir.

Gülhane Hattı'nın hukuki niteliği hakkındaki fikirler arasında farklı görüşleriyle sivrilen Okandan ise Tanzimat döneminde çıkarılan fermanların hiçbirinin anayasa niteliğine sahip olmadığı, zira padişahın iktidarını sınırlandıran bir sistem ve mekanizmaya açıkça yer verilmediği görüşündedir.¹⁷⁴ Ayrıca Okandan, Gülhane Hattı'nda temel hak ve hürriyetlerin, padişahın tek taraflı bir lütfu olarak sunulması ve ileride bu lütfun padişah tarafından geri alınmasına dair herhangi bir engelleyici mekanizma öngörülmemesi sebebiyle, fermanın temel haklar bildirisi olarak dahi kabul edilemeyeceğini ileri sürmektedir.¹⁷⁵

---

¹⁷² Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, s. 599; Tanör, s. 90.

¹⁷³ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s. 599.

¹⁷⁴ Okandan, s. 89-91.

¹⁷⁵ Okandan'ın Gülhane Hattı Hümayunu ve sonrasında çıkarılan fermanlar hakkındaki düşüncelerinin özeti şu şekildedir: “[Tanzimat Fermanı] hükümdarın geniş yetkilerini bir sınır çizmek değil, münhasıran hükümdarın iradesiyle ve bir lütf niteliğinde olmak üzere fertlere bazı hak ve imtiyazların sağlanması sadedinde bir iç düzen ve emniyetin tesisine çalışılması, idari ve mali hususların bazı usul ve kanunlara bağlanması, kazai müesseselerin kurulması ve ıslahı, içte sükun ve asayişin temin edecek zaruri kanunlarla bunların uygulanmasını sağlayacak bir teşkilatın meydana getirilmesi arzusunun ibarettir.” Konu hakkında Okandan'ın değerlendirmesi için bkz. Okandan, s. 89-93.

2. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İçeriği

Ferman'da 150 yıldır vuku bulan gerilemenin, şariat hükümlerinin tatbik edilememesi nedeniyle ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Bu vurgudan sonra, söz konusu durumun ortadan kaldırılması ve Osmanlı idaresinin iyileştirilmesi yönünde kanunlar hazırlanacağı ve Osmanlı halkının can, mal ve ırz dokunulmazlıklarının çıkarılacak bu yasalar ile güvence altına alınacağı, adil vergilendirme ilkesinin, askere alma usulünün ve yargılama faaliyetlerinin de çıkarılacak yeni yasalar ile korunacağı vaadinde bulunulmuştur.¹⁷⁶

Fermanda dikkat çeken bir diğer husus, *mülkiyet hakkının dokunulmazlığının* metin içindeki teyididir. Can, mal ve ırz güvenliğinin sağlamanın, insanları devlete karşı itaatkâr kılacağı ve daha özverili çalışmaya sevk edeceği vurgulanmıştır. Yine gelire göre vergi ilkesi, kimsenin mahkeme kararı olmadan cezalandırılmayacağı, yargılamanın aleni yapılacağı, bir kimsenin suç ve kabahatinden ötürü yakınlarının ve mirasçılarının suçlanmayacakları, suçlu bulunan kişilerin mallarının müsadere edilmeyeceği ve mirasçılarının miras hisselerinin zorla alınmayacağı gibi hususlar dile getirilmiştir. Fermanda ayrıca padişahın bu esaslara yemin ile bağlanacağı¹⁷⁷ ve söz konusu esasların yeni nizami kanunlar çerçevesinde güvence altına alınacağı belirtilmiştir.¹⁷⁸

Bu fermanda bahsi geçen hak ve prensipler, artık padişahın inayetinde ve iradesi altında değil; yeni kanunların koruması altındadır.¹⁷⁹ Fakat Ferman'da yeni kanunlar

---

¹⁷⁶ Zürcher'e göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda dört temel husus göze çarpmaktadır: (1) Osmanlı halkının can, namus ve malları güvence altına alınmıştır. (2) Dini ve etnik kimliği ne olursa olsun herkese yasa önünde eşitlik tanınmıştır, (bu husus aslında belgede açıkça yazılmayan fakat uygulamada böyle addedilen bir husustur). (3) İltizam usulünün kaldırılması ve yeni bir vergilendirme düzeninin kurulacağı vaat edilmiştir. (4) Zorunlu askerlik sisteminin yapılandırılacağı belirtilmiştir. Zürcher, s. 79-80.

¹⁷⁷ İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s.142.

¹⁷⁸ Orijinal belge için bkz. Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 215-218; tercümesi için bkz. Halil İnalçık *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 136-138.

¹⁷⁹ Yeni kanunlar ise Ferman'da geçtiği şekilde mevaddı esasiyyeye uygun olarak çıkarılacaktır. Mevaddı esasiyyenin ne olduğu Yüksek Şura Meclisi tarafından şöyle açıklanmıştır: *Kanunların şeriata uygun olarak (makam, statü, din, dil, ırk fark etmeksizin) herkesin can, mal ve ırz*

ile şeriat arasında, Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında, padişah ile hükûmet arasında bir çatışma çıkması durumunda nasıl bir yol izleneceğinden bahsedilmemiştir. Bu durum ise zaman zaman yaşanan çatışmaların nasıl çözüleceği hakkında çeşitli çözüm yolları aranmasına ve nihayetinde *anayasacılık hareketinin* ortaya çıkmasına neden olacaktır.¹⁸⁰

3. Gülhane Hatt-ı Hümayunu İle Kanunlaştırma Hareketi

Batı'da başlayan kanunlaştırma rüzgârının, III. Selim dönemiyle birlikte Osmanlı topraklarında da -yavaş da olsa- estiği görülmektedir. Tanzimat Dönemi, esasen kanunlaştırma hareketinin daha olgun ve hızlı halidir. Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa, devletin bekasını korumanın yegâne yolunun *padişahın da bağlı olacağı yeni nizam ve kanunlar olacağı* kanaatindeydi. Dolayısıyla Reşit Paşa'nın üzerine durduğu en temel prensip, kanun egemenliğinin devletin tüm kurumlarında ve faaliyetlerinde hakim kılınmasıdır.¹⁸¹ Gülhane Hattı'nda bu fikrin etkileri açık şekilde görülmektedir.¹⁸² Reşit Paşa'ya göre bu prensip sayesinde herkesin tabi olacağı yeni kanunlar ile devlet yönetimi *şahsiliikten* arınacak, *hem ekonomik hem de hukuki belirlilik* ülke genelinde sağlanarak, istibdat ve keyfi yönetim önleneyecektir.¹⁸³

Kanun önünde eşitlik kavramı ve Müslüman-Gayrimüslim arasındaki eşitsizliklerin kaldırılmaya çalışılması Ferman'ın öne çıkan diğer maddeleridir. Devlet kurumlarının sekülerleştirilmeye çalışılması, yasa önünde eşitlik prensibinin Müslüman-Gayrimüslim fark etmeksizin tüm tebaaya açıkça tanınması gibi prensiplerin esasen Batı kaynaklı olduğu görülmektedir.¹⁸⁴ Fransız Devrimi'nden sonra meşrutiyet rüzgârları estiren *kanun önünde eşitlik, yönetimde kanunilik ilkeleri*

---

güvenliklerinin dokunulmazlığını sağlaması ve bunun yanında hükümdarın da bu kanunlara aykırı harekette bulunmayacağına yönelik yemin etmesi... Bkz. Berkes, s. 214.

¹⁸⁰ Berkes, s. 216

¹⁸¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 143.

¹⁸² “*Ve 'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve ma' mûriyyet ve âsâyiş ü istirâhat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan(...).*”, Yılmaz, s. 217.

¹⁸³ İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 143.

¹⁸⁴ İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 145.

gibi mefhumların, Gülhane Hatt-ı Hümayunu vasıtasıyla Osmanlı devlet geleneğine girmesi; modern devlete geçişte oldukça olumlu bir adımken diğer taraftan eşitlik prensibinin, ulusçuluk akımı ile birleşerek Gayrimüslim tebaanın milli duygularını kamçılması gibi fevkalade olumsuz sonuçları görülmüştür.¹⁸⁵

C. Gülhane Hatt-ı Hümayunu İle Başlayan Tanzimat Dönemi

1. Tanzimat ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Literatürde Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, bu isimlendirmeyi Osmanlı modernleşmesinin en kilit devirlerinden olan ve Tanzimat adı verilen bir dönemi başlatmış olduğu için almıştır. Aslında Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, bir haklar manzumesidir; “Tanzimat dönemi” ise Gülhane Hattı ile başlayan yeni bir döneme işaret etmektedir ve bu dönemde de Gülhane Hatt-ı Hümayunu gibi birçok ferman ve kanun hazırlanmıştır.¹⁸⁶

Düzen verme, düzen anlamlarına gelen Tanzimat kelimesi, nizam kelimesi ile aynı kökten gelmektedir ve tanzim kelimesinin çoğul halidir.¹⁸⁷ Bu dönemde reform hareketinin merkezi, -saray değil- *Bâb-ı Âli’dir*.¹⁸⁸ Bâb-ı Âli kelimesi, ilk başta esasen Hariciye ve Dahiliye Nazırlıkları ile birçok şurayı içinde barındıran *sadaret binası* olarak tanımlansa da, zamanla Osmanlı *Hükûmeti’ni* karşılar hale gelmiştir. 1876 yılına kadar III. Selim ve II. Mahmut gibi reformların doğrudan öncüsü sayılabilecek bir padişah tahta geçmediği için bu dönemde reformların planlayıcısı ve yürütücüsü *Bâb-ı Âli* olmuştur.¹⁸⁹

Tanzimat dönemi reformlarının kapsamı bu dönem öncesindeki reformlara nazaran çok daha kapsamlıdır ve kısa bir şekilde özetlemek zor bir iştir. Fakat bu dönemin siyasi yapısı, iktidardaki elitlerin tutumları, yönetim şeklinin dönüşümü gibi

---

¹⁸⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 146.

¹⁸⁶ Tanör, s. 75.

¹⁸⁷ Berkes, s. 213.

¹⁸⁸ Shaw/Shaw, s. 105.

¹⁸⁹ Gelişen ve artan reformların yanında uluslararası boyutta yaşanan krizler, ekonomide ve toplumda keskin dönüşümlere neden olurken aynı zamanda siyasetin şahıs merkezli hizipçilikten evrimleşip sorun temelli hareketlere yönelmesine sebebiyet vermiştir. Findley, s. 76.

hususlar, bu dönemin en ayırt edici taraflarıdır.¹⁹⁰ Öyle ki Tanzimat Dönemi şeklindeki ayırımın nedeni II. Mahmut'un ölümüyle *iktidarın fiilen el değiştirmesi* yani gücün padişah'tan Bâb-ı Âli'ye geçmesidir.¹⁹¹ Ayrıca Tanzimat Dönemi ile birlikte reform politikası daha sistemli ve sürekli hale getirilmiştir. Tanör'ün de belirttiği gibi Tanzimat politikasının üç veçhesi bulunmaktadır: Birincisi *etkin siyasal güçlerin kurumsallaşması*, ikincisi *kanunlaştırma hareketi*, üçüncüsü ise *Osmanlı teşkilat yapısında görülen laikleşmedir*.¹⁹²

Mustafa Reşit Paşa, kanun hâkimiyetini sağlayabilmek için çözümü, devlet iktidarının reformist bürokrat kesiminin elinde olmasında görmekteydi. Bu nedenle Gülhane Hattı'nda can ve mal güveliği, müsadere yasağı, yargı makamları önünde aleni yargılanma ve diğer yargılanma haklarının güvence altına alınması gibi ilkelerin, evveleminde *Devlet'in yönetici kesimini koruma amaçlı* olduğu söylenebilir.¹⁹³ Diğer taraftan Reşit Paşa, Osmanlı idaresinin bürokrat elitin elinde olmasını sağlayabilmek için ulema sınıfının ve ayanların etkisiz hale getirilmesi için uğraşlar vermiştir.¹⁹⁴ Bu gayeyle önce Osmanlı teşkilat yapılanmasında o döneme göre radikal denilebilecek bir yenileşme başlatılmış, kurumlar büyük ölçüde laikleştirilmiştir. Osmanlı kurumlarında ve yasalarında laikleşme hareketlerinin görülmesinin yanında şer'i hükümlerin ve Şer'iyye mahkemelerinin muhafaza edilmesi ise hukuk alanında ikilik çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁹⁵

Devamlı olarak çıkarılan yeni kanunlar, sahada çok daha çeşitli politikaların planlanmasını gerektirmekteydi. Bürokrasinin ağır aksak ilerlemesi ve adam kayırmacılığın hat safhada yaşanması, yeni birçok reformun uygulanmasını

---

¹⁹⁰ Findley, s. 88.

¹⁹¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 101.

¹⁹² Tanör, s. 97.

¹⁹³ İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 139

¹⁹⁴ Çünkü yeni bürokrat sınıfın iktidarı tamamen ele geçirebilmeleri ve reformları uygulayabilmeleri için önlerinde en büyük engeller -İslam Hukukuna riayeti her zaman gündeme taşıyan- ulema sınıfı ve -merkezi otorite karşısında taşrada bir güç oluşturan- ayanlardır. İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*, s. 139.

¹⁹⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 210; Berkes, s. 223; Lewis, s. 152-154; Tanör, s. 102-103.

zorlaştırmış ve nihayetinde birçoğunun başarısız olmasına sebebiyet vermiştir. Dahası temsili organların çoğalması, parlamenter geleneğin ileride doğmasına öncülük etmesinin yanında, yeni çatışma alanları da oluşturmuştur. Mülkiye memurlarının Padişah üzerindeki hegemonyası ve siyasi krizlerin ortaya çıkması, Tanzimat yönetimine karşı muhalif hareketlerin ortaya çıkmasındaki temel nedenlerdir.¹⁹⁶ Tanzimat'ın başarısız olması hakkındaki görüşlere ve Bâb-ı Âli yönetimine getirilen eleştirilere çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ayrıca değinilecektir.

2. Tanzimat Kadrosu

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun güvence altına almayı vadettiği reformları, sonraki 40 yıl içinde Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği ve önemli mevkilere getirdiği küçük bir grup insan, gerçekleştirmeye çalışmıştır. Tanzimat kadrosunun önderi Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat döneminin ilk yirmi yılında toplam altı kez Sadrazam; üç kez de Hariciye Nazırı olarak reform hareketlerini sürdürmüştür.¹⁹⁷ İngiltere'nin dostluğu ile imparatorluğun devamlılığını sağlayacağına inanan Mustafa Reşit Paşa reformları gerçekleştirecek kadroyu bizzat kendisi yetiştirmiştir.

Özellikle Reşit Paşa'nın yetiştirdiği *Mehmet Emin Âli Paşa* ve *Keçecizade Fuat Paşa*, bir zaman sonra oldukça güçlenmiş ve Reşit Paşa ile rekabet eder hale gelmişlerdir.¹⁹⁸ Bu iki ismin Abdülmecit döneminin son yıllarında ve Abdülaziz döneminde siyasi iktidarı tekellerine aldıkları görülmektedir.

Bu iki isimden biri olan Âli Paşa,¹⁹⁹ gençliğinde medrese eğitiminden sonra *Bâb-ı Âli Tercüme Odası*'na girmiş ve burada Fransızca öğrenmiştir. 1830'lu yılların ortalarından itibaren Avrupa'nın (Viyana, St. Petersburg) çeşitli şehirlerinde görev yapmıştır.²⁰⁰ İngiltere'de elçilik yapan Mustafa Reşit Paşa'nın özel sekreteri olmasıyla birlikte kariyerinde yeni bir sayfa açılmış ve önce 1841 yılında İngiltere elçisi, 1844-

---

¹⁹⁶ Findley, 103.

¹⁹⁷ Shaw/Shaw, s. 93.

¹⁹⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 267.

¹⁹⁹ Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 425-426.

²⁰⁰ Shaw/Shaw, s. 93; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 275.

1846 yılları arasında Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye üyeliği, 1846-1852 yılları arası da Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Reşit Paşa'nın son yıllarında Osmanlı siyasetinde ağırlığını iyice hissettiren Âli Paşa bir ara kendisinin istifası üzerine sadrazam olmuş,²⁰¹ daha sonra Reşit Paşa'nın ölümünün akabinde sadrazamlık makamına (1858-1859) tekrar getirilmiştir.²⁰²

Keçecizade Fuat Paşa ise İstanbul'da ulema sınıfına mensup bir ailede yetişmiş ve Tıbhane-i Amire'de okumuş ve bu okuldan mezun olmuştur.²⁰³ Fakat doktorluk mesleği yerine mülkiye memuru olarak çalışmayı tercih etmiştir. Önce Tunus valisinin yanında danışman olarak çalışan Fuat Paşa, 1838 yılında *Bâb-ı Âli Baş Tercümanlığı* görevine getirilmiştir. Âli Paşa ile birlikte 1848 devrimi sonucunda kaçmak zorunda olan Polonyalı ve Macar mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne kabul edilmelerini sağlayan ve Rus tehlikesinin karşısında İngiltere ve Fransa'dan destek alınması yolundaki uğraşlarıyla kariyerinde yükselen Fuat Paşa, 1852'den itibaren önce Hariciye Nazırlığı, sonra ise Tanzimat Meclisi üyeliği ve sadrazamlık mevkilerine yükselmiştir.²⁰⁴ Mustafa Reşit Paşa'nın 1852'de azledilmesinin hemen akabinde Âli Paşa sadrazam olarak tayin edilmiş ve boşalan Hariciye Nazırlığına da Fuat Paşa getirilmiştir. Bu iki isim Tanzimat döneminin ikinci evresinde Sadrazamlık ve Hariciye Nazırlığı görevlerini adeta dönüşümlü olarak üstlenmişler ve devlet yönetiminde kendi ağırlıklarını hissettirmişlerdir.²⁰⁵

---

²⁰¹ Âli Paşa'nın sadrazamlığı hakkında bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi (Tezakir/Tezkire No: 1-14)-I*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 77.

²⁰² Shaw/Shaw, s. 94.

²⁰³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 276.

²⁰⁴ Shaw/Shaw, s. 94.

²⁰⁵ Mustafa Reşit Paşa son yıllarında kendi yetiştirmiş olduğu Âli Paşa ve Fuat Paşa ile fikir ayrılığı yaşamıştır. Bunun nedenlerinden biri şüphesiz Mustafa Reşit Paşa'nın bir İngiliz dostu olması ve desteğini bu devletten alması, Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın ise daha çok Fransa yanlısı politikalar izlemesiydi. Fakat buna rağmen Âli ve Fuat Paşalar reformlar açısından Reşit Paşa'dan devraldıkları reform hareketlerini devam ettirmişlerdir. Shaw/Shaw, s. 94- 95; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 266.

Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın başını çektiği Bâb-ı Âli'de yetişen daha pek çok önemli devlet adamı bulunmaktadır. Bu isimler arasında Ahmet Cevdet Paşa²⁰⁶ ve Midhat Paşa²⁰⁷ sayılabilir.

3. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı'nın İlanı

1853 yılında patlak veren Kırım Savaşı, Hristiyan mezheplerince kutsal sayılan Beytullahim'deki Kenise-tül Mahd adındaki bir kilisenin anahtarlarının hangi mezhebe ait olacağı konusunda başlayan bir tartışma sebebiyle başlamıştır.²⁰⁸ Kilisenin anahtarların Katoliklere mi yoksa Ortodokslara mı ait olacağı konusunda, kendilerini Osmanlı uyrukları arasındaki mezheblerinin hamileri olarak gören “Katolik” Fransa ve “Ortodoks” Rusya arasında çıkan ihtilaf, kısa sürede uluslararası boyutta bir kriz olarak büyümüş ve Kırım Savaşı olarak bilinen savaşın başlamasına

---

²⁰⁶ Günümüzde hukukçu ve tarihçi kimliğiyle öne çıkan Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Rumeli'de bulunan ayan ailelerinden birine mensuptur. Küçük yaşta medrese eğitimi almış İslami ilimlerde yetkinleşmiştir. Bunun yanı sıra Mühendishane'de birçok dersi takip etmiş ve yeniliklere her zaman açık olmuştur. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye adlı medeni kanun külliyyatının mimarı olan ve çeşitli devlet görevlerinde bulunan Ahmet Cevdet Paşa, anayasacılık düşüncesine karşı olmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin ve milletin kalkınması için gerekli olan şeyin anayasa ve anayasal rejim değil, medeni kanun ile olacağını savunmaktaydı. Bu yönüyle Karl von Savigny'le benzer görüşleri savunduğu söylenebilir. Ahmed Cevdet Paşa başka bir ülkeden biz de olmayan kurum ve yasaların iktibas edilmesinin doğru bulmamakta ve yüzyıllardır şekillenen ve olgunluğa erişen İslam Hukuku'nun kodifikasyonunu tercih etmektedir. Bu nedenle meşrutiyetçileri sert bir şekilde eleştirmiş ve ilk meşrutiyet yıllarında meşrutiyetçilere karşı II. Abdülhamit'i desteklemiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu/Mehmet Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 443-450; Berkes, s. 224- 225; Shaw/Shaw, s.98-99; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 264-265.

²⁰⁷ Kanun- Esasi'nin mimarlarından olan Midhat Paşa (1822-1884), orta halli memur bir aileye mensuptur. Küçük yaşta Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî'ne memur olarak girmiş ve zamanla memuriyet görevlerinde yükselmiştir. 1861 yılında Niş'te, 1864 yılında ise Niş, Silistre ve Rusçuk gibi bölgeleri içinde barındıran Tuna vilayetinde valilik vazifesine vezir rütbesiyle getirilmiştir. Buralarda nehir ve kara yolu ulaşımını ihya etmesi, ziraatçılığı ilerletmesi ve Ziraat Bankası'nın kuruluşu ile sonuçlanacak olan menâfi-i umûmiyye sandıkları kurması gibi atılımlarla Tuna'da modern bir idari yapılanma tesis etmesi Midhat Paşa'nın ününü arttırmıştır. 1864 yılında hazırlanmasında katkıda bulunduğu vilayet nizamnamesi özellikle Balkanlarda karışıklık içerisinde bulunan bölgelere belli bir istikrar ve düzen getirmiştir. Başarılı bir idareci olan Midhat Paşa aynı zamanda Osmanlı'da anayasal bir rejim tesis etmek için uğraş veren sembol bir isim olmuştur. Ayrıntılı hayat hikâyesine ilerideki bölümlerde değinilecektir. Bkz. Gökhan Çetinsaya/Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 30, İstanbul 2005, s. 7-11.

²⁰⁸ Kırım Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Engelhardt, s. 119-132; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 203-204.

neden olmuştur. İngiltere ve Fransa, Osmanlı'dan reform yapma sözü aldıktan sonra Rusya'ya savaş ilan etmişlerdir. Savaş Tuna kıyılarından Kırım'a oradan da Kafkasya'ya kadar sıçramıştır. İngiliz, Fransız ve Osmanlı kuvvetlerinden oluşan müttefiklerin Kırım'a çıkarma yapımları sonucu, Rus birlikleri mağlup olmuştur.²⁰⁹

Savaş sonrası müttefikler, yapılacak barış antlaşması öncesi, Osmanlı Devleti'ne Müslüman-Gayrimüslim ayrımının büyük ölçüde ortadan kaldırılmasına yönelik reformlar yapması için baskı yapmışlardır. Böylelikle Islahat Fermanı, -Paris Antlaşması²¹⁰ öncesinde- Osmanlı ülkesindeki Gayrimüslim tebaaya haklar tanıyan ve Müslüman- Gayrimüslim ayrımını büyük ölçüde kaldıran bir ferman olarak 1856 yılında ilan edilmiştir. Bu fermanda Osmanlılık kavramından ilk kez bahsedilmiştir. Islahat Fermanı'nda *Avrupa sermayesinden yararlanma, karma mahkemelerin kurulması, eğitim hakkının herkese tanınması, ayrıştırıcı ifadelerin yasaklanması, ibadetlerin aleni şekilde yapılmasına serbesti getirilmesi* gibi hükümler yer almaktadır.²¹¹ Bu ferman Müslüman ahalinin ve Gayrimüslim tebaada özellikle Rum patrikhanesinin tepkisine neden olmuştur.²¹² Mustafa Reşit Paşa dahi çıkarılan bu fermanın işleri daha da kötüleştireceğini ve yabancı devletlerin bu fermanı bahane göstererek sıklıkla Osmanlı siyasetine karışacaklarını dile getirmiştir.²¹³ Hakikaten de dış baskı ürünü olan Islahat Fermanı, -Müslüman ve Türk ahâliye anayasal gelişim sürecinde büyük bir değişim getirmese de- Berkes'in deyimiyle ilerleyen zamanlarda

---

²⁰⁹ Zürcher, s. 83-85.

²¹⁰ Paris Antlaşması'nda Osmanlı Devleti, Avrupa devletler sistemi içerisinde bir Avrupa ülkesi olarak kabul edilmiştir. Fakat bu atılımın yanında Karadeniz'in tarafsızlaştırılması ve Romanya'nın ve Sırbistan'ın Avrupalıların denetimi altına girmesi; Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü ve egemenlik hakkını zedelemiştir. Ayrıca ilk kez Osmanlılar Batılı devletlerden borç almışlardır. Zürcher, s. 84; Engelhardt, s. 141-144; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 209.

²¹¹ Berkes, s. 216-217.

²¹² Birçok Müslüman fermanın okunduğu gün "*Baba ve dedelerimizin kanıyla kazanılmış olan mukaddes milli haklarımızı bugün kaybettik. İslam milleti hakim millet iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Bu ehli İslam'a ağlayacak ve matem edecek gündür*" şeklinde yakınmışlardır. Aynı şekilde Rum patriği de bu fermanın ziyadesiyle huzursuz olmuş ve bazı Rumlar "*Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslam'ın üstünlüğüne razı idik*" şeklinde tepkiler göstermişlerdir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi (Tezakir)-I*, s. 108; Engelhardt, s. 139 -140.

²¹³ Reşit Paşa'nın Islahat Fermanına tepkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi (Tezakir)-I*, s. 111-125.

Hristiyan milletlerin kendi ulusal bağımsızlık arzularının bir “manifestosu” olmuştur.²¹⁴

4. Tanzimat Dönemi’nde Kanunlaştırma Hareketi

Tanzimat döneminin en önemli atılımı şüphesiz kanunlaştırma hareketidir.²¹⁵ Bu dönemde çıkarılan yasalar ve kurulan meclisler, meşrutiyete giden yolda atılan önemli adımlar olmuştur. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1856 Islahat Fermanı ve en nihayetinde 1876 Kanun-i Esasi (Osmanlı Anayasası) ile birlikte yükselen bir kanunlaştırma hareketi söz konusudur.²¹⁶

Tanzimat dönemini diğer dönemlerden ayıran en önemli özelliği, bu dönemde kanunlaştırma hareketinin sistemli ve hızlı bir şekilde ilerlemesidir. Klasik şer’i hükümlerin yanında özellikle ticaret hukukunda ve ceza hukukunda hazırlanan kanunlar ile, hukuk devletine giden yolda önemli bir adım atılmıştır.²¹⁷ Yeni kanunlar, Avrupa’da olduğu gibi, çeşitli kurallar arasından seçme yapılmak suretiyle, yazılı ve sistemli bir *code* haline getirilerek çıkarılmışlardır.²¹⁸

Klasik Osmanlı hukukunda ise böyle bir kanun yapma geleneği bulunmamaktaydı. İslam hukuku, devlet otoritesinden bağımsız gelişen bir hukuk sistemi olduğu için İslam dünyasında Avrupa’daki gibi “*bir feodal hukuk-kral hukuku*” gelişmemiştir.²¹⁹ Elbette bazı alanlarda padişahların kanunnameleri ve oluşan

---

²¹⁴ Berkes, s. 218, Tanör, s.97; 1856 Islahat Fermanı’nın ardından Gayrimüslim tebaada yavaş yavaş ulus bilincinin kazanıldığı görülmektedir. Özellikle kendilerine ait meclislerin kurulması uluslaşmada önemli bir rol oynamıştır. Tanzimat reformlarından en fazla yararlanan milletin Ermeniler oluğu görülmektedir. Kendilerinin parlamentoya benzer bir millet meclisleri ve 1863 yılından itibaren devlet tarafından onaylanmış bir anayasaları bulunmaktaydı. Berkes’e göre Ermeni cemaatinde yaşanan bu anayasal gelişmelerin 1876 yılında yapılacak Kanun-i Esasi’nin hazırlanmasında da olumlu etkisi görülmüştür. Berkes, s. 228.

²¹⁵ Berkes, kanunlaştırma hareketini “*çağdaşlaşmanın özü*” olarak kabul etmektedir. Berkes, s. 221.

²¹⁶ Findley, s. 92.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, s. 222-223.

²¹⁸ Berkes, s. 221.

²¹⁹ Berkes, s. 221.

bazı teamüller, Osmanlı hukukunun kapsamı dâhilindeydi.²²⁰ Fakat sistemli bir kanunlaştırma faaliyeti, ancak Tanzimat dönemiyle birlikte başlamıştır.²²¹

Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda tüm tebaaların can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanması, vergilendirme ve askerlikte adil bir düzenin kurulması gibi önemli hususların belirtilmesi ve bundan sonra *düzenin yasalarla sağlanacağı* yönünde bir intiba uyandırması, ileri dönemlerde anayasal monarşiye giden yolda önemli adımlardan olmuştur.²²² Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan sonra çıkarılan sayısız kanun, tüzük ve nizamnameler bu durumu göstermektedir.

Kanunlaştırma hareketinin ilk olarak ticaret hukuku alanlarında başladığı görülmektedir.²²³ İlk önce 1850’de Ticaret Kanunnamesi, sonrasında 1863’te Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi (Deniz Ticareti Kanunu) kabul edildi. Bu kanunların hepsi Batılı devletlerin kanunlarının (özellikle Fransız ve Prusya kanunları) iktibas edilmesiyle hazırlanmıştır.²²⁴ Ceza hukukunda ise önce 1840 yılında yalnızca idari ve adli işlerde görev yapan memurlara yönelik olacak -zümre ve rütbe ayrımı gözetilmeksizin yasa önünde eşitliğine dayanan- ilk ceza kanunu (Ceza Kanunnamesi)

---

²²⁰ Örfi hukukun sahası özellikle İslam hukukunun ayrıntılı bir şekilde değinmediği ve takdirin devlet otoritesine veya kadıya bırakıldığı kamu hukuku alanlarında idare hukuku- vergi hukuku- arazi hukuku- kısmen ceza hukuku (tazir cezaları) alanları olduğu gözlemlenmektedir. Örfi hukukunu oluşturan kaidelerinin şeri hükümlere aykırı olmaması ve insanların menfaatine olması (genel yarar) gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 16. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2019, s. 65-76; Kadılar hüküm verirken şeri hükümlerinin yanı sıra devlet otoritesinin çıkarmış olduğu kanunname ve fermanları dikkate alması gerektiği gibi aynı zamanda görev yaptıkları bölgenin örflerine ve teamüllerini de göz önünde tutması gerekir. Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı bir Yaklaşım Denemesi”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. bs., Eylül 2017, s. 30.

²²¹ Berkes, s. 221-222.

²²² Findley, s. 92.

²²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”, *OTAM*, S. 29, 2011, s. 33-35.

²²⁴ Bu durum İslam hukukuna aykırı bir durum teşkil ettiği için ulema tarafından hoş karşılanmamıştır. Zira Âlî Paşa yeni Medeni Kanunun Fransız Medeni Kanunu’ndan (Code Napoléon) iktibas edilerek hazırlanması yönündeki teklifine karşı ulema, sert bir tepki vererek kabul etmemiştir. Ahmed Cevdet Paşa öncülüğünde özel bir komisyon, şer’i hükümleri esas alıp *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* adı verilen bir kanun külliyatı hazırlamıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Örsten Esirgen, *Medeni Kanun Tartışmaları*, s. 37-44; Berkes, s. 214-217; Zürcher, s. 95.

hazırlanmıştır. Daha sonrasında Şer'i hükümlerden esinlenerek hazırlanmış Kanun-u Cedit adından bir ceza kanunu çıkarılmış; bu kanun da 1858'de Fransa'dan iktibas edilen yeni bir ceza kanunuyla değiştirilmiştir.

Kanunlaştırma hareketi kapsamında iktibas usulü daha sonraki yıllarda usul hukukunda da başlamış ve 1861 yılında Usul-ü Muhakemat-ı Ticaret Nizamnamesi, 1879'da Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu ve Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu kabul edilmiştir. İktibas edilen bu kanunlar haricinde menşei İslam hukukundan alan kanunlar da hazırlanmıştır. Bu kanunların başında arazi hukuku alanında 1858 yılında Arazi Kanunnamesi; Medeni hukuk alanında 1876 yılında bir komisyon çalışması olarak Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye²²⁵ [daha sonra aile hukukuna ilişkin Hukuk-ı Aile Kararnamesi (1917)] çıkarılmıştır. Bir yandan İslam hukuku kaideleri yürürlükte kalmaya devam ederken, diğer yandan yeni bir kaynaktan (Batı'dan) kanunlar ve nizamnameler hazırlanmıştır. Bu durum eğitimde olduğu gibi hukukta da düalist (ikili) bir yapı meydana getirmiş ve bütüncül bir hukuk sistemi kurulamamıştır.²²⁶

Yeni kanunların uygulanması için yargı teşkilatında da yenilikler yapmak gerekiyordu. Bu amaçla önce üç hâkimli mahkemeler kurulurken 1860'lı yıllarda Nizamiye Mahkemeleri kurulmasıyla bu alandaki reform hareketleri de hızlanmıştır. Nizamiye Mahkemeleri klasik şer'iyye mahkemelerinin tersine bidayet, istinaf ve temyiz olarak üç dereceli bir sisteme sahiptir.²²⁷ Şunu belirtmek gerekir ki bu mahkeme her ne kadar Batı'dan esinlenerek kurulsun da ulema da bu mahkemelerde hâkimlik görevini üstlenmiştir. Findley'e göre bu durum Tanzimat'ın yargı reformlarına duyulan tepkiyi yumuşatmış ve azaltmıştır.²²⁸ Bu noktadan hareket eden yazara göre, hukukta yaşanan karmaşa ve problemlerin nedeninin, şariat ile laik hukuk

---

²²⁵ Mecelle'de Hanefi mezhebi esas alınarak yalnızca *Muamelat* kısmı ele alınmıştır. Kişiler hukuku ve aile hukukuna yer verilmemiştir. Örsten Esirgen, *Medeni Kanun Tartışmaları*, s. 42; Berkes, s. 226.

²²⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 210; Berkes, s. 223; Findley, s. 94-95.

²²⁷ Shaw/Shaw, s. 155; Aydın, s. 421-422.

²²⁸ Findley, s. 94.

çatışması değil de, hukuk devleti ideali ile *Bâb-ı Âli* yönetiminin baskıcılığı arasındaki çelişki ve mesafe olması mümkündür.²²⁹

5. Tanzimat Dönemi'nde Devlet Teşkilatı

Tanzimat Dönemi, devlet otoritesinin fiilen el değiştirmesi açısından (Padişah'tan Bâb-ı Âli'ye) Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Bu dönemde, II. Mahmut gibi reformları tepeden zorlayan “güçlü” bir hükümdarın yerine, hükûmete ve yasalara karışmayan hükümdarların olduğu ve askeri, iktisadi ve hukuki alanlardaki reformların yürütülmesinde en önemli rolün sadrazama ait olduğu görülmektedir.²³⁰ Fakat eski dönemlerden farklı olarak Tanzimat döneminde sadece sadrazamlık makamının değil, -içerisinde sadaret makamıyla birlikte Hariciye ve Dâhiliye Nazırlıklarını da barındıran- *Bâb-ı Âli'nin* (diğer ifadeyle üst düzey bürokrat kesimin) devletin iç ve dış siyasetini kontrol etme ve reformları merkezden çevreye yayma konusunda etkin hale geldiği görülmektedir.²³¹

II. Mahmut döneminde merkezi otoritenin pekiştirilmesi için atılan adımlar, Tanzimat döneminde serileşmiştir. Bu dönemde artık devlet otoritesi merkezden çevreye doğru git gide yayılmış ve ağırlık kazanmıştır. Sayısı arttırılan bakanlıkların (nazırlıkların)²³² yanı sıra eyaletlerde meclislerin oluşturulması ve bu meclislerde yöre halkını ve dini cemaatleri temsil eden kişilerin görevde bulunması, parlamento

---

²²⁹ Findley, s. 95.

²³⁰ Hatta II. Mahmut döneminde temelleri atılan devlet başkanına sorumlu kabine usulü rafa kaldırılmış ve başvekil ismiyle silikleştirilmeye çalışılan sadrazamlık makamı tekrar devlet siyasetinde etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Berkes, s. 219.

²³¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 101-103.

²³² Tanzimat yönetimi birçok nazırlıktan müteşekkildi. Bu nazırlıkların en önemlileri *Nezaret-i Dâhiliye (İçişleri Bakanlığı)*, *Nezaret-i Hariciye (Dışişleri Bakanlığı)* ve *Nezaret-i Maliye (Maliye Bakanlığı)* 'dir. Diğer nazırlıklar bu üç önemli nezaret ile iş birliği içerisinde çalışılmak durumundaydılar. Nezaret-i Dâhiliye ve Nezaret-i Hariciye'yi içerisinde bulunduran Bab-ı Âli, bu dönemde devletin iç ve dış siyasetini yönlendiren en etkin siyasi aktör olmuştur. Bu nazırlıkların kendi içlerinde danışma meclisleri bulunmaktaydı. Nezaret-i Dâhiliye üzerinde her zaman sadrazam sultanı olsa da bu kurumun özerk bir yapısı ve sorumlulukları vardı. Özellikle Fuat Paşa'nın ölmesiyle birlikte fazla yükü taşıyamayan Âli Paşa döneminde bu nazırlık, devletin çöküşüne kadar sadrazamdan bağımsız olarak varlığını sürdürecektir. Nezaret-i Dâhiliye ülke içindeki tüm işlerin yönetiminden sorumludur. Shaw/Shaw, s. 105; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 101-102; Findley, s. 88.

geleneğinin ilk örneklerinin 1876 Kanun-ı Esasi'sinden çok önce verildiğinin açık bir göstergesidir.²³³

6. Parlamento Geleneğine Doğru: Deneyimler ve Birikimler

II. Mahmut döneminde danışma organı niteliğinde kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye (Meclis-i Vala), Gülhane Hattı'nın ilanından sonra reform kanunlarının yapılması ve uygulanmasında görevli ve yetkili mercii olarak tayin edilmiştir.²³⁴

1840'da yeni binasının açılışından sonra yoğun bir çalışmaya giren Meclis'in İktüzüğü her üyenin görüş bildirmesine göre hazırlanmıştır. Bu yönüyle Meclis-i Vala bir nevi iptidai *parlamento* işlevi görmüştür.²³⁵ Fakat uygulamada, Meclis çalışmalarında bazı üyelerin diğerlerine üstünlük taslaması, toplantılara kendilerinin değil de vekillerinin katılması gibi bazı sıkıntılar ve problemler baş göstermiştir.²³⁶ Bu sorunların çözümü için de 1841'de yeni bir içtüzük yapılmıştır. Bu içtüzük sayesinde Meclis-i Vala, 15 yıl boyunca, temel yasama organı olarak çalışmıştır.²³⁷ Bu kurum yasa ve tüzük tasarıları yapmakla kalmamış, kendi yasa ve tüzüklerini de hazırlanmıştır. Bu yönüyle Meclis-i Vala, Tanzimat döneminde *kanunlaştırma hareketinin merkezi* olmuştur. Diğer taraftan Meclis'in yasama görevi yanında birtakım yargısal görevleri de bulunuyordu. Meclis-i Vala, yasalara aykırı davranmakla itham edilen devlet görevlilerini, ilk derece mahkemesi olarak

---

²³³ Findley, s. 95.

²³⁴ “Meclis-i Ahkam-ı Adliye (kanun ve nizamname çıkarmak için oluşturulmuş meclis) üyeleri dahi gerektiği kadar artırılarak ve vekiller (bakanlar) ve üst dereceli devlet adamları dahi belli günlerde orada toplanarak ve tamamı fikir ve görüşlerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek, işbu can ve mal emniyeti ve vergi tayini konularına dair gerekli kanunları yapacaklardır.” Sadeleştirilmiş Tanzimat metni için bkz. <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/belgeler/233.pdf> (E. T. 09.10.2020).

²³⁵ Ayhan Ceylan, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de Yargı”, *AÜEHFD*, C. VIII. S. 1-2, 2004, s. 26; Berkes, s.219; Lewis, s.151; Shaw/Shaw, s.111.

²³⁶ Shaw/Shaw, s.111.

²³⁷ Shaw/Shaw, s. 111

yargılarken; vilayet mahkemelerindeki ceza yargılamalarında ise bir temyiz mahkemesi sıfatını taşımıştır.²³⁸

Meclis-i Vala'nın üstündeki ağır yük nedeniyle, 1854 yılında *Meclis-i Âli Tanzimat* (*Tanzimat Meclisi*) adında yeni bir meclis kurulmuş ve Meclis-i Vala'nın yasa hazırlama ve Heyet-i Vükela'da görev yapan kişileri yargılama görevi *Meclis-i Âli Tanzimat*'a devredilmiştir.²³⁹ Yeni Meclis'in amacı Tanzimat reformlarını hazırlamak ve yaygınlaştırmak olmuştur. Bu nedenle Meclis'in mevkii Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükela) ile eşit sayılmıştır.²⁴⁰

Söz konusu iki meclis, 1861 yılında "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" adıyla tekrar birleştirilmiştir.²⁴¹ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye şu üç bölümden oluşacaktır: (1) yasama işlerini yürüten kanun ve tüzük dairesi (Kavanin ve Nizamat Dairesi), (2) idari işleri yürütmekle görevli idari ve mali daire (Mülkiye Dairesi), (3) adli görevleri yerine getiren adli davalar dairesi (Muhakemat Dairesi).²⁴²

Devlet memuriyetinde yolsuzlukla mücadelede ve adli davaların hızla çözülmesinde etkili olan bu Meclis, 1868 yılında Şurayı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılmıştır.²⁴³ Böylelikle kuvvetler ayrılığının temelleri de atılmıştır. *Şurayı Devlet* başkanlığına Midhat Paşa getirilirken, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir.²⁴⁴ Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, adli yargının en yüksek yargı mercii haline getirilmiş ve böylece yargı, idareden bağımsızlaştırılmıştır. Bu kurum daha sonrasında 1870'te Adalet Nezareti'ne

---

²³⁸ Shaw/Shaw, s. 112; Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28. Ankara 2003, s. 250-251; Meclis-i Vala'nın yargılama yetkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ceylan, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", s. 36-45.

²³⁹ Ceylan, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", s. 25; Berkes, s. 219; Tanör, s. 103; Shaw/Shaw, s. 112.

²⁴⁰ Shaw/Shaw, s.112

²⁴¹ Tanör, s.102; Berkes, s. 220.

²⁴² Ceylan, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı", s. 25; Shaw/Shaw, s.113.

²⁴³ Tanör, s.103-104; Shaw/Shaw, s. 113-114; Findley, s. 95.

²⁴⁴ Shaw/Shaw, s. 114; Berkes, s. 220.

dönüştürülmüştür.²⁴⁵ Şurayı Devlet ise yasa ve tüzükleri hazırlamak, idari işlerde karar vermek, idari ve adli makamlar arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesi gibi yasama ve yürütme nitelikli işler ile birlikte memurların yargılanmasını üstlenmesi dolayısıyla üst yargı merciiydi.²⁴⁶ Şurayı Devlet'in üyelerinin bir kısmının Vilayet Meclis-i Umumi'lerinde seçilen temsilcilerden oluşması ve ayrıca buna bağlı olarak Müslüman üyelerin yanında Gayrimüslim üyelerin de bulunması esasen kurumun *temsili niteliğini* gözler önüne sermektedir.²⁴⁷

Bu başlık altında bahsi geçen meclisler, parlamenter- anayasal bir rejime giden süreçte yapılan ilk denemeler olmuştur. Bu kurumlarda ve temsili bir niteliği olan yerel meclislerde kazanılan siyasal tecrübe, ileride ilk meşrutiyet sonrası oluşturulan Meclis-i Mebusan'da taşra mebuslarının İstanbulluların ilk defa seçim görececeklerini, kendilerinin ise Tanzimat'ın başlangıcından itibaren seçim usulünü bildiklerini söylemelerine vesile olmuştur.²⁴⁸ Fakat tüm bu gelişmelere rağmen bu dönemde henüz bir parlamentodan söz etmek mümkün değildir. Nitekim Okandan da Tanzimat döneminde halkı temsil eden bireylerden oluşmuş bir meclisin, padişahın iradesini sınırlandırmamış olmasından dolayı *gerçek bir parlamenter rejiminin* hiçbir şekilde kurulamadığını ifade etmiştir.²⁴⁹

D. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Aydınının Geçirdiği Zihinsel Dönüşüm

Esasen 18. yüzyıldan beri devlet adamlarının ve aydınların zihinlerinde tek soru bulunmaktaydı: *Devlet-i 'Aliyye kaçınılmaz çöküşten nasıl kurtarılacaktı?* Bu nedenle bu dönemde siyasette felsefi bir temellendirmeden ziyade 'günü kurtarmaya yönelik'

---

²⁴⁵ Tanör, s. 104, Berkes, s. 220.

²⁴⁶ Şurayı devletin görev ve yetkileri için bkz. Mehmet Karaarslan, "Tanzimat ve Şurayı Devlet", *AÜHFD*, C. 54, S. 3, 2005, s. 354-355; Tanör, s. 104.

²⁴⁷ Tanör, s. 104-105.

²⁴⁸ Tanör, s. 105; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 188.

²⁴⁹ Okandan, s. 101.

son derece pragmatist çözüm önerileri ortaya konmuştur.²⁵⁰ Bu yönüyle 19. yüzyıl Osmanlı Devlet’inde siyasi düşünce felsefesinden ziyade sadece bir siyasi düşünce sosyolojisinden bahsetmek mümkündür.²⁵¹

Tanzimat dönemine ulaşıldığında Osmanlı Devleti’nin bekasını tehdit eden iki tehlike söz konusudur: (1) *Rusya tehlikesi*, (2) *Gayrimüslim tebaa üzerinde etkili olan ayrılıkçı/milliyetçi hareketler*. Çetinsaya, Tanzimat’ın başlangıcından I. Meşrutiyete kadar siyasi düşünce alanında yapılan tüm tartışmaların, söz konusu tehditlerin bertaraf edilmesi ve Devlet-i Aliyye’nin çöküşten kurtarılması üzerine yapılan pragmatist önermelerden ileri gidemediğini ileri sürmektedir.²⁵²

Öte yandan Osmanlı’nın son yüzyılında aydınlar arasında, devletin içinde bulunduğu kötü durumun toplum yaşayışı ve din anlayışı nedeniyle olduğu görüşü hâkimdir. Bu görüşe göre, batıl inançlara bulanmış bir din anlayışı, tembel ve hareketsiz tamamen ahiret hayatına dönük bir toplumsal yaşam tarzı, kadercî anlayış ve teferruat boğulmuş bir eğitim sistemi, son derece otoriter bir devlet yönetimi gibi etkenler, devletin Avrupa karşısında ezici yenilgiler almaya başlanmasına ve İslam dünyasının bataklığa iyice batmasına neden olmuştur.²⁵³ Tanzimat dönemi aydınlarının bu hususları bertaraf etmek için ittifak ettikleri nokta ise icab-ı asra uygun hareket etmek suretiyle eski usul ve kurumlardan vazgeçme gerekliliğidir.²⁵⁴

Âli Paşa ve Fuat Paşa başta olmak üzere Tanzimat adamlarının ekseriyeti, reform hareketlerinin aslında İslam devletinin ve ümmetin bekasını ve birliğini temin etmek için yapıldığı; dolayısıyla böyle bir ulvî mesele için *teferruat olan meselelerin* göz ardı edilebileceği düşüncesindedirler. Dolayısıyla Osmanlı toplumunun kültürüne, dinine,

---

²⁵⁰ Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, s. 54.

²⁵¹ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 54.

²⁵² Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 54.

²⁵³ İsmail Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, s. 239.

²⁵⁴ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 55.

örfüne aykırı olan reformların yapılması dahi *-bu uğurda-* caiz hatta elzemdir. Zira burada Devletin ve Ümmet-i Muhammed'in selameti söz konusudur.²⁵⁵ Bu taklitçi zihniyetin meşruluğu ise hukuki bir terim olan ve haramları geçici olarak mubah hale getiren zaruret *prensibine* dayandırılmaktadır.²⁵⁶

Tanzimat dönemi siyasi düşüncesine şu yeni kavramların girdiği görülmektedir: (1)Medeniyet ve terakki, (2) ulûm ve fûnun, (3)kanun ve nizam, (4) hürriyet ve meşveret.²⁵⁷ İlk olarak 1830'lu yıllarda Sadık Rifat Paşa ve Reşit Paşa tarafından kullanılmaya başlayan “Medeniyet” (diğer ismiyle *sivilizasyon*) kavramı, -Terakki (ilerleme) kavramı ile birlikte- Devlet-i Aliyye'nin kurtuluş kapısı olarak görülmüştür.

Tanzimat aydınlarına göre medeniyet tektir, diğer ifadeyle ayrı bir *Batı medeniyeti* veya ayrı bir *Doğu medeniyeti* bulunmamaktadır.²⁵⁸ Onlara göre Batı medeniyetinin var oluş sebebi Avrupa'nın iklimi, toprağı veya mezhebi değildir. Batı medeniyetinin yegâne kaynağı ilim ve fendir.²⁵⁹ Batı eğitime ve akla önem vererek medeniyet kurmayı başarmıştır. İlim ve fennin gelişmesi devletin ve toplumun ilerlemesinin anahtarıdır. İlim ve fen, İslam'ın özüne uygundur ve bunları öğrenmek ümmete farzdır. Nitekim Fuat Paşa'ya göre “İslamlık bize aklımızı iyi kullanıp dünyanın telakkisi yolunda ilerlemekliğimizi emretmekte ve değil Arabistan'da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin'de, dünyanın en irak köşelerinde bile bilim ve beceri ışığını aramaya bizi yöneltmektedir.”²⁶⁰ Dolayısıyla Tanzimat aydınlarına göre İslam'ın emrettiğı ilim ile başkalarının öğrendiğı ve keşfettiğı ilim birbirinden farklı değildir.²⁶¹

²⁵⁵ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 55,

²⁵⁶ İsmail Kara, “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, s. 254.

²⁵⁷ Bu kavramların açıklamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 56.

²⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 58-59.

²⁵⁹ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 58

²⁶⁰ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 57

²⁶¹ “İslam evrensel gerçeklik ve bilginin bir ifadesidir, o halde yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı nerede bulunmuş olursa olsun -ister Müslümanlar ister putperestler arasında, ister Mekke'de ister Paris'te olsun- her zaman İslam'a aittir.” Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 57.

İlim ve fende gelişmenin yegâne yolu ise eğitim ve bilinçlenmedir. Tanzimat dönemi devlet adamları ve aydınların ekseriyeti, İslam kimliği ve kültürünün korunarak Avrupa'dan arzu edilen kurum ve değerlerin ithal edilmesiyle çağın yakalanabileceğini düşünmekteydiler.²⁶² İsmail Kara'nın da ifade ettiği gibi Tanzimat aydınları *medeniyet, ilerleme, bilim* gibi insanlığı üst mertebelere ulaştıran mefhumların zaten İslam'ın içinde olduğunu, Avrupa'nın bu seviyeye gelişinde aslında İslami ilkelerin önemli bir rol oynadığını, fakat son yüzyıllarda Müslümanların bir atalet ve gerileyiş içinde olduklarını ve İslam hakikatlerinin unutulduğunu savunmuşlardır.²⁶³

Tanzimat ricali için medeniyete ulaşmanın önemli koşulları ise ferdi hürriyetlerin teminat altına alınması, iktidarın keyfi idaresinin sınırlandırılması ve kanun hâkimiyetinin sağlanmasıdır.²⁶⁴ Kanun ve nizam ile terakki arasında da sıkı bir ilişki kurulduğu gözlemlenmektedir. Bir devlette kanun üstünlüğünün bulunmasındaki temel faydalar şunlardır.²⁶⁵ Kanun tebaa ile devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir. Bireylerin temel hakları kanunlarla güvenceye alınırsa o bireyler vatanına ve milletine derin bir sevgiyle bağlı kalacaktır. Bu nedenle hakların korunması devlet ve milletin hayrınadır. Bu esas, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda açık bir şekilde ifade edilmiştir.²⁶⁶ Kanun üstünlüğü, devlet yönetiminde istikrarın ve ekonomik refahın anahtarıdır.²⁶⁷

---

²⁶² Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 59.

²⁶³ İsmail Kara, "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi", s. 251.

²⁶⁴ Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 59.

²⁶⁵ Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 64-65.

²⁶⁶ "(...)Dünyada can ve ırz u nâmûsdan e'azz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hil-kat-i zâtiye ve cibillet-i fitriyesinde hıyânete meyl olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmusu için elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği mü-sellem olduğu misillü bilakis can u nâmûsundan emîn olduğu halde dahi sıdk u istikâmetten ayrılmayacağı ve işi gücü hemân devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahi bedîhi ve zâhirdir ve emniyet-i mâl kazıyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayub ve ne i'mâr-ı mülke bakamayub dâima endişe ve ıztırabdan hâlî olama-dığı misillü aksi takdîrinde yâni emvâl ü emlâkenden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi hemân kendi işiyle ve tevsî-i dâire-i taayyüşüyle uğraşub ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artub ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir."Gülhane Hatt-ı Hümayun'un orijinali için bkz. Faruk Yılmaz, Türk Anayasa Tarihi, s. 215-218.

²⁶⁷ "Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmîye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve ma'mûriyyet ve âsâyiş üistirâhat mümkün olmayub cümlesinin esası dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan(...)"

Öte yandan kanun ile güzel ahlak ve terbiye arasında da bir ilişki kurulmuştur. Buna göre insanların ıslah ve terbiyesi ancak kanun ve nizamla sağlanır.²⁶⁸ Kanunların hâkim olduğu ülkelerde halk ve devlet birbirinden emin olur ve memlekette adalet ve refah artar.²⁶⁹

Çetinsaya'ya göre insan hakları hukuku ve devlet teorisi bakımından bu dönemde -Yeni Osmanlılar haricinde- kayda değer görüş bildiren tek kişi Münif Paşa'dır. Kendisi özgürlüğün olmadığı yerde ilerlemenin de mümkün olmayacağını savunmaktadır. Münif Paşa için en önemli özgürlük, *hürriyet-i aklıyye* (düşünce özgürlüğü)'dir. Diğer tüm özgürlükler düşünce özgürlüğünden doğmuştur.²⁷⁰

Yukarıda zikredilen hususlar Tanzimat döneminde siyasi düşüncenin, Klasik Osmanlı düşüncesinden ne kadar farklılaştığını göstermektedir. Bunun önemli göstergelerinden bir tanesi de, Osmanlı yönetiminde oldukça önemli bir yere sahip olan *daire-i adliye* anlayışının değişikliğe uğramasıdır. Osmanlı Devleti'nin temel ilkesi olan *daire-i adliye*'yi anlatan veciz şöyledir:

*“Adldir mûcib-i salâh-ı cihân, cihân bir bağıdır diyarı devlet, devletin nâzımı şerattir, şeraitte olamaz hiç haris illa melik, melik zabteyleyemez illa leşker, leşkeri cem’edemez illa mal, malı cem’eden raiyettir, raiyetti kul eder padişah-ı âleme adl.”*²⁷¹

Tanzimat döneminde *daire-i adliye* görüşünün de değiştiği görülmektedir. Klasik *daire-i adalet* görüşünde devlet düzeni şeriata (hukuka) ve ordunun muntazam oluşuna bağlıdır. Bunu sağlamanın yegâne yolu ise servettir, servet halktan elde edildiğine göre halkın zenginlik ve refah içinde olması gerekir. Refah için ise halkın

²⁶⁸ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 66.

²⁶⁹ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 66.

²⁷⁰ Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 67.

²⁷¹ Meali şöyledir: “Devleti denetlemek için büyük bir ordu gerekir. Orduyu beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalıdır. Halkın zengin olması için de yasalar adil olmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır.” Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), TTK Yayınları, 5. bs., Ankara 1991, s. 7-9’dan aktaran Abdüllatif Armağan, “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 5, S. 9, 2011, s. 141.

adaletle yönetilmesi gerekir. Fakat Çetinsaya'ya göre Tanzimat döneminde bu anlayış değişmiştir. Buna göre “*insana evvela ilim ve fen lazımdır, ilim ve fen olmadan medeniyet ve terakki olmaz, medeniyet ve terakki ise ancak kanun ve nizamla olur. Kanun ve nizam olan memlekette tebaa devlete bağlanır, tebaası ve devleti birbirinden emin olan memleket refah ve saadete erer*”.²⁷²

Çetinsaya'ya göre 1860'lı yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde siyasi iktidar ile ilgili üç farklı bakış açısı ortaya çıkmıştır.²⁷³

Otoriter Kanun Devleti Yanlısı Görüş: Tanzimat dönemi boyunca baskın olan bu görüşü, başta Âli Paşa ve Fuat Paşa olmak üzere Tanzimat ricalinin ekseriyeti savunmaktadır. Bu görüşe göre Devlet-i Aliyye yönetiminde Fransa ve İngiltere'nin siyasi yapısı değil, Avusturya ve Prusya gibi *hükûmet-i mutlaka'ları* esas almak gerekir. Dolayısıyla kendileri kanun hâkimiyetinin bulunduğu, kurumsallaşmış meşverete izin veren (birçok Tanzimat Meclisi'nin kurulması gibi), iktidarın birkaç devlet adamı arasında paylaşıldığı (tipik bir aydın despotizmi-elitizm) bir mutlak monarşiden yanadırlar.²⁷⁴

İstibdat Yanlısı Görüş: Bu görüşe sahip olan devlet adamları, iktidarın Bâb-ı Âli'nin elinden alınıp tekrar padişaha verilmesinden yanadırlar. Diğer ifadeyle Tanzimat öncesi döneme geçmeyi istemektedirler. Mahmut Nedim Paşa bu görüşün bir temsilcisi sayılabilir.²⁷⁵

Meşrutiyet Yanlısı Görüş: Mustafa Fazıl Paşa, başta Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa olmak üzere Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri ile Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa gibi devlet adamlarının savunduğu bu görüşe göre, devletin kurtuluşu ancak anayasal monarşiye geçmekle mümkündür. Bu hareket Tanzimat ricaline yönelik bir muhalefet hareketi olarak 1860'lı yıllarda popüler bir görüş haline gelmiştir. Bu görüş yanlılarına göre Gayrimüslimlerin ulusçuluk hareketlerinin ve

---

²⁷² Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 66.

²⁷³ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 68-69.

²⁷⁴ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 68.

²⁷⁵ Çetinsaya, “Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti”, s. 68-69.

Bâb-ı Âli'nin kötü idaresinin tek çözümü devlet içindeki tüm ulusların temsil edildiği bir parlamentonun kurulmasıdır. Yeni Osmanlılar hareketinin içerisinde bulunan önemli şahsiyetler, kendi görüşlerini neşrettikleri gazeteler ve yazdıkları eserler vasıtasıyla topluma yaymak, böylelikle toplumsal değişimin öncülüğü yapmak ve değişimi kontrol etmek istemişlerdir.²⁷⁶ Bilhassa Yeni Osmanlıların önde gelenlerinden olan Namık Kemal, edebi eserlerini siyasi fikirlerini yaymak için yazmıştır.²⁷⁷ Meşveret, vatan, millet, hürriyet gibi kavramları eserlerine işlemiş ve karakterleri de toplumsal değişimin önderi olabilecek nitelikte örnek şahsiyetler olarak kurgulamıştır.²⁷⁸ Namık Kemal'in eserlerinde bulunan bu nüans genel olarak Ahmet Midhat Efendi'nin ve sonraki kuşak yazarlardan Fatma Aliyye Hanım'ın eserlerinde de görülmektedir²⁷⁹.

Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi Tanzimat ricalinin en önde gelen isimleri, herkesin yasa önünde eşit olduğuna inansalar da meşrutî yönetime karşı olmuşlardır.²⁸⁰ Çünkü onlara göre Osmanlı toplumu, henüz meşrutîyet fikrine hazırlıklı değildi, zira toplum eğitimsiz ve bilinçsizdi. Bu sebeple Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi Tanzimat döneminin ileri gelenleri, hayalperestlikle suçladıkları başta Yeni Osmanlılar olmak üzere *meşrutîyet yanlısı görüş bildiren herkesi*, sürgün ve yasaklarla durdurmaya çalışmışlardır.²⁸¹ Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın ölümüyle meşrutîyet yanlısı görüş tekrar zirveye çıkmış ve I. Meşrutîyet'in ilanına giden süreci hızlandırmıştır.

Belirtmek gerekir ki 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşına kadar yukarıda bahsi geçen üç görüşün de ortak paydası "*ittihad-ı Osmani*", diğer adıyla Osmanlıcılıktır.²⁸²

---

²⁷⁶ Parla, s. 224.

²⁷⁷ Parla, s. 226.

²⁷⁸ Namık Kemal'in eserleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Findley, s. 122-132; Parla, s. 226.

²⁷⁹ Ahmet Midhat ve Fatma Aliyye'nin eserleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Findley, s. 184- 190; Parla, s. 232.

²⁸⁰ Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 70.

²⁸¹ Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 70-71.

²⁸² Gökhan Çetinsaya, "İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutîyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, s. 265.

Gülhane Hattı-ı Hümayun'u ile başlayan Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında eşitsizliğin ortadan kaldırılması çabaları, bu görüşün bir yansımasıdır. Çalışmamızda sıkça zikredildiği gibi, ulusçu ve ayrılıkçı hareketlerin özellikle Gayrimüslim tebaa arasında yaygınlaşması, Osmanlı Devleti'nin bekasını tehlikeye atmıştır. Bu tehlikenin bertaraf edilmesi -o dönem reformistlerine göre- ancak Müslüman Gayrimüslim tebaa arasındaki hukuki ve siyasi eşitsizliklerin kaldırılmasıyla mümkün olacaktır. Bu nedenle İttihad-ı Osmani politikasının Tanzimat döneminde resmi bir ideoloji olarak kabul edildiği ve yapılan reformların da devlet içinde yaşayan tüm etnik ve dini grupların bir üst kimlik çatısı (Osmanlılık) altında birleştirme çabalarının ürünü olduğu görülmektedir. Çetinsaya'ya göre Osmanlıcılık ideolojisinin şu üç unsuru bulunmaktadır:

Hukuk önünde eşitlik: Tanzimat döneminde Gülhane Hattı ile başlayan kanunlaştırma hareketleri kapsamında çıkarılan yasalar, bu eşitliğin temellenmesini sağlamıştır.²⁸³

Sosyal ve iktisadi kalkınmada eşitlik: 93 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar ekonomik kalkınma projeleri, Gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı Balkanlarda yoğunlaştırılmıştır.²⁸⁴

Siyasi eşitlik: Yeni Osmanlılar hareketinin savunduğu bu eşitlik türü, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin bir parlamentoda temsil edilmesini ifade etmektedir.²⁸⁵

1856'ya kadar temel politika olarak uygulanan Osmanlıcılık fikri, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra büyük eleştirilere uğramaya başlamış ve bu fermanla Gayrimüslimlere tanınan oransız imtiyazlara tepki olarak Panislamizm (İslamcılık) fikri -Osmanlı aydınların zihinlerinde- yükselmeye başlamıştır. Yeni Osmanlıların da zaman ilerledikçe Panislamizm'e yaklaştıkları bilinmektedir. Fakat Namık Kemal

---

²⁸³ Çetinsaya, "İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine", s. 265- 266.

²⁸⁴ Çetinsaya, "İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine", s. 266.

²⁸⁵ Çetinsaya, "İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine", s. 266.

Panislamizm'in siyasi bir ideoloji olarak değil, bir medeniyet, terakki ve maarif davası olduğunu ileri sürmüştür.²⁸⁶ Bu meselelere ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

E. Tanzimat Döneminin Başarısızlıkları ve Dönem Hakkında Genel Değerlendirme

Tanzimat rejimi, Devlet-i Aliyye'yi merkeziyetçiliğin ötesinde bir bürokrasi devleti haline getirmek üzerine programlamıştır.²⁸⁷ Fakat bu programı başarıyla yürütecek nitelikte yetkin ve yeterli sayıda uzman kadronun olmaması birçok reform çabasını akamete uğratmıştır. Dahası Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ve bilhassa Islahat Fermanı'nın getirdiği eşitlik, Hristiyan cemaat liderlerinin (Rum patrikhanesi gibi), Müslüman ağa ve gelenekçi ulemanın hoşuna gitmemiştir; özellikle Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere ve yabancılara tanınan oransız imtiyazlar, Osmanlı ahalisinde ve Osmanlı aydınlarında büyük bir tepkiye yol açmıştır. Tanzimat rejimine karşı ileri sürülen eleştiriler ve tepkiler, bir süre sonra padişahın (Abdülaziz'in) iktidarı tekrar ele geçirmek için çabalamasına sebep olmuştur.²⁸⁸

Yabancı devletlerin elçilerinin iç işlere karışmalarına, emrivaki yapmalarına ve hatta hakaretamiz konuşmalarına rağmen, bunlara boyun eğen Tanzimat rejimi, ulusal ekonomik kalkınmayı sağlayacak halk desteği, ulusal birlik ve sınıfsal gelişim gibi unsurlardan yoksun olduğu için başarısızlığa uğramıştır. Avrupa devletlerinin desteği altında –Berkes'in deyiimiyle- gölge egemenliklerini kuran Tanzimat rejimi, reformların halk tabanına inmesini sağlayamamış ve halkın desteğini yeteri kadar alamamıştır.²⁸⁹ Ulus-devlet bilincinin yokluğu, ekonomi alanında çok hissedilmiş, ulusal ekonomik kalkınma yerine, siyasi destek amaçlı yabancı devletlere çeşitli imtiyazlar verilerek yerel sermaye tüketilmiştir.

---

²⁸⁶ Çetinsaya, "İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine", s. 268.

²⁸⁷ Berkes, s.244; benzer yönde bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, 5. bs., Eylül 2017, s. 274-275.

²⁸⁸ Berkes, s. 245.

²⁸⁹ Berkes, s. 247.

Reformistlerin belini büken ve birtakım aydınların ciddi muhalefetine sebep olan nedenlerin en önemlisi, kuşkusuz Osmanlı maliyesinin hızlı bir çöküş yaşamasıdır.²⁹⁰ Reşit Paşa'nın merkezileştirilmiş taşra idaresi modeli, memurların maaşa bağlanmasını gerektirdiği için devlet hazinesi sıkıntıya girmiş oldu. Öyle ki reformlara yapılan harcamalar dışında gerekli olmayan, lüks denilebilecek harcamaların had safhada olması yüzünden devlet hazinesi boşalmıştır. Bu sebeple önce 1840 yılında Osmanlı Bankası kurulmuş ve devlet sübvansiyonu ile Osmanlı parası oldukça değer kaybetmiştir. Peş peşe gelen sübvansiyonlar, fahiş faiz oranları ve kâğıt para olarak nitelendirilen hazine bonolarının tedavüle sokulması, paranın değer kaybetmesine ve borçların kısa süre içinde katlanmasına sebep olmuştur.²⁹¹ Özellikle Kırım Savaşı finansal çöküşün bir dönüm noktasıdır. Bu savaştan sonradır ki, Osmanlı Devleti yabancı devletlerden dış borç almış ve bu hızlı borçlanmayı takiben 1875 yılında Osmanlı ekonomisi iflas etmiştir.²⁹² Bu durumların varlığı Tanzimat'a yönelik eleştirel tutumları arttırmış ve anayasacılık akımından etkilenen ve egemenliğin halka dayandığı bir anayasal rejim tahayyül eden muhalif bir akımı (Yeni Osmanlıları) doğurmuştur.²⁹³

Tanzimat'ın eleştirildiği temel noktalar şöyle özetlenebilir:²⁹⁴

✓ Evvela II. Mahmut'un eski düzeni yerle bir ettiği fakat kendisinin ve sonraki Tanzimat adamlarının yeni bir yapı inşa edemedikleri görülmektedir.²⁹⁵ Yapılan idari ve hukuki reformların üzerinde pek düşünülmediği ve özen gösterilmediği açıktır ve uygulamada da bunun başarısızlığı görülmüştür.

---

²⁹⁰ Lewis, s.154; Berkes, s. 246-247; Shaw/Shaw, s. 197-198.

²⁹¹ Lewis, s.155.

²⁹² Lewis, s. 155, 167.

²⁹³ Berkes, s. 247-248; Yeni Osmanlılar, Padişahın iktidarını frenleyen Yeniçeri Ocağını kaldıran ve ulemayı sindiren yeni idarenin, yanlış politika neticesinde yerli esnaf ve tüccarı yabancı sermayedarlar karşısında adeta yok etmesini, şura yahut meclis altında kurulan kurumların adeta arpalık olarak kullanılmasını, karma mahkemelerin kurulması ve Batı'dan yeni kanunların iktibasının hukuk düzeninde karmaşa yaratması gibi hususları eleştirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 185.

²⁹⁴ Eleştiriler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Okandan, s. 112.

²⁹⁵ Lewis, s. 176.

✓ Memleketin gereklerine ve geleneklerine dayanmayan birtakım reformların Osmanlı toplumunda bazı olumsuz etkileri olmuştur. Devlet idaresinde ve toplumda hiçbir şekilde gerek olmayan bazı yeni kurum ve yasalar ithal edilmiştir; çoğu reform ise Batı'yı taklitten öteye geçememiştir.

✓ Yeni yasa ve kurumlar ile birlikte eskilerin de muhafaza edilmeleri sebebiyle, kurumlar arasında ve hukuk sisteminde bir ikilik ortaya çıkmıştır. Bu ikilik Osmanlı Devleti'nde yaşayan toplumlar arasında uçurumun derinleşmesine sebebiyet vermiştir.

✓ Gayrimüslimlere ve ecnebilere tanınan hak ve imtiyazlar, Osmanlı toplumunun birliği aleyhine kötü neticelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yabancı devletlerin desteğiyle ayakta duran, köksüz ve büyük devletlerin siyasi ve ekonomik çıkarlarını kendi yararlarına dengeleyen ve kontrolü sağlayan bir bekçi konumunda olan, pragmatist fakat bir o kadar da taviz verici olan Tanzimat siyaseti karşısında, çok geçmeden muhalif sesler ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁹⁶ Ancak Tanzimat dönemiyle birlikte hukuk devletine birkaç adım daha yaklaşılmış ve kurulan eğitim kurumlarıyla birlikte bu okullarda eğitim gören genç nesillerden -dünyada neler olup bittiğini merak eden- bir aydın zümresi doğmuştur.²⁹⁷ Netice olarak sonraki nesillere yeni bir dünya tahayyülü kazandıran ve modern devlete giden kapıları açan Tanzimat dönemini, Cumhuriyet'e giden süreçteki en önemli aşamalardan biri olarak kabul etmek gerekir.

---

²⁹⁶ Berkes, s. 229.

²⁹⁷ Okandan, s. 113.

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

I. 1860-1876 YILLARI ARASINDA OSMANLI DEVLETİNİN GENEL DURUMU

A. Osmanlı Devleti'nde Yaşanan İç ve Dış Gelişmeler (1860-1876)

Kırım Savaşı sonrası Paris Antlaşması (1856) ile tesis edilen Avrupa düzeninde Osmanlı Devleti'nin varlığının kabul edilmesi, Şark meselesinde gelinen nokta bakımından önemli bir gelişmedir. Zira Şark meselesi olarak bilinen “*Osmanlı'nın Avrupa'dan atılması ve topraklarının paylaşılması sorunu*”, büyük devletleri 18. yüzyılın sonlarından beri meşgul eden bir konudur.²⁹⁸ Çünkü İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti gibi çok uluslu büyük bir devletin tamamen yıkılması sonucu dünya düzeninin büyük ölçüde altüst olacağını farkındadırlar. Devletin dağılması olasılığında Rusya'nın (Osmanlı topraklarında Gayrimüslimlerin çoğunluğunu teşkil eden) Ortodoksların himayesini bahane ederek Osmanlı topraklarının büyük çoğunluğunu ele geçirme tehlikesi bulunmaktadır. Bu sebep, elbette İngiltere ve Fransa gibi devletlerin benimsediği *mali ve siyasi açıdan kendi vesayetleri altında olacak* bir Osmanlı Devleti'nin varlığını ve bütünlüğünü destekleme ve savunma politikalarını açıklamaktadır.²⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin, Paris Antlaşması'nda Avrupa devleti olarak kabul edilmesi ve toprak bütünlüğüne -kâğıt

²⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 352-357.

²⁹⁹ İngiltere 19. Yüzyıla kadar şark meselesinde Rusya'nın karşısında olmamış hatta ezeli rakip olarak gördüğü Fransa'ya karşı Rusya ile yakınlaşmıştır. Fakat Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni pek çok defa yenilgiye uğratması ve ayrılıkçı isyanları desteklemesi ileri Rusya'nın Osmanlı üzerinde tarihi emellerini gerçekleştireceği anlamına gelmekteydi. Bu durum karşısında kaygılanan İngiltere ve Fransa 1830'lu yıllardan itibaren şark meselesini Rusya'yı oyun dışı bırakarak ele almak istemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Cevdet Küçük, “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, *Tarih Dergisi*, S. 32, Haziran 2011, s. 607-623.

üzerinde kalmış olsa da- saygı duyulacağına dair düzenlemelerin yapılması,³⁰⁰ kabul edilen bu politikanın açık bir göstergesidir.³⁰¹

İzledikleri politika gereği İngiltere ve Fransa, 1870’li yıllara kadar dış politikada Osmanlı Devleti’nin varlığını ve bütünlüğünü koruma politikası gereği Rusya ile yaşanan gerginliklerde pek çok kez devreye girmişlerdir.³⁰² İngiltere ve Fransa’nın desteğinin alınmasında elbette Tanzimat reformlarının ve Tanzimat ricalinin öneminin büyük olduğunu belirtmek gerekir. Fakat tüm bunlarla birlikte İngiltere ve Fransa gibi büyük Avrupa devletlerinin “*bağımsız ve güçlü bir Osmanlı Devleti*” tahayyül ettikleri sanılmamalıdır. Bu devletler, sıklıkla Osmanlı Devleti’nin iç işlerine Gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek karışmışlar, yaptıkları antlaşmalarda Bâb-ı Âli’den kopardıkları kapitülasyon ve sair imtiyazlarla birlikte Osmanlı Devleti’ni adeta kendi vesayetleri altına almışlardır.³⁰³ Tüm bunlara rağmen Bâb-ı Âli hükûmeti ise şark meselesinin gündeme geldiği dönemden bu yana “devletin önlenemez çöküşünü biraz daha tehir etmek” düşüncesiyle Avrupalı devletlere taviz vermekten

---

³⁰⁰ Antlaşma’nın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti bir Avrupa ülkesi sayılmıştır. **7. madde** şöyledir: “[*Âkit taraflar*] Bâbîâli’nin [*Osmanlı Hükûmeti’nin*] Avrupa kamu hukukunun ve [*Avrupa*] Ahengi’nin faydalarına hissedar olmaya dâhil edildiğini ilân ederler ve adı geçen hükümdarların her biri Osmanlı İmparatorluğu’nun ülke bütünlüğüne ve bağımsızlığına riayet etmeyi ayrı ayrı taahhüt eder ve işbu taahhütlerin sıkı şekilde gözetilmesine müştereken kefil olurlar. Dolayısıyla söz konusu durumu ihlal edecek herhangi bir harekete kamu menfaatine dokunur bir mesele nazarıyla bakılacaktır.” Bkz. Habip Ünyılmaz, “Avrupa Uygarlık Eşiğinde Bâbîâli: 1856 Paris Andlaşması Temelinde Uluslararası Hukuk ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkisine Avrupalıların Gözüyle Bir Bakış”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2019, s. 424.

³⁰¹ Hasan Şahin, “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı’na Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 29, 2010, s. 236-237.

³⁰² Pek çok örnek için bkz. Küçük, “Şark Meselesi”, s. 613-638.

³⁰³ Verilen ayrıcalıkların Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi ve iktisadi etkileri için bkz. Ertuğrul Acartürk ve Ramazan Kılıç, “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 2, Aralık 2011, s. 14-19; Nural Savcı, “Osmanlı Devleti’nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi”. *Turkish Academic Research Review*, C. 4, S. 2, Haziran 2019, s. 291

kaçınmamıştır.³⁰⁴ Bâb-ı Âli'nin sahip olduğu düşünce yapısı, elbette Yeni Osmanlılar başta olmak üzere, pek çok Osmanlı aydınının eleştirilerine neden olmuştur.

Belirtmek gerekir ki Avrupa'da Paris Antlaşması ile kurulan bu düzen çok sürmemiş; 1870'li yıllarda İtalya ve Almanya'nın siyasi bütünlüklerini sağlayıp tek bir devlet çatısı altında birleşmeleri, dengeleri tamamen değiştirmiştir. Bilhassa Alman Prenslüklerinin Bismarck önderliğinde birleşmesi sonucu kurulan Alman İmparatorluğu'nun, bölgede önemli bir güç haline gelmesi ve Fransa'yı mağlup etmesi, uluslararası arenada devletlerin stratejilerinde rota değiştirmesine sebebiyet vermiştir. Öte yandan Almanya'nın, Avusturya ile Rusya arasında ittifak kurma girişimlerinin de yaşanması, İngiltere'nin doğu siyasetinde değişiklikler yapmasına sebep olacaktır.³⁰⁵ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin varlığını ve bütünlüğünü korumayı amaçladığı asırlık politikasından vazgeçmesi ve Osmanlı'yı Rusya ile başa bırakması gibi önemli gelişmeler sonraki dönemde Devlet-i Aliyye'nin ve uyruklarının kaderini belirlemiştir.³⁰⁶

B. 1860'lı Yıllara Genel Bakış

1860'lar, Osmanlı Devleti açısından devletin dört bir yanında karışıklıkların isyanların çıktığı, Batılı devletlerin ve Rusya'nın her fırsatta devletin iç işlerine karıştığı ve aşırı dış borçlanmaya bağlı olarak devlette mali krizin ciddi bir hal aldığı yıllardır. Devletin bu dönemdeki hâkim unsuru, Gülhane Hattı'nın ilanından beri olduğu gibi yine bürokrat kesimdir. 1861'de Sultan Abdülmecid'in genç yaşta ölmesinin ardından yerine kardeşi Sultan Abdülaziz tahta geçmiştir. Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi Tanzimat ricalinin (diğer ifadeyle Bâb-ı Âli'nin) devlet idaresi üzerindeki ağırlığı, Abdülmecid döneminde olduğu gibi bu dönemde de devam etmiştir.³⁰⁷ Elbette

³⁰⁴ İleride bu mesele hakkında Yeni Osmanlıların yaklaşımı ve Bâb-ı Âli hükûmetine karşı suçlamaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

³⁰⁵ Shaw/Shaw, s. 187; adı geçen üç devletin aralarında kurmaya çalıştıkları ittifak(Üç İmparatorlar Ligi) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s.237-243.

³⁰⁶ İngiltere'nin politika değişikliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Topal ve Adil Calap, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Uluslararası Diplomasi ve Sultan Abdülaziz'in Ölümü", *Journal of Turkish Studies*, 2018, s. 562-565.

³⁰⁷ 1867 yılında Fransa'nın yeni reformların yapılması için Bâb-ı Âli hükûmeti nota vermesi yeni bir kanunlaştırma akımının başlamasına neden olmuştur. Bu kanunlaştırma dalgası Âli Paşa ve

bu durumun Fuat Paşa'nın 1869'da ve Âlî Paşa'nın ise 1871'de vefat etmelerine kadar sürmüş olduğunu belirtmek gerekir. Onların ölümünden sonra Sultan Abdülaziz'in devlet idaresindeki ağırlığını arttırdığı gözlemlenmektedir.³⁰⁸

Bu dönemde Balkanlarda başlayan ayrılıkçı isyan ateşi, daha öncesinde hiç olmadığı kadar alevlenmiştir. Bunun yanında Osmanlı idaresi altındaki Eflak ve Boğdan birleşerek Romanya adında özerk bir prensliğin kurulması ve ardından bu prensliğin anayasal rejime geçmesi (1859/1861), özerk Sırbistan'ın bağımsız olmak için giriştiği isyanlar, Lübnan'da çeşitli dini gruplar arasında yaşanan çatışmalar (1860-1861), Mısır'ın Kavalalı ailesinin elinde adeta bağımsız bir devlete dönüştürülme çabaları gibi gelişmelerin yaşanması;³⁰⁹ Osmanlı Devleti'nin siyasi birliği için son derece tehlikeli bir atmosfer meydana getirmiştir.³¹⁰

Kırım Savaşı'ndan itibaren katlanarak artan dış borçlanmayla birlikte mali iflasa sürüklenen Osmanlı Devleti, iç ve dış meselelerde Avrupa devletleri ve Rusya'nın baskıları altında kaldığı görülmektedir.³¹¹ Tüm bu olumsuzlukların yanında ülke içerisinde yetişmiş insanın azlığı sebebiyle, iktidarın birkaç kişinin elinde olması, artık değişen dünya koşullarının farkında olan genç aydın nesli, yeni arayışlara itmiştir.³¹² İşte bu arayışların sonucunda “Yeni Osmanlılar” hareketi doğmuştur. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde, bu başlıkta özetle bahsetmeye çalıştığımız tüm bu inişli çıkışlı

Fuat Paşa'nın eseridir. Bkz. Lewis, s.169; Abdülaziz döneminde Babıali'nin devlet içerisindeki konumu için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. VII, 6. bs., TTK Basımevi, Ankara, 2003, s.120-136.

³⁰⁸ Shaw/Shaw, s. 194-195;

³⁰⁹ Mısır'da Hidiv İsmail Paşa dönemi Yeni Osmanlıların mücadeleleri bakımından da önem arz etmektedir. İleride bu meselelerin ayrıntısına yer verilecektir. Shaw/Shaw, s. 184-186; Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yayına Haz. Abdullah Uçman), Dergâh Yayınları, 2019, s. 222.

³¹⁰ Paris Barışı'ndan sonra yaşanan tüm bu gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw/Shaw, s. 181-193; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 24-25; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 220.

³¹¹ Shaw/Shaw, s. 197-198; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 221; Lewis, s. 167.

³¹² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 28-29.

gelişmelere, Yeni Osmanlılar hareketinin tarihi ve mücadelesi bağlamında, ayrıntılı olarak değinilecektir.

C. Bâb-ı Âli Yönetimi'ne Yönelik Muhalif Hareketlerin Başlaması: Kuleli Vakası (1859)

Osmanlı iç ve dış siyasetinde yaşanan gerginlikler, toprak ve itibar kayıpları ve nihayetinde Gayrimüslim tebaaya verilen hak ve imtiyazlar, devletin esas unsuru olan Müslüman halkın tepkisini çekmiştir. Özellikle 1856 Islahat Fermanı ile Müslümanların ve Gayrimüslimlerin müsavi (eşit) hale getirilmesi, Müslümanlar tarafından esefle karşılanmıştır.³¹³ Tüm bu hadiseler ve devletin kaçınılmaz addedilen bir sona yaklaşması, Bâb-ı Âli'ye yönelik birçok aykırı sesin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu aykırı seslerin ilki de Kuleli Vakası'nda ortaya çıkmıştır.

Kuleli Vakası, 1859 yılında hükûmetin icraatlerini beğenmeyen bir kısım ulema ve askerler ile mülkiye memurlarının oluşturdukları gizli bir cemiyet tarafından Sultan Abdülmecit'in şahsına düzenlenmek istenen suikast hareketi ve darbe planıdır.³¹⁴ Fakat bu plan, cemiyet üyesi bir kişinin cemiyeti ve planı hükûmete ihbar etmesiyle sonuçsuz kalmış ve yakalanan cemiyet üyeleri Kuleli'de bulunan kışlada yargılanmışlardır. Bu nedenle olay “*Kuleli Vakası*” adıyla anılmıştır.³¹⁵ Cemiyetin içerisinde çok farklı çevrelerden kişiler bulunmaktadır. Cemiyetin önderi Süleymaniye medresesi hocası Şeyh Ahmed'tir;³¹⁶ kendisi ulemadan ve askeriye (Hüseyin Daim

---

³¹³ Gülhane Hattı ve sonrasında gelen Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlerin Müslüman tebaa ile hukuken eşit hale getirilme çabalarının temel amacı, siyasi ve ekonomik kriz ortamında Batılı devletlerin desteğini almak ve Fransız İhtilalinin sonucu olan ulusçuluk akımının Gayrimüslimler arasında yayılmasının önüne geçmektir. Fakat Gayrimüslim ve Müslümanların hukuken eşit sayılmasına dönük adımlar, amaçlananın tam tersine bir etkiye bulunarak, Gayrimüslim unsurların ulus bilinci kazanmaları yönünde devletin bütünlüğünü tehdit eden bir duruma dönüşmüştür. Öte yandan modernleşme ile birlikte Batıdan gelen fikir akımlarının etkisiyle, özellikle insanların siyasi, sosyal ve etnik kimlikleri hızlı bir dönüşüm geçirmiştir. Berkes, s. 217-218; Engelhardt, s.151-153.

³¹⁴ Yasin Yılmaz, “Osmanlı'da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası'nın Tarihi Arka Planı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies*, C.12, S. 16, 2017, s. 519

³¹⁵ Cem Düzen, “Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 1, Haziran 2017, s. 107-109.

³¹⁶ Şeyh Ahmet'i bu cemiyeti kurmaya sevk eden olay kuşkusuz Islahat Fermanı'dır (1856). Devlet arşivlerinde bulunan sorgularda Şeyh Ahmet, kendisine bu cemiyeti kurmaya sevk eden sebeplerin neler olduğu sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: “*Müslim ve gayr-i Müslimlerin*

Paşa gibi) birçok kişiyi ittifaka dâhil etmiştir. Cemiyet içerisinde bazı aydın yazarlar vardır ki; içlerinde Arif Bey ve Şinasi gibi önemli yazarlar da bulunmaktadır.³¹⁷ Cemiyetin ve suikast planının açığa çıkması sonucu tespit edilen cemiyet üyeleri hakkında yapılan yargılamalarda, cemiyetin önderleri olan Şeyh Ahmed, Hüseyin Daimi Paşa, Cafer Dem Paşa, Arif Bey ve Rasim Bey idam cezasına mahkûm edilmiş; tespit edilen diğer üyeler hakkında ise kalebentlik, sürgün gibi çeşitli cezalar öngörülmüştür.³¹⁸ İdam cezasına mahkûm edilenlerin cezaları kalebentliğe çevrilmiştir. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesi üzerine Kuleli mahkûmları için af kararı verilir. Buna rağmen Cemiyetin lideri olan Şeyh Ahmed, sırasıyla Bağdat, Trablusgarp ve nihayetinde Kıbrıs adasında sürekli olarak kontrol altında tutulmuştur.³¹⁹ Şeyh Ahmet, Kıbrıs adasında o sırada kendisi gibi Kıbrıs'a sürülen Namık Kemal ile görüşmüş ve onun düşünce dünyasını etkilemiştir. Öyle ki Namık Kemal'in *ittihad-ı İslam* fikri üzerinde Şeyh Ahmed'in izleri bulunmaktadır.³²⁰

Bu olayın aktörlerinin kurdukları gizli cemiyet hakkında çok çeşitli görüşler bulunmaktadır.³²¹ Bir kısım yazarlar³²² bu cemiyetin anayasalı bir meşrutiyet rejimini kurmak için, mevcut hükûmeti ve padişahı bertaraf etme amacını taşıyan devrimci bir hüviyeti olduğunu savunmaktadırlar. Bu görüşe göre bu olayın ortaya çıkışında, Avrupa'daki devrim olaylarının esintilerini bulmak mümkündür. Kırım Savaşı'nda Batılı subaylarla tanışan Osmanlı askerleri, onların fikirlerinden ve liberal

---

derece-i müsavatta ve İslam ile Hristiyan'ın farkı olmamak ve tefrik olmamak üzere bir ferman-ı alî çıktı, ol vakit benim içim soğudu. Hatta posta, muharebenin ahirinde ..... ordusunda geldi, eğer evvelden gelseydi bu muharebeye gitmezdim." BOA, No:1, Şeyh Ahmet, s. 5b'den Latin harflerine çeviren Düzen, s. 111; Engelhardt'a göre cemiyetin lideri Hüseyin Daim Paşa'dır. Engelhardt, s. 153.

³¹⁷ Düzen, s. 125-126.

³¹⁸ Düzen, s. 109.

³¹⁹ Muharrem Varol, "Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak'asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed'e Dair Bilinmeyenler", *Tasavvuf Dergisi*, S. 35 2015/1, s. 119-123.

³²⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 356; Varol, s. 124-127.

³²¹ Kuleli Vakasının kaynağı ve arka planı hakkında ortaya atılan farklı görüşler için bkz. Pedrosyan, "1859 Kuleli Vakasının Karakterine ve Bunun Türkiye' deki Yerine Dair", *Belleten*, Cilt XXXIII, S. 132, 1969, s. 587-591; Yılmaz, s. 519-525; Berkes, s. 272-275.

³²² Örnek olarak V. I. Spilkova, Wanda, Vambery ve Engelhardt gösterilebilir. Berkes, s.273; Yılmaz, s. 521; Pedrosyan, s. 589-590.

eğilimlerinden etkilenmişlerdir. Kurulan gizli cemiyet de bu durumun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Namık Kemal'in bir makalesinde de cemiyetin ilerici bir amaç taşıdığı, fakat başarısızlığa uğradığı belirtilmektedir.³²³

Diğer görüşe göre ise bu olay, meşrutiyetçi bir devrim olayı değil; mevcut yönetimden memnun olmayan, özellikle Gayrimüslimlerin haklarının Müslümanlar aleyhine genişlemesine büyük tepki duyan ve mevcut hükûmeti ve padişahı ortadan kaldırmak suretiyle, eski düzene dönmeyi amaçlayan bir oluşum tarafından tertiplenmiş gerici bir darbe teşebbüsüdür.³²⁴ Nitekim Ahmet Midhat Efendi *Üss-i İnkılab* adlı eserinde Kuleli Vakası'nı şöyle zikretmektedir:

*“(...)Zabitani askeri ve memurini mülkiye içinde birkaç efkârı kasire erbabının [düşüncesiz kimselerin] güya devletin o zamanki gidişini beğenmeyerek ve ortada tahammülü nakabil seyyiat varmış da onları izale ve ıslah edeceklermiş gibi bir fikri sakime [yanlış fikre] düşerek ortalığı velveleye vermeyi emel edinmişler (...) [yakalandıktan sonra] bunların muhakemesi Kuleli’de icra olunduğu cihetle vakaya “kuleli vakası” adı tesmiye olunmuştur. Muhakemat-ı vakıalarında cemiyeti mezkurenin öyle cesamet ve ehemmiyeti olmadığından müttehimlerin yalnız nehiy ve tedibiyle iktifa kalınmıştır.”*³²⁵

Özetle ismi dahi bilinmeyen bu gizli cemiyetin planlarının tam manasıyla ne olduğu hakkında net bir görüş bulunmamakla birlikte, hemen hemen tüm yazarların temelde birleştikleri nokta, bu cemiyetin mevcut düzeni beğenmedikleri için ortadan kaldırmak istemeleri ve yerine şeriata uygun olarak İslami meşveret usulünün uygulandığı bir devlet yönetimi inşa etmek istemeleridir.³²⁶

Cemiyetin hüviyeti hakkındaki bu karmaşa, cemiyetin içinde değişik düşüncelerin (bunların arasında eski düzene dönüş gibi klasik ve “gerici” olarak nitelendirilen görüşler kadar meşveret usulünün gündeme getirilmesi bakımından

³²³ Namık Kemal, “İnnallahe ye’muru bi’l-adli ve’l-ihsan”, *Hürriyet*, 18 Ocak 1869, S. 30.

³²⁴ Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK Yayınları, Ankara 1937, s. 44; Yılmaz, s. 522.

³²⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 63.

³²⁶ Berkes, s. 272;

anayasacı düşüncelerin de) bulunması ve bu zıt görülen düşüncelerin iç içe geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu cemiyetten olduğu tespit edilen ve yargılanan üyeler arasında yüksek rütbeli subaylar, aydınlar, medrese talebeleri, bir şeyh ve bir müftü bulunmaktadır. Bu durum ise Berkes'in de ifade ettiği gibi *meşrutiyet talebiyle yeni düzenin inşası ve eski düzene dönüş gibi fikirlerin bu cemiyette iç içe geçtiğini* göstermektedir.³²⁷ Bunun tabii bir sonucu olarak gizli cemiyetin kendi içerisinde fraksiyonlara ayrıldığı söylenebilir. Netice itibariyle kendi içerisinde ortak bir ideolojik görüşe sahip olmayan ve ismi dahi bugün tam olarak bilinmeyen bu cemiyet, gerçekleştirmek istediği başarısız girişim ile yeni bir dönemin başlangıcına vesile olmuştur.

II. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DOĞUŞU

A. Yeni Osmanlılar Hareketine Hayat Veren Neslin Yetiştirilmesi

Çalışmamızın önceki bölümlerinde birçok defa tekrar edildiği gibi, Âli Paşa ve Fuat Paşa'nın başını çektiği Bâb-ı Âli yönetiminin Avrupa ve Rusya karşısında taviz verici denge politikası ile beraber ayrılıkçı isyanların ve mali krizlerin hat safhaya ulaşması Osmanlı toplumunu (özellikle de aydın kesimi) büyük bir umutsuzluğa sürüklemiştir.³²⁸ Tabiri caizse tüm bu olanların faturası, genelde Osmanlı hükûmetine, özelde ise Âli Paşa ve Fuat Paşa'ya kesilmiştir.³²⁹

Bu dönemi diğer devirlerden ayıran iki temel özellik vardır: Bunlardan ilki, bu dönemde Avrupa dillerini öğrenen ve Avrupa düşün dünyasını (özellikle Fransız düşünürlerini) yakından tanıyan aydın bir gençliğin yetişmesidir. Bu yeni nesil, Bâb-ı Âli'nin dairelerinde (özellikle de Tercüme Odasında) Fransızca'yı öğrenmiş ve Batı'dan gelen fikir akımlarını, özellikle de Fransız yazar ve teorisyenlerinin eserlerini

---

³²⁷ Berkes, s. 271.

³²⁸ Kırım Savaşı'nda ilk dış borcun alınmasından sonra devletin hızlı bir borçlanma sürecine girmesi ve alınan borçların reformlar kadar lüks denilebilecek masraflarda kullanılması da hükûmete yönelik muhalefetin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Genel değerlendirmelere için bkz. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.222-223; Engelhardt, s. 201-202.

³²⁹ Yeni Osmanlılar hareketinde üyelerin buluştuğu ortak payda Âli Paşa karşıtlığıdır. Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 27-31; Berkes, s. 275; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 280.

okumuşlardır.³³⁰ İleride Yeni Osmanlılar hareketine vücut verecek olan bu genç aydınlar, Avrupa dillerine vakıf olmaları sebebiyle Batı’da yetişen Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerin eserlerini ayrıntılı şekilde etüt etmiş ve Osmanlı Devleti’nin kaçınılmaz olarak görülen çöküşünü engellemek üzere çeşitli çözüm yolları aramışlardır.³³¹ Aradıklarını Batı düşün dünyasında ve siyasi teorilerinde bulmuşlar ve hürriyet, adalet, terakki, eşitlik ve meşveret gibi fikirlerin ateşli birer savunucuları olmuşlardır.³³²

Birçok yeni kavramı ilk kez Türk ve İslam dünyasına kazandıran bu gençler, fikirlerini Batı’dan alınan yeni edebi eser türleriyle ve gazetelerle yaymaya çalışmışlardır.³³³ Bu noktada Yeni Osmanlılar hareketini diğerlerinden ayıran önemli bir nüanstı bahsetmek gerekir. Yeni Osmanlılar söz konusu çözüm önerilerini, Batı’dan gelen düşünceleri tamamen ithal etmek yerine İslami prensipler üzerine yeni kavramları sentezleyerek öne sürmüşlerdir.³³⁴ İleride açıklanacağı üzere Kanun-ı Esasi’nin ve Birinci Meşrutiyet’in ilanını hızlandıracak olan bu hareket, yeni fikirleriyle ve yaklaşım tarzlarıyla, sonraki nesillere de (II. Jön Türk hareketine ve Cumhuriyet’in kurucu kadrosuna) ilham verecektir.³³⁵

Bu dönemin diğer ayırıcı özelliği ise, modernleşme hareketinin etkisiyle özel gazetelerin neşredilmeye başlanmasıdır. Bunun neticesinde, bilhassa İstanbul’da,

---

³³⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 223- 224; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 300-301.

³³¹ Lewis, s. 196- 197; Namık Kemal 1863 gibi oldukça erken bir dönemde Montesquieu’nun *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (Romalıların Yükseliş ve Çöküşünün Nedenleri Üzerine Düşünceler) adlı eserini çevirmeye başlamıştır. Lewis, s. 204.

³³² Lewis, s. 198-199.

³³³ Şinasi ve Namık Kemal tiyatro, roman gibi yeni edebi türleri Türk edebiyatına taşıyan önemli ediplerdir. Lewis, s. 188.

³³⁴ Namık Kemal’e göre Avrupa’nın hürriyet ve adalete dair iyi özellikleri zaten İslam medeniyetinde mevcuttur. Lewis, s. 196; Yeni Osmanlıların bu özelliklerine Berkes eleştirel bir dille yaklaşmıştır. Berkes’e göre Yeni Osmanlılar liberalizmin ve “yeni”nin öncüsü olan Şinasi’nin ilerisine geçememiştir. Şinasi; Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlılardan daha modern düşüncelidir. Berkes, Yeni Osmanlıların sentezci yaklaşımları nedeniyle liberal veya sosyalist olarak değerlendirilmeyeceğini savunmaktadır. Konu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Berkes, s. 283-286.

³³⁵ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 284.

önemli bir okur kitlesi ortaya çıkmış ve bir *kamuoyu* oluşmuştur. Bilhassa ilk özel gazetelerden olan ve Yeni Osmanlılar hareketine mensup genç aydınlar tarafından neşredilen *Tercüman-ı Ahval*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Muhbir* gazetelerinin eleştirel bakış açısıyla ele aldıkları politik ve sosyal meseleler üzerinden hükûmetin icraatlarının eleştirilmesi, İstanbul’da bir kamuoyu oluşmasında oldukça önemli ve belirleyici olmuştur.³³⁶

B. Hareketin İsmi ve Ortaya Çıktığı Tarih Hakkındaki Tartışmalar

1. Hareketin İsmi Üzerine

Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi birçok genç aydını bünyesinde barındıran ve Türk siyasi düşüncesinde önemli bir temel taşı olan bu hareketin ismi hususunda, kaynaklarda birden fazla *farklı kullanım* söz konusudur. Pek çok kaynak, bu hareketi tanımlamak için I. Jön Türk Hareketi yahut Yeni Osmanlılar Cemiyeti terimini kullanmaktadır.³³⁷ Öte yandan bu terimler yerine birçok kaynakta Genç Osmanlılar Cemiyeti yahut Genç Osmanlılar teriminin kullanıldığı da görülmektedir.³³⁸ “Yeni Osmanlılar”, “Genç Osmanlılar”, “Jön Türkler” gibi bu hareketi isimlendirmek için kullanılan birden fazla terimin bulunması ve bazı eserlerde farklı farklı adlandırmalarla karşılaşılması, hakikaten bazen okurların kafasını karıştırabilecek seviyede olabilmektedir. Bu nedenle bu başlıkta *çalışmamızda hangi terimi neden ve ne kadar sıklıkta kullandığımız* açıklığa kavuşturulacaktır.

İleride anlatılacağı üzere “Jön Türk” terimine o dönemde ilk kez (ileride Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin hamisi ve finansörü olan) Mustafa Fazıl Paşa’nın yabancı bir gazeteye (Nord) cevap olarak yazdığı Fransızca mektupta rastlanılmaktadır. Söz konusu mektup, bir Jeune Turquie hareketinden (yani tercümesiyle “Genç Türkiye”

---

³³⁶ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 285; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 227-228.

³³⁷ Yeni Osmanlılar Cemiyeti hakkında temel eserlerden biri olan Ebuzziya Tevfik’in Yeni Osmanlılar tarihinde Yeni Osmanlılar lafzı kullanılmış, Şerif Mardin’in orijinali İngilizce olan kitabın da “Young Ottoman” kavramı Yeni Osmanlılar olarak tercüme edilmiştir.

³³⁸ Yabancı yazarlardan özellikle Lewis, Engelhardt gibi yazarlar, Türk yazarlar içerisinde de Enver Ziya Karal ve Berkes (Genç akımı bölümünde) Genç Osmanlılar terimini tercih etmişlerdir.

partisinden) bahsetmektedir.³³⁹ İleride görüleceği gibi Namık Kemal, Tasvir-i Efkâr gazetesinde bu yazıyı ve bilhassa bu terimi çok sevmiş ve terimin tercümesini “*Türkistan’ın Erbab-ı Şebab’ı*” olarak yapmıştır.³⁴⁰ Türkistan’ın Erbab-ı Şebab’ı ise günümüz Türkçesinde “*Türkiye’nin genç nesli*” anlamına gelmektedir. Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa’nın bu yazısından sonra o dönem içerisinde birçok yabancı gazete de Yeni Osmanlılar için “Jeune Turc” terimini kullanmıştır.³⁴¹ Jeune kelimesi Fransızca da genç anlamına geldiği için Genç Osmanlılar lafzının neden kullanıldığı anlaşılabilir. Öte yandan *Genç Fransa*, *Genç Almanya*, *Genç İtalya* gibi Avrupa’da başlayan reformist akımların, bu adlandırmada tesiri olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Lewis, Mustafa Fazıl Paşa’nın Nord’a yazdığı mektupta da aslında Avrupa’daki bu oluşumlardan esinlenerek “Jeune Turquie” sözünü kullandığını ifade etmektedir.³⁴²

Fakat belirtmek gerekir ki bu adlandırmalar Cemiyet’e dışarıdan bakan üçüncü şahıslara aittir. Hareketin temsilcisi olan esas kişiler, kendilerini *Yeni Osmanlılar* olarak adlandırmışlardır. Hatta Ali Suavi’nin Cemiyet’in kuruluşundan sonra Londra’da neşrettiği Muhbir gazetesinde *Yeni Osmanlılar yazılı bir mühür* yer almış,³⁴³ Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından daha sonra neşredilen Hürriyet gazetesinde gazete isminin hemen altında da, açıkça, gazetenin “*Yeni Osmanlılar*

---

³³⁹ “(...)Tophluk işini, şahsına ait işin önüne geçirmeyi bilmek için Müslüman, Katolik veya Ortodoks Yunanlı olmanın ehemmiyeti yoktur. Bunun için terakki adamı yahut iyi vatanperver olma elverir ki aslında bunların ikisi de aynı şeydir. Temsili ile şeref duyduğum büyük Jeune Turquie fırkasının samimi kanaati de böyledir efendim(...)” Ebuzziya Tevfik, s. 23-24.

³⁴⁰ “Efkâr-ı cedide ashabı, zat-ı mektubda Türkistan’ın erbab-ı şebabı [*Türkistan Gençliği*] tabiriyle yad olunmuştur. (...) Hâsılı erbab-ı şebabet[gençler] milletin murad-ı atisidir [gelecekteki muradıdır].” Ebuzziya Tevfik, s. 24.

³⁴¹ Yeni Osmanlılar hareketi, bir nesil sonra kurulan ve temel olarak ittihat ve terakki cemiyetinin etrafında örgütlenecek olan Jön Türk Hareketi ile karıştırılmamalıdır. Literatürde bu karışıklığın önlenmesi için Yeni Osmanlılar hareketi hakkında I. Jön Türk hareketi terimi kullanılmıştır. Örnek olarak Gül Akyılmaz, “Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, S. 2 (1999), s. 233-251.

³⁴² Lewis, s. 211.

³⁴³ Yeni Osmanlılar mührü için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 150.

Cemiyeti” tarafından neşredildiği ibaresi yazılmıştır.³⁴⁴ Ayrıca Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın birçok makalesinde *Yeni Osmanlılar* lafzını kullandığı görülmektedir.³⁴⁵ Bu sebeple çalışmamızda “Yeni Osmanlılar” terimini kullanmanın teknik olarak daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

2. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Kuruluş Tarihi Hakkındaki Tartışmalar

Çalışmamızda öncelikle çözülmesi gereken hususlardan biri de Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin/ Hareketi’nin ne zaman kurulduğu sorusudur. Yeni Osmanlılarla ilgili pek çok eserde Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kuruluş tarihi 1865 olarak gösterilmektedir.³⁴⁶ Bu tarih Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin öncülü olan İttifak-ı Hamiyyet’in (diğer ismiyle Meslek’in) kuruluş tarihidir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde açıklanacağı üzere İttifak-ı Hamiyyet (yahut resmi belgelerdeki adıyla Meslek) gizlilik esasıyla örgütlenen bir cemiyettir. Bu cemiyetin kurucuları olan Sağır-Ahmed Paşazade Mehmed, Menapirzade Nuri ve Kayazade Reşad gibi şahıslar Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin (1867) kuruluşunda da yer almışlardır. Dolayısıyla her iki cemiyetin kuruluşunda hemen hemen aynı kadronun bulunduğu söylenebilir. Fakat Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Avrupa’da faal olarak neşrettikleri gazeteler aracılığıyla varlıklarını açıkça ilan etmişler ve Âlî Paşa hükûmetine karşı *açık bir muhalefet* sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla her iki cemiyetin hedefleri³⁴⁷ ve kurucu kadrosu hemen hemen aynı olsa da, örgüt yapılanması ve muhalefet yöntemi gibi hususlarda aralarında birçok farklılık vardır.

---

³⁴⁴ Hürriyet gazetesinin manşet başlığı örneği için bkz. <https://www.wikilala.com/Read?i=40611&p=1&q=h%C3%BCrriyet&b=&st=0> (21.04.2021); ayrıca bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 131

³⁴⁵ Örnek olarak Hürriyet gazetesinde çıkmış iki makale için bkz. “Yeni Osmanlılar ve Bâb-ı Âlî”, *Hürriyet*, S.3, 23 Rebiyyülevvel 1285(13 Temmuz 1868); “Yaşasın Yeni Osmanlılar”, *Hürriyet*, S.11, 13 Cemaziyülevvel 1285 (31 Ağustos 1868).

³⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 302; Akyılmaz Cemiyet’in İttifak-ı Hamiyyet isminde kurulduğunu Yeni Osmanlılar Cemiyeti ismini sonradan aldığını ifade eder. Bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 272; Lewis, s. 208.

³⁴⁷ Temel hedef seçimle başa gelen bir meclisin açılması ve Osmanlıda meşruti bir rejim tesis edilmesidir. Ebuzziya Tevfik, s.71; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 19.

İttifak-ı Hamiyyet (Meslek) cemiyeti hakkında yapılan son araştırmalarda, Cemiyet'in 1867 yılında kovuşturmaya uğradığı ve birçok üyesinin yargılandığını gösteren mahkeme kayıtları ve belgeler açığa çıkmıştır.³⁴⁸ Soruşturma mazbatasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'den cemiyet üyesi olarak bahsedilmemektedir. Bu ise birçok araştırmacıyı İttifak-ı Hamiyyet (Meslek) ile Yeni Osmanlılar Cemiyeti arasında bir bağlantının olup olmaması açısından şüphelendirmiştir. Bu argümana dayanan Koray ve Beydilli, İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti'nin, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden ayrı ve müstakil bir oluşum olduğu kanaatine varmışlardır.³⁴⁹ Bilhassa Koray'a göre, pek çok kaynakta, Yeni Osmanlıların 1865 yılında İstanbul'da ortaya çıktığına dair görüş yanlıştır. Zira 1865'te kurulan cemiyet, Yeni Osmanlılar değil; İttifak-ı Hamiyyet (diğer adıyla Meslek) cemiyetidir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti ise 1867 yılında Paris'te kurulmuştur. Yazar bu cemiyet ile Yeni Osmanlılar arasında ilişki olmadığı kanaatindedir.³⁵⁰ Yazara göre ittifakın elebaşları olan Mehmed Bey, Nuri Bey ve Reşad Bey ise Yeni Osmanlılara sonradan katılmışlardır.

Fakat Yeni Osmanlıların yayınladıkları gazete makalelerine bakıldığında İttifak-ı Hamiyyet ile Yeni Osmanlılar arasında bir bağlantı olmadığına dair görüşün isabetli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın 1868 yılında Yeni Osmanlıların yayın organı olarak neşrettikleri Hürriyet gazetesinde Yeni Osmanlıların Avrupa'ya çıkışlarından önce de var olduğunu gösteren ifadeler bulunmaktadır.³⁵¹

Söz gelimi Namık Kemal'in Hürriyet'te yayınlanan bir makalesinde Yeni Osmanlıların hem İstanbul'daki icraatlarından hem de Avrupa'ya firarlarından sonra giriştikleri işlerden bahsetmektedir:

---

³⁴⁸ Bilgegil'in bu konudaki eseri, muhtevasında pek çok arşiv vesikası barındırması bakımından, oldukça önemlidir. Bkz. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1876, s. 355-407.

³⁴⁹ Bkz. Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, s. 430-433; Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, C. XLVII, S. 186, 1983, s. 565.

³⁵⁰ Koray, s. 565-566.

³⁵¹ [Namık Kemal], "İhtilaf-u Ümmeti Rahmetün", *Hürriyet*, S. 51, 4 Rebüyyülevvel 1286/14 Haziran 1869; "Mülâhaza: İhtilaf-u Ümmeti Rahmetün", *Hürriyet*, S. 2, 16 Rebiyyülevvel 1285/6 Temmuz 1868.

“Yeni Osmanlılar dahi bidayet-i zuhurlarından bu ana kadar gerek İstanbul’da iken kavlen ve fiilen ettikleri itirazat ve gerek Avrupa’ya hicretlerinden sonra vesait-i ilaniyeleriyle gösterdikleri ihtilafat (...).”³⁵²

Yazarı belli olmayan başka bir yazıda ise İstanbul’da çıkarılan Muhbir ve Tasvir-i Efkâr gazetesinin Yeni Osmanlıların efkârının (düşüncelerinin) ürünü olduğu belirtilmektedir:

“Belgrad ile tevabi olan kaleler Sırbistan’a terk olunduğu zaman Yeni Osmanlıların efkârının İstanbulca neşrine vasıta olan Muhbir ve Tasvir-i Efkâr idi ki bu reye sarahaten ve zımnem muteriz bulundurlar.”³⁵³

Hürriyet gazetesinde yer alan bu ifadelere bakıldığında Yeni Osmanlıların varlığının Avrupa yıllarından çok öncesine dayandığı görülmektedir. Sonuç olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti, İttifak-ı Hamiyyet (Meslek) Cemiyeti’nin ardıdır. Bu sebeple örgüt yapısı ve yöntemi itibarıyla birbirinden farklı olan bu cemiyetlerin pek çok ortak yönlerinin bulunması ve aralarında halef- selef ilişkisinin bulunması sebebiyle aynı muhalif hareket içerisinde değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle çalışmamızda daha genel ve kapsayıcı bir anlam taşıyan “Yeni Osmanlılar Hareketi” terimi daha sık tercih edilmiştir. Bu terim hem 1865-1867 yılları arasında faaliyet gösteren İttifak-ı Hamiyyet Cemiyet’ini, hem de 1867’den 1876 yılının sonuna kadar varlığından söz ettiren Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni kapsamaktadır.

Bu bölümde Yeni Osmanlılar Hareketi kronolojik olarak dört evrede incelenecektir. Her bir evre; oluşan siyasi, iktisadi ve sosyal koşullar bağlamında ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Bu evreler sırasıyla şu şekildedir:

1-Yeni Osmanlılar hareketinin başlangıç dönemi: İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti ve ilk muhalefet (1865-1867)

³⁵² [Namık Kemal], “İhtilaf-u Ümmeti Rahmetün”, *Sürgünden Muhalefete II*, s. 16.

³⁵³ “Mülâhaza: İhtilaf-u Ümmeti Rahmetün”, *Sürgünden Muhalefete I*, s. 58.

2- Yeni Osmanlılar hareketinin birinci evresi: Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve Avrupa yılları (1867-1870)

3- Yeni Osmanlılar hareketinin ikinci evresi: İstanbul yılları-İbret gazetesinin neşri (1871-1873)

4- Yeni Osmanlılar hareketinin üçüncü evresi: Kanun-ı Esasi'nin hazırlanış süreci (1876-1877)

C. Yeni Osmanlılar Hareketinin Önde Gelen Şahsiyetleri

1860'lı ve 1870'li yıllarda Türk siyasi düşüncesini bambaşka mecralara taşıyan Yeni Osmanlılar Hareketi bu yönüyle gelecek nesillere ilham kaynağı olmuştur. Bu hareketin içerisinde bulunan şahsiyetlerin hemen hepsi, hem Doğu hem de Batı Fikriyatı üzerinde kafa yoran, kendi düşünce sistemini asrın getirmiş olduğu “yeni doğrular” üzerinde inşa eden, bununla birlikte gelenekten kopmamaya gayret gösteren düşünce insanıdır. Bu gençlerin temel amacı Devlet-i Aliyye'yi kaçınılmaz son olarak tasvir edilen çöküşten kurtarma formülünü bulmaktır.³⁵⁴ Onlar bu formülü anayasalı bir meşrutî rejimin inşasında görmüşlerdir. 1865 yılında gizli bir cemiyetin kurulmasıyla bir avuç genç tarafından başlatılan hareket, mücadelesini 1867 yılından 1871 yılına kadar Avrupa'da devam ettirmiştir. Fakat şimdiden belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar arasında birçok husus bakımından tam manasıyla *bir fikir ve ideoloji birliği* yoktur; hatta Cemiyet'in kendi içerisinde fraksiyonlara ayrıldığı dahi söylenebilir.³⁵⁵ Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu ayrıntılara değinilecektir. Diğer bölümlere geçmeden önce Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen şahısları hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır.

Yeni Osmanlılar denilince akla gelen ilk isim *Namık Kemal'dir* (1840-1888). Kendisi 1840 yılında tanınmış bir ailenin oğlu olarak Çorlu'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta annesini kaybeden Kemal, büyükbabası Abdülatif Paşa tarafından

---

³⁵⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 18.

³⁵⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 91-94.

yetiştirilmiştir.³⁵⁶ Dedesinin vazifesi dolayısıyla Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde bulunan Kemal, içerisinde bulunduğu koşullar nedeniyle, Beyazıt Rüştîyesi ve Darülmâarif mekteplerinde kısa bir süre aldığı eğitim haricinde düzenli bir okul hayatı görmese de, ailesi tarafından hususi olarak yetiştirilmiş; Arapça ve Farsça dersleri almış; divan edebiyatı, Osmanlı tarihi ve tasavvuf gibi konularda derin bilgi sahibi olmuştur.³⁵⁷ Kısa bir süre sonra gümrük kaleminde memur olan Kemal, daha sonra *Bâb-ı Âli Tercüme Odasına* devam etmiştir.³⁵⁸ Burada Fransızca'yı çok iyi bir şekilde öğrenmiş ve Batı edebiyatı ve Batı fikriyatıyla tanışmıştır.

Namık Kemal'in 1862'de Şinasi ile tanışması ve memuriyet göreviyle birlikte Tasvir-i Efkâr gazetesinde de yazılar yazmaya başlaması, kendisi için büyük bir dönüm noktasıdır. Yeni Osmanlıların manevi üstadı sayılan Şinasi'den liberal görüşleri ve Batı fikriyatını öğrenen Kemal, Şinasi'nin Avrupa'ya gitmesiyle 1865 yılında Tasvir-i Efkâr'ın idaresini üstlenmiştir. Aynı sene kurulan İttifak-ı Hamiyyet/Meslek Cemiyeti'nin kurucularından olduğu bilinmektedir.³⁵⁹ Kemal, bu tarihten itibaren Yeni Osmanlılar hareketinin en aktif simalarından biri olmuş ve bir meclisin tesisi ile devlette meşruti rejime geçilmesi hedefiyle çıkarmış olduğu gazetelerde *kalem mücadelesi* vermiştir. Ayrıca Namık Kemal'in 1867-1871 yılları arasında Londra'da iken Fanton adlı bir İngiliz'den hukuk ve ekonomi dersleri aldığını belirtmek gerekir.³⁶⁰

Hülasa ömrü sürgünlerle geçmiş bir dava insanı olan Kemal, aynı zamanda yazmış olduğu roman, tiyatro ve düşünce eserleriyle Türk edebiyatında birçok ilki yaşatmış büyük bir edip ve şairdir. Öte yandan ilk kez sistemli olarak vatan, hürriyet,

---

³⁵⁶ Namık Kemal'in çocukluk ve ilk gençlik yılları için bkz. Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 361-378; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. I, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 19-35; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 340-345.

³⁵⁷ Namık Kemal, büyükbabasının Kars Kaymakamlığı sırasında orada bulunan Mevlevihane'de tasavvuf ilmi ile iştiğal etmiş ve divan edebiyatına vakıf olmuştur. Akün, s. 362.

³⁵⁸ Akün, "Namık Kemal", s. 364; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 342.

³⁵⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 20; Ebuzziya Tevfik, s. 67-68.

³⁶⁰ Yusuf Mardin, *Namık Kemal'in Londra Yılları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 22-36; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 488-487.

adalet ve meşveret gibi kavramları kullanmak suretiyle Batılı düşünürlerden öğrendiği sınırlı iktidar, kuvvetler ayrılığı ve anayasacılık gibi fikirleri Osmanlı Devleti'nin kendine özgü yapısı içerisinde İslam terminolojisine uygun hale getirip sentezleyen Namık Kemal'in Türk siyasi düşünce tarihinde özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır.

Yeni Osmanlıların önde gelen simalarından olan *Ziya Bey (Paşa)*³⁶¹ (1829-1880), aynı zamanda Tanzimat dönemi Türk edebiyatının da en önemli şairlerinden biridir. 1825 yılında Galata Gümrük kâatibi Feridun Bey'in oğlu olan Ziya Paşa (tam adıyla Abdülhamid Ziyaeddin Bey) çok genç yaşta Arapça ve Farsçayı öğrenmiş; Mekteb-i Edebiye'de eğitim almıştır.³⁶² 15-16 yaşlarında Sadaret Mektub-i Kalemi'ne memur olarak giren Ziya Paşa, burada divan edebiyatı ile ilgilenirken bir yandan da Mabeyn Feriki Edhem Pertev Paşa tarafından Fransızca öğrenmeye teşvik edilmiş ve kısa zamanda Rousseau'nun *Emile* adlı eserini Fransızcadan tercüme edecek kadar beceri kazanmıştır.³⁶³

Ziya Paşa kısa sürede vazifesinde terfiler alarak yükselmiş; Abdülaziz'in tahta geçmesiyle Bâb-ı Âli içerisinde siyasi rekabet ortamına girişmiştir. Özellikle Âli Paşa ve Fuat Paşa aleyhine pek çok girişimde bulunan Ziya Paşa, en sonunda Mabeyn'den çıkarılmış ve kısa bir süre sonra Âli ve Fuat Paşa'lar tarafından İstanbul'da kalması tehlikeli görüldüğü için; önce Atina sefaretine, sonra da Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Fakat Ada'nın havası sebebiyle ağır bir hastalık geçirmiş, babasını ve bir çocuğunu burada kaybetmiştir.³⁶⁴ Ömrünün en acılı zamanlarını yaşayan Ziya Paşa, bu olay sebebiyle ölümüne kadar Âli Paşa'ya kin ve nefret duymuştur. İleride göreceğimiz gibi Ziya Paşa, eserlerinde ve gazetedeki yazılarında bile bu nefreti dile

---

³⁶¹ Ziya Bey, "Paşa" unvanını vezir sıfatıyla Adana Valisi olarak görevlendirildiği zaman (1879) almıştır. Dolayısıyla kendisi hayatının son yıllarına kadar "Ziya Paşa" olarak değil, "Ziya Bey" olarak anılmıştır. Fakat sonraki dönemlerde ismi çoğunlukla "Ziya Paşa" olarak anılmış, literatüre "Paşa" unvanı ile geçmiştir. Bu neden çalışmamızda "Ziya Paşa" namı tercih edilmiştir.

³⁶² Ziya Paşa'nın ilk yılları hakkında bkz. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 301-303; Abdullah Uçman, "Ziyâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 475-476.

³⁶³ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 301.

³⁶⁴ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 302.

getirmekten vazgeçmemiş; *Zafername* gibi dönemin en önemli hiciv şaheserini onun hakkında yazmıştır.³⁶⁵ Bununla birlikte Âli Paşa'ya duyduğu şahsi garez, bir *Yeni Osmanlı* olarak taşıdığı ideallerin dahi önüne geçmiş; bu uğurda Mısır Hıdivi İsmail Paşa gibi, nihai hedefi Kuzey Afrika'da ve Ortadoğu'da Osmanlı'dan bağımsız büyük bir devlet kurma hayalinde olan bir kişinin finansal desteğini almaktan kaçınmamıştır.³⁶⁶ Tüm bunlara rağmen Ziya Paşa, kendi döneminde adından sıkça bahsettirmiş ve Türk edebiyatının gelişiminde çok önemli katkıları olmuş bir isimdir.

Belirtmek gerekir ki, Yeni Osmanlılar Hareketi içerisinde bulunan kişilerin çoğu, İstanbul'un tanınmış ailelerine mensup üst düzey bürokrat çocuklarıdır. Bunun tek istisnası ise *Ali Suavi'dir(1839-1878)*.³⁶⁷ Kağıtçılık yaparak geçinen Çankırlı bir adamın oğlu olan Ali Suavi, bir süre Davut Paşa Rüştîyesi'nde okumuş ve daha sonrasında Bab-ı Seraskeri'de üç sene memur olarak çalışmıştır. Aynı zamanda cami derslerini (Arap Grameri-Fıkıh) takip eden Suavi, sonrasında maarif nazırlığında girdiği imtihanı başarıyla geçerek Bursa Rüştîyesi'nde muallim-i evvelliğe tayin edilir. Fakat buradan, uygunsuz bazı davranışları olduğu gerekçesiyle ayrılmak durumunda kalır ve Simav'a gelir ve burada medrese hocalığı yapar. O sırada henüz 20'li yaşların başındadır. Filibe'de ve Sofya'da yaptığı birkaç görevin ardından İstanbul'a gelen Suavi, Şehzadebaşı camiinde vaaz vermeye ve Filip Efendi'nin Muhbir gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Gazetede Bâb-ı Âli aleyhinde yazdığı ateşli tenkitleri sebebiyle başı belaya giren Suavi, Kastamonu'ya sürgün edilmiş sonrasında Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle –Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi- Avrupa'ya kaçmıştır. Burada Yeni Osmanlılara katılan Ali Suavi'nin çıkardığı gazeteler etrafında polemikler, ihanetler ve çalkantılarla geçen hayatı, 1878'de trajik bir şekilde son

---

³⁶⁵ *Zafername* hakkında genel bilgi için bkz. Ali Budak, *Zafername: Çağdaş Kuramlarla Bir Satir Analizi*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.13-19.

³⁶⁶ Tanpınar'ın konu hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 310.

³⁶⁷ Ali Suavi'nin yaşam öyküsü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 41-84; Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2014, s.13-29; Süleyman Kani İrtem, *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2003, s.139-142; Falih Rıfkı Atay, *Ali Suavi: Baş Veren İnkılabçı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2018, s. 11-12; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 232-241.

bulmuştur.³⁶⁸ Kendi şahsına münhasır bir kişi olan Suavi, Yeni Osmanlı Hareketi'nin en enteresan simalarından biridir.

Yeni Osmanlılar hareketinin Bâb-ı Âli'ye karşı etkin olarak kalemiyle mücadele eden bu üç şahıs Yeni Osmanlılar Hareketi'nin en önemli simalarıdır. Bu isimler haricinde *Agâh Efendi*³⁶⁹, *Sağır Ahmet-Beyzade Mehmed Bey*³⁷⁰, *Menapirzade Nuri Bey*³⁷¹, *Kayazade Reşad Bey*³⁷² ve *Ebuzziya Tevfik*³⁷³ gibi şahıslar da bu hareketin aksiyonerlerinden olmuşlardır.

---

³⁶⁸ Hüseyin Çelik'in doktora tezi olarak hazırladığı “Ali Suavi ve Dönemi” burada kısaca aktardığımız tüm yaşam öyküsünü ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Çalışmamızda yeri geldiğinde Ali Suavi'nin yaşamına ve fikirlerine değinilecektir. Hüseyin Çelik, s. 41-465.

³⁶⁹ *Agâh Efendi (1832-1887)* Yozgatlı Çapanoğullarına mensup gazeteci ve devlet adamıdır. Mekteb-i Tıbbiye' de eğitim gören ve çok iyi derecede Fransızca bilen Agâh Efendi, 1860'da Şinasi ile birlikte Osmanlı'nın ilk özel gazetesi olan Tercüman-ı Ahval gazetesini çıkarmışlardır. 1861 yılında posta nezaretinde görevlendirilen Agâh Efendi yazdıkları sebebiyle diğer Yeni Osmanlılarla birlikte Avrupa'ya firar etmiş ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Yüce, “Âgâh Efendi, Çapanzâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 447-448; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 329-333.

³⁷⁰ Yeni Osmanlılar içerisinde radikal ve cumhuriyetçi çıkışlarıyla bilinen *Mehmed Bey (1843-1874)* de arkadaşları gibi İstanbul'un tanınmış ailelerinden birine mensup olup Mahmut Nedim Paşa'nın yeğenidir. Küçük yaşta Fransa'ya giden ve orda Fransız okuluna devam eden Mehmed Bey orada Batı'da etkili olan fikir akımlarını öğrenmiş ve çağın gözde siyasi düşüncelerine vakıf olmuştur. İstanbul'a döndükten sonra Tercüme Odası'na devam eden Mehmet Bey burada Reşad ve Nuri Bey'ler ile tanışmış ve onların düşünce dünyalarını etkilemiştir. Kendisi hem İttifak-ı Hamiyyet'in reisi, hem de Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin faal bir üyesi olarak bilinmektedir. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 343-348; Ebuzziya Tevfik, s. 63-65.

³⁷¹ Annesi ve babasını küçük yaşta kaybeden *Menapirzade Nuri Bey (1844-1906)*, II. Abdülhamid'in sütkardeşi ve çocukluk arkadaşıdır. Her ikisi de Abdülmecid'in eşi Perestu Kadınefendi tarafından yetiştirilmişlerdir. Eğitim aldığı Mızıka-i Hümayun'da tanıştığı Reşad ve Mehmed Beylerle derin bir dostluk bağı kuran Nuri Bey, onlarla birlikte Fransızca'yı öğrenmiş ve Fransız düşünürlerden etkilenmiştir. Yeni Osmanlılar Hareketinin kurucularından olan Nuri Bey, II. Abdülhamit dönemine kadar Namık Kemal'in yakın dostu ve Yeni Osmanlılar Hareketinin faal üyelerinden biri olmuştur. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 325-328; Ebuzziya Tevfik, s. 63-65.

³⁷² *Kayazade Reşad Bey (1844-1902)* üst düzey devlet görevlerinde bulunan aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve konaklarda hususi eğitim alarak büyütülmüştür. Mızıka-i hümayunda Nuri Bey ile tanışan Reşad Bey, daha sonra onunla birlikte *Tercüme Odası'na* geçmişler ve burada Batı fikriyatını ve Fransızca'yı çok iyi şekilde öğrenmişlerdir. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 318-324; Ebuzziya Tevfik, s. 63-65.

³⁷³ Kendisinin ifadesine göre İttifak-ı Hamiyyet'e katılmış olan *Ebuzziya Tevfik (1849-1913)*, Namık Kemal'in en yakın arkadaşlarından biri olup Türk gazeteciliğine önem katkıları olan gazeteci, matbaacı ve dönemin ünlü hattatıdır. Asıl adı Mehmed Tevfik'tir, fakat II. Abdülhamid döneminde Konya'ya sürgün edildiği için kendi ismiyle neşriyat yapamaması sebebiyle büyük oğlu Ziya'nın ismini kullanarak Ebuzziya (Ziya'nın Babası) mahlasını kullanmıştır. Kendisi özellikle Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ikinci evresinde İbret ve Hadika gazetelerinde Yeni

III. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN BAŞLANGIÇ DÖNEMİ

Yeni Osmanlılar hareketi, esasen 1865 yılında İttifak-ı Hamiyyet (resmi belgelerdeki ismiyle Meslek) adında gizlilik esasına dayalı bir cemiyetin kurulması ile başlar.³⁷⁴ Söz konusu Cemiyet'in mimarı olan genç aydınlar, devletin çöküşten kurtarılabilmesi için meşruti rejimin tahsis edilmesini amaçlamışlar; bu yönde halka da kendi fikirlerini benimsetmek suretiyle yanlarına çekmek istemişlerdir.³⁷⁵ İleride görüleceği gibi Cemiyet bir yandan ihtilal yapma peşinde iken diğer taraftan gazetelerde, halka Bâb-ı Âli hükûmetine yönelik birtakım muhalif yazılar yayınlamışlardır. Öte yandan aynı zaman dilimi içerisinde Mısır prensi (Kavalalı ailesine mensup) Mustafa Fazıl Paşa'nın Padişah'a gönderdiği mektubu mercek altına almak, hareketin temel düsturlarını anlayabilmek için oldukça önemlidir.

Görüldüğü gibi başlangıç dönemi olarak adlandırdığımız 1865-1867 yılları arasında eş zamanlı olarak yaşanan pek çok olay vardır. Sayılan bu üç olay silsilesi (İttifak-ı Hamiyyet Cemiyeti'nin faaliyetleri-Mustafa Fazıl Paşa'nın Mektupları-Muhbir ve Tasvir-i Efkâr'da çıkan yazılar) aslında birbirinden ayrı ve bağımsız gibi gözükse de bu olaylar arasında çeşitli bağlantılar görülmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak İttifak-ı Hamiyyet (Meslek) Cemiyeti ayrıntılarıyla anlatılacak; sonrasında sırasıyla Mustafa Fazıl Paşa'nın yazılarına ve Tasvir-i Efkâr ve Muhbir gazeteleri ekseninde gerçekleşen olaylara değinilecektir.

Osmanlıların idealleri için mücadele etmiş ve bu sebeple hayatı sürgünlerle geçmiş bir başka isimdir. Ebuzziya Tevfik, aynı zamanda Şinasi'nin ölümünden sonra edindiği Tasvir-i Efkâr matbaasında bastığı ansiklopedi ve eserlerle ve neşrine yeniden başladığı Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesıyla Türk basın tarihinde önemli bir mihenk taşı olmuştur. Mirası, ailesi vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki kendisinin daha sonrasında bölümler halinde neşrettiği "Yeni Osmanlılar Tarihi" serisi, çalışmamızın en önemli kaynaklarından biridir. Bkz. Ziyad Ebuzziya, "Ebuzziyâ Mehmed Tevfik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 374-378.

³⁷⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s.28-29; Ebuzziya Tevfik, s. 67; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 272; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 302.

³⁷⁵ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 285; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 21.

A. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kökeni: İttifak-ı Hamiyyet yahut Meslek Cemiyeti (1865-1867)

1. Cemiyet İle İlgili Temel Olarak Ele Alınan Kaynaklar

Yeni Osmanlılar hareketinin başlangıcı olarak kabul edilen İttifak-ı Hamiyyet Cemiyet'inin amaçlarına ve eylem planına dair bilgilere, 3 Haziran 1867 tarihinde Cemiyet'in ifşası sonrası yapılan bir tahkikat sonucunda hazırlanan mazbatadan (tutanaktan) ulaşılmaktadır.³⁷⁶ Bilgegil, söz konusu tutanağa ve bununla bağlantılı olan arz tezkiresi ve Padişah'ın irade-i seniyyesine, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir mühimme-i mektume defterinden ulaşmış³⁷⁷ ve eserinde Latin alfabesine çevirerek birebir aktarmıştır.³⁷⁸

Ayrıca kendisi de bu Cemiyet'in bir üyesi olan Ebuzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı neşriyatı da konu hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır.³⁷⁹ Fakat Ebuzziya Tevfik'in yazdıkları ile soruşturma tutanağı arasında birçok çelişki bulunmaktadır.³⁸⁰ Gerçekten de Ebuzziya Tevfik'in aktardığı birçok hususun, gerçekte çok farklı cereyan ettiği bilinmektedir. Bu hususlara yeri geldiğinde değinilecektir.

2. Cemiyet'in Kuruluşu

Söz konusu gizli Cemiyet esasen bir grup genç aydın tarafından, 1865 Haziran'ında yaptıkları bir toplantı neticesinde kurulmuştur.³⁸¹ Ebuzziya Tevfik'in aktardıklarına göre, bu toplantıya katılanlar Menapirzade Nuri Bey, Kayazade Reşad

³⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 354-407.

³⁷⁷ Başbakanlık Arşivi, Mühimme-i Mektume Defteri C. X, s.47-57'den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 354.

³⁷⁸ Bilgegil'in eseri ayrıca Mustafa Fazıl Paşa'nın Nord gazetesine ve Padişah'a (Abdülaziz'e) hitaben yazdığı mektupların da hem Fransızca orijinallerini hem de tercümelerini içinde barındırmaktadır. Bunun yanında Mehmed Bey'in Paris'te çıkarmış olduğu İttihat ve İnkılab gazetelerinin bilinen nüshaları da tam metin şeklinde bu eserde bulunabilmektedir. Bu cihetiyle Bilgegil'in bu eseri çalışmamız için büyük bir önem ve kıymet teşkil etmektedir. İttifak-ı Hamiyyet (meslek) hakkından soruşturma tutanağı ve arz tezkiresi için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 368-407.

³⁷⁹ İttifak-ı Hamiyyet konusu için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 61-104.

³⁸⁰ Bu konu hakkında bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 12.

³⁸¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 17-18; Ebuzziya Tevfik, s. 66-67.

Bey, Sağır Ahmet-Beyzade Mehmed Bey, Refik Bey, Namık Kemal ve Suphi-Paşazade Ayetullah Bey'dir.³⁸² Adı geçen bu altı genç aydının³⁸³ ortak kaygısı, Âli Paşa'nın hegemonyası altındaki Bâb-ı Âli hükûmetinin sorumsuz politikaları yüzünden devletin hızla çöküşe doğru gitmesidir.³⁸⁴ Bu sebeple onlara göre çöküşü durduracak ve Osmanlı topraklarında hem siyasi hem de kültürel birliği sağlayacak temel çözüm, mutlak monarşi idaresi yerine meşruti bir idare sisteminin kabul edilmesi ve Osmanlı'da yaşayan tüm unsurların *bir meclis çatısı* altında temsil edilmeleridir.³⁸⁵

Bu toplantı esnasında İtalya'da ortaya çıkan ihtilalci örgüt olan Carbonari Teşkilatı hakkında yazılmış bir kitapçıktan ve Lehistan Gizli Cemiyeti'nin nizamnamesinden yararlanılmış ve Cemiyet'in teşkilat yapısı ve çalışma usulü belirlenmiştir.³⁸⁶ Ebuzziya Tevfik'in aktardığına göre Cemiyet, gizlilik esasına göre yedişer kişilik gruplara ayrılmaktadır. Her bir grubun başında bir reis bulunmakta olup³⁸⁷ bu reis kendi grubunun üyeleri haricinde diğer gruplarda bulunan üyeleri

---

³⁸² Ebuzziya Tevfik, s. 66; Şerif Mardin ve Mithat Cemal Kuntay ise cemiyetin kurucuları hakkında daha farklı bilgiler aktarmışlardır. Buna göre ittifakın kurucuları, Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Mehmed Bey, Ayetullah Bey, Reşad Bey, Agâh Efendi ve adı Ahmed olarak geçen bir şahıstır. Bu bilgi Mehmed Bey'in yeğeninden sözlü olarak alınmış olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 17; Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 300-301; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 272.

³⁸³ Bu cemiyetin kurulmasından önce *Nuri, Reşad, Mehmed ve Ayetullah Bey'ler* arasında görev yaptıkları Meclis-i Vala Tercüme Odasına kadar uzanan sıkı bir dostluk ilişkileri bulunmaktaydı. Küçüklüklerinden beri arkadaş olan *Nuri ve Reşad Bey'ler* Tercüme Odasında Fransızca'yı öğrenmiş ve Fransız düşünürlerin fikirlerini burada öğrenmeye başlamışlardır. Aynı dairede çalışan *Mehmed Bey* ise çocukluğunda Paris'te eğitim görmüş olması hasebiyle çağın koşullarına, siyasi ve sosyal meselelerine erken yaşta vakıf olmuş bir şahıstır. Halk, egemenlik, hürriyet gibi kavramlara aşina olan Mehmed Bey, bilgi birikimini arkadaşlarıyla da paylaşmakta ve fikir alışverişinde bulunmaktaydı. Cemiyetin bir diğer üyesi olan *Ayetullah Bey* ise, babası *Subhi Paşa'nın* konağının dünyanın çeşitli yerlerinden gelen düşünürlerin uğrak yeri olması sebebiyle, hem Doğu'da hem de Batı'da hâkim olan fikirler ve düşünürler hakkında derin bir bilgi sahibi olmuştur. Bu arkadaş grubuna daha sonra Namık Kemal'in de dâhil olduğu kaydedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 63-66; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 19-20.

³⁸⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 18.

³⁸⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 21; Ebuzziya Tevfik, s. 71.

³⁸⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 29; Ebuzziya Tevfik, s. 67; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 274; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 302; Lewis, s. 209.

³⁸⁷ Soruşturma mazbatasında yer alan şüpheli ifadelerinde de cemiyetin bu şekilde örgütlenmesine dair işaretler vardır. Arz Tezkiresi'nin girişinde "*aza-yı cemiyet tarafından halkı teşvik ve celbe muktedir olanları birer lisan-ı emniyet ve itimad hususunda delalet edecek*

tanıyamazdı. Fakat grup reislerinin diğer grup reisleriyle bağlantıları bulunmaktaydı.³⁸⁸ Cemiyette “vezirlerden, alimlerden, askeri amirlerden, mülkiye memurlarından ve halktan olmak üzere” 245 kişi bulunmakta olduğu kaydedilmektedir.³⁸⁹

Ebuzziya Tevfik, Cemiyet’in kurulduğu andan beri -sadece basın yayın araçlarıyla- halka meşrutiyet yanlısı düşüncelerin aşılacağı ve *bizzat Padişah’ın zati şahanelerine meşruti idare şartlarını sunmayı* amaçladığını ifade etmektedir. Ona göre Cemiyet’in *nümayişe* yani karışıklık çıkarmaya ve silahlanmaya yönelik herhangi bir amacı yoktur.³⁹⁰ Fakat bu husus Şerif Mardin gibi birçok yazar tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Hakikaten o dönemde yapılan soruşturmada elde edilen itiraflardan, cemiyetin bir ihtilal hazırlığında olduğunu -bu girişimde Âlî Paşa, Fuat Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa gibi vükelanın önde gelenlerinin ortadan kaldırılmak istendiği- açıkça anlaşılmaktadır.³⁹¹ Ebuzziya Tevfik ise bu ayrıntılara hiç değinmemiş olsa bile cemiyetin, ihtilalci bir vasma sahip olduğunu itiraf etmektedir.³⁹²

3. Cemiyet’in Açığa Çıkması ve Yapılan Yargulamalar

3 Haziran 1867 yılında, Cemiyet ifşa olmuş ve hükûmetin hemen harekete geçmesiyle birçok cemiyet üyesi tutuklanmış ve sorgulamalar yapılmıştır. Yapılan

---

suret ile cemiyete idhal etmek ve kemal ve mukbil ve karin ünvanları verilmek usul ittihaz edildiği” ifade edilmiştir. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 373.

³⁸⁸ Yine Tevfik’in aktardığına göre kendisi, cemiyete ilk toplantıdan 13 ay sonra katılmıştır ve 14 adet yedi bulunduğu bir zamanda 15. grubu vücuda getirmiş ve grubun reisi olmuştur. Bu cihetle kendisinin adı da 105 (yani 105. Üye) olarak bilinmektedir. Ebuzziya Tevfik, s. 68.

³⁸⁹ Cemiyetin lideri ise Nuri Bey’dir ve cemiyetteki numarası 1’dir. Fakat cemiyetin ifşasından sonra yapılan sorgulamalarda grubun liderinin Nuri Bey değil, Mehmed Bey olduğu saptanmıştır. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 367; Ebuzziya Tevfik, s.69; Lewis, s. 209.

³⁹⁰ Ebuzziya Tevfik, s. 70.

³⁹¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 31-32; Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 397.

³⁹² Zira daha sonra görüleceği üzere Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin resmen kuruluşundan sonra, Mehmed Bey tarafından basılan gazeteye “İnkılab” adı verilmesi ve Yeni Osmanlılar içerisinde de bulunacak olan Nuri, Reşad ve Mehmed beylerin belirli bir süre Avrupa’da Paris komününde faaliyet sürdürmeleri, kendilerinin yurt içinde ve dışında Türk ihtilalciler adıyla tanınmalarına sebebiyet vermiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 280-282.

tahkikat sonucunda mazbata hazırlanmış ve 25 kişi hakkında çeşitli cezalara hükmedilmiştir.³⁹³

“Bazı şahıslar hükûmet heyeti ve onların idare tarzı aleyhinde fitne vü fesad ikai maksadıyla Meslek diye adlandırılan gizli bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyetin faaliyet programı meslek-name adını taşıyan kağıtlar üzerinde tesbit edilmiştir. Cemiyet, tutuklamaların başlangıcından yirmi gün öncesine gelinceye kadar medeniyet, insaniyet ve umraniyet ile meşgul olmakta idi. Tahkikat sonunda bu teşekkülün elebaşlarının Sağır Ahmed Beyzade Mehmed, Gürci Yusuf Paşazade [Menapirzade] Hacı Nuri, İskenderbeyzade [Kayazade] Reşad Bey’ler olduğu kanaatine varılmıştır.”³⁹⁴

Mazbatanın bu kısmında dikkat çeken hususlar; Cemiyet’in doğrudan Sultan Abdülaziz’e karşı olmayıp hükûmet (Bâb-ı Âli) aleyhine ve idare tarzına (diğer ifadeyle rejim) karşı faaliyette bulunduğu ve Cemiyet’in aslında 20 gün öncesine kadar medeniyet ve insanlık gibi mefhumlar üzerinde çalışan ilmi bir topluluk olduğu üzerinde durulmasıdır. İlmi topluluktan kastın Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi’nin Tasvir-i Efkâr ve Muhbir gazetelerinde yaptıkları yayınlar olması muhtemeldir. Ayrıca Cemiyet programının Meslek-name adı verilen kâğıtlara yazılmış olması ve üyelere verilmesi de önemli bir ayrıntıdır. Cemiyet’in ismi resmi kayıtlara *Meslek* olarak geçmiştir. Bilgegil’e göre birçok yazarın üzerinde durduğu İttifak-ı Hamiyyet ismi, esasen cemiyetin gerçek ismi olmayıp Namık Kemal tarafından kullanılmış yakıştırma yollu bir nitelemedir.³⁹⁵

Mazbatada yer alan sorgulamalardan ve elde edilen itiraflardan anlaşıldığı kadarıyla Cemiyet’in elebaşları, Ahmet Paşazade Mehmed, Menapirzade Nuri ve Kayazade Reşad Bey’lerdir. Tutuklanan cemiyet üyelerinin hemen hemen tamamı, ismi geçen bu şahısların, kendilerini cemiyete katılmaya ikna ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Şüphelilerin ifadelerine göre Mehmed, Nuri ve Reşad Bey’ler devlet

³⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 355-407.

³⁹⁴ Mazbatadan Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 355.

³⁹⁵ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 356

görevlilerinden, ulemeden ve halktan birçok kişiyle yakınlık kurmak suretiyle onlara ümmetin kurtuluşunun ancak ıslahatla mümkün olacağını, bunun ise *bir millet meclisi kurulması* yoluyla olacağını anlatarak Cemiyet’e katılmalarını sağlamışlardır.³⁹⁶ Söz gelimi tahkikat sırasında sorgulanan emekli Binbaşı Rüstem Ağa’nın açıklamalarına göre, kendisi Ayasofya Camii’nde otururken Mehmed ve Reşad Bey’lerin gelip kendilerine “*şeriat-ı İslamiyye’nin layıkıyla mevki-i icraya geleceğini beyan ve bir de meslekname*” vermişlerdir.³⁹⁷ Yine bir başka kişiyi ikna etmeye çalıştıkları esnada İslam milletinin bir meclise ihtiyacı olduğundan bahisle bu meclisin kurulması için harekete geçileceğinden bahsetmişlerdir.³⁹⁸

Cemiyet, 1867 yılında Haziran ayının başlarında olduğu tahmin edilen bir toplantı yapmış ve hükûmeti devirmeye ve meşrutiyete geçmeye yönelik bir eylem planı hazırlamıştır. Fakat birkaç gün sonra cemiyet kurucularından Ayetullah Bey,³⁹⁹ Cemiyet’i hükûmete ihbar etmiş ve Cemiyet açığa çıkmıştır. Ardından genel bir tahkikat başlamış ve birçok kişi tutuklanmıştır.⁴⁰⁰ Sanıkların ifadelerine göre,

---

³⁹⁶ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 356-357.

³⁹⁷ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 357

³⁹⁸ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 357-358; İnsanları kendi yanlarına çekebilmek için kullanılan temel söylemlerden birinin de, cemiyetin içinde vükela, ümera ve ulemeden pek çok zatın bulunduğunu ileri sürmeleri olduğu görülmektedir. Bu meseleye Ebuzziya Tevfik de değinmiş, özellikle Nuri Bey’in insanları cemiyete çekebilmek için doğru olmayan sözler sarf ettiğini, cemiyetin üye sayısının abartılı ifade edildiğini ve devletin üst düzey yöneticilerinin dahi bu Cemiyet’e üye olduğu gibi doğruluğu teyit edilemeyen hususların insanları ikna etme aracı olarak kullanıldığını vurgulamıştır. Ebuzziya Tevfik’in Kayazade Reşad Bey ile olan ilginç konuşması için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 88-89.

³⁹⁹ Cemiyet’in lideri olan Mehmed Bey Avrupa’ya firar ettikten sonra Ayetullah Bey’den intikam almak için İstanbul’a kaçak yollarla kısa süreliğine geri dönmüştür. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s.53-54; fakat Ayetullah Bey, Mehmed Bey’i muhbirin kendisi olmadığını ikna etmiş fakat Mehmed Bey yine bir ihbarla karşılaşmıştır. Bu olayla birlikte muhbirin Ayetullah Bey olduğu kesinleşmiş ve Avrupa’ya tekrar dönen Mehmed Bey o sırada (1868)’de çıkan Hürriyet gazetesine şu ilanı vermiştir: “*Birader [Reşad Bey’e hitap ederek] şu iki satırı gazetenizin bir boş mahalline sıkıştırıvereceğinizi bildiğimden şimdiden teşekkürü ifa ederim. Casusluğu münasebetiyle erbab-ı hamîyyetin başını belaya uğratan mahut alçak[Ayetullah Bey’i kastediyor], hakkımda ve maksadı umumi aleyhinde yine birçok edepsizlik ettiğini İstanbul’dan yazıyorlar.(...)fiili meydanda duruyor. Benim için fedakârlık yolları açtı. Kendi mahiyetini millete bildirdi. Piçide şevved bepayı herkes ameleş [Farsça çevirisi “Ameli herkese yayılmıştır.”]*” Hürriyet Gazetesi, S.4, 30 Rebiyyülevvel 1285/20 Temmuz 1868).

⁴⁰⁰ Tutuklamalar 3 Haziran 1867 tarihinde başlamıştır. Aktarıldığı kadarıyla eylem planının hazırlandığı toplantıda bulunan Ayetullah Bey, toplantı çıkışında babasını cemiyetin varlığından ve eylem planından haberdar etmiştir. Babasının Babı Ali hükûmetinden Rüştü Paşa’ya bu durumu ihbar etmesi ile cemiyet açığa çıkmıştır. Bu olaylar birkaç gün içinde gerçekleştiği için

hükûmetin devrilmesi neticesinde cemiyet üyeleri arasından kimin hangi mevkiye geleceği kararlaştırılmış ve sonrasında hükûmet mensuplarına yönelik suikast planı konuşulmuştur.⁴⁰¹ Yakalananların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Veli Efendi sahrasında yapılan toplantıya Mehmed Bey, Nuri Bey, Reşad Bey, Azmi Bey, Hariciye teşrifatçı muavini Nuri Bey, Tahsin Bey, İzmitli Münecim Ali Efendi, kütüphaneler muharriri Mehmed Galip Bey gibi isimler katılmıştır.⁴⁰²

Gerçekleştirilmesi kararlaştırılan eylem planına göre, “*Meclis-i Hassın münakid olduğu bir günde evvela Ayasofya camiinde toplanılacak, sonra alay mahsus ve tekbir ü tehlil ile Bâb-ı Âli’ye gidilecek, vükeladan bazıları katledilecek, mevcut Meclis dağıtılacak, ellerindeki kâğıtlara göre yeni şahıslara mevki ve mansuplar verilecek, daha sonra da amaçlanan ıslahata girişilecekti.*”⁴⁰³

Ebuzziya Tevfik’in aktardığı eylem planı da tutanakta ifade edilen planla büyük ölçüde uyumludur. Ebuzziya’nın aktardığı eylem planına göre; Cemiyet üyeleri, Padişah’ın Bâb-ı Âli’ye geleceği gün, İttifak üyelerinin Ayasofya Camii’ne giderek cemaat arasına karışacaklar⁴⁰⁴ ve namazın kılınmasının hemen ardından kendilerini

---

yapılan toplantının tarihinin 1 Haziran 1867 olması muhtemeldir. Ayrıntılı izah için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 361; yaşanan gelişmeler hakkında ayrıca bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 81-104.

⁴⁰¹ Söz gelimi cemiyet üyelerinden biri olan Azmi Bey’e ticaret nazırlığı teklif edilmiştir. Birçok mevki ve rütbe, cemiyet üyeleri arasında dağıtılmıştır. Konuya ilişkin ilginç bir diğer anekdot da İzmitli Münecim Ali Efendi’nin sorgulamada “*haklarında suikast olunacak zevatın yerlerine başka kimselerin isimleri okunurken kaptan olacak şahsın unutulduğunu*” itiraf etmesidir. Bunun gibi ikinci dereceden mevkilerin cemiyet üyelerine dağıtıldığına ilişkin bilgilere sanıkların ifadelerinden ulaşmaktayız. Atamalara ve suikast sonrası ilan edilmesi gereken hususlara ilişkin yazılı bir kaynak bulunmasa da, var olan belgelerin Nuri Bey tarafından yakılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 361-363

⁴⁰² Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s.361; Ayrıca toplantıdan kısa bir süre sonra Hoca Veliyyüddin Efendi’nin odasında Mehmed Bey, Reşad Bey ve Nuri Bey ile Amasyalı Salih Ağa gibi bazı cemiyet üyeleri tekrar bir toplantı yaptığı ve Bâb-ı Âli yöneticilerinin katledilip hükûmetin devrilmesi planı sonrasında yapılacak icraatlara ilişkin bir vesikanın kaleme alındığı, mazbata yer alan hususlardandır. Fakat varlığı iddia olunan vesika hiç bulunamamıştır. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 365

⁴⁰³ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 366

⁴⁰⁴ “*Ey Müslümanlar, size Allah’ın bir emrini ihtar edeceğim [diyerek bir beyanname okuyacak] ve işte biz burada 245 kişiyiz. Asker de bizimle beraberdir. Şu arzıhali padişahımıza takdim edeceğiz. Allah’ın bu emrini yerine getirmesini talep edeceğiz. İçinizde bu hayırlı arzıhalimize*

destekleyen cemaatle birlikte, hükûmet şeklinin meşruti idareye dönüştürülmesi için hazırladıkları bir beyannameyi, Bâb-ı Âli'ye teşrif eden Padişah'a arz ederek kendisini yemin etmeye davet edeceklerdi.⁴⁰⁵ Ebuzziya Tevfik'e göre eylem planı bundan ibarettir, herhangi bir suikast veya karışıklık çıkarılması planlanmamaktadır. Zira *"cemiyetin programında asayiş ortadan kaldıracabilecek adi bir nümayişte bile bulunulmayacağı"* açıkça belirtilmiştir.⁴⁰⁶ Fakat tarihsel olaylar ve resmi kayıtlar değerlendirildiğinde, olayın bu kadarıyla sınırlı kalmadığı, mevcut hükûmetin devrilmek istendiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Şerif Mardin de Cemiyet'in eylem planlarının daha farklı olduğu görüşündedir, zira yapılan soruşturma ve yargılamalar yanlış olsa bile, örgütün bu kadar gizli bir şekilde örgütleniş bile tek başına şüphe uyandırmaktadır.⁴⁰⁷ Cemiyet'in reisinin ise sanıkların ifadelerine göre Mehmed Bey olduğu kanaatine varılmıştır. Zira birçok kişi Nuri Bey'in, Mehmed Bey'in eteğini öptüğüne tanıklık etmişlerdir. Bu da Mehmed Bey'in Cemiyet'in reisi olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁸

Tahkikat sonucunda Meslek adı verilen bu cemiyetin ihtilal yaparak hükûmeti devirmek istedikleri ve meşruti yönetim kurguladıkları tespit edilmiş; suçlu görülen 25 kişi hakkında fiillerinin derecesine göre yurdun çeşitli bölgelerine kal'abendlik yapmakla (bir nevi sürgün ve hapis cezası ile) cezalandırılmışlardır.⁴⁰⁹ Cemiyet'in elebaşları olan Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler, *fırari oldukları için*, haklarında gıyabi olarak Akka'ya 15 sene sürgün cezasına hükmedilmiştir.⁴¹⁰ Fakat kendileri hiçbir

---

iştirak edip de bizimle beraber gidenler sevap kazanmış olurlar. Gitmek istemeyenleri zorlayamayız. Herkes istediği gibi harekette hürdür" Ebuzziya Tevfik, s. 83

⁴⁰⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 71.

⁴⁰⁶ Ebuzziya Tevfik, s. 70-71.

⁴⁰⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 31.

⁴⁰⁸ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 367; Hâlbuki Ebuzziya Tevfik'e göre cemiyetin kurucusu ve reisi Nuri Bey'dir. Ebuzziya Tevfik, s. 68 ve 70.

⁴⁰⁹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 393-394.

⁴¹⁰ *"Taḫṣilat-ı mesrudeye nazaran şü cemiyet-i fesadiyenin zahirde görünen asıl mürettib ve müessisi Ahmed Paşazade Mehmed, müteveffa Gürce Yusuf Paşazade Hacı Nuri ve İskender Beyzade Reşad Beğler olup cemiyeti fesadiyeye dâhil olan eşhası sairenin cümlesini anların celb ü idlal itmiş oldukları ve tevsi-i sevad-ı cemiyet ve teşvik u kulub için enva-ı hiyel ü desayis imal eyledikleri mevkuf olanların cümlesinin idatı müttehedeleriyle sabit olmuş ve her ne kadar kendileri firaren gaybubet idüp henüz elde edilememiş iseler de kendilerinin birinci derecede*

zaman ele geçirilemediği ve daha sonra Avrupa'ya firar ettikleri için haklarında verilen bu cezalar hiçbir zaman tatbik edilmemiştir.⁴¹¹

Bu olayların olduğu sırada Namık Kemal ve Ziya Paşa çoktan Avrupa'ya kaçmış bulunuyorlardı. Dolayısıyla Namık Kemal, cemiyet üyesi olmasına rağmen, cemiyetin bu eylem planına iştirak etmediğinden dolayı yargılamada sanık konumunda olmamıştır.⁴¹² Tahkikatın devam ettiği esnada saklandıkları için bulunamayan ve gıyabi olarak yargılanan Mehmed, Reşad ve Nuri Bey'ler kısa bir müddet sonra Avrupa'ya firar etmiş ve burada kendilerinden önce firar etmiş olan diğer Yeni Osmanlılar (Namık Kemal, Ziya Paşa, Agâh Efendi ve Ali Suavi)⁴¹³ ile birlikte Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurmuşlardır.⁴¹⁴

B. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Hamisi: Mustafa Fazıl Paşa

Yeni Osmanlılar hareketinin doğuşunu kavrayabilmek için İttifak-ı Hamiyyet cemiyetinden bahsedildiği gibi Mustafa Fazıl Paşa'nın bu hareketin gelişimindeki rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Hakikaten ileride Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni Avrupa'da barındıracak ve finansal destek sağlayacak olan Mustafa Fazıl Paşa'nın

---

canı olduklarına bil ithhad hükm olunmuş olmakla her ne vakit tutulurlar ise kanun-ı cezanın elli sekizinci maddesi ahkamına tevfiakan on beş sene müddetle Akka'da (...)” Arz Tezkiresinden Latin harflerine çeviren: Bilgegil, Yeni Osmanlılar, s. 393.

⁴¹¹ Zira ülkeye döndüklerinde baş düşmanları Âli Paşa ölmüştü ve sadrazamlığa Mehmed Bey'in dayısı Mahmud Nedim Paşa getirilmiştir. Bu olay neticesinde suçları affolunarak ülkeye geri dönmüşlerdir. Bu konulara daha sonra değinilecektir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 68.

⁴¹² Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın isimleri Tahkikatta birkaç ifadede zikredilmiştir; Mehmed Bey'in, Meclis-i Vala Evrak Odası kâtibi Salim Efendi'yi suikast planına ikna ettirmek için “Ziya ve Kemal Bey'lerin suikasd maddesince olan efkâr ve niyyatını kendisine açmış olduğunun üzerine kendisi (yani Mehmed Bey) işbu efkâr ve niyyatın Meslek usul ve kaide-i muhikkasına uymayacağını, ayrıca birçok zararlı neticeler doğuracağını” söylemiştir. Alıntıda anlaşılabileceği üzere Mehmed Bey, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın suikast planının gerekliliğine dair niyetlerini paylaşması karşısında, bunun cemiyetin usullerine ters olduğu bildirdiğini iddia etmektedir. Ziya Paşa'nın bu cemiyetin üyesi olduğuna dair herhangi bir emare bulunmadığı için söz konusu itham yargılamada kayda değer bulunmamıştır. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 385.

⁴¹³ Bu kişilerin Avrupa'ya firarlarına sebep bu olay değildir. Mazbatadan da anlaşıldığı kadarıyla Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'yi cemiyetin bu eylem planına bağlayan bir delil yoktur. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 385; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 53.

⁴¹⁴ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 394.

şahsiyeti ve hareketlerini açıklığa kavuşturmak, çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875) hayatını çoğunlukla İstanbul'da geçirmiş, Bâb-ı Âli'de önemli vazifelerde bulunmuş üst düzey bir bürokrat olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴¹⁵ Meslek hayatına Bâb-ı Âli kalemlerinde başlamış olan Mustafa Fazıl Paşa, kısa sürede yükselerek 1862 yılında Maarif Nazırı, 1864 yılında Maliye Nazırı ve son olarak Kasım 1865'te yeni kurulmuş olan Meclis-i Hazain reisi olarak tayin edilmiştir.⁴¹⁶ Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın meclis için Fransız Divan-ı Muhasebatı'ndan iktibas ettirdiği nizamnamenin, dönemin sadrazamı Keçecizade Fuat Paşa tarafından iki ay bekletilmesi üzerine, Fazıl Paşa'nın Padişah'a bu durumu şikayetvari bir şekilde arz etmesi, Fuat Paşa ile arasının açılmasına neden olmuştur. Bu olaydan sonra Mustafa Fazıl Paşa'nın itibarı azalmış ve 7 Şubat 1866 tarihinde görevinden azledilmiştir.⁴¹⁷ Kısa bir müddet sonra 4 Nisan 1866'da kendisinden yurtdışına çıkması istenmiştir.⁴¹⁸

Mustafa Fazıl Paşa'nın talihsizliği sadece bununla sınırlı kalmamış ve bir yandan da Mısır üzerindeki veraset hakkını kaybetme tehlikesi yaşamıştır. Zira öteden beri Mustafa Fazıl Paşa'nın kardeşi olan Mısır valisi İsmail Paşa (1830-1895),⁴¹⁹ Mısır'ın

---

⁴¹⁵ Mustafa Fazıl Paşa'nın hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Mustafa Fâzıl Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 300-301.

⁴¹⁶ Yeni meclisin başlıca işlevi Devlet-i Aliyye'nin gelirlerini düzenleyerek yeni mali politikalar geliştirmekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 37-39; Ebuzziya Tevfik, s. 20-23.

⁴¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 22; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 38-39.

⁴¹⁸ Şerif Mardin'e göre Mustafa Fazıl Paşa'nın yurtdışına sürgün edilmesinin ardında Fuat Paşa'ya yönelik bir entrikanın olması kuvvetle muhtemeldir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 40; o güne kadar bir Osmanlı vatandaşının Osmanlı topraklarından sınır dışı edilmesi görülmüş bir olay değildir. Bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 19.

⁴¹⁹ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Mustafa Fazıl Paşa'nın kardeşi olan İsmail Paşa, amcası Sait Paşa'nın ölümünden hemen sonra 18 Ocak 1863 tarihinde Mısır valisi olmuştur. Görevinin ilk günlerinden itibaren Osmanlı devletinden bağımsız hale gelmek, bunu gerçekleştiremezse bile en azından özerk yetkiler alabilmek amacıyla olan İsmail Paşa, dedesi Mehmet Ali Paşa gibi büyük atılımlar yapma peşinde olmuştur. Fakat bunu, dedesi gibi Osmanlı Devleti'ne karşı fiili olarak ayaklanarak değil; daha çok Osmanlı devlet adamlarına çeşitli yararlar sağlayarak (rüşvet vs.) kendi imtiyazlarını genişletmek ve Avrupalı devletlerle iyi ilişkiler kurup onlara yaranarak destek kazanmak yolunu tercih etmiştir. Tercih edilen yol oldukça masraflı olduğu için birçok kez Avrupalı devletten borç alınmış, Mısır'ın milli serveti bir nevi ipotek altına alınmıştır. Kendisinin lüks ve şaşaalı yaşamı, Devlet-i Aliyye'ye karşı

veraset usulünü kendi lehine değiştirmek istemekte ve bunun için Osmanlı devlet adamlarına çeşitli şekillerde rüşvet dağıtmakta ve getirmiş olduğu hediyelerle Padişah'ın gözüne girmek için çabalamaktadır. Mısır valiliğini, kendi çocuklarına bırakmaya kararlı olan ve daha öncesinde 1858 yılında erkek kardeşi Ahmet'in şüpheli ölümüne⁴²⁰ ismi karışan İsmail Paşa, 1841 Fermanı'na göre kendisinden sonra Mısır'ı yönetecek kişi olan kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın bu hakkını elinden almaya ve özellikle Padişah'ı ve devlet ricalini bu yolda ikna etmeye çalışmıştır.⁴²¹ O dönemde sadrazam olan Fuat Paşa ise bu duruma karşı çıktığından ilk başta istediğini elde edemese de, kardeşinin Meclis-i Hazain'de Fuat Paşa ile ters düşmesi nedeniyle azledilmesi ve çok geçmeden yurtdışına sürgün edilmesiyle birlikte, veraset usulünü değiştirmeye muvaffak olmuştur.⁴²² 27 Mayıs 1866 yılında çıkarılan fermanla birlikte Mısır valiliği ailenin en yaşlı erkek üyesine değil, İsmail Paşa üzerinden babadan oğula geçmesi kararlaştırılmış ve İsmail Paşa'ya -üst düzey vezirlere bahşolunan- *Hidiv* unvanı verilmiştir.⁴²³

Hem Mısır üzerindeki veraset haklarından mahrum kalan ve hem de İstanbul'daki Meclis-i Hazain görevinden azledilip yurtdışına sürgün edilen Mustafa Fazıl Paşa, ıskat edildiği veraset hakkına ve Mısır emlakine karşılık aldığı yüklü miktarda para ile Paris'te yeni ve lüks bir yaşam kurmuştur.⁴²⁴ Yaşanan tüm bu olaylar Mustafa Fazıl Paşa'nın *meşruti rejim (serbest nizam)* yanlısı olmasına neden olacaktır.

---

tutumu, Avrupalı devletlerden destek almak için onlara yaranmaya çalışması ve en önemlisi de yüklü miktarda dış borç alması gibi nedenlerle birçok kez Bâb-ı Âli hükûmeti tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle Avrupa'da kendini "*bir hükümdar*" olarak lanse ettirmesi, yetkisi olmamasına rağmen Avrupalı devletler ile antlaşmalar yapması zaman zaman Osmanlı hükûmetini çok kızdırmıştır. Nihayetinde Mısır hazinesini felakete sürükleyen İsmail Paşa Avrupalı devletlere borçlarını ödeyemeyince Tunuslu Hayreddin Paşa'nın ısrarıyla II. Abdülhamit tarafından 1879'da Hidivlikten azledilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, Hidiv İsmâil Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 117-119.

⁴²⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuntay, Namık Kemal, C. I, s. 267-268.

⁴²¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 38.

⁴²² Ebuzziya Tevfik, s. 22; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 40.

⁴²³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s.40; Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv", s. 118.

⁴²⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 40; Ebuzziya Tevfik, s. 22.

1. Mustafa Fazıl Paşa'nın Nord Gazetesine Verdiği Cevap

Yurtdışına ikamete mecbur edilmesinden sonra Mustafa Fazıl Paşa'nın - Ebuzziya Tevfik'in deyimiyle- “*hamiyetli bir vatanperver sıfatıyla millet hukukunu müdafaaya kendini hasrederek*”⁴²⁵ yabancı gazetelere verdiği demeçlerle ve Sultan Abdülaziz'e gönderdiği mektupla adından söz ettirmesi, Yeni Osmanlılar hareketi için bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim Şubat 1867'de Paris'te çıkarılan *Journal Des Debats* adlı mecmua, İstanbul muhabirinden aldığı haberlere dayanarak Mustafa Fazıl Paşa'nın Türkiye'deki reform hareketlerinin önderliğini, özellikle Jön Türkler⁴²⁶ olarak bilinen muhalif grubun idaresini kendi uhdesine aldığını bildiren bir haber yayınlamıştır.⁴²⁷ Bu haberde ayrıca Fazıl Paşa'nın ülkede yapılması gereken reformların ne olduğuna dair bir programı Padişah'a arz edeceği de yazılmıştır. Hakikaten aynı ay içerisinde Halil Şerif Paşa böyle bir programı İstanbul'da bastırıp dağıtmıştır. Halil Şerif Paşa dağıtmış olduğu program taslağını -elinden geldiği kadar- Fransızların Bâb-ı Âli'ye verdiği reform tasarısının formuna benzetmeye çalışmış ve bu konuda başarılı olmuştur.⁴²⁸

Bu tarihlerde Mısır ve Romen anayasalarının kabul edilmesi, Osmanlı kamuoyunda önemli bir yankı yapmış, anayasacılık ve meşrutiyet rejimi tartışmaları yerli ve yabancı basının gündemine girmiştir. Birçok yerli ve yabancı gazete meşrutiyet rejiminin yararları ve zararları hakkında makaleler yayınlamışlardır.⁴²⁹

Belirtmek gerekir ki Mustafa Fazıl Paşa hakkında yabancı basında olumlu yönde yazılar olduğu kadar, Paris'te sürdürdüğü lüks ve müsrif görülen bir hayat yaşaması

---

⁴²⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 23.

⁴²⁶ Fransızca olarak Jeune Turquie; Genç/Yeni Türkiye olarak da çevrilmiştir, Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 41-42.

⁴²⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 41.

⁴²⁸ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 41-42.

⁴²⁹ İstanbul'da yayınlanan yabancı bir gazete olan *Courrier d'Orient*'in meşrutiyet lehine yazıları ve bir meclis projesi açıklaması o dönem aydınlarını etkilemiştir. Bu gazetenin sahibi olan Jean Giampietry'nin Mustafa Fazıl Paşa ve diğer Yeni Osmanlılar ile iletişim halinde oldukları bilinmektedir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 42-43; *Courrier d'Orient* ve Giampietry hakkında bilgi için Ebuzziya Tevfik, s. 53-55.

nedeniyle, olumsuz yorumlar içeren birçok yazı yayınlanmaktaydı.⁴³⁰ Bu yayınların içinde özellikle Belçika menşeli Nord gazetesinin Fazıl Paşa'yı, kurulacak milletlerarası bir bankanın patronu olarak göstermesi ve Fazıl Paşa'nın kendisini reklam yüzü haline getiren bir şahıs olduğunu ima eden ifadeler kullanması, Fazıl Paşa'yı sinirlendirmiş ve bu yazıya bir reddiye olacak Fransızca bir mektup hazırlamaya yöneltmiştir.

Cevabında itham edilen şeyleri tamamıyla yalanlayan Fazıl Paşa, sözü temsil ettiği “*Jön Türklere*” getirmiştir:

“(...)Osmanlı İmparatorluğu işlerinin buhranlı bir anında ben her şeyden önce -kendi şahsi işlerimin değil- bunların endişesini duymaktayım. Topluluk işini, şahsına ait işin önüne geçirmeyi bilmek için Müslüman, Katolik veya Ortodoks Yunanlı olmanın ehemmiyeti yoktur. Bunun için terakki adamı yahut iyi vatanperver olma elverir ki aslında bunların ikisi de aynı şeydir. Temsili ile şeref duyduğum büyük Jeune Turquie [Genç Türkiye/Yeni Osmanlılar] fırkasının samimi kanaati de böyledir efendim. Bu fıkra ne kaderciliğin tevekkülünü ne de cesaretsizliğin çekingenliğini taşır.(...)”⁴³¹

Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867 yılının ilk aylarında bu ifadeleri kullanması dikkat çekicidir. Şerif Mardin'e göre burada lafzı geçen *Jeune Turquie* kelimesi ile belirli bir organize cemiyet değil, o dönemde rejime yönelik eleştiriler ortaya koyan tüm reformist aydınlar kastedilmektedir; İttifak-ı Hamiyyet yahut Meslek olarak bilinen cemiyet de bu oluşumlardan bir tanesidir.⁴³²

Ayrıca Âli Paşa yanlısı yazıları ile bilinen *Gazette Du Levant* adlı bir gazetenin Mustafa Fazıl Paşa ve *Jeune Turquie* aleyhinde yazmış olduğu yazı nedeniyle, Namık Kemal imzasız bir mektup yayınlamıştır.⁴³³ Bu mektupta ismini zikretmediği hürriyetperver bir cemiyetin (İttifak-ı Hamiyyet'in) hürriyet yanlısı fikirleri, *Jeune*

⁴³⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 43-44.

⁴³¹ Ebuzziya Tevfik, s. 23-24; Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 9-10.

⁴³² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 45-46.

⁴³³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 45.

Turquie'nin bu fikirleri savunduğu gibi, sonuna kadar savunacağını dile getirmiştir.⁴³⁴ Namık Kemal'in kullandığı bu ifade, *Jeune Turquie* olarak adlandırılan oluşumun sadece İttifak-ı Hamiyyet cemiyetini değil, daha genel bir topluluğu kastettiğini göstermektedir. Bu durum Şerif Mardin'in verdiği sonucu anlaşılabilir kılmaktadır.

Fazıl Paşa'nın cevap mektubu, Osmanlı muhalif basınında geniş bir yer bulmuştur. Önce Muhbir'de yayınlanan yazı, Namık Kemal tarafından Tasvir-i Efkâr'da tekrar yayınlanmış ve yazının hemen altına editör olarak şunları şerh düşmüştür:

“(...)Efkâr-ı cedide ashabi, zat-ı mektubda Türkistan'ın erbab-ı şebabı [Türkistan Gençliği] tabiriyle yad olunmuştur. (...) Hâsılı erbab-ı şebabet [gençler] milletin murad-ı atisidir [gelecekteki muradıdır]. Onda ne kadar terakki [ilerleme] görülürse bizce ihyayı vatan ümidi o kadar kuvvet bulmak lazım gelir. İşte bu sebeptendir ki memalik-i mahrusenin [himaye edilen toprakların] ahvaline layıkıyla vakıf olanlar her ne türlü arıza zuhur etse yine milletin füyûzat-ı atıyyesinden [milletin gelecekteki meziyetlerinde] kat'-ı ümit etmezler [ümitlerini kesmezler]. Avrupalılar varsın Osmanlıların saadet halini mezarda addetsin. İndimizde malumdur ki o mezarda değil, henüz rahm-i maderdedir [ana rahmindedir].”⁴³⁵

2. Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Mektubu

Mustafa Fazıl Paşa, Nord ile olan münakaşasından sonra Sultan Abdülaziz'e hitaben *Fransızca bir mektup* yazmıştır.⁴³⁶ Ülkenin kurtuluşunun serbest nizam (meşrutiyet) ve meclis ile sağlanacağını ifade eden bu mektup, Türk siyasi düşünce tarihinin en önemli belgelerinden bir tanesidir. Söz konusu mektup yayınlandığı

⁴³⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 46.

⁴³⁵ Namık Kemal, “Mülâhaza”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Şevval 1283-23 Şubat 1867'den Latin harflerine çeviren Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 47-48; aynı yazı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 24-25.

⁴³⁶ Mektubun Fransızca orijinali için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 12-30; mektubun tercümesi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 28-40. Çalışmamızda Ebuzziya Tevfik'in eserinde yer alan tercüme esas alınmıştır. ⁴³⁶ Söz konusu mektubun Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ilk ve son sayfası için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 240-241.

dönemde Osmanlı kamuoyunun fazlasıyla meşgul etmiş; Namık Kemal ve Sadullah Paşa tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Courrier d'Orient* gazetesinin matbaasında basılmış ve İttifak-ı Hamiyyet üyelerince camilerde, kahvehanelerde halka dağıtılmıştır.⁴³⁷ Bu ayrıntı aslında Mustafa Fazıl Paşa'nın, Namık Kemal ve İttifak-ı Hamiyyet ile bağlantısını gösteren önemli bir nüanstır.

Mektupta devletin çöküşe doğru gittiğini, bunun sebebinin ise devletin eski düzeninden kaynaklandığını belirten Mustafa Fazıl Paşa'ya göre, Osmanlı'nın geri kalışının diğer bir nedeni de padişahın yanındaki devlet yöneticilerinin Osmanlı Devleti'ne artık iyileşemez bir hasta gözüyle bakmaları ve ülkenin durumunu düzeltmek için çalışmamalarıdır.⁴³⁸ Mektubunda böyle bir anlayışın kabul edilemez olduğunu belirten Mustafa Fazıl Paşa, çözümün eski düzenden kurtulup yerine usul-i serbestinin esas olduğu meşruti bir rejimin tesisinde olduğunu ileri sürmektedir.⁴³⁹ Liberal öğeler taşıyan bu mektup Bilgegil'in deyimiyle bir nevi "Yeni Osmanlılar Beyannamesi"dir.⁴⁴⁰ Çalışmamızın son bölümünde söz konusu mektuba daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

C. Muhbir ve Tasvir-i Efkâr Gazeteleri

1. Dönemin Önemli Gelişmeleri ve Osmanlı Kamuoyunun Durumu

Bu dönemde meşrutiyet rejimi etrafında dönen fikri tartışmalar haricinde kamuoyu gündemini belirleyen son derece kritik iki siyasi olay yaşanıyordu. Bu iki olaydan biri 1860'ta başlayan fakat Osmanlı hükûmeti tarafından bir türlü bastırılmayan Girit İsyanı'dır.⁴⁴¹ Bu mesele Rusya ve Fransa'nın da karışmasıyla

---

⁴³⁷ Ebuzziya Tevfik, s. 27-28.

⁴³⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 35.

⁴³⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 38-39.

⁴⁴⁰ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 12.

⁴⁴¹ Rum papaz ve öğretmenleri önderliğinde Rum halkının ayaklanmasıyla 1866 Mayıs'ında başlayan olaylar Ağustos ayında adanın geneline sirayet eden bir isyana dönüşmüştür. Girit Hristiyanları görünürde ıslahat talebiyle ayaklanmış olsalar da aslında asıl amaçları Yunanistan ile birleşmektir. Bu nedenle isyancılar taleplerinin yerine getirilmediğini bahane ederek 2 Eylül 1866'da Girit'in Yunanistan'a iltihak olduğunu ilan etmişlerdir. Rusya, Fransa ve İngiltere Osmanlı hükûmetini Girit'in Yunanistan'a iltihakını kabul etmeye zorlamışlar, hiç olmazsa Girit adasına özerk yetkiler verilmesi için Bâb-ı Âli'ye baskı yapmışlardır. Bkz. Necati Çavdar,

diplomatik bir krize dönüşmüş ve isyan sebebiyle adanın Yunanistan tarafından ilhak edilmesi tehlikesi ile karşı karşıya kalınmıştır. Özellikle adada yaşayan Müslüman Türklerin durumu, Rum isyancıların saldırıları nedeniyle günden güne kötüye gitmekteydi. Avrupa devletlerinin Bâb-ı Âli'ye baskı yapmaları neticesinde, hükûmetin takındığı tavizkâr tutum⁴⁴² ve daha sonrasında bölgeye uzman birliklerin gönderilmesine rağmen başarılı bir netice alınamaması, Osmanlı kamuoyu tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁴³ Özellikle yurtiçindeki yerli ve yabancı basın içerisinde Muhbir ve Tasvir-i Efkâr⁴⁴⁴ gibi gazetelerde Bâb-ı Âli hükûmetinin yürüttüğü politika sert bir şekilde eleştirilmiştir.⁴⁴⁵

Muhlif basını hiddetlendiren bir diğer olay ise Belgrad kalesinin kendiliğinden –hükûmetin ihtiyarıyla- Sırbistan'a bırakılmasıdır. Yıllarca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden Sırbistan meselesi, 1867 yılına gelindiğinde özerk Sırp hükûmetinin Belgrad'a mühimmat ve asker yığması ile daha da çetrefilli hal almıştır.⁴⁴⁶ Olası bir savaştan çekinen Osmanlı hükûmeti ise Padişah'ın çıkarmış olduğu bir fermanla Belgrad'da (ve Sırbistan'ın kalan bölgelerindeki) Türk kalelerini kendi ihtiyarıyla terk

---

Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili, Kriter Yayınları, İstanbul, 2017, s. 27-28; Girit Meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 20-39.

⁴⁴² 2 Ekim 1867 yılında Sadrazam Âli Paşa adayı ziyaret etmiş ve burada Hristiyanlara geniş haklar tanıyan bir nizamnamenin düzenlenmesiyle Girit adasında büyük çaplı bir reform hareketi başlatılmıştır. Çavdar, s.28.

⁴⁴³ İstanbul'da çıkarılan Muhbir gazetesinin Girit meselesi hakkındaki yazıları için bkz. Çavdar, s. 27-49.

⁴⁴⁴ Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr Girit meselesi için kaleme aldığı kıta edebiyat tarihimizde önemlidir: “*Feryad-ı ehl-i hacete imdada say'î edin/Ey gayret-i vatan çeken erbab-ı İktidar/Ehli vatan muhabbetidir gayret-i Vatan/Zannetmeyin ki toprak içindir bu itibar.*” Ebuzziya Tevfik, s.43.

⁴⁴⁵ Muhbir gazetesinde iç ve dış gelişmelerin nasıl ele alındığına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Çavdar, s.27-50; Tasvir-i Efkâr gazetesinde Sırbistan'da ve Girit'te yaşanan gelişmelerin ele alındığı makalelerin bilgisi için bkz. Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, (Danışman: Prof. Dr. Şerafettin Turan), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, s. 263-299.

⁴⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 16-17; Çavdar, s. 46-47.

etme kararı almıştır. Kaleler bir tören ile Sırp yetkililere teslim edilmiş ve Belgrad Kalesi'nin üzerine Sırp bayrağı çekilmiştir.⁴⁴⁷

Belgrad Kalesi'nin Sırlara bırakılması Osmanlı kamuoyunda son derece hazin bir olay olarak karşılanmış; gerek Muhbir gazetesinde Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın yazılarında, gerekse Tasvir-i Efkâr gazetesinde Namık Kemal'in yazılarında başlıca gündem maddesi olmuş ve genelde Bâb-ı Âli hükûmeti, özelde ise Sadrazam Âli Paşa eleştiri yağmuruna tutulmuştur.⁴⁴⁸ Hatta o kadar ki vükelanın yani Bâb-ı Âli hükûmetinin Osmanlı Devleti'ni tedavi edilemez bir hastalıktan muzdarip olarak peşinen kabul ettiklerini ve geçici ilaçlarla ölümünü geciktirdiklerini, dolayısıyla kalıcı bir çözüm önerisini asla getirmediklerini dile getirmişlerdir.⁴⁴⁹ Ziya Paşa'nın Muhbir'de yayınladığı bir yazısında Belgrad Kalesinin vakti zamanında ecdadın kanıyla alındığı, şimdi ise söz konusu kalenin ortada belirgin bir sebep yok iken Osmanlı birlikleri tarafından terk edildiği yönünde keskin ifadelerle Osmanlı hükûmetinin bu kararı eleştirilmiştir.⁴⁵⁰

2. Muhbir Gazetesinin Giritli Müslümanlara Yönelik Yardım Kampanyası ve Ardından Gelen Eleştiri Yazıları

Filip Efendi'nin⁴⁵¹ sahibi olduğu ve Ali Suavi'nin yazılarını yayınladığı Muhbir gazetesi, 1 Ocak 1867 yılında yayın hayatına başlamıştır. Namık Kemal'in idaresindeki Tasvir-i Efkâr gazetesi ile aynı çizgide olan Muhbir, çıktığı ilk sayıdan

---

⁴⁴⁷ Çavdar, s. 47.

⁴⁴⁸ Çavdar, s. 47-48.

⁴⁴⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 41; bu eleştiriler Yeni Osmanlıların Avrupa'ya gitmelerinden sonra da devam etmiştir. Özellikle Hürriyet gazetesinde Babı Alinin devleti tedavisi mümkün olmayan bir hasta olarak kabul ettiklerinden ve geçici ilaçlarla ölümü geciktirmek istediklerinden bahsetmektedir. Bkz. "Devlet-i Aliyye'yi bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı", *Hürriyet*, S. 9, 6 Cemaziyülevvel 1285/24 Ağustos 1868.

⁴⁵⁰ Ziya Paşa'ya göre böyle giderse ecdadın yüzyıllar boyunca canlarını feda ederek fethettikleri toprakların, yanlış politikalar neticesinde, tek tek terk edilecek ve en nihayetinde Türk halkı hakir ve zelil bir halde geldikleri yere yani Maveraünnehir'e dönmek zorunda kalacaklardır. Ebuzziya Tevfik, s. 41; Ziya Paşa, Âli Paşa'yı hicvettiği Zafername adlı ünlü eserinde "*Belgrad kalesini ihsan ile Sırbistan'a/Devletin kıldı akıbetini istifana!*" şeklindeki beytiyle bu konuya da değinmektedir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 17.

⁴⁵¹ Filip Efendi, 1828 yılında Diyarbakır'da bir Katolik Ermeni bir ailede doğmuştur. Bazı kaynaklarda kendisinin Karamanlı bir Rum olduğu rivayet edilmektedir. Çavdar, s. 5-6.

itibaren ülke gündemiyle yakından alakadar olmuş ve hükûmete yönelik sert eleştirileri ile tanınmıştır.⁴⁵²

Girit meselesine en başından beri yer veren Muhbir, Şubat 1867’de o güne kadar Osmanlı coğrafyasında görülmeyen bir şeye imza atarak Girit adasında bulunan Müslüman ahaliye yardım kampanyası düzenlemiştir.⁴⁵³ Bu kampanya Âli Paşa tarafından hoş görülmesi de Gazete hatırı sayılır bir tanınırlığa ulaşmıştır.

3. Tasvir-i Efkâr Gazetesi ve Namık Kemal

Tasvir-i Efkâr gazetesi de o dönemde neşretmiş olduğu yazılarla dikkatleri üzerine çekmiştir. 1862 yılında Şinasi tarafından neşredilmeye başlayan gazete, Şinasi’nin Paris’e gitmesi nedeniyle 2 Ocak 1864 tarihli 261. sayıdan itibaren Namık Kemal’in başyazarlığında yayın hayatına devam etmiştir.⁴⁵⁴ İlk başta sadece haber ve ilan gazetesi olarak yayın hayatına devam eden Tasvir-i Efkâr, içerik olarak Namık Kemal tarafından zenginleştirilmiştir. Kent ile ilgili sorunlar ve eğitim alanında yapılması gereken yenilikler hakkında yazılar neşretmeye başlayan Kemal, Avrupa’da çıkan yayınları çevirerek bunları aktarmış ve güncel sorunlara değinmiştir. Özellikle Avrupa’daki siyasi gelişmelere yer verilen Tasvir-i Efkâr’da; hürriyet, millet ve vatan gibi kavramlar da sıklıkla vurgulanmıştır. Aslında en başta takınmış olduğu ılımlı yayın politikasıyla Bâb-ı Âli hükûmeti tarafından takdir edilen Namık Kemal’in, bir süre sonra siyasi olaylara eleştirel bir üslup kullanarak yer vermesi hükûmet tarafından

---

⁴⁵² Belirtmek gerekir ki Muhbir, Ali Suavi’nin kalemi sayesinde Tasvir-i Efkâr gazetesinden çok daha sert bir üsluba sahip olup radikal bir çizgidedir. Çavdar, s. 5.

⁴⁵³ Kampanyanın ilanı için bkz. *Muhbir*, S. 28, 27 Şevval 1283; Kampanya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çavdar, s. 29-44.

⁴⁵⁴ Namık Kemal Tasvir-i Efkâr gazetesinde 1862 yılında 22 yaşında çalışmaya başlamıştır. 1864 yılında başyazar olarak Tasvir-i Efkâr gazetesini neşretmeye devam eden Namık Kemal 1867 yılında Avrupa’ya gitmek mecburiyetinde kalarak gazeteyi arkadaşı Recaizade Mahmud Ekrem’in idaresine bırakmıştır. Tasvir-i Efkâr gazetesinde çalıştığı yıllar Namık Kemal’in hayatında önemli bir dönemi ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayta, s. 14-15.

hoş karşılanmamıştır.⁴⁵⁵ Zamanla Tasvir-i Efkâr gazetesi matbaası, Yeni Osmanlılar hareketine katılacak olan kişilerin de buluşma merkezi haline gelmiştir.⁴⁵⁶

4. Muhbir Gazetesinin Kapatılması

Belgrad Kalesi ve Girit olayları ile ilgili hükûmete keskin eleştiriler yönelten Muhbir gazetesi, 31. sayısında (3 Zilkade 1283/9 Mart 1867) Belgrad Kalesi'yle ilgili sert eleştiriler yayınlaması üzerine hükûmet tarafından 1 ay süreyle kapatılmıştır.⁴⁵⁷ Gazetenin sahibi Filip Efendi bu kararı haber aldığı anda sonraki sayıyı basmış olduğundan, kanuni yükümlülüğünü yerine getirmek için Muhbir gazetesinin kapatılması hadisesini ilan eden bir beyanname yazmış ve Namık Kemal'den bu protesto beyannamesini Tasvir-i Efkâr'da yayınlanmasını istemiştir.⁴⁵⁸ Namık Kemal, Filip Efendi'nin kararı protesto eden notunu, kararın sureti ile beraber Tasvir-i Efkâr gazetesinin 465. sayısında yayınlamıştır.⁴⁵⁹ Namık Kemal aynı sayıda Girit meselesi üzerinden Avrupa'nın Gayrimüslimlerin haklarını ileri sürerek Osmanlı hükûmetinin iç işlerine karışma girişiminde bulunduğunu kaydeden bir yazı da (Şark Meselesine Dair) neşretmiştir.⁴⁶⁰ Bu yazıda İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Bâb-ı Âli

---

⁴⁵⁵ Bu makalelerden biri Giritliler için yapılan yardım kampanyasına ilişkindir, diğer bir makalesi ise İstanbul Beyoğlu'nda Rumların Türkler aleyhinde söyledikleri şarkılara karşı bir tepki için yazılmıştır. Kemal bu yazısını Mora Fatihî Şehit Ali Paşa'nın kahramanlık şiiri ile bitirmiştir. Her iki makale de Âli Paşa tarafından hoş karşılanmamış ve Kemal'in gazeteciliği bırakmasını istemiştir. Kemal ise gazetecilikten asla vazgeçmemiş ve siyasi yazılarında dozu arttırarak adeta Âli Paşa'ya cevap vermiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 64-72.

⁴⁵⁶ Ebuzziya Tevfik, s. 50; Hayta, s. 14.

⁴⁵⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 34.

⁴⁵⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 49.

⁴⁵⁹ Bu noktada enteresan bir ayrıntı bulunmaktadır. O da Namık Kemal'in Filip Efendi'nin protesto beyannamesinin altına kendisinin eklemiş olduğu ifadelerdir. Namık Kemal yazının altına düştüğü notta Muhbir'in söz konusu meselelerdeki tutumuna iştirak etmediğini, fakat ne olursa olsun gazete sahibinin hukuku araması gerektiğini beyan etmiştir. Ebuzziya Tevfik'in anlattığı kadarıyla Namık Kemal'in bu tavrı İttifak-ı Hamiyyet üyelerince eleştirilmiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 49.

⁴⁶⁰ Namık Kemal, "Şark Meselesine Dair Bir Layihadır" Tasvir-i Efkâr, 4 Zilkade 1283/10 Mart 1867; ayrıca bkz. Namidar Günay, *Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr ve Diyojen gazetelerindeki Makaleleri*, (Danışman Önder Göçgün), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 1990, s. 207-215; Ebuzziya Tevfik, s.49; 465. Sayının tarihi hususunda Rumi takvim-hicri takvim ayrılığından kaynaklanan bir karışıklık bulunmaktadır. Gazete sayısı (Rumi takvime göre) 28 Şubat tarihli basılmış olsa da TTK'nın tarih çevirme kılavuzunda

hükûmetine gayri resmi olarak yapılan ihtarlardan bahsedilmekte ve uluslararası hukukta bağımsız bir devletin iç işlerine başka devletlerin müdahale edemeyeceği ilkesine rağmen, Bâb-ı Âlî'ye Girit eşkıyası hususunda ve Girit'in akıbeti konusunda diplomatik olarak baskı yapıldığını gözler önüne sermiştir.⁴⁶¹ Namık Kemal bu konuda yapılması gereken şeyin, dış baskılardan mümkün olduğunca kurtulup zamanın gerektirdiği nispette umumi yarara uygun düşecek yeni ıslahatları gerçekleştirmek ve vatan topraklarını korumak olduğunu ilgili yazısında vurgulamıştır.⁴⁶²

Namık Kemal neşrettiği bu yazıdan önce de Şark meselesinin Osmanlı Devleti'inde krizler yarattığını belirten yazılar yazmıştır. Örneğin Tasvir-i Efkâr'ın 5 Şubat 1866 tarihli 459. sayısında Şark meselesini ele almıştır. Bu makalede Kemal, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet yürütenlerin Gayrimüslimlerin zulüm gördüğüne dair asılsız iddialar ileri sürerek Şark meselesinin gündeme getirmelerini eleştirmektedir. Zira Tanzimat ile birlikte tüm tebaaların eşit olduğu kabul edilmiştir. Kemal o günden bu yana Hristiyanlara ya da diğer din mensuplarına kötü muameleye dair somut bir örnek gösterilmediğini yazmış ve buna rağmen art niyetli grupların hezeyanlarla Şark meselesini alevlendirmiş olduğunu ve bu nedenle haksız yere hükûmetin baskı altında olduğunu, Girit meselesi üzerinden okurlarına aktarmıştır.⁴⁶³ Tüm bu yazılar Âlî Paşa'yı fazlasıyla sinirlendirmiş ve bir rivayete göre “*Devletin aczini, ahalisine bildirmek muvafık-ı hamîyyet (vatansever bir hareket) değildir*” sözlerini Tasvir-i Efkâr'ın bir köşesine şerh olarak düşmesine neden olmuştur.⁴⁶⁴

---

yapılan hesaplamalara göre bu tarihin aslında (Rumi takvime göre) 26 Şubat 1282 olması gerekliydi.

⁴⁶¹ Namık Kemal, “Şark Meselesine Dair Bir Layihadır”, Tasvir-i Efkâr, s. 1-3'ten Latin harflerine çeviren Günay, s. 207-215.

⁴⁶² Namık Kemal, “Şark Meselesine Dair Bir Layihadır”, s. 3'ten Latin harflerine çeviren Günay, s. 214.

⁴⁶³ Namık Kemal, Şark Meselesine Dair, Tasvir-i Efkâr, 5 Şubat 1283/1866, S. 459, s.3 s.3'ten Latin harflerine çeviren Günay, s. 193-195.

⁴⁶⁴ Asuman Tezcan, “Âli Kararname ve Basın”, *Selçuk İletişim Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, 2005 s. 168; Necla Odyakmaz, “Osmanlı'da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2012, s. 219; Âlî Paşa'nın bu hareketi Namık Kemal'in bir yazısında da söz konusu olmuştur. Bkz. Namık Kemal, [Başlıksız Yazı], *Hürriyet*, S. 23, 13 Şaban 1285/30 Kasım 1868, s. 1.

5. Kararname-i Ali ve Tasvir-i Efkâr Gazetesinin Kapatılması

Namık Kemal'in Muhbir hakkındaki yazısından 4 gün sonra, 8 Zilkade 1283/14 Mart 1867 tarihinde, "*Kararname-i Ali*" adlı bir kararname çıkarılmış ve bu kararname ile birlikte basın özgürlüğüyle alakalı oldukça geniş sınırlamalar getirmiştir.⁴⁶⁵ Kararname'de, İstanbul'da yayınlanan gazetelerin memleketin umumi menfaatine uymayan yazılar yayınladıklarını ve düşman unsurların entrikalarına alet olarak devletin esaslarına saldırgan bir üslupla, yalan haberler neşrettiklerini vurgulanmaktadır. Devamında, halkın zihnini bulandıran bu gazetelere karşı 1864 Matbuat Nizamnamesi'ne ek olarak birtakım önleyici tedbirlerin öngörüldüğü belirtilmiştir.⁴⁶⁶ Ayrıca Kararname'nin geçici olduğu ve koşulların iyileşmesiyle birlikte yürürlükten kalkacağını da Kararname'de yer alan hususlardandır. Geçici olduğu belirtilmesine rağmen Kararname, 1867 yılından 1908 yılına kadar (V. Murad'ın 3 aylık idaresi hariç) uygulanmıştır.⁴⁶⁷

Kararname'de bahsi geçen zararlı neşriyatın, Ali Suavi ve Namık Kemal'in neşrettiği gazeteler olduğuna şüphe yoktur.⁴⁶⁸ Nitekim Tasvir-i Efkâr, bu kararname ile birlikte geçici süreli olarak kapatılmış ve ardından Namık Kemal Erzurum'a vali muavini olarak atanmıştır. Bu durum ise Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'daki editörlüğünün sonu anlamına gelmektedir.⁴⁶⁹

6. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin Sürgün Edilmesi

Kararname-i Ali üzerinden çok geçmeden Ali Suavi tutuklanmıştır.⁴⁷⁰ Ali Suavi tutuklanışının ardından apar topar Kastamonu'ya gönderilmek üzere vapura

---

⁴⁶⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 4.

⁴⁶⁶ Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2006, s.152-153; Nevin Ünal Özkorkut, "Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti'ndeki Görünümü", *AÜHFD*, C.51, S. 3, 2002, s. 74.

⁴⁶⁷ Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)", s. 153.

⁴⁶⁸ Özkorkut, s. 74.

⁴⁶⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 53.

⁴⁷⁰ Ali Suavi Muhbir yazarlığıyla birlikte ayrıca İstanbul'da halkın arasında dolaşarak ve camilerde vaaz vererek Hristiyanların Müslüman ahaliye yönelik katliama girişeceklerini, vatan

bindirilmiş, hemen akabinde -16 Zilkade 1283/22 Mart 1867 tarihinde- Namık Kemal Erzurum'da Vali Muavinliği, Ziya Paşa ise Kıbrıs'ta Mutasarrıflık görevlerine atanmışlardır.⁴⁷¹ Esasen bu tayinler ismi geçen kişilerin İstanbul'dan sürgün edilmesi anlamına gelmekteydi. Bunun farkında olan Namık Kemal ve Ziya Paşa ise bu tayin kararlarını çeşitli gerekçelerle sürekli olarak ileri bir tarihe ertelemişlerdir.

7. Mustafa Fazıl Paşa'nın Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı Avrupa'ya Davet Etmesi

Bu sırada Paris'te ikamet etmekte olan Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya, Courierr d'Orient gazetesi sahibi ve başyazarı Jean Giampietri⁴⁷² aracılığıyla bir mektup göndermiştir.⁴⁷³ Fazıl Paşa bu mektubunda Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı şu sözlerle Paris'e davet etmiştir:

“Memleketimizin sevk olunageldiği tehlikeli işler, cümlemizin malumudur. Zaman bizlere bir mukaddes vazife yüklemiştir ki o da henüz vakit varken memleketi bu tehlikeye düşmekten kurtaracak engeller vücuda getirmeye gayret etme ve istikbal için muvaffakiyet temin etmektir. Sizler memleketimizin münevver fikirleri ile şöhret bulmuş iki kalem sahibisiniz. Hamiyetiniz, gayretiniz, dirayetiniz sizi çekemeyen ve memuriyetle sürgün etmek isteyen, vatani harap haline getirenlerin bile kabul ettiği bir durumdur. Gayet geniş olan hürriyet sahasında, vatanın saadet ve selametine, kaleminizle hizmet etmek zamanıdır. Sizi bu hizmeti birlikte ifa etmek için Paris'e davet ediyorum.

---

topraklarının elden gideceği şayiasını yaymaktaydı. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 52; Ebuzziya Tevfik, s. 49.

⁴⁷¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 52; Ebuzziya Tevfik, s. 51.

⁴⁷² Ebuzziya Tevfik'in aktardıklarına göre Jean Giampietri Korsikalı bir Fransız olup İstanbul'da yaşayan ve Courierr d'Orient gazetesinin sahibidir. Gelişmelere bakıldığında kendisi Mustafa Fazıl Paşa ile iletişim halindedir ve Fransız sefirliğinde bağlantıları vardır. Ebuzziya Tevfik, s. 54.

⁴⁷³ Ebuzziya Tevfik, s. 53-54; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 52.

Yaratılışınızdan gelen hizmet ve vatanperverlikten ümitvarım ki aynı hamiyet neticesi olan bu davete icabet buyrulur(...).”⁴⁷⁴

Mustafa Fazıl Paşa’nın bu teklifi Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından müspet karşılanmıştır. O buluşmada ayrıca Tercüman-ı Ahval gazetesinin muharriri Agâh Efendi’nin ve Ali Suavi’nin de yurtdışına götürülmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁵

D. Yeni Osmanlıların Avrupa’ya Çıkışları

Yukarıda aktarılan mektup üzerine 17 Mayıs 1867 günü Ziya Paşa ve Namık Kemal kaçıştan hemen önce Fransız sefaretinde Bourre ile görüşmüşler ve oradan ayrıldıktan sonra *Frassinete Bosphore* isimindeki vapur ile Avrupa’ya firar etmişlerdir.⁴⁷⁶ Suavi’nin Kastamonu’dan gizlice getirilmesiyle birlikte Agâh Efendi ve Ali Suavi de aynı gizlilikle farklı bir gemiyle Avrupa’ya kaçmışlardır.⁴⁷⁷

Avrupa’ya firar eden bu dört şahıs, Mustafa Fazıl Paşa’nın Paris Champs-Élysées’de bulunan köşkünde buluşmuşlardır. Kısa bir müddet sonra İttifak-ı Hamiyyet cemiyetinin açığa çıkması sonucu Avrupa’ya kaçmak durumunda kalan Mehmed, Nuri ve Reşat Beyler de kendilerine katılmıştır.⁴⁷⁸ Böylelikle Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kadrosu, Avrupa’da toplanmış bulunuyordu. Bu kadronun Mustafa Fazıl Paşa’nın hamiliği ve finansörlüğünde *Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni* kurması, Yeni Osmanlılar hareketi için önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

---

⁴⁷⁴ Mustafa Fazıl Paşa mektubun devamında düşünce erbabını besleyebilecek ve barındırabilecek kadar parası olduğunu dile getirmiştir. Sadeleştirilmiş bu metin için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 55-56; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 270.

⁴⁷⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 56.

⁴⁷⁶ Namık Kemal’in Avrupa’ya kaçacağını ailesi dâhil kimse bilmiyordu. Zira Avrupa yolculuğundan hemen önce ailesine Paris’e gittiğini yazdığı bir mektubu ardında bırakmıştır. Mektubun orijinali için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s.257; Kemal’in Avrupa’ya gideceğini yalnızca Ebuzziya Tevfik’in ve Rezaizade Mahmut Ekrem’in bildiği kaydedilmektedir. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 237; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s.59-60; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 52.

⁴⁷⁷ Olaylar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 58-60; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 53-54.

⁴⁷⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 105-106; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 54-55.

Bir sonraki bölümde Yeni Osmanlılar hareketinin birinci evresi olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Avrupa yılları (1867-1870), etraflıca ele alınacaktır.

IV. YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN BİRİNCİ EVRESİ: AVRUPA YILLARI (1867-1870)

A. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya Seyahati ve Yeni Osmanlılar

Yeni Osmanlıların Avrupa'ya firar etmelerinden çok kısa bir müddet sonra Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından Uluslararası Paris Sergisinin açılışına davet edilen Sultan Abdülaziz, 47 gün sürecek olan bir Avrupa seyahatine çıkmıştır.⁴⁷⁹ Seyahatin sebebi görünürde sergi açılışına iştirak etmek olsa da aslında Avrupa devletleriyle olan (özellikle İngiltere ve Fransa ile) müttefikliği pekiştirmek ve onların dış siyasette desteklerinin devamını sağlamak gibi birçok amacı bulunmaktaydı.⁴⁸⁰

Söz konusu seyahat, 21 Haziran 1867 tarihinde bir deniz seyahatiyle başlamış; önce Fransa, sonra ise İngiltere, Belçika, Prusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı'nın Tuna vilayetinden geçilerek İstanbul'a dönmüştür.⁴⁸¹ Seyahatin başlamasından hemen önce yurtlarını terk etmiş bulunan Yeni Osmanlılar, Paris'te bulunuyorlardı. Fakat Padişah'ın seyahatinin haber alınması üzerine Fransa Dış İşleri Bakanı Mösyö Marki La Valette, *Padişah'ın ziyareti süresince Paris'ten uzak*

⁴⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/03/30/abdulazizin-darul-harpte-seyahati>, (E.T. 20.12.2020); Yusuf Mardin, s. 37-42.

⁴⁸⁰ Bu olay Osmanlı tarihinde bir ilki temsil ediyordu; zira daha evvel hiçbir Padişah gaza haricinde Darülharp'e seyahat etmemiştir. <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/03/30/abdulazizin-darul-harpte-seyahati>, E.T. 20.12.2020.

⁴⁸¹ Sultan Abdülaziz -Veliahd Şehzade Murad Efendi, Şehzade Abdülhamit Efendi, Keçeçizade Fuat Paşa gibi önemli şahsiyetlerin de bulunduğu maiyetiyle birlikte- 21 Haziran 1867 tarihinde Cuma namazının kılınmasının ardından deniz yoluyla Fransa'nın Toulon limanına ulaşılmış, ardından bir tren yolculuğu ile 30 Haziran'da Paris'e, daha sonra sırasıyla Londra, Brüksel, Koblenz (Prusya) ve Viyana'yı ziyaret etmiştir. Bu ülkelerde Fransa imparatoru III. Napolyon, İngiltere Kraliçesi Victoria, Belçika Kralı II. Leopold, Prusya Kralı I. Wilhelm ve Avusturya Macaristan Kralı François-Joseph tarafından ağırlandı. Abdülaziz dönüş yolunda Tuna vilayetinin merkezi olan Rusçuk'ta konaklamış burada Midhat Paşa ile bir görüşmenin ardından Ağustos 1867'de İstanbul'a geri dönmüşlerdir. <https://www.fikriyat.com/tarih/2018/03/30/abdulazizin-darul-harpte-seyahati>, E.T. 20.12.2020.

kalmaları hususunda Yeni Osmanlıları ihtar etmiştir.⁴⁸² Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Yeni Osmanlılar farklı Avrupa şehirlerine geçmek durumunda kalmışlardır.⁴⁸³

Bu arada kendini Padişah'a affettirmek isteyen Mustafa Fazıl Paşa, Padişah'ın maiyetine Avrupa topraklarına ayak bastığı andan itibaren refakat etmiş ve Padişah ile arasındaki buzları eritmeye muvaffak olmuştur.⁴⁸⁴ Ayrıca Fuat Paşa'yla aralarındaki dargınlığı bir vesile ile sona erdiren⁴⁸⁵ Fazıl Paşa, Sultan Abdülaziz tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Fazıl Paşa bu daveti memnuniyetle karşılamış, fakat Paris'te yapacağı işleri için 2 ay süre rica etmiştir.⁴⁸⁶

Sultan Abdülaziz'e seyahatinin Peşte ayağına kadar iştirak eden Mustafa Fazıl Paşa, hemen ardından Paris'e dönmüş ve Yeni Osmanlıları bulundukları yerlerden tekrar Paris'e hususi olarak davet etmiştir.⁴⁸⁷ Fazıl Paşa'nın bir taraftan hükûmete yönelik muhalif bir fırkanın finansörlüğü üstlenip diğer taraftan ise kendisini Padişah'a ve devlet ricaline affettirmeye çalışması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu durum daha en başta Yeni Osmanlılar arasında gerginliklerin çıkmasına neden olmuştur.

B. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Kurulması

Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Agâh Efendi ve Nuri, Mehmed , Reşad Bey'ler bu davete iştirak ederek Paris'e gelmişlerdir. Ayrıca Namık Kemal'in dostu

⁴⁸² Ebuzziya Tevfik, s. 108-109; Yusuf Mardin, s. 9-10; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 434.

⁴⁸³ Londra'ya geçen Namık Kemal, Ali Suavi ve Agâh Efendi, Sultan Abdülaziz'i İngiltere seyahati sırasında İngiliz halkının arasında karşılamışlardır. Hatta Sultan Abdülaziz İngiliz halkının arasında fesli üç zat görünce, bu durumu yanında bulunan Fuat Paşa'ya sormuş, Fuat Paşa da kendisine "Mustafa [Fazıl] Paşa kulunuzun teşkil ettiği muhalif fırka efradından bazıları" şeklinde yanıtlamıştır. Yusuf Mardin, s. 40.

⁴⁸⁴ Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 444.

⁴⁸⁵ Seyahatin Londra kısmında Şehzade Murad Efendi hakkında çıkan söylentiler sebebiyle Fuat Paşa Padişah tarafından azarlanmıştır. Söylenti esasen İngiliz kraliyet ailesinin kızlarını Şehzade Murad Efendi ile evlendirme isteği iddiasında birleşiyordu. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 445-446; Mustafa Fazıl Paşa, Padişah'a bu konu hakkında Fuat Paşa lehine görüş bildirmiş ve Şehzade Murad Efendi'nin İngiliz prenseslerinden biriyle evliliğinin günün şartlarında mümkün olamayacağını zira buna *teaddüt-ü zevcat* yani çok eşliliğin mani olduğunu bildirerek olayı yatıştırmıştır. Ebuzziya Tevfik s. 123.

⁴⁸⁶ Ebuzziya Tevfik, s. 123.

⁴⁸⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 53-54.

olan Kanipaşazade Rifat Bey de bu davete iştirak etmiş ve Cemiyet'in kuruluşunda bulunmuştur.⁴⁸⁸ M. Fazıl Paşa'nın Champs-Élysées'deki konağında 10 Ağustos 1867 tarihinde vuku bulan buluşmada “Yeni Osmanlı Cemiyeti” resmen kurulmuş ve Cemiyet'in yol haritası ve eylem planı belirlenmiştir.⁴⁸⁹

Buna göre Cemiyet'in temel hedefi Osmanlı Devleti'nde eski düzene son verilerek yerine meşruti rejimin kurulmasıdır; eylem planı ise meşrutiyet yanlısı süreli yayınlar (gazeteler, dergiler, broşürler) çıkararak yenilikçi ve hürriyetçi fikirleri yaymak suretiyle Bâb-ı Âli yönetimini bu yönde hareket etmeye zorlamaktır.⁴⁹⁰ Bunun için Cemiyet'in sözcülüğünü yapacak bir gazetenin çıkarılması gerektiği konusunda mutabakata varılmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa aslında *Hürriyet* adında yeni bir gazete çıkarmak istemiş olsalar da, bunun yerine Muhbir gazetesinin Ali Suavi tarafından yeniden neşredilmesine karar verilmiştir.⁴⁹¹ Fakat Fransa'da ağır müeyyideler öngören bir basın kanunu yürürlükte olduğundan dolayı, Muhbir'in basın özgürlüğünün daha serbest yaşandığı Londra'da basılması kararlaştırılmıştır.⁴⁹² Ayrıca Mustafa Fazıl Paşa, Cemiyet'i oluşturan bu sekiz kişiye *hususî aylık bağlamış* ve Muhbir gazetesi için *ayrı bir sermaye (iki yüz elli bin Frank) tahsis* etmiştir.⁴⁹³ Böylelikle cemiyetin finansörlüğünü Mustafa Fazıl Paşa üstlenirken, Yeni Osmanlıların arasında yaşça en büyük olan Ziya Paşa da Fazıl Paşa tarafından tahsis edilen finans sandığının idaresini üstlenmiştir.⁴⁹⁴

---

⁴⁸⁸ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 55.

⁴⁸⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 124, Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 54-55.

⁴⁹⁰ Ebuzziya Tevfik, s. 126.

⁴⁹¹ Ebuzziya Tevfik, s. 124; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 55.

⁴⁹² Ebuzziya Tevfik, s. 125; Kuntay'a göre Yeni Osmanlıların herhangi bir reisi yoktur. Hatta örgütün finansörü konumundaki Mustafa Fazıl Paşa bile Yeni Osmanlıların reisi değildi. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 315.

⁴⁹³ Ebuzziya Tevfik'in aktardıklarına göre Fazıl Paşa gazetenin basımı için bir sandık tesis etmiş 250 bin frank sermaye vermiştir ve her ay yapılacak harcamalara karşın düzenli olarak sanığa ödemeler yapılacaktır. Bunun haricinde Yeni Osmanlı Cemiyeti fertlerinin hepsine maaş bağlanmış. Ziya Paşa'ya üç bin, Namık Kemal ve Rifat Bey'e ikişer bin, Agâh Efendi ve Ali Suavi'ye bin beş yüz'er ve diğerlerine (Mehmed , Reşad ve Nuri Bey'lere) biner lira aylık tahsis edilmiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 125.

⁴⁹⁴ Ebuzziya Tevfik, s. 125.

C. Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a Dönüşü ve Muhbir Gazetesi

1. Genel

Cemiyetin yayın organı olan *Muhbir*, 31 Ağustos 1867'de Londra'da yayın hayatına başladığında, Mustafa Fazıl Paşa çoktan İstanbul'a dönmüş bulunuyordu.⁴⁹⁵ Fazıl Paşa'nın İstanbul'a dönüşü, esasen Yeni Osmanlıları hayal kırıklığına uğratmıştır. Her ne kadar Fazıl Paşa, İstanbul'a döneceği zaman meşruti idarenin kurulması için çaba göstereceğini ve Cemiyet'e İstanbul'dan gerekli finansal desteği vermekten kaçınmayacağını taahhüt etmiş bulunsa da⁴⁹⁶ Yeni Osmanlılara İstanbul'dan *Fazıl Paşa'nın gazeteden desteğini çekeceğine ve yayını durduracağına dair* birçok mektup gelmeye başlamıştır. Bu mektuplarda siyasi ortamın Yeni Osmanlıların aleyhine olduğunu, Mustafa Fazıl Paşa'nın yakında Cemiyet'i dağıtacağı gibi haberler yer almaktaydı. Bu ise Yeni Osmanlılar açısından endişe verici bir gelişmeydi.⁴⁹⁷

Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'a döndükten sonra devlet teşkilatında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu önemli gelişme; Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Devlet şeklinde iki temel kuruma bölünmesidir.⁴⁹⁸ Çalışmamızın ilk bölümünde bahsedildiği gibi, bu kurumların birincisi en yüksek yargı mercii olarak, ikincisi ise kanun taslaklarını hazırlamak ve bazı idari görevleri yapmakla görevlendirilmiştir. Bu gelişme kuvvetler ayrılığına geçişte önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu önemli gelişmenin Yeni Osmanlıların sıkı bir muhalif hareketinden doğan bir sonuç olduğunu, en azından Yeni Osmanlıların böyle kabul ettiklerini belirtmek gerekir.⁴⁹⁹ Fakat bu yenilik Yeni Osmanlılar Cemiyeti için özellikle de Ali Suavi için yeterli değildir. Bu sebeple Fazıl Paşa aleyhine çok

---

⁴⁹⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 56.

⁴⁹⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s.56; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 277.

⁴⁹⁷ Ebuzziya Tevfik s. 141

⁴⁹⁸ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 57.

⁴⁹⁹ Namık Kemal'in Şura-yı Devlet'in açılışı ve Abdülaziz'in okuduğu ünlü Nutk-i Hümayun hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. "El- Hakku ya'lu ve-la yu'la aleyh", *Hürriyet*, S. 1, 9 Rebiyyülevvel 1285/29 Haziran 1868.

geçmeden Cemiyet içerisinde sesler yükselmeye başlamıştır; özellikle Ali Suavi kendi gazetesinde (bilhassa Ulûm'da), Bâb-ı Âli'yi sert bir şekilde eleştirmeyi yeri geldiğinde Mustafa Fazıl Paşa'yı da dâhil ederek sürdürmüştür.⁵⁰⁰

2. Cemiyetin Resmi Yayın Organı: Muhbir Gazetesi (1867-1868)

Muhbir gazetesi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, 31 Ağustos 1867'de, Ali Suavi'nin yazarlığında Londra'da neşredilmeye başlamıştır.⁵⁰¹ İlk nüshaya şu sözlerle başlanmıştır: “*Muhbir doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur yine çıkar.*”⁵⁰²

Muhbir'in ilk sayısında Avrupa'da geçici olarak ikamet eden *Cemiyet-i İslamiye* adlı bir gruptan bahsedilmekte, bu grubun Osmanlı topraklarında eğitimin ilerlemesi gayesiyle memleketin okulları için kitaplar, özellikle eski zamanlarda çıkarılmış olup Hindistan'da halen okutulan bazı risalelerin neşredileceği ilan edilmektedir.⁵⁰³

Yeni Osmanlı Cemiyeti'nden “Cemiyet-i İslamiye” olarak bahsedilmesi ve hiçbir planlama yok iken Cemiyet'in ilmi kitapların neşriyatı ile uğraşacağını bildiren bu ilana benzeyen yazı, Muhbir'in daha ilk sayısında Cemiyet üyeleri arasında ihtilafların doğmasına sebebiyet vermiş, bu durum özellikle Fazıl Paşa'nın tepkisini çekmiştir.⁵⁰⁴ Zira daha önce de belirtildiği gibi cemiyetin amacı, Osmanlı topraklarında meşveret usulünün yerleşmesi suretiyle her bir etnik-dini unsuru temsil eden bir meclisin kurulması ve anayasanın ilan edilmesiyle, hürriyet ortamına kavuşulmasını -yapılacak fikri propagandalar ile- sağlamaktan ibarettir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Hüseyin Çelik, s. 146; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 57.

⁵⁰¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 56.

⁵⁰² Ebuzziya Tevfik, s.125; A. Mecit Canatak, *Muhbir Gazetesinin Sistemik Tahlili*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Çelik), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1995, s. 1.

⁵⁰³ Ebuzziya Tevfik, s. 125; Canatak, s. 2.

⁵⁰⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bkz. Hüseyin Çelik, s. 97-103.

⁵⁰⁵ Ebuzziya Tevfik'e göre bu hakikaten şaşılacak bir yazı olmuştur. Çünkü Yeni Osmanlılar Cemiyeti böyle bir neşriyat ile alakadar değildi, hiçbir zaman olmamıştır. Ebuzziya Tevfik, s. 126.

Çıkarıldığı ilk zamanlardan itibaren gazetenin kontrolü, tamamen Ali Suavi'nin elindedir. Ziya Paşa'nın 3. sayıdaki ilanı ve kendisine ait olduğu düşünülen fakat imzası bulunmayan birkaç yazısı, Namık Kemal'in ise 11. sayıdaki mektubu haricinde diğer Cemiyet üyelerinin yazılarına rastlanamamıştır.⁵⁰⁶ Dahası Ali Suavi, arkadaşlarının yazılarına sansür koymaktan, onları düştüğü dipnotlarla eleştirmekten geri durmamıştır; bu olaya çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değinilecektir.

Ali Suavi ve sayılanlar haricinde imzalı makaleleri yayınlanan tek bir kişi bulunmaktadır. Bu kişi İngiliz Türkolog Charles Wells'tir.⁵⁰⁷ Kendisinin Muhbir'in 16. ve 20. sayılarında yayınlanmış muhtelif yazıları bulunmaktadır. Wells, yazılarında Girit meselesine ve Türk diline yeteri kadar önem verilmemesi üzerine birkaç hususa değinmektedir. Bunun haricinde 5. ve 12. sayıları arasında gazetenin Fransızca tercümesi Kanipaşazade Rifat Bey tarafından yapılmıştır.⁵⁰⁸ Gazetenin tüm nüshaları burada zikredilenler haricinde Ali Suavi'nin imzasını taşımaktadır.⁵⁰⁹ İmzasız yer alan birkaç makale ise yazarı bilinmediğinden dolayı bunlar da tabii olarak Ali Suavi'ye atfedilmiştir. Dolayısıyla Muhbir, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurumsal yayın organı olmaktan ziyade, sadece Ali Suavi'nin şahsi fikirlerini dercettiği bir platform haline gelmiştir. Muhbir, Mustafa Fazıl Paşa'nın finansal desteği ile bir süre devam etmişse de, bir süre sonra, bu finansal destek kesilmiştir. Kısa bir süre daha Ali Suavi'nin kendi imkânlarıyla devam eden Muhbir, 1868 yılında 50. sayıda son bulmuştur ve Gazete'nin bazı nüshaları günümüzde British Museum'da bulunmaktadır.⁵¹⁰

Avrupa'da yayınlanan *ilk Türkçe gazete olan* Muhbir'in, biçimsel özelliklerine bakıldığında, Fransızca özetleriyle birlikte belli bir süre neşredilmiş olduğu

---

⁵⁰⁶Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Canatak, s. 5-6.

⁵⁰⁷ “Türk dostu” olarak anılan Charles Wells (1839-1917) İngiliz bir Türkolog'dur. Akademisyen olmasının yanında İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda şark dilleri tercümanı olarak çalışmış, Osmanlı Devleti ile ilgili kurulan komisyonlarda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, s. 137-144; Canatak, s. 6.

⁵⁰⁸ Hüseyin Çelik, s. 143; Canatak, s. 7.

⁵⁰⁹ Canatak, s. 7.

⁵¹⁰ Canatak yüksek lisans tez çalışmasının giriş bölümünde Muhbir'in nüshalarına British Museum koleksiyonundan ulaştığını belirtmektedir.

görülmektedir. Gazete başlıklarında da “*Le Mukhbir*” başlığı kullanılmıştır. Fakat 3 Haziran 1868 tarihli 37. sayıdan itibaren Muhbir’e Fransızca değil İngilizce özetler eklenmeye başlanmış ve gazetenin başlığı da bir sonraki sayıdan itibaren “*The Mukhbir*” olmuştur.⁵¹¹ Ayrıca Muhbir, 7. sayıdan itibaren “Yeni Osmanlılar Cemiyeti” mührü ile yayınlanmaya başlamıştır.

İçerik bakımından değerlendirildiğinde ise Gazete’nin Devlet-i Aliyye’de yaşanan israf, aşırı borçlanma ve Müslüman ahalinin birçok konuda mağduriyet yaşaması üzerinden Bâb-ı Âli hükûmetini eleştiren yazılara sıklıkla yer vermiş olduğu görülmektedir.⁵¹² Ayrıca devletin birkaç kişinin sultanından kurtularak *meşveret prensibinin* uygulanması gerektiği ve bunun da *meşrutiyet* yoluyla olacağını ileri süren yazılara da rastlanmaktadır.⁵¹³ Çalışmamızın son bölümünde Ali Suavi’nin fikirleri ele alınırken Muhbir’de yayınlanan yazılar da ayrıntılı olarak analiz edilecektir.

D. Hürriyet Gazetesi (1868-1870)

1. Genel Bilgiler

Ali Suavi’nin Muhbir’in daha ilk sayısında kendi ağırlığını ortaya koyması ve kısa bir müddet içinde gazeteyi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin sözcülüğünden ziyade kendi görüşlerini aktardığı bir platforma dönüştürmesi ve kendini Cemiyet üyesi diğer arkadaşlarından üstün görerek birtakım huzursuzluklar çıkarması, Namık Kemal ve Ziya Paşa’yı en başından beri çıkarmayı arzu ettikleri gazetenin neşriyeti için Mustafa Fazıl Paşa’dan izin almaya sevk etmiştir. Fazıl Paşa’nın Aralık 1867 yılında gönderdiği mektupla Hürriyet gazetesinin neşri için gerekli izin alınmış ve Yeni Osmanlılar Aralık ayından itibaren gazetenin çıkarılması için hazırlıklara başlamışlardır.⁵¹⁴ Bu çalışmalar sonucunda Fazıl Paşa, Muhbir gazetesi için hususi olarak tahsis ettiği 250.000 franklık sermayeyi geri çekmiş ve bu meblağı Hürriyet

---

⁵¹¹ Canatac, s. 4.

⁵¹² Konu başlıkları için bkz. Canatac, s. 2-3.

⁵¹³ Özellikle gazetenin 14 Mart 1868 tarihli 27. sayısında soru cevap şeklindeki yazılmış makale Ali Suavi’nin meşveret prensibi ile ilgili görüşlerini nasıl temellendirdiği noktasında önem arz etmektedir. Yazının Latinize edilmiş hali için bkz. Canatac, 82-84.

⁵¹⁴ Hüseyin Çelik, s. 152

gazetesi için Ziya Paşa hesabına aktarmıştır.⁵¹⁵ Böylece Yeni Osmanlıların ikinci süreli yayını olan *Hürriyet gazetesi*, 29 Haziran 1868 tarihinde yayın hayatına başlamıştır.⁵¹⁶ Gazete'nin ilk 5 sayısı Reşad Bey'in editörlüğünde çıkarılmış, sonrasında ise Reşad Bey'in Paris'e gitme zorunluluğunun hâsıl olması sebebiyle, bu vazifeyi Namık Kemal üstlenmiştir.⁵¹⁷

İlk 11. sayıya kadar 4 sayfa olarak yayımlanan haftalık bir gazete olan *Hürriyet*, 11. sayıdan itibaren 8 sayfa olarak yayınlanmıştır. Âlî Paşa'nın *Hürriyet*'in yurtiçine getirilmesi ve dağıtılmasını engellemek üzere çeşitli tedbirler alması sebebiyle Gazete İngiltere'den İstanbul'a gizli olarak sokulmuş ve kapalı zarflar ile dağıtılmıştır. Belirtmek gerekir ki, *Hürriyet gazetesi* yasal olmayan yollarla Osmanlı Devleti'ne ulaştırılmış olmasına rağmen ülke içerisinde ciddi bir okur kesimine sahip olmuştur.⁵¹⁸

64. sayıya kadar Namık Kemal, Ziya Paşa ile birlikte çıkardıkları *Hürriyet*'in editörlüğünü üstlenmiş, fakat 64. sayıya gelindiğinde aralarında ciddi bir görüş ayrılığı meydana geldiği için Namık Kemal bu sayıdan itibaren *Hürriyet*'ten ayrılmıştır. Gazete bu sayıdan 89. sayıya kadar, Ziya Paşa tarafından Londra'da neşredilmeye devam edilmiş; fakat Ali Suavi'nin gazetede yayınlanan bir makalesinden ötürü İngiliz yargı makamlarınca yargılanmak istenince Ziya Paşa da Cenevre'ye kaçmış ve gazeteyi 100. sayısına kadar Cenevre'de basmıştır.⁵¹⁹

2. *Hürriyet Gazetesinin Hususiyetleri*

*Hubbû'l-vatan mine'l-iman*⁵²⁰ (vatan sevgisi imandandır) yazısıyla yayın hayatına başlayan *Hürriyet*, Yeni Osmanlıların en önemli yayın organlarından biridir. Hatta yurtdışında çıkarıldığı için sansüre uğramaması sebebiyle en önemlisidir. Yeni

⁵¹⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 59.

⁵¹⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 57-58; *Hürriyet Gazetesi* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 173-186.

⁵¹⁷ *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 27; Ebuzziya Tevfik, s. 198.

⁵¹⁸ *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 27.

⁵¹⁹ *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 27-28.

⁵²⁰ Namık Kemal, *Hubbû'l-vatan mine'l-iman*, *Hürriyet*, S. 1, 9 Rebiyülevvel 1285/29 Haziran 1868 (Namık Kemal/Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi-I*, s. 46-48).

Osmanlıların İslami ilkeler olan meşveret usulü, biat, müsavat (eşitlik), hakk-ı iştirak gibi kavramları; Batı'nın düşünce dünyasını işgal eden hürriyet, kanun/hukuk devleti, parlamento gibi terimlerle bağdaştırmaları ve bir doğu-batı sentezini ortaya çıkarmış olmaları, Türk siyasi düşünce tarihi açısından oldukça önemli bir adımdır⁵²¹. Hürriyet gazetesi de, bu sentezci yaklaşımı gözler önüne seren en önemli Yeni Osmanlı yayınıdır.

Namık Kemal'in usul-i meşveret üzerine yazdığı makale serisi;⁵²² Ziya Paşa'nın *Hatıra* gibi önemli bir yazı serisi; Osmanlı devletinin gittikçe kötüye giden mali durumunun anlatıldığı Servet-i Mülkiye ve İdare-i Hazıra'nın konu edildiği makaleler;⁵²³ Girit meselesi üzerinden Bâb-ı Âli yönetimine sert eleştiriler yönelten makaleler; Mısır meselesi hakkındaki makaleler, ülkenin geri kalmışlığı,⁵²⁴ eğitim sisteminin geriliği gibi birçok konuya değinen makaleler Hürriyet gazetesinde yerini almış, okuyuculara oldukça zengin bir içerik sunulmuştur.⁵²⁵ Çalışmamızın son bölümünde Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yazılarına ayrıntılı olarak yer verilecektir.

3. Mısır'da Yaşanan Yeni Gelişmeler

Daha önce de bahsedildiği gibi Mısır valisi olduğu andan itibaren kendi hâkimiyetinde Mısır ve hatta Irak, Suriye ve Afrika toprakları üzerinde bağımsız bir Arap devleti kurmak hayaliyle hareket eden⁵²⁶ Hidiv İsmail Paşa, kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'nın veraset hakkının elinden alınmasına muvaffak olmuş ve İstanbul'da

⁵²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 33-35.

⁵²² Namık Kemal'in usul-i meşveret hakkındaki yazıları 8 mektuptan oluşmaktadır ve Hürriyet'in 8 ayrı sayısında yayınlanmıştır. Yazıların yayınlandığı gazete sayıları sırasıyla şöyledir: 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 22.

⁵²³ Osmanlı maliyesinin durumunu anlatan birçok makale vardır; bu makaleler içerisinde gazetenin 7, 8 ve 10. sayılarında birbirlerinin devamı olarak yazılmış makaleler önem arz etmektedir.

⁵²⁴ "Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi", *Hürriyet*, S.5, 6 Rebiyülahir 1285/27 Temmuz 1868 (Namık Kemal/Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 74-78).

⁵²⁵ "Devlet-i Aliyye'ye Bais-i Tenezzül Olan Maarifin Esbab-ı Tedennisi", *Hürriyet*, S. 6, 14 Rebiyülahir 1285/3 Ağustos 1868 (Namık Kemal/Ziya Paşa *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 81-84).

⁵²⁶ İbrahim M. is-Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri (1863-1882)*, (Danışman: Prof. Dr. Kemal Beydili), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 86.

devlet erkânına dağıttığı hediyeler ve rüşvetlerle Devlet-i Aliyye'den birçok imtiyaz alabilmeyi başarmıştır.⁵²⁷

Sürekli olarak kendisini bağımsız bir devletin hükümdarı olarak takdim eden ve bu konuda basını da kullanmayı ihmal etmeyen Hidiv İsmail Paşa'nın, Fransa ve İngiltere tarafından hükümdarlara mahsus merasimlerle karşılanması ve Avrupa hükümdarlarını Süveyş kanalının açılışına bizzat davet etmesi, İstanbul'u epey huzursuz etmiştir. Aynı şekilde İsmail Paşa'nın tabiri caizse kapı kapı dolaşarak Mısır için gümrük antlaşması yapma taahhüdünde bulunması, gücünü pekiştirmek için Avusturya ile gizli olarak irtibat kurması, Mısır Ordusunu büyütme maksadıyla Fransız fabrikalarından birtakım mühimmat sipariş etmesi ve bağımsız bir hükümdar gibi Avrupalı devletlerle antlaşma yapması, Mısır'daki camilerde okutulan hutbenin İsmail Paşa adına okutulması gibi gelişmeler tabii olarak Bâb-ı Âli'yi kızdırmıştır.⁵²⁸

Bâb-ı Âli, Hidiv İsmail Paşa'yı bu hareketlerinden dolayı kınayan protestolar yayınlamıştır. Sadrazam Âlî Paşa, Hidiv'e haddini bildirmek için bir ihtarname göndermiştir.⁵²⁹ Bu ihtarda Avrupa hükümdarlarını kendi adına ve hesabına davet edemeyeceğini, Mısır'ın Osmanlı toprağı olduğunu ve Hidiv'in Osmanlı Devleti erkânından sayılması hasebiyle Avrupa'da yapacağı diplomatik temaslarda yanında Osmanlı elçilerinin bulunması gerekirken buna aykırı hareket edildiği hususları yer almaktadır.⁵³⁰ Âlî Paşa bununla yetinmeyerek ikinci bir ihtar daha göndermiş ve ileride

⁵²⁷ Hidiv İsmail Paşa kısaca "Mısır Mısırlılarıdır" demek olan yeni programı ile Bâb-ı Âli hükûmetinin Osmanlılık etrafında birleştirmek amaçlı olan politikası için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Gerçekten de Hidiv İsmail'in Mısır'ı Osmanlı'dan bağımsız bir idari birim haline getirmeye çalışması ve bunu yaparken modern ve Avrupalı bir Mısır yaratmak amacıyla yüklü miktarda dış borç alması çok geçmeden Mısır'ın İngiltere tarafından işgaliyle sonuçlanacaktır. Tüm bunların yanında Hidiv İsmail'in girişimleri yeni bir akım olarak Arap ve özelde Mısır milliyetçiliğinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hayrettin Pınar, "Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbîâli ve Hidiv İsmail", *Bilig*, S. 63, Güz 2012, s. 162-163.

⁵²⁸ Olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 219-225.

⁵²⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 219-220

⁵³⁰ "Devlet-i Aliyye'nin erkân-ı â'zamından oldukları cihetle bilâd-ı ecnebiyyede bulundukları müddetce Süferâ-yı Saltanat-ı Seniyye ma'iyet-i aliyyelerinde bulunmak ve vâsita-i mu'âmelât-ı resmîyye anlar olmak kâ'ide-i külliyye iktizâsından olduğu hâlde süferâ-yı müşârinileyhin bu vazîfeyi ifâ itmeleri bayağı iğbirâr-ı âlîlerini müstelzim olub kendüleriyle mu'âmelâtda irâ'e

yine yetkilerini aşarak ferman hükümlerine uymadığı takdirde, Hidiv'in Mısır valiliğinden azledileceğini bildirmiştir.⁵³¹ Yeni bir Mısır Vakası çıkmasından korkan İngiltere ve Fransa ise tarafları sağduyuya davet etmiştir.

Tüm bu gelişmelerin neticesinde 29 Kasım 1869 tarihinde çıkan bir ferman ile Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın yetkileri sınırlanmıştır.⁵³² Fermanda Mısır ordusunun en fazla 30. 000 kişi olabileceği ve Hidiv'in Osmanlı elçileri olmaksızın Avrupalı devletlerle antlaşma akdedemeyeceği, Fransız fabrikalarına ısmarlanan zırhlılardan vazgeçileceği ve bu hükümlere aykırı davranılması halinde İsmail Paşa'nın Mısır Hidivliğinden azledileceği gibi hususlar vurgulanmıştır. Fakat belirtmek gerekir ki İsmail Paşa, Âlî Paşa'nın bu tavrı karşısında geri adım atsa da onun ölümünden sonra yine harekete geçecek ve yine birçok imtiyaz elde edecektir.⁵³³

4. Hürriyet Gazetesinin Hidiv'in İcraatlerine Karşı Tutumu

Hidiv İsmail Paşa'nın Avrupa'ya seyahat etmesi ve ardından yaşanan tüm bu olaylar, en başından beri Yeni Osmanlılarca dikkatle takip edilmiştir. Hürriyet gazetesinin özellikle 49. sayısından itibaren Hidiv'in durumu ele alınmış ve İsmail Paşa'nın hükümdar olma sevdası uğruna Devlet-i Aliyye'yi düşürmüş olduğu müşkül durumdan ötürü ağır şekilde eleştirilmiştir.⁵³⁴ Gazete'nin birçok sayısında⁵³⁵ Hidiv'in icraatlerine karşı gelen ve onu bağımsızlık sevdasına düşmüş bencil bir şahıs olarak yansıtan Hürriyet gazetesinin, Namık Kemal'in editör olduğu dönemin sonuna kadar,

---

buyurulan âsâr-ı bigânegî ve tebâ'üd dahî ma'a'te'essüf müşâhade kılınmıştır.” BOA. Y. EE., 90 / 13, 18 R. Evvel 1286 / 28 Haziran 1869'dan Latin harflerine çeviren Pınar, s. 176.

⁵³¹ Âlî Paşa'nın mektupları ve yaşanan hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Is-Sanafini, s. 78-81.

⁵³² Ferman için bkz. Is-Sanafini, s.83-86.

⁵³³ Is-Sanafini, s. 89.

⁵³⁴ “İnsan böyle münasebetsiz ikbal hırsı ve tefrika temayülâtını görür de nasıl yüreğinden kan gitmez? Eyvah Müslümanlığa! (...) Bakınız ki Mısır idaresinin hırsı ve tama'ı ve oradan beş on para koparabilmek irtikabıyla İstanbul'ca verilen istidadlar işi ne hale getirmektedir.” Hürriyet, S.49, 19 Safer 1286/31 Mayıs 1869.

⁵³⁵ Mısır meselesinin ele alındığı başlıca sayılar 49, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 67, 73, 77, 79, 87'dir. 64. sayıdan itibaren Namık Kemal'in gazeteden imzasını çektiği görülmektedir. Bu sayıdan itibaren Ziya Paşa Mustafa Fazıl Paşa ile iletişimini kesip Hidiv İsmail Paşa'dan finansal yardımlar aldığı için, Mısır meselesinde İsmail Paşa'nın icraatlarından ziyade Bâb-ı Âli'ye - özellikle de Âlî Paşa'ya- daha çok eleştiriler yöneltmiştir.

Hidiv'in bağımsızlık arzusuna karşı Devlet-i Aliyye'yi savunmuş olduğu görülmektedir.⁵³⁶

Hürriyet'in bu tutumu karşısında Hidiv İsmail Paşa, gazeteyi Âlî Paşa karşısında bir koz olarak kullanmak istemiştir. Zira Hidiv İsmail, Yeni Osmanlıların Âlî Paşa'ya olan düşmanlıklarının bilincindeydi. Bu nedenle yakın adamlarından Polonya asıllı Felatun Paşa'yı, Namık Kemal'e göndermiş ve rüşvet teklif etmiştir. Hidiv İsmail, bu hareketinde hem Hürriyet'in kendisi aleyhinde yazmasını önlemiş olmak, hem de gazeteyi Âlî Paşa'yla olan mücadelesinde kendi lehine kullanabilmek istemiştir. Fakat Namık Kemal bu teklifi kabul etmemiş ve Felatun Paşa'yı bulunduğu muhitten kovmuştur. Böylelikle Hidiv İsmail'in Namık Kemal'e yönelik ilk rüşvet teklifi girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵³⁷

E. Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılara Mektubu ve Cemiyet'in Dağılma Sürecine Girmesi

Hidiv İsmail Paşa ile Bâb-ı Âli arasındaki sürtüşmeler Mustafa Fazıl Paşa'nın kendisinden gasp edilen Mısır varisliğini, tekrar elde edebileceği konusunda umutlanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Bâb-ı Âli ile arasını mümkün olduğu kadar düzeltmek ve Padişah'a iyi bir imaj vermek istemekteydi.⁵³⁸ Belirtelim ki Fazıl Paşa'nın bu umudu, Yeni Osmanlılar için büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Zira Yeni Osmanlılar bu sıralarda İstanbul'dan çok sayıda mektup alıyordu. Bu mektuplarda Fazıl Paşa'nın hükûmetin gözüne girebilmek için Yeni Osmanlılar Cemiyetini dağıtacağı ve Hürriyet gazetesinin neşrine son vereceği yazılıydı.⁵³⁹

Hakikaten Fazıl Paşa, son olayların etkisiyle 1869 Kasım'ında yakın adamı Sakakini aracılığıyla, o dönemde Oostende'de bulunan Namık Kemal, Agâh Efendi ve

---

⁵³⁶ Ebuzziya Tevfik, s. 219.

⁵³⁷ Fakat o sıralarda Fazıl Paşa'nın Hürriyet gazetesinin basımına ara verilmesini istemesi, en nihayetinde Hidiv İsmail'in istediğini elde etmesi ile sonuçlanacaktır. Olayın ayrıntısı için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 464-466; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 65; Ebuzziya Tevfik, s. 225-226.

⁵³⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 242.

⁵³⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 60.

Ziya Paşa'ya bir mektup göndermiş ve Hürriyet gazetesinin yayını bir süreliğine (Mısır meselesi netleşene kadar) durdurmalarını istemiştir.⁵⁴⁰ Her ne kadar geçici süreliğine olduğu vurgulanmış olsa da Yeni Osmanlılar açısından bu durum Cemiyet'in sonu anlamına gelmekteydi. Fazıl Paşa'nın bu tutumu karşısında hayal kırıklığına uğrayan Yeni Osmanlıların arasında çok geçmeden ihtilaflar, polemikler ve ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

F. Cemiyet Üyeleri Arasında Çıkan Uyuşmazlıklar ve Ayrılıklar

1. Namık Kemal ve Arkadaşlarının Hürriyet Gazetesinden Ayrılışları

Mustafa Fazıl Paşa'nın Hürriyet'in neşrine ara verilmesini istediği mektubundan sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Fazıl Paşa tarafından dağıtılmak istendiği artık bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu gelişme karşısında izlenecek yol bakımından Cemiyet üyeleri arasında bazı görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Ziya Paşa, Avrupa'ya *Fazıl Paşa'nın şahsi menfaatleri için gelmediğini* belirterek Paşa'nın bu isteğini yerine getirmeye taraftar olmadığını açıkça dile getirmiştir. Namık Kemal ise maddi anlamda yardımını aldığı bir insanın hem parasını alıp hem de sözüne muhalif olarak Hürriyet'i devam ettirmenin doğru olmayacağını düşünmekteydi.⁵⁴¹

En etkili silahları olan gazetelerinden yoksun bırakılan Namık Kemal⁵⁴² başlarda tereddüt gösterse de sonradan arkadaşları Agâh Efendi, Reşat ve Nuri Bey'ler ile birlikte Fazıl Paşa'nın direktifine uyarak Hürriyet'in (64. Sayısından itibaren) ayrılmışlardır.⁵⁴³ Davasını kendi çıkarları için bırakan Fazıl Paşa'ya kızgın olan Mehmed Bey ise radikal görüşlerinden dolayı Hürriyet gazetesi grubundan çoktan ayrılmış bulunuyordu. Kendisi bu esnada Paris'te İnkılab gazetesini çıkarmaya

---

⁵⁴⁰ Ebuzziya Tevfik, s. 239-240; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 65.

⁵⁴¹ Ebuzziya Tevfik, s. 240.

⁵⁴² Hürriyet gazetesi Agâh Efendi'nin Tercüman-ı Ahval gazetesinde kullandığı harf baskılar ile basılmaktaydı bu sebeple Namık Kemal, Mustafa Fazıl Paşa'nın son ricası sonrası yazmış olduğu üç makalenin gazetede neşredilme işini tamamlayarak Londra'da hürriyet gazetesinin basıldığı Agâh Efendiye ait matbaa makinesini yine Agâh Efendi'ye bırakmış ve Hürriyet gazetesinden Eylül 1869'da ayrılmıştır. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 65-66.

⁵⁴³ Ebuzziya Tevfik, s. 241.

başlamıştır. İlerleyen bölümlerde Mehmed Bey'in neşrettiği gazetelerden bahsedilecektir.

Bu ayrılıklar neticesinde Ziya Paşa derhal Fazıl Paşa'nın Hürriyet gazetesi için sermaye olarak yatırdığı 250 bin franklık sermayeyi Fazıl Paşa'ya geri yollayarak kısa bir süreliğine Cenevre'ye çekilmiştir.⁵⁴⁴ Ali Suavi ise zaten Hürriyet'in çıkarılmasıyla birlikte tam anlamıyla bağımsız hareket etmekteydi. Bununla birlikte Fazıl Paşa'nın hareketlerini ve ona sadık kalan Namık Kemal ve arkadaşlarını sert bir şekilde eleştiriyordu.⁵⁴⁵ Öte yandan kendisinin Hidiv İsmail Paşa ile mektuplaştığı da bilinmektedir.⁵⁴⁶

2. Yeni Osmanlıları Arasındaki Polemiklerin Açığa Çıkması ve Cemiyet'in Dağılması

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin dağılışı, 1869 yılının sonu ile 1870 yılının başlarına rastlamaktadır. Bu dönemde özellikle Ali Suavi ile diğer Yeni Osmanlıların arası kapanmayacak derecede açılmış; birbirlerine karşı yazdıkları ve yayınladıkları mektuplar ve broşürler ile ciddi polemiklere girmişlerdir.

Esasen Ali Suavi'ye yönelik hoşnutsuzluklar, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin daha ilk aylarında açığa çıkmaya başlamıştır. Ali Suavi'nin Muhbir'in daha ilk sayısında bir Cemiyet-i İslamiye'nin kurulduğuna ve cemiyetin ilmi eserleri neşredeceğine dair bir ilanı yayınlaması aslında kendisinin cemiyetten bağımsız hareket edeceğini gösteren bir işarettir.⁵⁴⁷ Gerçekten de Ali Suavi gazetesinin daha ilk sayısında kendi ağırlığını koymuş ve kısa bir müddet içinde Muhbir'i muhalif bir cemiyetin sözcülüğünden ziyade kendi görüşlerini aktardığı bir platforma dönüştürmüştür.⁵⁴⁸ Bu durum başta Mustafa Fazıl Paşa olmak üzere Yeni Osmanlıların tepkisini çekmiştir. Bu hoşnutsuzluk Ali Suavi'nin gazetesinde *doğruluğuna dair*

---

⁵⁴⁴ Ebuzziya Tevfik, s. 241.

⁵⁴⁵ Yaşanan gerginliklerin kronolojik anlatımı için bkz. Hüseyin Çelik, s. 207-209; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 457-463.

⁵⁴⁶ İs-Sanafini, s. 85-86.

⁵⁴⁷ Hüseyin Çelik, s. 100 ve 145.

⁵⁴⁸ Hüseyin Çelik, s. 104.

*kuşku uyandıran haberlerin ve makalelerin yayınlanması sebebiyle daha da artmıştır. Ali Suavi'nin fazlasıyla sert ve abartılı bir şekilde doğruluğu şüphe uyandıran iddialar ileri sürmesi, şimşekleri üzerine çekmiştir.*⁵⁴⁹

1869 yılına gelindiğinde Yeni Osmanlılar arasında Ali Suavi'nin Muhbir'de ve sonrasında çıkardığı Ulûm'da kullandığı üsluba ve sert tutuma yönelik hoşnutsuzluk artık zirveye ulaşmış bulunuyordu.⁵⁵⁰ Öte yandan Ebuzziya Tevfik'in aktardığı kadarıyla, Ali Suavi'nin diğer Yeni Osmanlıların aleyhine ailelerine imzasız mektuplar göndermesi, Yeni Osmanlıları oldukça sinirlendirmiştir.⁵⁵¹ Bunun üzerine Yeni Osmanlılardan biri olan Reşat Bey, Ali Suavi aleyhinde “*Reddiye*” adlı bir broşür yayınlamıştır (16 Eylül 1869). Reşat Bey, bu broşürde Ali Suavi'nin uzlaşmaz bir üslupla, önemli bir düşünürmüş gibi yazmış olduğu yazıları eleştirmiş ve Suavi'yi şarlatanlıkla suçlamıştır.⁵⁵² Suavi ise 19 Aralık 1869'da Ulûm'da bu broşüre cevap niteliğinde bir yazı yazmış ve hem Reşat Bey'e hem de Namık Kemal'e saldırarak onları menfaatperest Fazıl Paşa'nın taraftarları olmakla suçlamıştır.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Ebuzziya Tevfik, Suavi'yi gerçekte ilgisi olmayan, uydurma haberler neşrettiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Ona göre “*Suavi'nin en büyük mahareti Arapça kitaplar için müellif ismi icat etmek, sonra o var olduğu zannedilen müellife bir de kitap telif ettirmek, üçüncü olarak da (...) uydurduğu [bir] ibareyi tercüme eder gibi yazmaktır.*” Aynı yazarın iddialarına göre Ali Suavi ne İngilizce ne de Fransızca bilmekteydi; eşi İngiliz olmasına rağmen bu dilleri bir türlü öğrenememiştir. Ebuzziya Tevfik, s.134-135; Fakat Ali Suavi hakkında önemli bir eseri olan Hüseyin Çelik'in tespitlerine göre, Suavi'nin alıntılardığı haberler, dönemin önde gelen İngiliz gazetelerinde çıkan haberler ile uyushmaktadır. Bu sebeple aynı araştırmacıya göre, Ebuzziya'nın aktardığı gibi Suavi'nin uydurma iktibaslar, alıntılar yaptığı iddiası gerçeklerle bağdaşır görünmemektedir. Bkz. Hüseyin Çelik, s. 110-112.

⁵⁵⁰ Esasen bu bahsi geçen sorunlar ve tartışmalar daha Ali Suavi'nin Muhbir gazetesinin yayınlamasıyla birlikte erken bir tarihte başlamış fakat özellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından bu sorunların ortaya çıkmaması ve Yeni Osmanlılar Cemiyetinin yekvücut olarak dış dünyaya görünmesi amacıyla gizlenmiş olduğu görülmektedir. Nitekim Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın 1868 yılında çıkarmaya başladıkları Hürriyet gazetesinde Ali Suavi ve Muhbir Gazetesi hiçbir zaman kötülenmemiş, bilakis zaman zaman yazılarına atıfta bulunulmuş ve Suavi'den saygıyla bahsedilmiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 186-187.

⁵⁵¹ Bu mektup Reşad Bey'in yabancı bir kadınla evlendiğine dairdir. Suavi bu Mektubu Reşad Bey'in eşine göndermiştir. Bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 85.

⁵⁵² Hüseyin Çelik, s. 210-211.

⁵⁵³ Suavi bununla kalmayarak Ulûm gazetesinin 13. sayısından itibaren Namık Kemal'e yönelik ağır bir şekilde eleştiriler sarf etmeye başlamış, O'nu İstanbul'a dönüş için Bâb-ı Âli'yle münasebete geçtiği için kendi davasına ihanet eden “yanından uzaklaşılması gereken biri” olarak tasvir etmiştir. Hatta Âli Paşa aleyhinde yazmış olduğu şiirlerine bile yer vererek kendisini

Reşat Bey’le olan kalem savaşının sonunda Suavi öyle bir hamle yapmıştır ki, kendi üzerine tüm şimşekleri toplamış ve artık o tarihten ölünceye kadar -hatta ölümünden sonra bile- Namık Kemal ve arkadaşları tarafından büyük bir nefretle anılmıştır. Ali Suavi’nin bu hamlesi, 1 Mart 1870 tarihindeki *Ulûm* gazetesi sayısında “Fazıl Paşa Takımı” adlı yazısında (kendisi hariç) diğer tüm Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin Mustafa Fazıl Paşa’dan aldıkları maaşları tek tek ifşa etmesidir.⁵⁵⁴ Ali Suavi bu hamlesiyle kendisi haricinde diğer Yeni Osmanlıların davasının hürriyet ve meşrutiyet olmadığını, Avrupa’ya para için geldiklerini ve Fazıl Paşa’nın emrindeki dalkavuklar olduklarını ima etmiştir. Ali Suavi’nin yazısı her ne kadar içerik olarak doğru olsa da, kendi Cemiyeti’ndeki iç mevzuları ifşa etmekten ve kuşkusuz diğer Yeni Osmanlıları itibarsızlaştırmaktan başka bir şey değildir. Zira Yeni Osmanlıların en başından itibaren Fazıl Paşa’dan finansal açıdan destek gördükleri hiç kimse için bir muamma olmamıştır.⁵⁵⁵ Öte yandan Suavi, arkadaşlarının aldığı maaşları yazarken kendisinin bir zamanlar Muhbir için aldığı sermayeyi ve kendisine tahsis edilen maaşı yazmamıştır.

Hülasa Hürriyet’te gerek Namık Kemal gerekse Ziya Paşa idaresi zamanında sırf Cemiyet içindeki husumetlerin dışa yansımaması amacıyla Ali Suavi aleyhine bir cümle dahi yazılmamış olmasına rağmen, Ali Suavi’nin böyle bir hamlede bulunması, Namık Kemal ve arkadaşları tarafından asla hazmedilememiş ve affedilmemiştir.⁵⁵⁶

---

itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Suavi’nin Namık Kemal aleyhinde olan yazıları için bkz. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci*, s. 95-106; Hüseyin Çelik, s. 240-246; Seyit Battal Uğurlu, *Ulûm Gazetesi’nin Tematik İncelemesi*, (Yöneten: Hüseyin Çelik), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997, s. 134-136.

⁵⁵⁴ *Ulûm Gazetesi*, 1 Mart 1870, S. 14; Suavi’nin bu yazısı için bkz. Uğurlu, *Ulûm Gazetesi’nin Tematik İncelemesi*, s. 170; Hüseyin Çelik, s. 239-240; ayrıca bkz. Abdülkerim Buğrahan Bulut, “Ali Suavi: Hedeflenen Değişim”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 34, 2019, s. 2317; Kuntay, *Sarıklı İhtilalci*, s. 104-105.

⁵⁵⁵ Padişah’ın Londra ziyaretinde Fuat Paşa’ya orada bulunan fesli zatlari sorduğunda Fuat Paşa’nın “Mustafa [Fazıl] Paşa kulunuzun teşkil ettiğı muhalif fırka efradından bazıları” şeklinde cevap vermesi Mustafa Fazıl Paşa’nın zaten cemiyetin reisi olarak kabul gördüğünün en büyük göstergesidir. Yusuf Mardin, s.41; Ebuzziya Tevfik, s. 117.

⁵⁵⁶ Bulut, s. 2318.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde Suavi ile başlayan tartışmalar, 1 Ocak 1870 tarihinde Kanipaşazade Rifat Bey'in,⁵⁵⁷ Ziya Paşa ve Ali Suavi özelinde, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni yerdiği "Hakikat-ı Hal Der Def-i İhtiyal" isimli bir risale neşretmesiyle daha da büyümüştür.⁵⁵⁸ Rifat Bey risalesinde Ziya Paşa'yı ve Ali Suavi'yi oldukça sert bir üslupla yermekte ve bu iki şahıs yüzünden Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin düşmana hizmet ettiğini söyleyerek bir bakıma kendini bu Cemiyet'ten soyutlamaya çalışmıştır. Bu yazısı sadece Suavi tarafından değil diğer Yeni Osmanlılar tarafından da büyük bir tepki görmüş ve Reşat Bey, Rifat Bey'e hitaben yazdığı mektubunda, kendisini cemiyete hiçbir zaman davet etmediklerini, kendisinin gelip katıldığını ve Namık Kemal'in dostu olması hasebiyle cemiyete kabul edildiğini söyleyerek Ziya Paşa'yı savunmuştur.⁵⁵⁹ Ali Suavi ise Rifat Bey'in bu broşürüne oldukça tahrik ve tehdit edici bir üslupla cevap vermiştir.⁵⁶⁰

3. Ziya Paşa'nın Hidiv İsmail Paşa'dan Finansal Destek Alması ve Hürriyet Gazetesinin İkinci Evresi (1869-1870)

a) Genel Açıklamalar

Mustafa Fazıl Paşa'nın Hürriyet'in yayınına ara verilmesini istediği haberini duyan Hidiv'in yakın adamı Felatun Paşa, daha öncesinde Namık Kemal'e sunduğu

⁵⁵⁷ Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne yakın arkadaşı Namık Kemal vasıtasıyla katılmış olan Rifat Bey, kısa bir müddet sonra Yeni Osmanlılar ile ciddi anlaşmazlıklar yaşamaya başlamıştır. Bunun sebebi Ziya Paşa'nın ve Ali Suavi'nin yazılarında Bâb-ı Âli'ye yönelik eleştirilerinde oldukça sert bir üslup kullanılmasıdır. Rifat Bey, Hürriyet'in neşri için yazdığı bir tebriknamede Ziya Paşa'nın bu tutumunu isim vermeyerek sert bir şekilde eleştirmiştir. Namık Kemal ise tebriknameyi yayınlamamıştır. Bu nedenle ipler tamamen kopmuştur. Ebuzziya'nın iddiasına göre Rifat Bey, Yeni Osmanlılardan ayrılmak için İstanbul'dan talimat almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 199- 201.

⁵⁵⁸ Risalenin günümüz Türkçesiyle aktarılmış şekli için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 202-211.

⁵⁵⁹ Reşad Bey'in cevabı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 213-214; Rifat Bey sırf Namık Kemal'in yakın dostu olduğu için cemiyete kabul edilmişti. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 458.

⁵⁶⁰ "(...) Acaib hem vükelayı hazıra aleyhinde teşhis ederken bendler yazıp dururken bir yandan da işte ikrar ettiğin veçhile bu makule gizliden bizimle olmadığını yazmak, bu ne haslettir! Be çocuk söylediğinin bir kere manasını düşün. Şimdi ikrar ettiğin şu hareketin ya ol vakit duyulmuş olaydı, şimdi şu tapındığın bin beş yüz frankı kayıp etmez miydin? Doğru söylesen ya! Bir Çanta koltuğunda bizimle beraber Londra'ya, şuraya buraya gezdiğin ve her verdiğim bendi yazdığın ve her türlü evrağa imza koyduğun sırada ne idin? Casus mu idin? Yoksa her taraftan para kapmak mı istersin? Birkaç gün daha bekle, casusun ne ceza çekeceğini sana gösterecekler(...)." Yazının tamamı için bkz. Hüseyin Çelik, s. 221-226.

fakat red yanıtı aldığı rüşvet teklifini, bu sefer Ziya Paşa'ya yöneltmiş ve Ziya Paşa ise bu teklifi kabul etmiştir. Amacına bu şekilde ulaşan Hidiv İsmail Paşa, Ziya Paşa'ya gazeteyi devam ettirebilmesi için Fazıl Paşa'nın verdiği meblağın üç katını verdiği kaydedilmektedir.⁵⁶¹ Böylelikle Hürriyet bir süre daha Ziya Paşa idaresinde koyu bir Âlî Paşa karşıtı propaganda yaparak 1870 yılının sonbaharına kadar yayın hayatına devam etmiştir.

b) Hürriyet Gazetesinin İkinci Evresi

Namık Kemal'in imzasını Hürriyet'ten çekmesi üzerine, 64. sayıdan itibaren idareyi tamamen eline alan Ziya Paşa, Hürriyet'i Mustafa Fazıl Paşa'nın hilafına olarak Hidiv İsmail Paşa'nın finansal desteğiyle 100. sayısına kadar neşretmiştir. Ziya Paşa'nın idareyi tamamen ele almasıyla birlikte Hürriyet'te *bir eksen kayması* görülmektedir. Gazetenin ilk sayısıyla şahıslarla uğraşılmayacağı, sadece meseleler üzerinde durulacağı düsturu kabul edilmişken, Ziya Paşa'nın yönetiminde Hürriyet'te sürekli olarak Âlî Paşa'nın şahsını hedef alan yazılar yayınlanmıştır.⁵⁶²

Hidiv'den maddi destek alan Ziya Paşa, ustaca bir üslupla Bâb-ı Âliyi şiddetli bir şekilde yererken Hidiv İsmail Paşa'yı eleştirmekten geri durmaz; fakat yaptıklarından ötürü onu mazur gösterir.⁵⁶³ Ayrıca Ziya Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e karşı bağlılığı, gazetenin son sayılarında daha yoğun bir şekilde hissedilmektedir, öyle ki Mehmed Bey'in çıkarmış olduğu İnkılab gazetesinde Sultan Abdülaziz'in aleyhinde yazılar yayınlanmasına tepki olarak neşrettiği yazıda Padişah'ı sonuna kadar savunur.⁵⁶⁴ Böyle bir vaziyette Hürriyet, 88. sayıya kadar Ziya Paşa tarafından Londra'da yayın hayatını sürdürmüştür.

---

⁵⁶¹ Ebuzziya Tevfik, s. 244.

⁵⁶² Ebuzziya Tevfik, s. 245.

⁵⁶³ Ebuzziya Tevfik, s. 245.

⁵⁶⁴ İnkılab ve Hürriyet gazeteleri arasındaki atışmalar ve olayların ayrıntısı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 251-258; İnkılab gazetesinin Hürriyet'e karşı verdiği cevaplar için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 219-247.

c) Ziya Paşa'nın Londra'dan Kaçması ve Hürriyet Gazetesini Cenevre'de Yayınlaması

Ziya Paşa'nın Londra'dan kaçmasına sebebiyet verecek olan yazı, Suavi'nin 78. sayıda yayınlanan mektubudur ki bu mektupta Ali Suavi⁵⁶⁵ çok sert bir üslup kullanarak Âlî Paşa'ya hakaret ve tehditler savurmuş ve yazının sonunda Âlî Paşa'nın katlinin vacip olduğunu savunmuştur.⁵⁶⁶ Ziya Paşa'nın bu yazıyı Hürriyet gazetesinde yayınlamasının ardından Âlî Paşa, İngiliz yargı makamlarına durumu aksettirmiştir. Bunun üzerine Ziya Paşa mahkemeye davet edilmiş, fakat avukatından aldığı bilgilerle Matbuat Kanunu'na göre kendisini ağır bir ceza beklediğini öğrenince, ivedi bir şekilde Londra'dan ayrılmış ve Cenevre'ye gitmiştir.⁵⁶⁷ Ziya Paşa ve Arif Efendi'nin İngiltere'yi terk etmesinden sonra, İngiliz güvenlik güçleri Hürriyet matbaasına ve Ziya Paşa'nın kişisel eşyalarına el koymuştur. Bu olaylar Ebuzziya Tevfik tarafından Ali Suavi'nin hilesi olarak anlatılmaktadır.⁵⁶⁸

Ziya Paşa, Hürriyet gazetesinin neşrini Nisan 1870 tarihinden itibaren kısa bir süre daha gerçekleştirmiştir. Fakat Prusya ile Fransa arasında savaşın çıkmasının ve ayrıca artık Hürriyet'in Osmanlı kamuoyunda etkililiğini yitirmesinin ardından 22 Rebiyülevvel 1287 (22 Haziran 1870) tarihinde 100. sayı ile Hürriyet'in yayın hayatı, sonlandırılmıştır.⁵⁶⁹

G. Yeni Osmanlılar Tarafından Çıkarılan Diğer Gazeteler

1. İttihad Gazetesi

İttihad, Mehmed Bey'in direktörlüğünde 1869 yılının Mayıs ayında Paris'te yayın hayatına başlamış bir gazetedir.⁵⁷⁰ İttihad'ın günümüzde sadece ilk sayısı

---

⁵⁶⁵ Çelik'in de bahsettiği gibi Ali Suavi'nin zaman zaman Ziya Paşa ile yakın temas halinde olduğunu gösteren birçok hadise vardır. Ayrıca Hidiv'in finansal desteğinden Ali Suavi'nin de yararlandığı ifade edilmektedir. Hüseyin Çelik, s. 249-253.

⁵⁶⁶ Hüseyin Çelik, s. 189.

⁵⁶⁷ Hüseyin Çelik, s. 191.

⁵⁶⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 267-268.

⁵⁶⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 277-278.

⁵⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 107.

bulunmuştur, gazetenin ilk sayıdan sonra devam edip etmediğine dair bir bilgi şuan için mevcut değildir. İttihad gazetesinin Bilgegil tarafından bulunan sayısı, 2 Safer 1286 (miladi takvimde 14 Mayıs 1869) tarihli olup 4 sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin dili Türkçe olmakla birlikte, diğer sayfalarda Arapça ve Rumca tercümeleri bulunmaktadır; ayrıca Ermeni alfabesiyle kaleme alınmış bir nüshasına da yer verilmiştir.⁵⁷¹ Gazetede Mehmed Bey'in ismi direktör Mehmed Bey namıyla geçmektedir. Sayıda Mehmed Bey'in üç yazısına, Ali Suavi'nin ve Nuri Bey'in birer yazısına yer verilmiştir.⁵⁷²

Mehmed Bey, İttihad'ın temel amacının şu dört ana hedef için mücadele etmek olduğunu belirtmiştir.⁵⁷³

- Osmanlı topraklarında hukuk, eşitlik ve hürriyetin temin edilmesi.
- Meşrutiyet rejiminin ve umumi nezaret denilen sınırlı ve sorumlu bir iktidar anlayışının Osmanlı Devleti'nde tesis edilmesi.
- Vatanın parçalanmaktan korunması.
- Osmanlı halkını oluşturan tüm etnik unsurların bir arada yaşamasının temin edilmesi.

Gazete *medeniyet, terakki, usul-i meşveret, meclis* gibi Yeni Osmanlıların kullandığı klasik kavramları kullanmaktadır. Bu gazetenin içeriğine ilişkin ayrıntılara çalışmamızın son bölümünde yer verilecektir.

2. İnkılab Gazetesi

Mustafa Fazıl Paşa'nın İstanbul'a geri dönmesi ve önemli görevlere getirilmesinden rahatsızlık duyan ve kendine daha serbest bir yol çizen Mehmed Bey, Fazıl Paşa'nın Hürriyet gazetesinin yayınına ara verilmesine yönelik mektubu

---

⁵⁷¹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 107-108.

⁵⁷² Yazıların tam metni için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 123-133.

⁵⁷³ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 109.

karşısında büsbütün sinirlenmiş ve dağılma sürecine giren Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden uzaklaşmıştır.⁵⁷⁴

Yaşanan tüm gelişmelerin üzerine Cenevre'ye giden Mehmed Bey, burada Hüseyin Vasfî Paşa ile birlikte İnkılab gazetesini çıkarmaya başlamıştır. İnkılab, o güne kadar Yeni Osmanlılar tarafından çıkarılmış *en radikal gazete* olmuştur. Yapılan araştırmalarda İnkılab gazetesinin ilk 5 sayısına ulaşılmıştır.⁵⁷⁵ Daha sonra gazetenin devam ettiğine dair bir gösterge bulunmamaktadır. 1870'te Fransa ve Prusya arasında savaşın başlamış olması ve Mehmed Bey ve arkadaşlarının tekrar Paris'e gelerek Paris Komünü'ne katılmaları, gazetenin yayın hayatına devam edemediğini göstermektedir.⁵⁷⁶

Gazetenin yazar kadrosu Mehmed Bey, Hüseyin Vasfî Paşa ile Ratib, Emir Ayyar ve Aristidi adlı şahıslardan oluşmaktadır.⁵⁷⁷ Başyazarlık görevini yine Mehmed Bey üstlenmiştir. İnkılab, İttihad'daki görüşleri ileri taşıyarak meseleyi, Sultan Abdülaziz'in iktidarının meşru olup olmadığı meselesine getirmiştir. Daha evvel diğer gazetelerde Yeni Osmanlılar tarafından açıkça izhar edilemeyen Sultan Abdülaziz'in şahsına karşı muhalefet, İnkılab ile en keskin boyutlara ulaşmıştır.⁵⁷⁸

Genel itibariyle İnkılab'ta yazılan tüm makalelerde, mevcut devlet düzeninin gittikçe çürümeye yüz tutmuş olması ve halkın sefalet içinde kalması gibi menfi durumlar karşısında; düzenin inkılab yapılmak suretiyle köklü olarak değiştirilmesi ve Osmanlı toplumunu oluşturan milletlerin fikirde ve menfaatte birleşmesinin temin edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁵⁷⁹ Sultan Abdülaziz'in şahsını hedef alan ve saltanat makamına karşı halkı aleni isyana teşvik eden İnkılab gazetesi, o dönem koşulları içerisinde şaşılacak derece radikal bir çizgide olması sebebiyle hem basın

---

⁵⁷⁴ Keşfüzzamir adlı makalesinde durumu açık bir şekilde anlatmaktadır. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 200.

⁵⁷⁵ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 138-139.

⁵⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 139.

⁵⁷⁷ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 141.

⁵⁷⁸ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 153-155.

⁵⁷⁹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 156 vd.

tarihimiz hem de siyasi düşünce tarihimiz bakımından son derece önemli bir süreli yayındır.

H. Yeni Osmanlıların Avrupa'daki Son Yılları

Hürriyet gazetesinden 1869 yılının son aylarında ayrılan ve Ziya Paşa'dan uzaklaşan Namık Kemal, bir süre Mustafa Fazıl Paşa'nın direktifiyle Londra'da bir Kuran-ı Kerim basım işi ile uğramıştır.⁵⁸⁰ Sonrasında ise babasına mektup yazarak Fazıl Paşa ve Bâb-ı Âli ile iletişime geçmiş ve nihayetinde Bâb-ı Âli tarafından tevkif edilmeyeceği ve gönül rahatlığı ile İstanbul'a gelebileceği taahhüdünü alarak İstanbul'a geri dönüş yapmıştır.⁵⁸¹ Böylelikle Kemal yurda dönen ilk Yeni Osmanlı olmuştur.

Bu sırada Hürriyet'in neşrine 1870 sonbaharına kadar devam etmiş olan Ziya Paşa, Alman-Fransız savaşının başlaması üzerine inzivaya çekilmiştir. Mehmed, Reşat ve Nuri Bey'ler ise Fransa ve Prusya arasında savaşın patlak vermesi üzerine Paris komününe gönüllü olarak katılmışlardır.⁵⁸² Ali Suavi de savaşın başlamasıyla - Muhbir'den sonra neşretmeye başladığı Ulûm gazetesi'nin- yayınına son vererek Lyon'a gitmiş ve orada Muvakkaten'i çıkarmaya başlamıştır. Savaş bitince Paris'e geri dönmüştür.⁵⁸³

Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa döneminde Sultan Abdülaziz'in 42. yaş günü sebebiyle kısmi af ilan edilmiş ve af kapsamında Yeni Osmanlılardan Agâh Efendi, Reşat Bey, Nuri Bey ve Ziya Paşa İstanbul'a geri dönüş yapmışlardır. İstanbul'a bir süre dönmeyen Mehmed Bey de bir sene sonra

---

⁵⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Mardin, s. 257-260; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 495.

⁵⁸¹ Ebuzziya Tevfik, s. 284; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 67.

⁵⁸² Almanların Paris'i muhasaraya aldıkları dönemde Paris komününe katılan ve Fransız üniformaları giyen (başlarına fes takmayı ihmal etmeyen) bu üç Jön Türk, muhasara altında yararlılara yardım etmek için gösterdikleri özveriyle tanınmışlar ve kendilerine "Üç Türkler" olarak hitap edilmiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 282-283.

⁵⁸³ Hüseyin Çelik, s. 247-249.

İstanbul'a geri dönmüştür.⁵⁸⁴ Ali Suavi de İstanbul'a geri dönmek istemiş ve bunun için Osmanlı'nın Fransa'da bulunan büyükelçiliğine başvuruda bulunmuştur. Fakat başvurusu Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından kabul görmemiştir. *Dolayısıyla Yeni Osmanlılardan İstanbul'a dönüş isteği kabul edilmeyen tek kişi Ali Suavi'dir.* Kendisi ancak 1876'da II. Abdülhamid'in cülusundan sonra İstanbul'a geri dönebilecektir.⁵⁸⁵

V. YENİ OSMANLILAR CEMİYETİ'NİN İKİNCİ EVRESİ: İSTANBUL YILLARI (1872-1876)

A. Namık Kemal'in İstanbul'a Dönüşü ve Yaşananlar

İstanbul'a özgürce dönebileceği, döndüğünde kınanmayacağını ve yargılanmayacağını taahhüt edilen Namık Kemal, bunun üzerine önce Viyana'ya gidip orada Viyana Sefiri Halil Şerif Paşa tarafından ağırlandıktan sonra, 1870 yılının Ekim ayında İstanbul'a dönmüştür.⁵⁸⁶

Namık Kemal, İstanbul'a döndükten sonra babasının ısrarıyla Âlî Paşa ile iki kez yüz yüze görüşmüştür. İlk görüşmede Kemal'den Fransız Alman savaşının Avrupa ülkelerinde nasıl algılandığına dair bilgiler alan Âlî Paşa, kendisini “*sohbetinizden daima istifade etmek isterim. Lütfen sık sık teşrif buyurun*” sözleriyle övmüştür.⁵⁸⁷ Âlî Paşa'nın Namık Kemal'den Fransa- Prusya savaşında Prusya'nın galibiyeti ile ilgili mesele hakkında bir mütalaa istemiştir. Namık Kemal bu isteği yerine getirerek konu hakkında ciddi bir çalışma ortaya koymuş ve ayrıntılı bir layiha yazmıştır.⁵⁸⁸ Layihada

⁵⁸⁴ Mehmed Bey, Meşrutiyet ilan edilene kadar dönemeyeceğini bildirmiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 301.

⁵⁸⁵ Hüseyin Çelik, s. 264-266.

⁵⁸⁶ Namık Kemal'in İstanbul'dan dönüşünde kendisinin hukuk ve iktisat alanında ders aldığı hocası A. Fanton'un etkisi mühimdir. Çünkü Fanton Kemal'in dönüşü öncesinde İstanbul'a gelmiş ve Sadrazam Âlî Paşa, Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa, Şehzade Murat, Mustafa Fazıl Paşa, Halil Şerif Paşa gibi devrin önemli isimleriyle görüşmeler yapmıştır. Fanton'un İstanbul'dan Kemal için yazdığı mektuplar ve ayrıntılı mevzular hakkında bilgi için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 496-554; aynı yönde Yusuf Mardin, s. 264; Ebuzziya Tevfik, s. 284.

⁵⁸⁷ İlk görüşmelerinde Âlî Paşa Namık Kemal'i sanki hiçbir şey olmamış gibi güler yüzlülükle karşıladığı kaydedilmektedir. Ebuzziya Tevfik, s.284; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 568-570.

⁵⁸⁸ Layihanın günümüz Türkçesine tercüme edilmiş hali için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 285-289.

Almanların disiplinli ve ağırbaşlı bir millet olmaları hasebiyle, bilim ve teknikte İngilizlerden çok daha atik olacakları ve ileride Almanya'nın İngiltere karşısında büyük bir güç olacağını düşünen Kemal'in, bu öngöründe haklı çıkması önemli bir ayrıntıdır.⁵⁸⁹

Âlî Paşa ile istemeden de olsa görüşen ve mizahi bir dergi olan Diyojen'de yazdığı birkaç yazı haricinde başka bir şey yazamayan Namık Kemal'in bu durumu Âlî Paşa'nın ölümüne kadar sürmüştür.⁵⁹⁰

B. Âlî Paşa'nın Ölümü ve Mahmud Nedim Paşa'nın Sadareti

1869 yılında Keçecizade Fuat Paşa'nın ölümüyle devlet içerisinde birçok şeyi birlikte yürütmeye çalışan Âlî Paşa 1871 yazında şiddetli plörezi geçirmiş ve birkaç ay sonra 7 Eylül 1871 tarihinde ölmüştür.⁵⁹¹ Bu ölüm Yeni Osmanlılar açısından yeni bir devrin başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Fakat belirtmek gerekir ki, Âlî Paşa'nın ölümü başlarda akıllara meşrutiyetçilerin güç kazanacağı gibi bir neticenin ortaya çıkacağı düşüncesini getirse de durum böyle olmamıştır. Yeni Osmanlılar artık meşrutiyetin önündeki engelin sadece birkaç şahıs olmadığını, karşılarında çok daha geniş bir kitlenin bulunduğunu, ancak bu safhada anlayabileceklerdir.⁵⁹²

Âlî Paşa'nın ölümünden sonra (6 Eylül 1871) sadaret makamına Âlî Paşa'nın kabinesinde Bahriye Nazırı olarak bulunan Mahmud Nedim Paşa⁵⁹³ getirilmiştir. Mahmud Nedim Paşa, 1872 yılının Ağustos ayına kadar sürecek olan ilk sadrazamlığında Bâb-ı Âli'de güç dengelerini değiştirmesi ve Rus yanlısı politikalar⁵⁹⁴

⁵⁸⁹ Layihanın mukaddemesinde Âlî Paşa'nın pek haz etmediği hürriyet kavramını ayrıntılı bir şekilde ele almayı ihmal etmemiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 289-290.

⁵⁹⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 349.

⁵⁹¹ Ebuzziya Tevfik, s.293; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 572-573.

⁵⁹² Şerif Mardin'in konu hakkındaki değerlendirmesi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 68-71.

⁵⁹³ Mahmut Nedim Paşa aynı zamanda Yeni Osmanlılardan Mehmed Bey'in amcasıdır. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s.344; Mahmut Nedim Paşa'nın biyografisi için bkz. Ali Akyıldız, "Mahmut Nedim Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 374-376.

⁵⁹⁴ Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yakınlaşması aslında Mahmud Nedim Paşa zamanında değil, Sadrazam Âlî Paşa zamanında(1864 yılından itibaren) başlamıştır. Bu yakınlaşmada Rus sefiri İgnatiyef'in rolü oldukça büyüktür. Karal'a göre bu yakınlaşmanın temel etmeni Fransa'nın aldığı yenilgiler sonucunda dış politikada etkililiğini yitirmesidir. Osmanlı devleti İngiltere ve

izlemesi nedeniyle Osmanlı'nın son yüzyılında öne çıkmış bir isimdir. Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretteki ilk icraati, Âlî Paşa kabinesinde olan Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, İşkodra Valisi İsmâil Paşa, Mâbeyin Başkâtibi Emin Bey, Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa gibi rakip olarak gördüğü devlet adamlarını ülkenin dört bir tarafına sürmesi olmuştur.⁵⁹⁵ Âlî Paşa tarafından yetiştirilen ve himayesinde olan devlet adamları tek tek Mahmud Nedim Paşa tarafından tasfiye edilmiştir.

Önemli görevlere kendi maiyetindeki kişileri getiren Mahmud Nedim Paşa, taşra teşkilatında kapsamlı değişiklikler yapmış ve kendisine rakip olarak gördüğü üst düzey memurları Karal'ın deyiimiyle '*dama taşı gibi oynatarak*' oradan oraya memur etmiştir.⁵⁹⁶ Öyle ki bir yere vali tayin edilen bir kişinin, daha oraya varmadan, görev yeri değiştirilmekte ya da başka bir yere, yeni bir görevle tayin edilmektedir.⁵⁹⁷ Memur istihdamındaki bu tuhaf usul, esasen Mahmud Nedim Paşa'nın Tanzimatçı devlet adamlarına karşı bir güç gösterisidir. Fakat sık ve düzensiz atamaların bir neticesi olarak idari teşkilatta düzen bozulmuş ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından beri görülmeiyen bir şekilde, rüşvet ve adam kayırmacılık vakaları artmıştır.⁵⁹⁸

Âlî Paşa'nın aksine Padişah'ın isteklerine uygun davranan ve onu kendi yanına çeken Nedim Paşa, dış siyasette Tanzimatçı devlet adamlarının izlediği İngiliz ve Fransız yanlısı politikadan ayrılarak Rusya'nın etkisi altına girmiştir. Rusya Büyükelçisi İgnatiyef'in yörüngesine giren Nedim Paşa, Rus yanlısı politikalarıyla Balkanlarda -özellikle Bulgaristan'da Bulgar Ortodoks kilisesi meselesini çözmek

---

Fransa'nın kurulan Avrupa düzeninde Osmanlı lehine bir şey yapmayacaklarının farkına varmışlardır. Karal bu politika değişikliğinin zamanın gereklerine göre uygun olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 65-67.

⁵⁹⁵ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 20.

⁵⁹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 70.

⁵⁹⁷ Özön, s. 21.

⁵⁹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 70.

suretiyle- Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu arttırmasına sebep olmuştur.⁵⁹⁹ Kendisinin bu politikaları ve ileride Balkanların kaybedilmesine zemin hazırlayan koşulları hazırlaması sebebiyle, halk tarafından seilmeyen Nedim Paşa, “*Nedimof*” lakabıyla anılmıştır.⁶⁰⁰ Yürüttüğü politikalarıyla Devlet-i Aliyye'nin varlığını Rusya karşısında elzem bulan İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmiştir.

Nedim Paşa'nın inanılmaz kötü idaresi, elbette Osmanlı kamuoyunda da ses getirmiştir. Nedim Paşa'nın politikaları, birçok gazetede ciddi şekilde eleştirilirken mizahi hiciv konusu olmuştur. Tüm bunların üzerine Mahmud Nedim Paşa hükûmeti, yönetim aleyhinde yazılar yayınlayan süreli yayınları tatil etmeye başlamıştır.⁶⁰¹

C. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Yeniden Canlanması ve İbret Gazetesi

Namık Kemal, arkadaşlarının İstanbul'a geri dönmesiyle birlikte Yeni Osmanlıların görüşlerini insanlara aktarabileceği bir gazete çıkarmak niyetindeydi. Gazetenin ismi *İstikbal* olacaktı. Bunun için Matbuat İdaresi'nin bağlı olduğu Hariciye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurursa da, Kanunname-i Ali'de bulunan bir hüküm gereği başvurusu reddolunmuştur.⁶⁰² Bunun üzerine daha önce *Kevbek-i Şarki* adıyla çıkarılmış ve sonradan ismi *İbret* olarak değiştirilmiş olan Aleksan Sarrafyan adlı bir Ermeni'ye ait bir gazetenin 2 yıllığına kiralanması kararlaştırılmıştır.⁶⁰³

Şinasi'nin 13 Eylül 1871 tarihindeki ölümü üzerine kendisinden kalan *Tasvir-i Efkâr gazetesi matbaası* Mustafa Fazıl Paşa tarafından satın alınmış ve Yeni

⁵⁹⁹ Ekrem Buğra Ekinci, “Kanun-u Esasî'nin İlânını Hazırlayan Şartlar”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Süleyman Arslan'a Armağan)*, C. 6, S. 1-2, 1998, s. 515-517; Özön, s. 22-23.

⁶⁰⁰ Ekinci, s.515; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 71-72.

⁶⁰¹ Tatil edilen süreli yayınlardan biri de mizah dergisi *Diyoben*'dir. Ülke meselelerini mizahi yönden ele alan bu dergide Namık Kemal'in bazı yazılarının yayınlanmış olduğuna yukarıda değinilmiştir⁶⁰¹. Özön, s. 25-31.

⁶⁰² Ebuzziya Tevfik, s. 301-302.

⁶⁰³ Namık Kemalden önce gazeteyi Ahmet Midhat Efendi çıkarmaktaydı fakat siyasi bir gazete olan *İbret*, kısa bir süre sonra Şubat 1872'de kapatılmış, sahibi de bir ay süreyle siyasi gazete çıkarma hakkından mahrum edilmiştir. Gazetenin cezası bittikten sonra Namık Kemal gazeteyi iki yıllığına kiralamıştır. Özön, s.32; Ebuzziya Tevfik, s. 302.

Osmanlılara hibe edilmiştir. Namık Kemal ve Reşat Bey'in matbaa üzerindeki haklarından feragat etmeleriyle matbaa Ebuzziya Tevfik tarafından idare edilmiştir.⁶⁰⁴ İbret gazetesi de işte bu matbaada basılmıştır.

1. İbret Gazetesi (1872-1873)

Namık Kemal'in başmuharriri olduğu ve Ebuzziya Tevfik, Nuri ve Reşat Bey'lerin yazar kadrosunda bulunduğu İbret, 13 Haziran 1872 tarihinde bir bildiri ile yayın hayatına başlamıştır.⁶⁰⁵ İbret bir haber yayını olmaktan ziyade bir düşünce yayınıdır. Yani teorik konulara daha çok yer verilmiştir. Ülkede yaşanan gelişmelere yer verilmiş olmakla birlikte bunlar da eleştirel bir üslupla ele alınmıştır. İbret gazetesinin ele aldığı başlıca konular; İslam birliği, kavimlerin bir araya gelmesi, ahde vefa, nüfus ve umumi hukuktur.⁶⁰⁶ Özetle ilk devrede 19 sayı olarak çıkartılan İbret, toplumsal ve siyasi meseleleri eleştirel bir dil ile ele almıştır.

2. İbret Gazetesinin Tatil Edilmesi ve Yeni Osmanlıların Sürgünü

a) Hidiv İsmail Paşa'nın Namık Kemal ve Arkadaşlarına İkinci Kez Maddi Destek Teklif Etmesi

Zaman zaman Mahmud Nedim Paşa yönetimine üstü kapalı eleştiriler yönelten İbret gazetesi, Kemal Paşazade Sait Bey'in yazarlığını yaptığı Hakayık-ul Vakayi (Hakayık) isimli gazeteyle birçok kez kalem savaşına girmiştir.⁶⁰⁷ Hakayık'ın Hidiv İsmail Paşa'nın İstanbul ziyaretine ilişkin haberlerine yoğun eleştiriler getiren İbret gazetesi, bu polemiği daha da alevlendirmiştir.⁶⁰⁸ Hakayık-ul Vakayi'nin Hidiv'e yaranmaya çalışan bir üslupla kaleme aldığı yazıyı sert bir üslupla eleştiren İbret

---

⁶⁰⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 68; Ebuzziya Tevfik, s. 303.

⁶⁰⁵ Bildirinin tamamı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 303.

⁶⁰⁶ Örneğin ilk sayıda Reşad Bey'in Hukuk-ı Ceza adlı makalesi yayınlanmıştır. Bu makale ceza hukukunun gelişimini, Avrupalı hukukçuların görüşlerine yer vermek suretiyle anlatmakta ve cezalandırmanın amaçlarını irdelemektedir. Gazetenin içeriği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Özön, s.33-39.

⁶⁰⁷ Hakayık-ul Vakayi ile girilen tartışmalar hakkında bkz. Özön, s.40-44.

⁶⁰⁸ Hakayık'ın Hidiv'e yaranmaya çalışan haberlerine karşı İbret'te yayınlanan yazıların bazıları için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 307-309.

gazetesinde, Hakayık'ın yazarının maddi destek gördüğü kişilerin (başta Hidiv İsmail olmak üzere) “meddahlığını” yaptığını ve siyaset bilimi gibi birçok ilmi dalda, zerre bilgi sahibi olmadığını açık şekilde yazılmıştır. Bunun üzerine Hidiv İsmail Paşa, kendisine yönelik eleştirilerini Hakayık üzerinden esirgemeyen Namık Kemal ve arkadaşlarına, *sus payı olarak*, bin adet banknot vermeyi teklif etmiştir.⁶⁰⁹ Fakat Namık Kemal kendisine ikinci defa gelen bu teklifini de reddetmiştir.

Bunun üzerine Hidiv İsmail Paşa, Namık Kemal'e teklif ettiği rüşvetin daha az miktarını kullanarak, İbret gazetesinin 4 aylığına kapatılmasına muvaffak olmuştur. 19. sayısında bulunan İbret gazetesi “zihinleri bulandırdığı gerekçesiyle” tatil edilmiştir.⁶¹⁰ İbret gazetesinin tatilinden kısa bir süre sonra Namık Kemal Gelibolu Mutasarrıflığına, Nuri Bey Ankara mektupçuluğuna, Ebuzziya Tevfik Mahkeme-i Kebire-i Baş Katipliğine, Reşat Bey ise Bilecik kaymakamlığı görevlerine tayin edilmişlerdir.⁶¹¹ Bu tayinlerin, esasen Yeni Osmanlıların İbret gazetesiyle yeniden tesis ettikleri birliği yok etmek ve onları Anadolu'nun dört bir tarafına sürerek etkisiz hale getirmek için olduğu açıktır.

Namık Kemal ve diğer arkadaşları tayini durdurmak için Mütercim Rüştü Paşa'dan sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya⁶¹² kadar pek çok kişi ile görüşmüş olsalar

---

⁶⁰⁹ Hidiv İsmail, Kemal'e 2000 altın, gazetenin diğer muharrirleri olan Kayazade Reşad, Ebuzziya ve Menapirzade Nuri Bey'lere 1000'er altın rüşvet teklif etmiştir. Kuntay, *Namık Kemal, C. II/Kısım 1*, s. 579-581; Ebuzziya Tevfik, s. 310.

⁶¹⁰ Kuntay, *Namık Kemal, C. II/Kısım 1*, s. 582-583; Ebuzziya Tevfik, s. 310-311.

⁶¹¹ Ebuzziya Tevfik, s. 311; Özön, s. 113; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 73-76; Kuntay, *Namık Kemal, C. II/Kısım 1*, s. 584.

⁶¹² Yeni Osmanlılar ile Mahmud Nedim Paşa arasında geçen görüşme bir hayli enteresandır. Mahmud Nedim Paşa hepsinden önce davranarak onları yeni görevlerinde tebrik ederek “*İşte evlatlarım büyük lokma ye de büyük söz söyleme meselinin hikmeti bu defa da ortaya çıktı. Siz memuriyetten kaçarken memuriyet gölge gibi arkanızdan koşarak nihayet sizi tuttu. Ben bunda hem memleket hem de evlatlarım hakkında hayır görmekteyim. Bir adam arıyoruz. Siz adamdan kaçıyorsunuz. Siz böyle bizden kaçtıkça memleket sizin istemediğiniz adamların elinde kalacak. Tariz ettiğiniz haller, şikâyet olunan kötülükler hiçbir vakit ortadan kalkmayacaktır*” sözlerini sarf etmiş onların bir şey söylemesine fırsat vermeden yol göstermiştir. Ebuzziya Tevfik, s. 313-314; aynı yönde Kuntay, *Namık Kemal, C. II/Kısım 1*, s. 585.

da olumlu bir netice alamamışlardır.⁶¹³ Sonuç olarak Nuri Bey ve Reşat Bey tayin edildikleri görevleri mecburen kabul ederek İstanbul'dan ayrılmışlardır.⁶¹⁴

b) Midhat Paşa'nın İlk Sadareti

Bu sırada Midhat Paşa'nın Payitaht'a dönmesi dengeleri değiştirmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın şaşkınlık yaratacak derecede kötü idaresi sebebiyle, Nedim Paşa'ya rakip olarak görülen Midhat Paşa, birçok devlet adamı ve genç tarafından ilgi görmüştür.⁶¹⁵ Bu hadiseden kısa bir süre sonra beklenmedik şekilde Padişah ile anlaşılan Midhat Paşa, sadrazam olarak tayin edilmiştir.⁶¹⁶ Mahmud Nedim Paşa ise azledilerek Edirne valiliğine tayin edilmiştir.⁶¹⁷ Midhat Paşa'nın ilk dönem sadaretindeki ilk icraatları Mahmud Nedim Paşa'nın İstanbul dışına sürmüştüğü Hüseyin Avni, Şirvanlızade Rüştü ve Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'ların affedilmesidir. Ahmet Cevdet Paşa'nın da taşra görevinden alınarak Payitaht'a gelmesi sağlanmıştır. Tüm bunların yanında Mahmud Nedim Paşa'nın kurdurmuş olduğu birçok idari makam da kaldırılmıştır.⁶¹⁸ Kaldırılan makamlardan biri de Ebuzziya Tevfik'in tayin edildiği Mahkeme-i Kebire'dir. Bu nedenle Ebuzziya Tevfik, tayin edildiği bu görevden kurtulmuş ve İstanbul'da kalmıştır.⁶¹⁹

Fakat Midhat Paşa, Namık Kemal'in Gelibolu'ya gitmesini elzem görmüştür. Midhat Paşa'nın direktifiyle birlikte Namık Kemal tayin edildiği görev yerine 26 Eylül

---

⁶¹³ Belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar bu esnada bekledikleri desteği devlet adamlarında görememişlerdir. Mütercim Rüştü Paşa'nın konuyla ilgili sözleri aslında durumu yansıtmaktadır: *"Elmanın içindeki kurtcağız, bulunduğu mevkii kendine dar görür. Sürekli harice çıkmaya çalışır. Nihayet kabuğa ulaşır ve kabuğu deler. O anda da ummadığı hava onu helak eyler. Hiç hatır ve hayalinizde olmayan bir çarpmaya uğradınız. Gençsiniz, zekisiniz, bilhassa tecrübe edinme vaktinizin başında bulunuyorsunuz. Eğer vakalardan ibret almış olarak ticaret sermayesini güzellikle idrak edecek ve kullanacak olursanız pek çok istifade edersiniz."* Ebuzziya Tevfik, s. 314-315.

⁶¹⁴ Ebuzziya Tevfik, s. 315.

⁶¹⁵ Bu sırada tayin kararını geçiştirmeye çalışan Namık Kemal, Midhat Paşa'la Şehzade Murad Efendi'nin aracılığı vasıtasıyla görüşmek istediye de buna muvaffak olmamıştır, zira Midhat Paşa, Nedim Paşa'nın adamları tarafından takip edilmektedir. Ebuzziya Tevfik, s. 315-316.

⁶¹⁶ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 590; Ebuzziya Tevfik, s. 326-327.

⁶¹⁷ Özön, s. 113-114.

⁶¹⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 328.

⁶¹⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 327; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 590.

1872 tarihinde gitmek durumunda kalmıştır.⁶²⁰ Namık Kemal'in Gelibolu'da olduğu ilk aylarda Ebuzziya Tevfik, *Sirac* adlı yeni bir gazete çıkarmak amacıyla matbuat idaresine başvurursa da yeni gazete için ruhsat alamadığından, vakti zamanında ziraat gazetesi olarak çıkan *Hadika*'yı iki yıllığına kiralayarak bir siyasi gazeteye çevirmiştir.⁶²¹ Bu sırada Midhat Paşa ilk sadaretinden azledilmiş ve sadaret makamına Mütercim Rüştü Paşa getirilmiştir.⁶²²

Gelibolu'da mutasarrıf olan Namık Kemal, tatil süresi biten ve yeniden neşrolunmaya başlayan *İbret* gazetesine B. M. imzası, *Hadika* gazetesine de N. K. imzası taşıyan makaleler yazmaktaydı.⁶²³ Her iki gazete de Yeni Osmanlı düşüncesinin birer yansıması olduğu için önemlidir.

3. İbret Gazetesinin İkinci Evresi: Namık Kemal'in Yayın Hayatına Geri Dönüşünü İlan Etmesi

5 ay Gelibolu mutasarrıflığı yapan ve kendini bir şekilde azlettiren⁶²⁴ Namık Kemal İstanbul'a geri dönmüş⁶²⁵ ve İbret gazetesini tekrar ihya etmiştir. Böylece anonim imzalar kullanmaktan vazgeçerek tekrar gazetecilik hayatına dönen Namık Kemal, bunu İbret'in 20 Ocak 1873 tarihli sayısında herkese duyurmuştur.⁶²⁶

---

⁶²⁰ Ebuzziya Tevfik, s. 330; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 591.

⁶²¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 77; Ebuzziya Tevfik, s. 331

⁶²² Ebuzziya Tevfik, s. 331.

⁶²³ Ebuzziya Tevfik, s. 333; Kemal ayrıca Gelibolu'dayken Diyojen gazetesine de imzasız olarak yazılar yazmıştır. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 596.

⁶²⁴ Namık Kemal'in kuduz vakalarından dolayı köpeklerin bir kısmını Lâpseki ve Galataburnu'na gönderme kararı Kayserili Ahmet Paşa'yı rahatsız etmiş ve Namık Kemal görevinden kısa bir süre sonra azledilmiştir. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 599.

⁶²⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 334; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 77.

⁶²⁶ Yazının tamamı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 335-336; İbret gazetesinin 82. sayısından 95. sayısına kadar B.M. kısaltmasını kullanan Kemal, gazetenin 97. Sayısıyla birlikte tekrar kendi ismini aşikâr olarak kullanmaya başlamıştır. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 603-604.

D. Bâb-ı Âlî'nin Basın ve Yayın Hayatına Yönelik Baskı ve Sansürleri

Osmanlı basın tarihinin ilk siyasi mizah dergisi olan *Diyojen*, Teodor Kasap idaresinde 1870 yılında çıkarılmaya başlanmıştır.⁶²⁷ Hükûmete yönelik ciddi eleştirilerin yapılamadığı bir ortamda, kara mizaha başvurularak neşredilen makaleler ve fıkralar, *Diyojen*'in toplum arasında popülaritesini arttırmıştır. Dergi'de yayınlanan yazıların (Ebuzziya Tevfik'in Şinasi'nin ölümü üzerine kaleme aldığı yazı hariç) hemen hepsi imzasızdır. Fakat dergide Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Bey gibi isimlerin siyasi meseleleri mizahi yönden ele aldıkları makalelerinin olduğu bilinmektedir.⁶²⁸ Bu isimler haricinde ayrıca Menapirzade Nuri ve Kayazade Reşad Bey'ler de yazar kadrosunda bulunmuştur.⁶²⁹ Bu sebeple dergi bir ölçüde Yeni Osmanlı ruhunu yansıtmaktadır. Fakat *Diyojen*, “Âlî Paşa Hakkında Vasiyetname” adlı bir yazı yayınlaması nedeniyle 13 Ocak 1873 tarihinde tamamen kapatılmıştır.⁶³⁰

Ebuzziya Tevfik, *Hadika* gazetesinde *Diyojen*'in süresiz kapatılmasına tepki göstermiştir. *Hadika* da hem bu sebeple hem de tersane işçilerinin hükûmete olan arzuhalini satırlarına taşıması ve Kavalalı ailesi aleyhine bir haber paylaşması sebepleriyle bir süre sonra tatil edilmiştir.⁶³¹ Hükümetin kitaplara ve süreli yayınlara yönelik bu baskılarına “*memleketimizde kitaptan başka menolunacak bir şey kalmadı mı?*” diyerek tepki gösteren Kemal, bu uygulamaların Avrupa'da birkaç asır geride

---

⁶²⁷ *Diyojen* dergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ziyad Ebuzziya, “*Diyojen*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 479-480.

⁶²⁸ Namık Kemal'in *Diyojen* yayınlanmış olduğu tespit edilen makaleleri için bkz. Günay, s. 216-399.

⁶²⁹ Ziyad Ebuzziya, “*Diyojen*”, s. 480.

⁶³⁰ Adı geçen yazı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 338-342.

⁶³¹ Ebuzziya Tevfik ile Namık Kemal arasında ilk dargınlık emaresi bu olayda görülmüştür. Zira *Hadika* gazetesi tatil edildiğinde Namık Kemal bu karara tepki olarak hiçbir yazı yayınlamamış, arkadaşına bu anlamda destek olmamıştır. Gelişmeler hakkında ayrıntısı için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 346-347.

bırakıldığını ve ülkede maarifin engellenmesine yönelik bir adımdan başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.⁶³²

E. İbret Gazetesinde Sona Doğru

Hükûmeti sıklıkla eleştiren yazıların yayınlanması sebebiyle hâlihazırda devlet ricali tarafından sevilmeyen⁶³³ İbret gazetesinin 130. sayısında bir yazıda “millet-i matbua” (tabi olan halk) kavramı yerine “millet-i metbua” (tabi olunan halk) tabirinin kullanılması⁶³⁴ Namık Kemal ve arkadaşlarının tüm şimşekleri üzerlerine çekmesine neden olmuştur. Hatta tepki gösterenlerden biri de bir zamanlar Yeni Osmanlıların hamisi ve finansörü olan Mustafa Fazıl Paşa’dır. Köşküne gelen Ebuzziya Tevfik’i yemek masasında İbret gazetesinde yazılanlar sebebiyle azarlamış; Yeni Osmanlıları taşkınlıkla suçlamıştır.⁶³⁵

Esasen bu tepki dahi hükûmetin Namık Kemal ve arkadaşlarının İbret’te yazdıklarından ne kadar rahatsız olduğunu göstermektedir. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra Vatan (yahut Silistre) oyununun tiyatrodan oynatılması ve ardından çıkan

⁶³² Namık Kemal’in bu yazısı için bkz. Namık Kemal, “[Meclis-i Maarif ve Kitap Neşri]”, İbret, S. 99, 23 Zilkade 1289/10 Kanun- Sani 1288, s.1; ayrıca bkz. Aydoğdu/Kara, s. 406-408; Özön, s. 230-232.

⁶³³ Toplumsal ve siyasal olaylara eleştirel bir üslupla yaklaşmaktan çekinmeyen İbret gazetesinde o dönemin devlet dairelerinden biri olan Altıncı Belediye Dairesine dair olumsuz yorumlar ve tenkitler yayınlanmış, Altıncı Belediye Dairesi’nin bu yazılar üzerine dava açacağı bile o dönemde konuşulmuştur. Söz konusu makale için bkz. Namık Kemal, “Altıncı Daire-i Belediye Hakkında”, İbret, S.128, 3 Safer, 1290, s. 1-2.

⁶³⁴ Bu iki kelime arasındaki farklılık Osmanlı alfabesinde kalın “tı” yerine ince “te” kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu makale için bkz. İki İmzalı Bir Varaka (İmzasız), İbret, S. 130, 5 Safer 1290, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog/issue/92492> (27.04.2021); Ebuzziya bu iki terimin ahal-i tabi ve ahal-i metbua olduğunu belirtse de gazetede terim milleti-i metbuadır. Ayrıca aynı yazara göre bu terim sehven böyle yazılmıştır. Ebuzziya Tevfik, s. 354.

⁶³⁵ “Sana söylüyorum Tevfik Bey! Bu yaptığınız rezaletler, yazdığınız şeyler nedir? ‘Padişah’ın Viyana Sergisi’ne gidip gitmeyeceği meçhul imiş’, ne demektir? Burası cumhuriyet mi, yoksa siz aklınızı mı şaşırdınız? Burasını neresi zannediyorsunuz? Kendinize ihtilalci süsü mü vermek istiyorsunuz! Siz bunu serbestlik zannedersiniz, buna serbestlik demezler, en açık tabirle edepsizlik derler! Kiminiz ‘ahali metbua’ yazar kiminiz padişahın unvanlarını kaldırır. Bu taşkınlıklara hükûmet müsamaha gösteremez!” Bkz. Kuntay, Namık Kemal, C. II/Kısım 1, s. 833; Ebuzziya Tevfik, s. 354-364.

olaylar hem İbret'in kapatılmasına hem de Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgün edilmesine neden olacaktır.

F. Vatan -yahut- Silistre Piyesi ve İbret Gazetesinin Kapatılması

İbret gazetesinin böylesine büyük tepkiler doğurduğu bir atmosfer içerisinde Namık Kemal'in *Vatan (yahut Silistre)*⁶³⁶ adlı tiyatro eserinin⁶³⁷ Güllü Agop'un tiyatrosunda oynatılması ve sonrasında izleyenlerin galeyana gelerek “*Kemal Bey Yaşa*” ve “*Allah muradımızı versin*” gibi sözler sarf ederek Namık Kemal lehine tezahürat yapmaları ve kinayeli sözler ile Şehzade Murad'ın padişah olmasına yönelik sarf edilen sloganlar, Osmanlı hükûmetinde büyük bir tepkiye neden olmuştur.⁶³⁸ Yaşanan bu olaylardan kısa bir süre sonra, İbret gazetesi tamamen kapatılmış⁶³⁹ ve Namık Kemal ile birlikte birçok arkadaşı sürgün edilmiştir.

⁶³⁶ Piyes, ilk olarak “Vatan” adıyla neşrolunsa da daha sonra II. Abdülhamid'in istibdat idaresinde bu isim sansürlenerek “Silistre” olarak değiştirilmiştir. Sonraki dönemlerde yapılan yayınlarda ise eserin ismi “Vatan –yahut- Silistre” olarak ifade olunmuştur. Konu hakkında Özön'un açıklamaları için bkz. Bkz. Namık Kemal, *Vatan-Yahut- Silistre*, (Hazırlayan: Mustafa Nihat Özön), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 12-13.

⁶³⁷ Sevdığı adam için erkek kılığına girerek cepheye giden Zekiye'nin hikâyesinin anlatıldığı Vatan Piyesi, Namık Kemal'in en çok bilinen ve günümüzde dahi popüleritesini koruyan bir eseridir. Eserde İslam Bey ve Zekiye'nin birbirlerine duyduğu derin sevgi, Subay Sıtkı Bey'in yaşadıkları ve en sonunda Zekiye'nin kızı olduğunu anlaması üzerine eserde göstermeye çalışılan baba-evlat sevgisi ve tüm bu temalardan ulvi tutulan “Vatan aşkı” işlenmiştir. Eserde “Osmanlılık” teriminin vatan sevgisi üzerinden sürekli olarak yoğun bir şekilde kullanılması gözlerden kaçmamaktadır. Piyes coşkulu bir eda ile kahramanların hep bir ağızdan “*Yaşasın vatan! Yaşasın Osmanlılar!*” şeklinde haykırımlarıyla bitmektedir. Bkz. Namık Kemal, *Vatan-Yahut-Silistre*, s. 96; Vatan-yahut- Silistre hakkında değerlendirmeler için Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 375-377; Findley, s. 129-132.

⁶³⁸ Vatan yahut Silistre piyesinde yaşananların ayrıntısı ve sonraki döneme etkileri için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 608-617.

⁶³⁹ İbret, 6 Nisan 1873 tarihlerinde açıklanan şu ilganame ile tamamen kapatılmıştır:

“(…)İbret gazetesinin tuttuğu yol şahsiyat ile uğraşmak ve devletin nizam ve icraatına, kendi başına olmayacak anlamlar ile tariz ve hükûmetin esas kaidelerine karşı mütalaa yayımlamak ile insanların zihinlerini yanıltmaktan ibaret olduğundan (...) [hükûmetin hoşgörülü yaklaşımına rağmen daha da ileri gidilerek] bu defa 1219 numaralı nüshasında ve Nuri imzasıyla 131 numarasında yazdığı makalede hükûmet-i seniyye usulü ile uyuşmayacak birtakım küstahça tecavüzleri ihtiva eden mütalaaaları koymak (...) 130 numaralı nüshasındaki “İki İmzalı Varaka” başlıklı makalenin sonunda kullanılmaya cüret eylediği tabir hareketin hedefini açıkça tayin etmiş olup böyle bir gazetenin bekasında ise memlekete ait mahzurlar olduğuna binaen bir kararname ile ilan tarihinden itibaren tamamen ilga kılınmıştır.”⁶³⁹ Ebuzziya Tevfik, s. 362; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 606.

Namık Kemal'in bu piyesi, kendisinin sürgün edilmesinden sonra bile, bizzat Sultan Abdülaziz tarafından pek çok kez sahnelenmesine izin verildiği bilinmektedir.⁶⁴⁰ Bu durum esasen İbret'in kapatılmasında ve Kemal'in arkadaşlarıyla birlikte sürgün edilmesinde Vatan piyesinin etkili olmadığını göstermektedir. Zira buradaki asıl mesele, bu piyes sonrasında oyunu izleyenlerin Veliaht Şehzade Murad Efendi'nin Padişah olmasına yönelik temennilerini yüksek sesle aşikâr etmeleridir.⁶⁴¹

Öte taraftan Namık Kemal ile Şehzade Murad Efendi arasında çok eskilere dayanan bir dostluk ilişkisi vardır ve Namık Kemal'in gerek Avrupa hayatından önce gerekse Avrupa'dan döndükten sonra Şehzade Murad ile pek çok kez bir araya geldiği bilinmektedir. Kemal en başından beri Şehzade Murad Efendi'nin tahta geçmesini istemektedir. Çünkü Şehzade Murad'ın tahta çıkması, Yeni Osmanlıların arzu ettikleri meşruiyet rejiminin kapısını aralayacaktır.⁶⁴² Velhasıl Namık Kemal'in ve diğer arkadaşlarının Şehzade Murad hesabına çalışması ve onu desteklemeleri, dönemin siyasi iktidarı tarafından tekrar sürgün edilmelerine neden olmuştur.

G. Yeni Osmanlıların Sürgün Edilmesi (1873)

Gazetenin ilgasından üç gün sonra ise Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Menapirzade Nuri Bey, İsmail Hakkı Efendi⁶⁴³ ve Ahmet Midhat Efendi tutuklanmıştır.⁶⁴⁴ Birkaç günlük tutukluluktan sonra Namık Kemal'in Lefkoşa'ya,⁶⁴⁵

⁶⁴⁰ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 613-615.

⁶⁴¹ Akün, "Namık Kemal", s. 368.

⁶⁴² Namık Kemal'in Kurbağalıdere köşkünde Şehzade Murad Efendi ile pek çok kez hasbihâl ettiği ve hatta Şehzade Abdülhamid Efendi ile de görüştüğü bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 95-100; Ebuzziya Tevfik, s. 382-384.

⁶⁴³ Bereketzade İsmail Hakkı Efendi o dönemde medrese öğrencisi bir gençtir ve İbret gazetesinde yazılar yazmaktadır. Kendisi daha sonra 1908 meşruiyetinde mahkeme-i temyiz reislerinden olmuştur. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 618.

⁶⁴⁴ Tutuklanma hikâyeleri için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s.617-619; görünürde Ahmet Midhat Efendi'nin Namık Kemal ve gazetesiyle herhangi bir bağlantısı yoktur; Kuntay, Midhat Efendi'nin yalnızca farklı konulara ilgisi olan çok okuyan ve yazan bir insan olduğunu belirtmektedir. Fakat daha önce de bahsedildiği gibi Darwin'in evrim teorisini yazdıktan sonra bir süre için yazarlıktan men edilmiştir. Sürgün edilmesinde bu yazılarının etkisinin olması mümkündür. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 618-619.

⁶⁴⁵ Namık Kemal gemi yolculuğunda Kıbrıs'a yaklaştığı vakit Lefkoşa'ya değil de **Magosa'ya** sürgün edildiğini öğrenmiştir. Magosa'ya sürgün edildiğini arkadaşlarından belli bir süre gizlemiş; Kıbrıs'a vasil olduğu vakit, gemide bulunan arkadaşı Nuri'ye bir mektup bırakarak

Tevfik'in ve Ahmet Midhat Efendi'nin Rodos'a, Nuri Bey ve İsmail Hakkı'nın Akka'ya sürgün edildiklerine dair karar kendilerine bildirilerek apar topar iskeleye götürülmüşler, orada bir gemiye bindirilerek sürgün edildikleri yerlere nakledilmişlerdir.⁶⁴⁶

Bu deniz yolculuğunun ardından Kemal Magosa'ya,⁶⁴⁷ Ebuzziya Tevfik ve Ahmet Midhat Efendi Rodos adasına, Nuri Bey ve İsmail Hakkı ise Filistin'in Akdeniz kıyısındaki Akka şehrine vasıl olmuşlardır. Bu sürgünlük hali tam 38 ay (3 yıl 2 ay) sürecektir.⁶⁴⁸ Onlar ancak Sultan V. Murad'ın tahta geçmesinden sonra bir ferman ile affedilecek ve İstanbul'a (19 Haziran 1876) dönebileceklerdir. Bir sonraki bölümde Kemal ve arkadaşlarının yukarıda adı geçen yerlerde sürgün oldukları sırada, Osmanlı başkentinde yaşanan siyasi gelişmelere değinilecek ve ardından ilk anayasa tecrübemiz olan Kanun-i Esasi'nin hazırlık süreci bağlamında Yeni Osmanlıların hareketinin son evresi ele alınacaktır.

Magosa'da kalebentlik yapmaya mahkûm edilmiş olduğunu işi mizaha vurarak açıklamıştır: “Birader, iş fena ben Magosa'ya gidiyorum. Siz de elbette Akka'da filan kalmazsınız, Fizan'ı filan teşrif buyurursunuz. Sakın mektubumu okuyup da benim için telaş eyleme. Magosa'ya gidiyorum ama Kehtane'ye (Kâğıthane'ye) gider gibi gidiyorum. Magosa'da nar olur. Akka'da yoksa yaz göndereyim. Baki gözlerinden öperim. Kardeşin Kemal.” Tansel, s. 230-233; Namık Kemal'in sürgün fermanı için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 630.

⁶⁴⁶ Tutuklamalar ve sürgün yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 364-400.

⁶⁴⁷ Namık Kemal, Magosa sürgünlüğü sırasında edebiyat tarihimiz açısından oldukça önemli edebi eserler yazmıştır. Sürgün bir hayat yaşaması nedeniyle aktif gazeteciliğini sürdüremeyen ve ülke gündemini de yakından takip edemeyen Namık Kemal günlerini edebi çalışmalarına ayırmıştır. Edebiyatımızda ilk roman olan *İntibah*'ı burada yazmış ve iki piyesi hariç tüm tiyatro eserlerini de bu dönemde tamamlamıştır. İstanbul'dayken taslağını hazırladığı *Gülrihal* adlı tiyatrosunu bitirmiş; bu eseri *Zavallı Çocuk*, *Kara Bela* adlı tiyatroları takip etmiştir. *Celaeddin Harzemşah*'ı burada yazmaya başlayan Kemal ayrıca *Kaniye*, *Silistre Muhasarası*, *Nevruz Bey'in Tercüme-i Hâli*, *Mes Prisons Muâhezesi*, *Bahâr-ı Dâniş tercümesi*, *İrfan Paşa'ya Mektup ve Rüyâ* adlı eserleri de burada yazmıştır. Ayrıca Namık Kemal, modern anlamda ilk edebi tenkit örneklerinden *Tahrîb-i Harâbât* ve *Tâkîb-i Harâbât* adlı eserleri (Ziya Paşa'nın Harabat'ına karşı) kaleme alarak, edebiyat tarihimizde önemli bir yer edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, *Namık Kemal*, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 2006, s. 369; ayrıca bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 716-744.

⁶⁴⁸ Akün, “Namık Kemal”, s. 369.

VI.YENİ OSMANLILAR HAREKETİ’NİN ÜÇÜNCÜ EVRESİ: KANUN-I ESASİ SÜRECİ (1876-1877)

A. Birinci Meşrutiyete Doğru: Abdülaziz Devrinin Son Yılları

1. İç ve Dış Politikada Yaşanan Önemli Gelişmeler

1856’da Kırım Savaşında Rusya’ya karşı Avrupa devletleri arasında oluşan birlik; Almanya’nın 1866’da Avusturya- Macaristan İmparatorluğu’nu, 1870’te ise Fransa’yı yenmesiyle birlikte bozulmuştur. Almanya’nın başında bulunan Otto Von Bismarck (1815 – 1898), Fransa’ya karşı müttefik kazanabilmek için Rusya ve Avusturya Macaristan ile anlaşarak Üç İmparatorlar Ligi’nin kurulmasına öncülük etmiştir.⁶⁴⁹ Stanford Shaw’a göre Bismarck’ın bu birliği kurmasındaki asıl sebeplerden biri Rusya’nın hareketlerini dizginlemek istemesidir.⁶⁵⁰ Fransa ise bu birliğe karşı, etnik unsurlar üzerinde self determinasyon sistemini ve ulus-devlet anlayışını teşvik etmiştir. Bu hareket, ulusların bağımsızlık arzularını uyandırmış ve olaya yeni bir boyut kazandırmıştır. Fransa bu politikayı bu üç imparatorlukta (Almanya, Avusturya- Macaristan ve Rusya) ve ayrıca Osmanlı Devleti’nde uygulamaya geçirmiştir.⁶⁵¹

Öte yandan Rusya, 19. yüzyılın başlarından itibaren -Fransız İhtilali ile yükselen milliyetçilik akımından faydalanarak- tüm Slav kökenli etnik grupların Rusya liderliğinde bir araya gelmesi anlamına gelen Panslavizm politikasını, resmi politika haline getirmiş ve Bolşevik İhtilali’ne kadar etkili bir şekilde uygulamıştır.⁶⁵² Özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra rotasını Balkanlara çeviren Rusya, Bulgar ticaret

---

⁶⁴⁹ İlk Üç imparatorlar Ligi birbirlerine karşı ezeli rakip olan Avusturya ve Rusya’nın Balkanlar üzerindeki çıkarlarının uyuşmaması sebebiyle 1876 yılında son bulmuştur. Bismarck’ın dış politikada ittifak kurma girişimleri ve I. Üç İmparatorlar Ligi için bkz. Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 237-243.

⁶⁵⁰ Shaw/Shaw, s. 187.

⁶⁵¹ Shaw/Shaw, s.187.

⁶⁵² Panslavizm terimi ilk kez 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel tarafından kullanılmıştır. Panslavizm akımının hem kültürel bağları güçlendirme hem de siyasi birlik sağlama olarak iki veçhesi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 15, 2004, s. 73-74; Rus ve Balkan Panslavizminin tarihi ve fıkırsel altyapısı için bkz. Mahir Aslan, “Rus Kaynakların Işığında Slavseverlik ve Politik İz Düşümü Panslavizm”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.2, 2018, s. 65-79

kolonisini örgütleyerek Balkanlarda büyük bir “Slavcılık” propagandasına başlamıştır.⁶⁵³ Bu durum, Osmanlı topraklarından olan Balkanlarda büyük krizler meydana getirmiştir. Bir yandan Bulgar ve Sırp halkları üzerinde büyük bir Panslavizm propagandası yapılırken diğer yandan Bosna-Hersek’teki⁶⁵⁴ ve Karadağ’daki Hristiyan Slavlar peş peşe ayaklandırılmıştır.⁶⁵⁵ Özellikle 1876 yılında başlayan Bulgar isyanı sırasında yüzlerce Müslüman köylü, Bulgar isyancılar tarafından katledilmiştir. Osmanlı hükûmetinin bölgeye çok geç bir zamanda ve yetersiz sayıda asker sevkıyatı yapması, bölgede yaşayan Müslümanları ve Bulgarları karşı karşıya getirmiş ve iki taraf arasında şiddetli misillemeler yaşanmıştır. Daha sonra sevk edilen askerin başında bulunan ferikler (bilhassa Ferik Fazlı Paşa), karışıklıkları önlemek için son derece sert tedbirlere başvurmuşlar ve yargılama dahi yapmaksızın isyanlarla alakası bulunmayan pek çok Bulgar’ı da cezalandırmışlardır.⁶⁵⁶ Tüm bunlara memurların yaptıkları yolsuzluklar ve yargısız infazlar eklenince, olay çığırından çıkmış ve dış dünyaya “*bire bin katılarak*” lanse edilmiştir. Elbette bunda Rusya’nın önemli bir payı bulunmaktadır.⁶⁵⁷

O güne kadar Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü -Rusya’ya karşı- savunan İngiltere ve Fransa’da kamuoyu artık Osmanlı aleyhine dönmüş ve Avrupa basını, olayları “mazlum Hristiyanlara” yönelik bir “Türk vahşeti” olarak yansıtmıştır.⁶⁵⁸ Tüm bu gelişmeler Balkanlarda yaşanan isyanları bastırmak hususunda başarısız olan ve

---

⁶⁵³ Balkanlardaki ilk panslavist örgütlenmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, s. 77-78.

⁶⁵⁴ Hersek’te 1875 yılında başlayan ayaklanma panslavist örgütler tarafından Balkanlardaki bağımsızlık ateşini yakan bir olay olarak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Aydın, “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizm’in Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, C. 69, S. 256, 2005, s. 920-922; Hersek isyanıyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Musa Gümüş ve Rabia Yüksel, “Osmanlı Devleti’nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği”, *İçtimaiyat*, C. 4, S. 1, 2020, s. 35-39.

⁶⁵⁵ Balkanlardaki siyasi durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw/Shaw, s. 188-204.

⁶⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, Berekat Yayınları, İstanbul 1983, s. 133-134.

⁶⁵⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 135-137.

⁶⁵⁸ Nitekim İngiltere’de 20 yıldır Türk yanlısı bir politika sürdüren Başbakan Disraeli’nin yerine koyu bir Türk düşmanı olan Gladstone başbakan seçilmiştir. Bu gelişme İngiliz basınının yaptığı Türk aleyhtarı propagandanın ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Shaw/Shaw, s. 205.

İgnatiyef'in güdümünden kurtulamayan Mahmut Nedim Paşa Hükûmeti'ne yönelik muhalefeti çok ciddi boyutlara taşımıştır.

Bunların üstüne 6 Mayıs 1876'da Selanik'te yaşanan olayların⁶⁵⁹ eklenmesi uluslararası bir krizin doğmasına sebep olmuştur. Hakkında pek çok şaibe bulunan ve iki Avrupalı konsolosun öldürülmesiyle sonuçlanan Selanik olayı,⁶⁶⁰ dışarıya Müslüman-Hristiyan çatışması olarak lanse edilmiş ve *Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslimlerin güvende olmadıkları* yönünde propaganda yapılmıştır. Bu propagandalar Üç İmparatorlar Ligi'nin, Berlin Memorandumu'nu Osmanlı hükûmetine zorla kabul ettirmesine yol açacaktır.⁶⁶¹

2. Mahmut Nedim Paşa Hükûmetine Yönelik Tepkiler ve Talebe-i Ulûm (Softa) Ayaklanması

Yaşanan tüm bu olayların yanında Mahmut Nedim Paşa'nın İgnatiyef'in direktiflerine uyararak Ramazan Kararnamesi'ni⁶⁶² ilan etmesiyle birlikte ülkede

⁶⁵⁹ Bu olaylar silsilesi, kendi özgür iradesiyle İslam dinine girmek isteyen Hristiyan bir Bulgar kızının, tren garında -kendisine refakat eden Osmanlı güvenlik güçlerine rağmen- Amerikan konsolosları ile Bulgar ve Rumlardan oluşan bir grup tarafından türlü hakaretlerle zorla kaçırılması ve alıkonulması ile başlamıştır. Bu olaya tanık olan Müslüman ahali, bir sonraki gün öfkeyle hükûmet konağına kadar yürümüşler, Amerikan konsolosu Rum asıllı Lazarro ve onun adamları tarafından gerçekleştirilen bu hadiseyi protesto ederek zorla alıkonulan genç kızın serbest bırakılmasını ve valilik tarafından güvene alınmasını talep etmişlerdir. Daha sonra kalabalık vali konağının yakınında bulunan camiye giderek taleplerini tekrarlamışlardır. Burada yaşanan arbede sonucu o sırada camiye gelen Fransız konsolos Jules Moulin ve Alman Konsolos Eric Abbott linç edilerek öldürülmüştür. Muzaffer Tepekaya, "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", *Belleten*, C.77, S. 280, s. 1034-1040; Selanik olayı hakkında özet bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 98-99.

⁶⁶⁰ Olayda pek husus şüphe uyandırmaktadır. Öldürülen iki konsolosun olayların en kızıştığı anda camide olması akla yatkın değildir. Öte yandan Selanik valisi Mehmet Refet Paşa, konsolosların camiye geldiğini haber aldığı anda Osmanlık birliklerine konsolosları koruma emrini vermesine rağmen bu emir yerine getirilmemiştir. Tepekaya, s. 1057.

⁶⁶¹ Berlin Memorandumu'nda şunlar talepler yer almaktadır: "*Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı devletlerin vatandaşları ile Hristiyan tebaanın emniyetlerinin tehlikede olduğu, Selanik hadisesiyle anlaşılmıştır. Bu gibi hadiselerin tekrarına engel olunmak için büyük devletlerin tehlike hali olan bölgelere deniz kuvvetleri göndermeleri ve orada asayişin sağlayacak tedbirler almaları mümkündür. Bosna-Hersek isyanının bir an önce durdurulması için de asilerle iki aylık bir mütareke yapılmalı ve derhal ıslahata girilmelidir.*" Tepekaya, s. 1054; Berlin Memorandumu İngilizlerin 1876'da duruma müdahale etmesiyle etkisiz kalmıştır. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, C. I, s. 91; ayrıca bkz. Shaw/Shaw, s. 201-202; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 99-101; Engelhardt, s. 357-363.

⁶⁶² Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde alınan dış borçtan sonra israf ve sefahatin artması, isyanlar sonucunda zararların ortaya çıkması gibi nedenlerle sürekli dış borç alımı yapılmış ve borçlar

yaşanan mali krizin hat safhaya ulaşması, Osmanlı kamuoyunda büyük bir infiale yol açmıştır. Diğer taraftan Nedim Paşa'nın İstanbul'a Rus birlikleri getirteceği şayiasının yayılması gerilimi hızla arttırmış ve 8 Mayıs 1876 tarihinde medrese öğrencilerinden oluşan kalabalıklar İstanbul'un önemli meydanlarında gösteriler yapmışlardır.⁶⁶³ Bu gösterilerin arkasında Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi devlet adamlarının olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁶⁴ Ayrıca Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa'nın ve Agâh Efendi'nin kılık değiştirerek öğrencilerin arasına karıştıkları ve olayı organize edenlerin arasında oldukları hususu, birçok kaynakta ileri sürülen önemli bir ayrıntıdır.⁶⁶⁵

Medrese öğrencileri yaptıkları gösterilerde ülkeyi hem ekonomik hem de politik olarak yıkıma sürükleyen Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlıktan azlini istemişler ve Rus sefir İgnatiyef'in Payitaht'tan uzaklaştırılmasını; Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa gibi bazı devlet adamlarının önemli görevlere tayin edilmesini istemişlerdir.⁶⁶⁶

---

zamanla 200 milyon altına ulaşmıştır. Borçların yeni borçların alınmasıyla kapatılması yöntemi ise çok geçmeden devlet maliyesinin iflas bayrağını açmasıyla neticelenmiştir. 1875 yılında Mahmut Nedim Paşa General İgnatiyef'in direktifiyle dış borçların faiz oranlarını %50 oranında tek taraflı olarak tenzil ettirmiş, bu ise ellerinde tahvil bulunan insanları olumsuz yönde etkilemiş ve karar, İngiltere ve Fransa tarafından protesto edilmiştir. Ekrem Buğra Ekinci , s. 519; Halil İbrahim Çelik, "Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi)", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, s.45; Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C.VI, S. 21-22, 1942, s. 47-48.

⁶⁶³ Shaw/Shaw, s. 206; Abdülhasır Yiner, "Sultan Abdülaziz'e Darbe ve Meçhul Ölüm", *Turkish Studies*, S. 12, C. 16, s. 536-537; Selda Güner Özden, "I. Meşrutiyet'e Giden Yol: 1876 Senesine Yeniden Bakmak", *Tarihin Peşinde*, S. 23, 2020, s. 335-336; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 102; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 48.

⁶⁶⁴ Olayın akışına bakıldığında bazı Yeni Osmanlıların talebenin arasına karışıp propaganda yapmaları, talebenin Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa gibi şahısları yeni hükûmette görmek istediklerini bildirmeleri ve sonuç olarak buna muvaffak olmaları gibi gelişmeler, bu iddiaların asılsız olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Bu gelişmelere tanıklık eden Mahmut Celaleddin Paşa'nın olay hakkındaki yaklaşımı için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, C. I, s. 92-93.

⁶⁶⁵ Hande Gündüz, "30 Mayıs 1876 Darbesi ve İngiltere", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, s. 123; Halil İbrahim Çelik, s. 54; Ziya Paşa ve Agâh Efendinin 30 Mayıs darbesinde işin içinde oldukları görgü tanıklarının ifadeleriyle sabittir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, TTK, 1943, C. 7, S. 28, s. 356; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 106.

⁶⁶⁶ Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", s. 354-355.

Sultan Abdülaziz ayaklanmayı zor kullanarak bastırmayı değil, arabulucular göndererek onlarla uzlaşma yolunu seçmiş ve sonunda Mahmut Nedim Paşa ile Şeyhülislam Hasan Efendi'yi azletmiştir.⁶⁶⁷ 12 Mayıs'ta ilan edilen azil kararı ile birlikte Mütercim Rüştü Paşa sadrazam olurken Midhat Paşa devlet nazırı, Hayrullah Efendi şeyhülislam, Hüseyin Avni Paşa ise serasker olmuştur.⁶⁶⁸

B. 30 Mayıs 1876 Darbesi: Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ve V. Murad'ın Tahta Geçmesi

1. 30 Mayıs 1876 Darbesine Genel Bir Bakış

Sultan Abdülaziz atamak zorunda kaldığı kabineden elbette memnun değildi ve onun, eline geçecek bir fırsatta bu kabineyi oluşturan kişileri görevlerinden azledeceği düşünülüyordu.⁶⁶⁹ Buna karşılık kısa bir müddet sonra yeni hükûmet tarafından Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁷⁰ Darbenin baş aktörleri Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Mütercim Mehmet Rüştü Paşa ile birlikte Askeri Mektepler Nazırı Süleyman Hüsnü Paşa'dır.⁶⁷¹ 30 Mayıs 1876 darbesi, devlet adamları ile askeriye'nin işbirliği içerisinde gerçekleştirdikleri bir harekettir.⁶⁷² Bu darbe, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından bu yana ordunun, mevcut iktidara yönelik kalkıştığı *ilk darbe* olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca açıkça görülmektedir ki darbenin aktörleri

---

⁶⁶⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 103.

⁶⁶⁸ Daha sonra Abdülaziz'i tahttan indirecek olan darbenin aktörleri olan bu dört kişinin oluşturduğu hükûmete "Erkân-ı Erbaa" ve "Erkân-ı Hal" gibi isimler verilmiştir. Halil İbrahim Çelik, s. 55; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 103-105.

⁶⁶⁹ Halil İbrahim Çelik, s. 55.

⁶⁷⁰ Süleyman Hüsnü Paşa'nın olayların hemen sonrasında kaleme aldığı *Bir Darbenin Serencamı*(*Hiss-i İnkılab*) *Yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi* adlı eseri yaşanan olayları detaylı bir şekilde anlatması bakımından mühimdir.

⁶⁷¹ Darbenin asıl faillerinin yanında darbeye rol oynayan diğer kişiler arasında Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Kayserili Ahmet Paşa, Redif Paşa gibi isimler bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, *Bir Darbenin Serencamı*(*Hiss-i İnkılab*) *Yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi*, Karbon Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2020, s. 34.

⁶⁷² Bu durum Süleyman Paşa'nın eserinden gayet net anlaşılmaktadır. Hatta yazılana göre Sultan Aziz'in hal edilip V. Murad resmen cülusuna kadar Mütercim Rüştü Paşa ve Meclis-i Has azalarından olan devlet erkânı bu işten habersiz görüneceklerdi. Bkz. Süleyman Hüsnü Paşa, s. 47.

arasında meşrutiyet yanlıları ve bazı Yeni Osmanlılar da bulunmaktadır.⁶⁷³ Zira darbe hazırlıklarından Şehzade Murad Efendi'nin haberdar edildiği ve aradaki irtibatı şehzadenin özel doktoru Kapolyon (Capoléone) ile Ziya Paşa'nın sağladığı kaydedilmektedir.⁶⁷⁴ 30 Mayıs'ta sabaha doğru Süleyman Hüsnü Paşa komutasındaki birlikler tarafından gerçekleştirilen 1876 darbesiyle⁶⁷⁵ 32. Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz tahttan indirilerek⁶⁷⁶ yerine Yeni Osmanlılarla çok sıkı ilişkileri olan V. Murad⁶⁷⁷ tahta geçirilmiştir.

2. 30 Mayıs 1876 Darbesinde İngiltere'nin Rolü ve Olayların Dış Basına Yansıması

30 Mayıs darbesi bahsini sonlandırmadan evvel konuyla alakalı başka bir önemli meseleye değinmek yerinde olacaktır. Son yıllarda yapılan akademik çalışmalarda İngiltere'nin darbeden başından beri haberdar olduğu ve hatta darbenin asıl tertipleycisi olduğu gibi iddialar üzerinde durulmaktadır.⁶⁷⁸ Abdülaziz, iktidarının son

⁶⁷³ Softa ayaklanması ve darbede Ziya Paşa'nın ve Ağâh Efendi'nin faal olarak rol oynadıkları görülmektedir, diğer Yeni Osmanlılar sürgünde ya da yurt dışında oldukları için darbe ile bağlantıları hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle tüm Yeni Osmanlıların darbenin aktörleri olduğuna dair yaklaşım doğru değildir. Bu anlayışta yazılan ifadeler için bkz. Gündüz, s. 119.

⁶⁷⁴ Güner Özden, s. 337.

⁶⁷⁵ Kararlaştırılan plana göre hareket eden Süleyman Paşa, darbe günü önce Şehzade Murad'ın ikamet ettiği saraya giderek Şehzade'yi seraskerliğe götürmek istemiştir. Fakat ilginç şekilde Şehzade Murad'ı aşırı bir şüphe hali almış ve Süleyman Paşa'nın isteğini kabul etmede tereddütlü davranmıştır. Şehzade Murad'ın aşırı şüpheli tavrı Süleyman Hüsnü Paşa'yı şaşırtmıştır. Paşa'ya göre Şehzade Murad'ın darbeden başından beri haberi olmasına rağmen sanki haberi yokmuş hatta zorla götürülüyormuş gibi davranmasının altında yatan sebep, aslında darbenin başarısız olma ihtimaline karşı aldığı bir tedbirdir. Süleyman Hüsnü Paşa, s. 67; İrtem, s. 9; ayrıca bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 113-116.

⁶⁷⁶ Sultan Abdülaziz, Fetva Emini Kara Halil Efendi'nin hazırladığı ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin imzaladığı hal' fetvası ile resmi olarak tahttan indirilmiştir. Hal fetvasında tahttan indiriliş sebepleri *Abdülaziz'in "şuur-u muhtel[bozuk]" olması, devlet işlerinden anlamaması, devlet malını kendi nefsi için sarf etmesi, vatani ve milleti tahrip eden bir şahıs olması* olarak gösterilmiştir⁶⁷⁶. Fakat Karal'ın da ifade etmiş olduğu gibi bu hususların hal' sebebi olarak gösterilmesi, vükelanın kendi yaptıklarını aklama çabasından ileri gelmektedir⁶⁷⁶. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 111-112.

⁶⁷⁷ V. Murad'ın hayat hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Murad V", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 183-185.

⁶⁷⁸ Bu çalışmalara güncel örnek olarak Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin *Darbeler Tarihi- I Özel Sayısı*nda yayınlanan makaleler gösterilebilir. İlgili makaleler için bkz. Caner Arabacı, "Darbelerle Yüzleşmek", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016*, s. 4-7;

yıllarında iktidarını Bâb-ı Âli karşısında güçlendirmeye çalışmış; Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rus yanlısı siyasetine destek vermiştir. Bu durum İngiltere tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu nedenle İngiltere'nin, İstanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot aracılığıyla, Midhat Paşa'yı ve diğerlerini destekleyerek darbeye önayak olduğu birçok çalışmada vurgulanan bir husustur.⁶⁷⁹

Abdülaziz'in tahtan indirilmesi, yerli ve yabancı basını oldukça meşgul etmiştir. Nitekim birçok Avrupa gazetesinde Abdülaziz'in hal edilmesi ve V. Murad'ın cülus törenlerini tasvir eden birçok haber bulunmaktadır. Bu haberler içinde en çarpıcı olan yazı, 13 Haziran 1876 tarihli *The Times* gazetesinde yayınlanmıştır. Bu yazıya göre Kraliçe Viktorya darbenin yapılacağı zaman Abdülaziz'in hayatını garanti altına almak istemiş, bu sebeple İstanbul büyükelçisi Sir Henry Elliot'a bu minvalde bir mektup göndermiştir.⁶⁸⁰ Daha sonra yaşanan olaylar sonrasında Kraliçe'nin İstanbul elçisi Elliot'un aklına uyararak “darbe planına ortak olduğu için” çok pişman olduğuna, hatta bu nedenle ağladığına yer verilmiştir.⁶⁸¹

Ayrıca Abdülaziz'in, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa hükûmeti aracılığı ile Batı'dan uzaklaşıp Rusya'ya yakınlaşması nedeniyle, İngiltere'nin malum darbeden bir sene önce Hüseyin Avni Paşa'ya Şehzade Murad'ın tahta çıkmasından hoşnut olacaklarını⁶⁸² bildirdiği ileri sürülmektedir.⁶⁸³ Gerçekten de Kuntay'ın deyimiyle Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve V. Murad'ın cülusunda *gizli bir İngiltere*

Yunus Güler, “Midhat Paşa ve Darbe”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, s. 84; Hande Gündüz, “Darbeler Karşısında Çerkez Hasan ve Ömer Halisdemir”, s. 100 vd.; Gündüz, “1876 Darbesi ve İngiltere”, s. 124-131; Halil İbrahim Çelik, s. 47.

⁶⁷⁹ Aynur Çömlekçi, “V. Murad'ın Tahta Çıkışının ve Saltanatının Yabancı Basına Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 63, Nisan 2019, s. 311; Caner Arabacı, s. 4-7; Yunus Güler, s. 84; Gündüz, “Darbeler Karşısında Çerkez Hasan ve Ömer Halisdemir”, s. 100 vd.; Gündüz, “1876 Darbesi ve İngiltere”, s. 124-131; Halil İbrahim Çelik, s. 47.

⁶⁸⁰ Çömlekçi, s. 308-309.

⁶⁸¹ *The Times*, 13 June 1876'dan aktaran Çömlekçi, s. 309.

⁶⁸² Kuntay'a göre bu konuşma malum darbeden üç ay evvel vaki olmuştur. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II / Kısım 1, s. 1984.

⁶⁸³ Caner Arabacı, s. 4.

vardır.⁶⁸⁴ Midhat Paşa'nın İngiltere ile olan münasebeti, yakın tarihte kendi ailesi (oğlu Ali Haydar Bey) tarafından dahi kabul edilmiş olduğu gerçeği de aynı derece önemlidir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla tüm bu argümanlardan İngiltere'nin darbeyi başından beri desteklediği tespiti çıkarılabilir.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi Avrupa devletlerinin ekseriyeti tarafından olumlu karşılanırsa da, Rusya tarafından bir felaket olarak algılanmıştır.⁶⁸⁶ General İgnatiyef'in V. Murad tahta çıktıktan sonra görünürde İstanbul'u terk etme çalışmalarına başlaması ve muhatap alınacak bir Osmanlı hükûmetinin artık olmayışını ifade etmesi, Rusya'nın darbe kadrosuna karşı tavrını net şekilde göstermektedir.⁶⁸⁷ Tüm bu olanlara panoramik bir perspektifte bakıldığında Osmanlı siyasetinde yaşanan tüm bu karışıklıkların İngiltere ile Rusya arasındaki bölgesel nüfuz savaşıyla doğrudan alakalı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁶⁸⁸

3. Darbe Kadrosundaki Paşaların Arasında Çıkan Anlaşmazlıklar: Meşrutiyet Tartışmaları

Çalışmamızın önceki bölümlerinde bahsedildiği gibi 30 Mayıs darbesi sivil bürokrasiyle ordunun işbirliği içerisinde gerçekleştirdikleri bir darbedir. Esasen darbe kadrosunun belirli fraksiyonlara ayrıldığını söylemek gerekir. Darbenin baş aktörü ve eyleme geçiren kişi olan Hüseyin Avni Paşa, öteden beri Sultan Abdülaziz'e şahsi bir husumet beslemekteydi ve darbeyi sırf bunun intikamını almak ve önemli mevkileri işgal etmek için planlamıştı.⁶⁸⁹ Mahmud Celaleddin Paşa'nın da ifadelerine göre

⁶⁸⁴ Namık Kemal'in İstanbul'a dönmesinden çok kısa bir zaman sonra İngiltere büyükelçisi Elliot ile konuşmak istemesi de tesadüf değildir. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 1, s. 1080.

⁶⁸⁵ Halil İbrahim Çelik, s. 49; aynı yönde bkz. İrtem, s. 85-87.

⁶⁸⁶ Öyle ki hadise hakkında bilgi alan Rusya Dış İşleri Bakanı Gorçakov telaşla Rus imparatoru II. Alexander'a hadiseyi bildirdiğinde imparator şaşkınlığından elindeki çay fincanını düşürmüştü ve kendisini yakınları teselli etmeye çalışmıştır. Çömlekçi, s. 312-313.

⁶⁸⁷ General İgnatiyef'in ifadesi şöyledir: “Benim Rusya'ya avdetim artık İstanbul'da bir iş kalmadığındandır. Devlet-i Aliyye hükûmeti şimdi bir başıbozuk hükûmetidir. Padişahları delidir. Böyle bir padişah nezdinde elçilik edilemez” Bkz. İrtem, s. 80.

⁶⁸⁸ Aynı yönde bkz. Çömlekçi, s. 312.

⁶⁸⁹ Karal'ın ifadelerine göre Hüseyin Avni Paşa Abdülaziz'in hal'ini hatta suikastını çok önceden beri planlamaktaydı. Hatta Şirvanlızade Rüştü Paşa'nın sadrazamlığında konuyu Şirvanlızade'ye ve Mısırlı Prens Halim Paşa'ya açsa da herhangi bir destek bulamadığı için o dönemde bu yönde bir harekette bulunamamıştır. Şartların elvermesiyle istediği atmosfere kavuşan Hüseyin Avni

Hüseyin Avni Paşa bu yolda Midhat Paşa'yı ve onun tarafında olan Yeni Osmanlıları bu yolda kullanmış ve kendi emellerine alet etmiştir.⁶⁹⁰

Mütercim Rüştü Paşa ise zaten uzun yıllar Bâb-ı Âli'de önemli kademelerde bulunmuş tecrübeli bir devlet adamıydı. Dolayısıyla 1876 darbesini planlayan ve eyleme geçiren kadronun homojen olarak tek bir siyasi maksadı takip etmediğini belirtmek gerekir.⁶⁹¹ Hüseyin Avni Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa gibi devlet erkânının kahir ekseriyetinin darbedeki niyetleri, daha çok kendi şahsi intikam ve çıkarları iken; Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa⁶⁹² gibi sayılı siyasetçi ve askerin, anayasal-meşruti yönetimi egemen kılma gibi bir idealin peşinde oldukları görülmektedir.⁶⁹³ Bu nedenle V. Murad'ın saltanatının ilk günlerinde dahi, Midhat Paşa ve diğerleri arasında görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Midhat Paşa V. Murad'ın tahta çıkmasını müteakip meşrutiyet ve nazırların sorumluluğu üzerine hazırlamış olduğu bir nutk-u hümayun taslağını, Sadrazam Mütercim Mehmet Rüştü Paşa'ya, Süleyman Hüsnü Paşa'ya ve bazı üst düzey devlet adamlarına göndermiş ve Meclis-i Umumi'de müzakereye açmıştır.⁶⁹⁴ Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Fetva Emmini Kara Halil Efendi gibi bazı devlet ricali, anayasa metnine gerek olmadığını; mali durumun düzeltilmesi ve mevcut idari sistemin korunması ile devletin içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtulacağını savunmaktaydı.⁶⁹⁵ Mütercim Rüştü Paşa'ya göre;

Paşa, şahsi olarak intikam almak istediği Abdülaziz'i devirmek için elindeki tüm imkânları kullanmıştır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 105-107; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, C. I, s. 101-103.

⁶⁹⁰Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 111.

⁶⁹¹ Devlet adamları arasındaki zihniyet farklılıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 353-355.

⁶⁹² Kuntay, Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın meşrutiyet yanlısı olmalarına rağmen mizaç olarak birbirleri ile anlaşamadıklarını belirtmektedir. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II / Kısım 1, s. 1047-1048.

⁶⁹³ Hüseyin Avni Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa darbenin yapılacağı zaman meşrutiyetçileri yanlarına çekebilmek için meşrutiyet yanlısı bir izlenim vermişlerdir. Fakat sonrasında yaşananlar bu izlenimin samimi olmadığını göstermektedir. Aynı yönde bkz. Okandan, s. 128.

⁶⁹⁴ Müzakere hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İrtem, s. 50-55; Süleyman Hüsnü Paşa, s. 77-78.

⁶⁹⁵ İrtem, s. 51-52.

*“Meşrutiyeti idareye ehli vatanda kabiliyet yoktur! Ahaliye hürriyet vermekte mazarrat çoktur! Biz millet meclisi yapmayacağız. Padişah hattındaki evamirden murad bu değildir. Bize lazım olan ancak maliye umurunda sefahati mene ve menfaat celbine muktedir bir heyet teşkilidir. Biz ahaliye öyle bazı müsadat gösterelim ki onlar devletten hukukumuzun istihsal ettik zannetsinler; lakin nefsülemirde bir şey vermiş olmayalım.”*⁶⁹⁶

Mütercim Rüştü Paşa’nın bu sözlerine karşı Süleyman Paşa itiraz ederek ayağa kalmış ve şunları söylemiştir:

*“Paşa hazretleri! Saltanatta tebeddül, istibdadı vikaye için olmadı. Çünkü meram bu imiş, kanun-i esasi yapılmayacak imiş, eski halin ne fenalığı vardı? Biz niçin bu işe alet olduk? Herkes istikbali temin için bu fedakârlığı deruhte etti. Bu işi yapanların ne mahlu hakana şahsi bir garazları, ne de şimdikine bir nispet-i mahsusaları var idi! (...)”*⁶⁹⁷

Bu sözler karşısında Midhat Paşa, destekçi bulduğu için sevinmiştir; fakat Süleyman Hüsnü Paşa’nın bu sözleri ortamı gerginleştirmiş ve münakaşalar sertleşmiştir. Diğer devlet adamları içerisinde ise Namık Paşa meşrutiyetin gelmesini, ancak oluşan mecliste yalnızca Müslümanların bulunması gerektiğini savunmaktaydı. Rüştü Paşa ona hitaben *“sen artık rouge olmuştun”*⁶⁹⁸ diyerek tartışmaları daha da alevlendirmiştir.⁶⁹⁹ Fetva Emini Halet Efendi’nin *“Efendim siz ümerayı devletsiniz. Maşallah cümleiniz ukaladan ve umur didesisiniz. Anadolu’nun, Rumeli’nin cehele-i etrakini [cahil Türkleri] toplayıp da rey ve tedbir istihsar mı edeceksiniz?”*⁷⁰⁰ sözlerine meşrutiyet yanlıları ile toplantıda tarafsız kalan Ahmet Cevdet Paşa ve Saffet Paşa da

⁶⁹⁶ İrtem, s. 52; aynı yönde Süleyman Hüsnü Paşa, s. 80; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II / Kısım 1, s. 1048; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, 6. bs., TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 213.

⁶⁹⁷ İrtem, s. 52-53; Hasan Yaşaroğlu, “Osmanlıda Bir Darbe: Sultan Abdülaziz’in Hal’i ve Yıldız Mahkemesi”, *Turkish Studies*, C. 11/1, Kış 2016, s. 207.

⁶⁹⁸ Rouge, Fransızcada “kızıl” anlamına gelir. 1871 Paris Komünü ihtilalinde anayasalı parlamenter rejim isteyen radikal solcuları tanımlayan bir terimdir. Berkes, s. 315.

⁶⁹⁹ İrtem, s. 53; Süleyman Hüsnü Paşa, s. 81.

⁷⁰⁰ İrtem, s. 54; Süleyman Hüsnü Paşa, s. 82; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 214.

itiraz etmişlerdir. Anadolu’da ve Rumeli’de reylerine güvenilecek birçok kişi bulunduğunu örnekler vererek anlatmışlardır.⁷⁰¹

Fakat devlet erkânında çok az kişi, açıkça meşrutiyeti savunmaktaydı. Çoğunluk ise bu konuda tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Bu sebeple Midhat Paşa’nın Yeni Osmanlıların desteğini de alarak gerçekleştirmek istediği anayasal rejim çabaları sonuçsuz kalmıştır.⁷⁰² Fakat bu görüşmelerden hemen sonra Abdülaziz’in ani ölümü ve sonrasında Hüseyin Avni Paşa gibi devleti tekelinde tutma hedefinde olan bir kişinin öldürülmesi gibi olaylar, birçok şeyin seyrini değiştirecek ve Kanun-i Esasi’ye giden yolu açmış olacaktır.

4. Abdülaziz’in Şüpheli Ölümü ve Çerkes Hasan Vakası

Tahttan indirilmesini ağırbaşlılıkla karşılayan Abdülaziz, aile efradıyla birlikte önce Topkapı Sarayı’na, sonra ise Feriye Sarayı’na nakledilmiştir. Son gelişmelerin sabık Sultan Abdülaziz’i tabii olarak çok yıprattığı bilinmektedir. Bu nedenle Abdülaziz’in Feriye Sarayına nakil esnasında oldukça üzgün ve bedbin bir halde olduğu belirtilmektedir.⁷⁰³ Abdülaziz, Feriye Sarayı’na nakledildikten 2 gün sonra ise odasında ölü bulunmuştur. Bu ölümün intihar mı yoksa intihar süsü verilmiş bir cinayet mi olduğu hususu bugün dahi tam manasıyla aydınlatılamamıştır.⁷⁰⁴

---

⁷⁰¹ Süleyman Hüsnü Paşa, s. 82.

⁷⁰² Okandan, s. 131; İrtem, s. 54.

⁷⁰³ İrtem, s. 38; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 115-116.

⁷⁰⁴ Bir kısım yazarlara göre Abdülaziz tahttan indirildikten sonra ümitsizliğe ve ruhsal bunalıma kapılmış, son derece gururlu bir insan olduğu için kendisine yapılan tahkir ve rencide edici muamelelere katlanamamıştır. Olayın *cinayet* olduğunu savunanlar yazarlara göre ise; Hüseyin Avni Paşa’nın -sanki önceden öğrenmişçesine- hemen hadisenin yaşandığı yere gelmesi, Abdülaziz’in naaşını hastaneye değil de karakola taşıttırması ve ölüm raporu hazırlayacak hekim heyetinin ayrıntılı muayene etmeden rapor hazırlaması gibi birçok olay, Abdülaziz’in ölümünün intihar süsü verilmek istenen bir suikast olduğunu göstermektedir. Ayrıca eski sultanın iki bileğinin de derin şekilde kesik olması cinayet olasılığını artıran bir durum olarak kabul edilmiştir. Nitekim bu ikinci görüş 1881 Yıldız yargılamalarında kabul görmüş ve darbenin elebaşları olan şahıslar hakkında ağır cezalara hükmedilmiştir. bkz. Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, s. 349-350; ayrıca bkz. İrtem, s. 39-40; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 356-359; Yiner, s. 541; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 120; Yaşaroğlu, s. 207-211.

Abdülaziz'in trajik ölümü, tüm devlet ricalini ve halkı derinden etkilemiştir. Bu olayın sonucunda darbe yapanların (özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın) imajları sarsılmış ve olayın bir intihar değil, bir cinayet olduğu kanaati; halk nazarında genel bir kabul görmüştür.⁷⁰⁵ Nihayetinde Abdülaziz'in kayınbiraderi olan Çerkes Hasan Bey, tüm bu olayların baş müsebbibi olarak gördüğü Hüseyin Avni Paşa'dan intikam almak için, 15 Haziran 1876 tarihinde, devlet erkânının bir araya geldiği toplantıyı basmıştır. Bu baskında Hüseyin Avni Paşa ile birlikte asker ve devlet adamlarından dört kişi daha Çerkes Hasan tarafından öldürülmüştür. Olaydan hemen sonra yakalanan Hasan Bey baskından 2 gün sonra Beyazıt meydanında asılarak idam edilmiştir.⁷⁰⁶

Tarihe *Çerkes Hasan Vakası* olarak geçen ve darbenin baş aktörlerinden birinin ölümüyle sonuçlanan bu olay, devlet idaresinde dengeleri değiştirmiş ve meşrutiyete giden yolları açmıştır. Zira meşrutiyetin önündeki en önemli engellerden biri Hüseyin Avni Paşa'dır, onun ölmesi bu engelin kalkması anlamına gelmektedir.⁷⁰⁷ Fakat Midhat Paşa, meşrutiyet hayalini, bu sefer V. Murad'ın ruh sağlığının tamamen bozulması nedeniyle bir süre daha gerçekleştiremeyecektir.

---

⁷⁰⁵ İrtem, s. 42.

⁷⁰⁶ Çerkes Hasan olayı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Çerkes Hasan Vak'ası", *Belleten*, Ocak 1945, C. IX, S. 33, s. 95-109; İrtem, s. 44-49; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 360-361; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 128-131.

⁷⁰⁷ Aynı yönde bir değerlendirme için bkz. Okandan, s.131; Baykal, 93. Meşrutiyeti, s. 50; Karal'ın ifadelerine göre bu konuda ilgi çekici bir iddia vardır. Bu iddiaya göre Midhat Paşa, Çerkes Hasan'ı -kurtulmak istediği Hüseyin Avni Paşa aleyhine- azmettirmiştir. Bu iddia, olayda Midhat Paşa'nın parmağı olabileceğini göstermektedir. Fakat belirtildiği gibi bu iddia somut bir dayanaktan yoksun olup bir söylentiden ibarettir. Fakat içerisinde bulunan şartlar bakımından Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden en karlı çıkan tarafın Midhat Paşa olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. İddia hakkında bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 361.

C. V. Murad'ın Akıl Sağlığının Bozulması ve II. Abdülhamid'in Tahta Geçmesi

V. Murad'ın sağlık durumu Abdülaziz'in şüpheli ölümü ile iyice kötüleşmiş⁷⁰⁸ ve artık halüsinasyonlar görmeye başlamıştır.⁷⁰⁹ Sultan V. Murad'ın sağlık sorunları yüzünden devlet işleri aksaması nedeniyle Mütercim Rüştü Paşa ve Midhat Paşa aralarında anlaşıp V. Murad'ın kardeşi Şehzade Abdülhamid Efendi'ye ilk başta padişah olmak yerine naiblik yapması önerilmiştir. Fakat Şehzade Abdülhamid, bunun Devlet-i Aliyye'nin yerleşik kaide ve uygulamalarına aykırı olduğunu dile getirerek kardeşi V. Murad'ın akıl sağlığının düzelemeyecek seviyede olmasını tıbben ispatlayan resmi bir belgenin olması halinde kendisinin tahta geçebileceğini Midhat Paşa'ya iletmiştir.⁷¹⁰

V. Murad'ın kısa bir süre içinde sağlığına tekrar kavuşamayacağını anlaşıldığı üzerine Midhat Paşa ile Şehzade Abdülhamid Efendi arasında görüşmeler yapılmış ve Şehzade Abdülhamid, tahta geçmesi karşılığında, anayasanın hazırlanması için komisyon kurulmasına ve meşrutiyetin ilan edilmesine rıza göstereceğine dair söz vermiştir.⁷¹¹ Ayrıca Namık Kemal'in *başkâtipliğe*, Ziya Paşa'nın da *başmabeynciliğe getirilme* şartları da Abdülhamid tarafından kabul görmüştür.⁷¹² Fakat bu son şart II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonra yerine getirilmeyecektir.

⁷⁰⁸ İrtem'e göre Sultan Murad "5 Haziran 1876 günü artık manen" ölmüştü. İrtem, s. 60; ayrıca bkz. Okandan, s.132.

⁷⁰⁹ Padişah'ın yakın dostu olan Namık Kemal'le yaşadığı bir olay sağlık durumunun ciddiyetini göstermektedir: "Namık Kemal, Magosa'daki kalebentlik sürgününden V. Murad tahta çıktıktan sonra İstanbul'a dönmüştü. 14 Haziran'da Namık Kemal Padişah'ın huzuruna çıktığında Sultan'ın ilk sözü: 'Kemal Bey, biz böyle mi olacaktık?' olmuş ve kendini kaybederek, haykırmaya başlamıştı: 'Tut Kemal, şu böcekleri tut, üzerime geliyorlar' diye feryat etmeye başlamıştır. Yalnızca Sultan Murad'ın gördüğü böcekleri, tabii ki, Kemal Bey görmüyordu. Ali Ekrem, babasına dair hatıralarında bu görüşmenin sonunda 'Babam bütün istikbâl-i milleti, bütün ümidi milleti necatı şahsında topladığı Sultan Murad'ın, o büyük yürekli insanın huzurundan ağlaya ağlaya ayrılmış ve müdhiş bir buhrân-ı asabî içinde eve dönmüş' diyerek vaziyetin ciddiyetini anlatmıştır." Özden, s. 348; aynı yönde Kuntay, *Namık Kemal*, C. II / Kısım 1, s. 1051.

⁷¹⁰ Okandan, s. 132.

⁷¹¹ Abdülhamid'in Midhat Paşa ile anlaşması ve tahttan feragat mektubu iddiaları için bkz. İrtem, s. 78-84; Okandan, s.132-133.

⁷¹² Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 51.

Midhat Paşa, anlaşma gereği, devlet adamlarını Abdülhamid lehine ikna ederek V. Murad'ın hal' fetvasıyla akli dengesi yerinde olmadığı gerekçesi ile tahttan indirilmesine muvaffak olmuştur.⁷¹³ Böylelikle 31 Ağustos 1876 tarihinde V. Murad'ın 93 günlük saltanatı sonra ermiş, *Sultan II. Abdülhamid* Osmanlı Devleti'nin 34. padişahı olarak tahta geçmiştir.⁷¹⁴

D. 1876 Kanun-i Esasi'sinin İlan Edilmesi Süreci

1. Kanun-i Esasi Rejimini Ortaya Çıkaran Dış Faktörler

Kanun-i Esasi'ye giden süreci anlayabilmek için Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşanan tüm hadiselerin yanında uluslararası arenada yaşanan gelişmeleri incelemek son derece önem arz etmektedir. Tanör'ün de haklı olarak belirtmiş olduğu gibi Kanun-i Esasi'nin ilanında temel amaç, “iç ve dış bunalımları atlatmak” olmuştur.⁷¹⁵

Osmanlı kuvvetlerinin Ekim 1876'da Sırp birliklerini bozguna uğratması, Rusya'nın Osmanlı hükûmetine Balkanlarda yeni idari ve askeri reformları konu alan ultimatö vermesi ile sonuçlanmıştır. Osmanlı hükûmeti, Rusya'nın reform müzakeresi talebini kabul etmiştir. Fakat İngiltere araya girerek Balkanlardaki krizin, Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin bir araya geleceği uluslararası bir konferans ile çözüme kavuşturulması gerektiği hususunda ısrar etmiştir. İngiltere'nin bu talebi diğer devletler tarafından kabul görmüş ve konferansın 1876 yılının Aralık ayında İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır.⁷¹⁶

Aralık ayında yapılacak bu konferans, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün koruması için hayati derecede önemliydi. Bu nedenle Kanun-i Esasi bir an evvel

⁷¹³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 366; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 162-163.

⁷¹⁴ İrtem, s. 91; Shaw/Shaw, s. 210; Okandan, s.134; Yavuz Özgüldür ve Serdar Özgüldür: “1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Midhat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994; s. 318.

⁷¹⁵ Tanör, s.128.

⁷¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016, s. 4; Tanör, s. 128.

tamamlanmalı ve ilan edilmeliydi. Zira konferansta Kanun-i Esasi ile birlikte artık Devlet-i Aliyye’de meşrutiyet rejimine geçildiği, Müslüman ve Gayrimüslim fark etmeksizin her tebaanın artık devlet yönetiminde eşit şekilde temsil edileceği öne sürülecekti. O dönemde Rusya’da parlamento ya da bir anayasa yoktu. Bu sebeple Osmanlı yönetimi, meşrutiyetle Rusya’nın bir adım ilerisine geçmek niyetinde olmuştur.⁷¹⁷ Fakat arzu edilen bu gelişme temenniden öteye geçemeyecek ve meşrutiyet söylemi yabancı diplomatlar tarafından dikkate alınmayacaktır.⁷¹⁸ *Tersane ya da İstanbul Konferansı* olarak anılan bu konferans, meşrutiyetin ilanına rağmen yapılacak ve Osmanlı yönetimine toprak bütünlüğünü zedeleyecek “reformlar” dayatılacaktır.⁷¹⁹ Osmanlı tarafı konferansta karşı tarafın yaptırımlarını kabul etmeyecek, bu da ilerleyen aylarda Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmesi ile sonuçlanacaktır.⁷²⁰

2. Anayasa Hazırlık Çalışmaları

a) Anayasa Komisyonu (Cemiyet-i Mahsusa) Çalışmaları

31 Ağustos 1876 tarihinde tahta geçen Sultan II. Abdülhamid, çok geçmeden anayasa hazırlık çalışmalarını başlatmıştır. Bu hazırlık sürecinde, iki anayasa tasarısı öne çıkmıştır.⁷²¹ Bu tasarılarından biri, Midhat Paşa’nın hazırladığı 57 maddeden oluşan Kanun-ı Cedit adlı tasarıdır.⁷²² Bu anayasa tasarısı, Tunaya’nın ifadesiyle “dengesiz

---

⁷¹⁷ Berkes, s. 332.

⁷¹⁸ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 5.

⁷¹⁹ Midhat Aydın, “İstanbul Konferansı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, gözden geçirilmiş 2. bs., C. EK-1, İstanbul 2016, s. 671-672.s. 672.

⁷²⁰ Berkes, s. 336.

⁷²¹ Bu hazırlık sürecinde 20’ye yakın anayasa tasarısı ortaya çıktığı kaydedilmektedir. Bkz. Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, C. II, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1976, s. 65.

⁷²² Midhat Paşa’nın anayasa tasarısı olan Kanun-ı Cedit hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedit”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016, s. 43-48; ayrıca bkz. Selda Kaya Kılıç, “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 558-559; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 218; Kanun-ı Cedit’in diğer bir versiyonu için bkz. Ahmet Midhat Efendi, s. 391-394; ayrıca bkz. Selda Kaya Kılıç, *1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması*, (Danışman: Prof. Dr. Musa Çadırcı), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s. 242-252; Tamçelik tasarının 8 bölümünden ve 59 maddeden oluştuğunu belirtmektedir. Soyalp Tamçelik, “Osmanlı Devletinde

bir meşrutiyet rejimi” taslağıdır.⁷²³ Yürütme yetkisini tekelinde toplayan güçlü bir padişah ile yasama yetkisine tam manasıyla sahip olmayan bir Meclis-i Mebusan kurgulanmıştır.⁷²⁴ II. Abdülhamid, Midhat Paşa’nın bu taslağını yeterli bulmamış ve Said Paşa’ya Fransa’nın 1814, 1830 ve 1875 anayasalarını tercüme ettirerek nazırlarına bu tercümeler üzerinde çalışmalarını emretmiştir.⁷²⁵ İkinci taslak da bu şekilde ortaya çıkmıştır.⁷²⁶

Nihayetinde II. Abdülhamid anayasa için özel bir komisyonun (Cemiyet-i Mahsusa) kurulmasını emretmiştir.⁷²⁷ Komisyon üyelerinin tamamı, devlet idaresinde bulunan kişilerdir. Üyeler arasında Gayrimüslim tebaadan ve ulemadan seçilmiş kişiler de bulunmaktadır.⁷²⁸ Ayrıca *Ziya Paşa* ve birkaç ay öncesinde sürgünden yeni dönmüş bulunan *Namık Kemal* de anayasayı hazırlayan komisyonun içinde yer almışlardır.⁷²⁹ İlk toplantı, 24 Eylül 1876 yılında gerçekleştirilmiş ve ilk olarak Mebuslar Meclisi (Heyet-i Mebusan) ve Ayan Meclisinden (Heyet-i Ayan) müteşekkil olan *Meclis-i Umumi’nin* kurulması kararlaştırılmıştır.⁷³⁰ Bu karar Avrupalı devletlere Hariciye Nezareti tarafından bildirilmiştir.

Anayasalı Yönetim Faaliyetleri ve Midhat Paşa’nın Anayasa Taslağı”, *Erdem*, C. 12, S. 36, s.1019.

⁷²³ Tunaya, “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedit”, s. 43.

⁷²⁴ Hak ve özgürlükler bakımından Kanun-ı Cedit’te toplanma ve dernek kurma özgürlüğü açık olarak düzenlenmemiş olsa da fikir özgürlüğü, şirket ve ticaret özgürlüğü düzenlenmiş ve kanunsuz tutuklama, hapis ve sürgün yasağı öngörülmüştür. Bu yönleriyle Kanun-ı Cedit’in hak ve özgürlükler bakımından Kanun-i Esasi’den daha gelişmiş olduğunu söylemek gerekir. Tamçelik, s. 1020-1021.

⁷²⁵ Said Paşa’nın hazırladığı taslak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selda Kaya Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması”, s. 560-562; Tanör, s. 133.

⁷²⁶ Bu ikinci taslak Fransız anayasalarının bir nevi tercümesidir. Bu anayasa tasarısı, tebaaya tanınan kapsamlı haklar ve siyasi suçlular için idam cezasının kaldırılması gibi esaslar içermesi bakımından Midhat Paşa’nın Kanun-ı Cedit’inden ayrılmaktadır. Bir diğer farklılık ise millet meclisinin seçim yoluyla değil kura yoluyla seçilmesinin öngörülmesidir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 219; Tamçelik, s. 1023.

⁷²⁷ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 5; Tamçelik, s. 1024.

⁷²⁸ Komisyondaki isimlerin tam listesi için bkz. Kaya Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması”, s. 566-569; ayrıca bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1154-1159.

⁷²⁹ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 5-6.

⁷³⁰ Berkes, s. 322.

Komisyonunda anayasa üzerinde gruplaşmalar yaşanmıştır. Üyeler iki kısma ayrılmıştır: Liberal-anayasacı olarak tarif edilen ilk grup Midhat Paşa, Süleyman Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi şahıslardan oluşmaktadır. Bu grup Osmanlı'nın geleceğini anayasada ve temsili mecliste görmekteydi.⁷³¹ Bu grubun karşısında ise Tanzimat reformlarının yeterli olduğunu ve yalnızca mali açıdan yeni reformların gerekliliğini savunan anayasa karşıtı bir grup vardır. Bu grupta Fetva Emmini Halil Efendi, Ahmet Cevdet Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa gibi şahısların ismi sayılabilir.⁷³² Haliyle komisyonda anayasanın gerekli olup olmadığına ilişkin pek çok tartışma olmaktadır.

Daha sonra Tersane Konferansı'nın yaklaşması sebebiyle Kanun-i Esasi çalışmalarına hız verilerek, 7 Kasım'da bu komisyondan bir alt komisyon daha teşekkül etmiştir. Bu komisyon içerisinde Namık Kemal, Ziya Paşa, Abidin Paşa, Sava Paşa, Ohannes ve Odyan Efendi bulunmaktadır. Asıl Kanun-i Esasi taslağının bu alt komisyon tarafından hazırlanmış olduğu kaydedilmektedir.⁷³³ Komisyon Fransa, Belçika, Prusya ve İtalya'nın anayasalarını karşılaştırmalı olarak incelemiş ve anayasa metinleri üzerinde çalışmıştır.⁷³⁴ Tasarının komisyon tarafından 2 ay içerisinde tamamlanmasının ardından Padişah'a sunulmuş ve II. Abdülhamid de tasarımı incelemeleri için Heyet-i Vükela'ya (bakanlar kuruluna) havale etmiştir.⁷³⁵

b) Heyet-i Vükela'nın Kanun-ı Esasi Taslağı Üzerinde Yaptıkları Değişiklikler

Midhat Paşa'nın konağında toplanan Heyet-i Vükela, 140 maddeden oluşan bu anayasa tasarısını gözden geçirmiştir. Bu toplantıda Mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa ile *padişahın yetkilerini fazla sınırlandırdığı* gerekçesiyle münakaşa etmiş ve

---

⁷³¹ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 6; Okandan, s. 138-139.

⁷³² Okandan, s. 139; konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s. 53.

⁷³³ Berkes, s. 322; Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 5.

⁷³⁴ Namık Kemal’in deyimine göre tasarı tamam olana kadar “en az bin kitap” gözden geçirilmiştir. Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 7; Tamçelik, s. 111; Müzehher Yamaç, “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)”, *BJSS Balkan Journal of Social Sciences*, C. 3, S. 5, 2014, s. 58.

⁷³⁵ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 6.

netice olarak Kanun-ı Esasi taslağı, 140 maddeden 119 maddeye indirilmiştir.⁷³⁶ Heyet-i Vükela'nın kontrol ve düzeltmelerinden sonra tasarı nihayet Padişah'a sunulmuştur. II. Abdülhamid, tasarıda padişahın yetkilerini sınırlandıran veya kayıtlayan hükümleri değiştirmiş ve meşhur 113. maddenin eklenmesini istemiştir.⁷³⁷ Esasen bu maddeyi II. Abdülhamid'in kız kardeşiyle (Cemile Sultan) evli olan Damad Mahmud (Celaledin) Paşa'nın ortaya attığı ve kabul ettirdiği ileri sürülmektedir.⁷³⁸ O dönemde çok tartışma konusu olan 113. madde, örfi idare ve güvenlik ile alakalı olup şu cümle ile bitmektedir:

*“Hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zatı Haziret-i Padişahinin yedi iktidarındadır.”*⁷³⁹

Söz konusu bu düzenleme, devletin güvenliğine hâlel getirdikleri polis soruşturmasında sabit olan kişilerin, *herhangi bir yargı mercii önüne çıkarılmaksızın*, padişah iradesiyle yurtdışına sürgün(sınır dışı) edebilmesini öngörmektedir.

⁷³⁶ Tasarıda mevcut olan birçok madde çıkarılırken bazı maddeler de değiştirilerek aynen Kanun-i Esasi metnine alınmıştır. Değiştirilen ve çıkarılan maddeler arasında önemli hükümler şunlardır: Tasarıda meclis başkanı, ikinci başkan ve kâtiplerinin Meclis-i Mebusan tarafından seçilecekleri ve seçimin padişah tarafından onaylanacağı yazılı iken, meclisin her bir pozisyon için gösterecekleri üç aday içinden birinin padişah tarafından seçileceği kararlaştırılmıştır. Ayrıca Meclis ile Vükela arasında anlaşmazlığın çıkması durumunda Meclis'in güvenoyu ile Heyet-i Vükelayı istifaya zorlayabileceğine dair hüküm alınmamış çözüm padişaha bırakılmıştır. Ayrıca mebusların vekillere soru sorma ve cevap alma haklarının olduğuna dair düzenleme de Kanun-i Esasi metnine alınmamıştır. Kanun-i Esasi metnine alınmayan önemli konulardan bir diğeri ise kimsenin yasanın öngördüğü usul dışında tutuklanamayacağı, hapsedilemeyeceği ve sürgün edilemeyeceğine dair hükümdür. Bu hüküm de Kanun-i Esasi metninden çıkarılmıştır. Özellikle son düzenlemenin çıkarılıp yerine 113. maddenin eklenmiş olması, kişi güvenliği açısından Kanun-i Esasi'ye son derece olumsuz bir vasıf vermektedir. Kanun-i Esasi taslağından çıkarılan ve değiştirilen diğer maddeler hakkında bkz. Selda Kaya Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması”, s. 187-213.

⁷³⁷ 113. maddenin kritiği için bkz. Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s. 8 ve 13; Tarık Zafer Tunaya, “Midhat Paşa’nın Anayasacılık Anlayışı”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016, s. 29; Okandan, s. 169-170; Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s. 58.

⁷³⁸ Damad Mahmud Celaledin Paşa 113. maddenin kabul edilmesi için çok çalışmış ve bunda muvaffak olmuştur. Fakat ileride bu madde yüzünden başına iş almış olacak ve Midhat Paşa ile birlikte Taif’e sürgün edilecek, orada boğdurularak öldürülecektir. Bkz. Mahmud Celaledin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 203-204; Berkes, s. 331.

⁷³⁹ Kanun-Esasi’nin Latinize edilmiş tam metni için bkz. Faruk Yılmaz, s. 227-244.

113. madde II. Abdülhamid tarafından ileri sürüldüğünde, Yeni Osmanlılardan Namık Kemal ve Ziya Paşa açık bir şekilde karşı çıkmış,⁷⁴⁰ hatta Namık Kemal böyle bir yetkinin öngörülmesinin ileride ihtilallere dahi yol açabileceği hususunda II. Abdülhamid ile görüşmüştür.⁷⁴¹ Bu arada Midhat Paşa tarafıyla anlaşılamayan Mütercim Rüştü Paşa, sadaret görevinden istifa etmiştir (18 Aralık 1876). Bunun üzerine II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı sadrazam olarak atamıştır.⁷⁴² Yeni Osmanlıların tepkisiyle, Midhat Paşa bu maddenin anayasa tasarısından çıkarılması için uğraşmışsa da Tersane Konferansı'nın yaklaşması sebebiyle fazla bir vaktin kalmamış olmasından dolayı, 113. madde olduğu gibi bırakılmıştır.⁷⁴³ Yeni Osmanlılar ise Kanun-i Esasi'nin bu tür noksanlıklarla ve handikaplarla kabul edilmesinden Midhat Paşa'yı sorumlu tutmuşlardır.⁷⁴⁴ II. Abdülhamid neredeyse tamamlanmış olan tasarının Meclisi-i Has'ta son bir kez devlet adamları ile görüşülmesini istemiştir.⁷⁴⁵ II. Abdülhamid 113. maddeye gelen tüm itirazlara rağmen,

---

⁷⁴⁰ Namık Kemal ve Ziya Paşa “Biz öyle pejmürde kanun istemeyiz. Ya Kanun tanzim edildiği gibi kabul edilmeli veyahut ilânından sarfı nazar olunmalı” diyerek 113. maddeye tepki göstermişlerse de vükela arasında pek desteği bulamayan Midhat Paşa, önceliğin meşrutiyete geçilmesi gerektiği düşünüp Padişah'ın başta 113. madde olmak üzere Kanun-i Esasi'ye konulmasını istediği düzenlemeleri kabul etmiştir. Bu durum Yeni Osmanlılar ile Midhat Paşa'nın arasını açmıştır. Şüphesiz bu dargınlığın oluşmasında Yeni Osmanlıların son 10 senedir yürüttükleri muhalefete rağmen halk arasında tüm takdiri Midhat Paşa'nın toplaması da Yeni Osmanlıların arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 8-10; Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 301; Tamçelik, s. 1025; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar-I*, 3. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 345-348.

⁷⁴¹ Berkes, s. 331; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1143.

⁷⁴² Belirtmek gerekir ki II. Abdülhamid Midhat Paşa'yı Abdülaziz'i tahttan indiren darbe kadrosunda bulunduğu için sevmemekte ve güvenmemektedir. Aynı şekilde Midhat Paşa da Padişah'a güvenmemektedir. 59 gün süren sadrazamlığında Midhat Paşa Padişah'a sunduğu tezkire ile pek çok kez aralarındaki güven sorununu gündeme getirecektir. Ancak Midhat Paşa'nın bu duygusal girişimi, kendisinin sadaretten alınmasına ve sürgün edilmesine yol açacaktır. Kaya Kılıç, “1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması”, s. 219-220; Okandan, s. 140; Berkes, s. 332.

⁷⁴³ Berkes, s. 331; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 205; Tamçelik, s.1026.

⁷⁴⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 10.

⁷⁴⁵ Yapılan son görüşmelerde tarihe geçen ilginç olaylardan biri yaşanmış, Midhat Paşa ile Kanun-i Esasi'nin gerek olmadığını söyleyen Ahmet Cevdet Paşa birbirlerine ağır sözler söyleyerek büyük bir kavgaya girişmişlerdir. Berkes, s. 332; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 221-222.

bu maddenin çıkarılmaması için direnmiş ve tasarıya bizzat kendi eliyle son şeklini vererek 23 Aralık 1876 tarihinde imzalamıştır.⁷⁴⁶

c) Kanun-i Esasi Hazırlık Çalışmalarında Yeni Osmanlılar

Kanun-i Esasi'nin tüm eksikliklerine rağmen Osmanlı devlet geleneğine meşrutiyet teriminin girmesinde anayasacı düşüncelerin önemi büyüktür. Zira Kanun-i Esasi, Okandan'ın belirttiğinin aksine,⁷⁴⁷ tamamen halk tabanından kopuk değildir.⁷⁴⁸ O dönem içerisinde anayasalı bir yönetim kurma ve iktidarı denetleme arzusuna dair düşünceler, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin önderliğinde Osmanlı basınında yer almaya başlamış ve Kanun-i Esasi'nin ilanından önce kahvehanelerde bile Kanun-i Esasi konuşulur olmuştur.⁷⁴⁹

Abdülaziz'in darbeyle tahttan indirilmesi ve yerine önce V. Murad, sonra ise II. Abdülhamid'in tahta geçirilmesi gibi olayların ekseninde liberal ve meşrutiyetçi düşüncelere sahip Midhat Paşa vardır. Yeni Osmanlılardan Namık Kemal, Ziya Paşa, Ağâh Efendi gibi isimler, devletin anayasal rejime geçirilmesi için Midhat Paşa ile daima işbirliği içerisinde olmuşlardır.⁷⁵⁰ Hatta Midhat Paşa birçok kaynakta *Yeni Osmanlıların lideri* olarak görülmektedir.⁷⁵¹ Fakat bu liberal ve anayasacı cephe her ne kadar özdeş fikirli olarak görülse de aralarında bazı görüş ayrılıkları vardır: Midhat

⁷⁴⁶ Okandan, s. 142; Berkes, s. 332-333.

⁷⁴⁷ Okandan'a göre Birinci Meşrutiyet elit bir azınlığın ürünü olmuştur. Bu elit azınlık içerisinde olan Yeni Osmanlıların anayasacı düşünceleri halk tabanına inememiştir. Okandan, s. 197.

⁷⁴⁸ Tunaya, Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", s. 25; aynı yönde Tanör, s. 126-127

⁷⁴⁹ "Genç [Yeni] Osmanlılar Hareketi, geçici ve darbeci klik eylemi değil, iyi kötü bir program getiren ve kamuoyunu etkilemeye başlayan önemli bir muhalefet hareketi hatta bir görüşe göre 'ilk muhalefet partisi' idi." Bkz. Tanör, s. 127.

⁷⁵⁰ Okandan, s. 200.

⁷⁵¹ Bu intiba, o dönemde yaşayan kişilerde vardır. Nitekim Mahmud Celaleddin Paşa, Midhat Paşa'yı kendi görüşlerine oldukça önem veren dediğim dedik bir kişilik yapısına sahip olduğunu aktarırken *Yeni Osmanlıların başına geçmiş olduğunu* ve Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıllık devlet geleneğini bir anda kaldırıp yerine meşrutiyet usulünü getirmeyi amaçladığını yazmaktadır. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, C. I, s. 97; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 219; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 46-47.

Paşa devletin federatif bir sistemle idare edilmesi gerektiği fikrine yakın dururken⁷⁵² Namık Kemal üniter devlet yapısını ve Osmanlıcılık fikrini savunmaktadır.⁷⁵³

Berkes'e göre Eylül 1876'da başlayan anayasa hazırlık çalışmalarında aktif olan beş cephe bulunmaktadır: (1) Yetkilerin padişah'ta toplanmasını isteyen saray, (2) kendi etkililiğini devam ettirmek isteyen Bâb-ı Âli, (3) meclisi istemeyen veya sadece 3 ay yasama müddeti öngörenler, (4) cumhuriyetçi fikirleri olduğu iddia edilen ve ülkeye federatif idare sistemini getireceği söylenen Midhat Paşa, (5) Midhat Paşa'nın bu görüşüne karşı olup Osmanlıcılık fikrine sıkıca sarılan ve o dönemde bir milis örgütü kurduğuna yönelik hakkında iddialar çıkan Namık Kemal. Anayasa tartışmaları bu beş kanal arasında yaşanmıştır.⁷⁵⁴

Bilindiği gibi Komisyonca hazırlanan Kanun-i Esasi taslağı, Heyet-i Vükela'nın incelemesine tabi tutulurken padişahın hak ve yetkilerine ilişkin olan tüm düzenlemeler –bu düzenlemelere lüzum olmadığı gerekçesiyle- tasarıdan çıkarılmıştır. Normalde sadrazamlık makamı yerine başvekillik öngörülmüşse de Heyet-i Vükela tekrar sadrazamlık makamını tasarıya dâhil etmiştir. Namık Kemal bu gelişmelerin üzerine II. Abdülhamid'e pek çok defa arıza⁷⁵⁵ vermiş ve kendisiyle görüşmüştür. Namık Kemal, II. Abdülhamid'e sunduğu bir arızasında Heyet-i Vükela'nın Kanun-i Esasi üzerinde yapmış oldukları değişikliklere, esasen padişahın hak ve yetkilerine müdahale ettiğini vurgulamakta ve bu hareketi yermektedir.⁷⁵⁶ Bu arıza ileride Namık Kemal aleyhine Ahmet Midhat Efendi tarafından kullanılacak bir argüman olacaktır. Ahmed Midhat Efendi Kanun-i Esasi ilan olunduktan sonra kaleme aldığı Üss-i İnkılab adlı eserinde Namık Kemal'in, sırf bu arızasından dolayı, gerçekte bir meşrutiyet yanlısı olmadığını, Anayasanın en evvel padişahın hukukunu (hukuk-ı seniyye-i şahane) muhafaza altına alması gerektiği savunduğunu ileri sürmüştür. O sırada

---

⁷⁵² Davison, s. 160.

⁷⁵³ Berkes, s. 310.

⁷⁵⁴ Berkes, s. 329-330

⁷⁵⁵ Arıza, “yüksek bir makama sunulan mektup veya dilekçe” anlamına gelmektedir. TDK Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 30.03.2021).

⁷⁵⁶ Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s. 56.

Midilli’de sürgün bulunan Namık Kemal ise bu ithamların doğru olmadığına dair cevabını iki mektupla yanıt vermişse de, bu mektuplar yayınlanmamıştır.⁷⁵⁷

Öte yandan 30 Mayıs 1876 darbesinin aktörlerinden Süleyman Hüsnü Paşa, Abdülhamid’in anayasa çalışmaları yavaşlatması sebebiyle onu tahttan indirmekle tehdit etmiştir.⁷⁵⁸ Bu nokta da önemle belirtmek gerekir ki, Yeni Osmanlıların o dönemde çekindikleri şey aslında Bâb-ı Âli diktatörlüğünün devamı idi. Dolayısıyla komisyonun hazırladığı ilk taslakta, padişahın yetkilerinin teker teker sayılmasının ve sadrazamlığın kaldırılarak başvekillik pozisyonunun getirilmesinin yegâne sebebi, Bâb-ı Âli’nin devlet yönetiminde egemen olmasını engellemektir. Berkes’e göre bunun kaygısını taşıyan Namık Kemal ve Süleyman Hüsnü Paşa, hükümdarın olası bir istibdadı olacağını henüz bilmiyorlar ve ihtimal vermiyorlardı.⁷⁵⁹ Fakat kısa bir süre sonra Yeni Osmanlılar, hiç ummadıkları bir şekilde II. Abdülhamid tarafından tasfiye edileceklerdir.

3. Kanun-i Esasi’nin İlanı (23 Aralık 1876) ve Tersane Konferansı

Kanun-i Esasi, II. Abdülhamid tarafından 23 Aralık 1876 günü sabah saatlerinde imzalanmasının ardından top sesleriyle başkentte ilan edilmiştir.⁷⁶⁰ O gün aynı zamanda Tersane Konferansı’nın da ilk günüdür, top seslerini duyan yabancı temsilciler bu gelişmeye önce şaşırılmışlardır. Fakat bu şaşkınlığın yerini kısa zamanda bir alaycılık almıştır. Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Konferansta bulunan Avrupalı temsilcilere artık reform taleplerini konuşmaya gerek olmadığını, Devlet-i Aliyye’nin artık meşruti bir rejim haline geldiği ve Müslümanlar kadar Gayrimüslimlerin de

---

⁷⁵⁷ Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab* adlı eserini II. Abdülhamid’in direktifiyle yazmıştır. Kuntay’a göre kitapta Namık Kemal’in padişah yanlısı olarak gösterilmesinde bir hedef şaşırtmaca ve o zamandaki toplumda bir hürriyet kahramanı olarak bilinen Namık Kemal’in popülaritesine gölge düşürme amaçları söz konusudur. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ve Namık Kemal ile Ahmet Midhat Efendi’nin tartışmaları için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1162-1168; Ahmet Midhat Efendi’nin Kemal hakkındaki ithamları için bkz. Ahmet Midhat Efendi, s. 391-392.

⁷⁵⁸ Hem Namık Kemal’in hem de Süleyman Hüsnü Paşa’nın II. Abdülhamid’e yönelik tehditkâr konuşmaları ileride kendilerine pahalıya mal olacaktır. Berkes, s. 330.

⁷⁵⁹ Berkes, s. 331.

⁷⁶⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 205.

temsil edileceği bir meclisin açılacağını bildirmişse de, tüm bunlar yabancı diplomatlar (özellikle Rusya temsilcisi İgnatıyef ve İngiltere temsilcisi Lord Salisbury) tarafından beklenildiği kadar ciddiye alınmamıştır.⁷⁶¹ Bunun sebebi konferansta Osmanlı hükûmetine sunulacak kararların, İngiliz - Rus yetkililerin gizli olarak yaptıkları görüşmelerde (İngiltere'nin konferanstaki ikinci temsilcisi Lord Salisbury⁷⁶² ile İgnatıyef arasında) ortaklaşa alınmasıdır.⁷⁶³ Dolayısıyla Osmanlı Devleti uluslararası görüşmelerde İngiltere'den beklediği desteği bulamamış ve konferans sonuçsuz kalmıştır.⁷⁶⁴

Konferanstan sonra -24 Nisan 1877 tarihinde- Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve özerk olarak Osmanlı'ya bağlı olan Eflak ve Boğdan'a girmiştir.⁷⁶⁵ Hem Tuna'dan hem de Kafkaslar'dan iki cephe açan Rus ordusu 1878 yılında Osmanlı birliklerini büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Savaşın sonucunda ise, koşulları oldukça ağır olan Ayastefanos Ateşkes Antlaşması imzalanmış, Osmanlı Devleti Balkan topraklarının büyük bölümünü ve Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'u yitirmiştir.⁷⁶⁶

93 Harbi'nin Osmanlı açısından büyük bir hezimetle sonuçlanmasının ardından II. Abdülhamid, hâlihazırda görev yapan Meclis-i Mebusan'ı, 14 Şubat 1878 tarihinde,

---

⁷⁶¹ Okandan, s. 142; Berkes, s. 336; Tanör, s. 150; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 59.

⁷⁶² Lord Salisbury'nin Türklerden pek haz etmediği ifade edilmektedir. Kendisi anayasa çalışmalarının sadece göz boyamak için yapıldığını savunuyordu. Ona göre Midhat Paşa kendi devletin bekasını düşünmeyen tehlikeli bir kimseydi. Bu yönüyle Sir Henry Elliot'la ters düştüğü belirtilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'in İstanbul'da Fevkalade Murahhaslığı", *AÜDTCFD*, C. II, S.4, Ankara 1944, s. 513-517.

⁷⁶³ Tersane (İstanbul) Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Midhat Aydın, "İstanbul Konferansı", s. 671-672; ayrıca bkz. Engelhardt, s. 375-378; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 206-224.

⁷⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Baykal, "Lord Salisbury'in İstanbul'da Fevkalade Murahhaslığı", s. 509-514.

⁷⁶⁵ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (diğer ismiyle 93 Harbi) hakkında ayrıntılı bilgi için Shaw/Shaw, s. 228-229; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 498-499.

⁷⁶⁶ Shaw/Shaw, s. 234-235.

tatil etmiştir.⁷⁶⁷ Söz konusu tatil, 30 yıl sürecektir.⁷⁶⁸ Bu tatil kararıyla birlikte, II. Abdülhamid'in güçlü ve merkezi hâkimiyeti başlamıştır. Bu devirde yönetimin yegâne merkezi *Yıldız Sarayı* olmuştur. Sarayın devlet yönetimindeki bu hâkimiyeti, II. Meşrutiyet'in (1908) ilanına kadar sürecektir.⁷⁶⁹

4. Kanun-i Esasi'nin İçeriği ve Genel Özellikleri

1876 (Rumi takvim ile 1293) Kanun-i Esasi'si, 12 fasıl ve 119 maddeden müteşekkil olup Padişah'ın tayin ettiği özel bir komisyon tarafından hazırlanmış *ferman tipi bir anayasadır*.⁷⁷⁰ Anayasa tarihimizin ilk örneği olan Kanun-i Esasi'de, önce temel ilkeler ve temel hak ve özgürlükler düzenlenmiş, daha sonrasında yürütme erkine yer verilmiştir. Yürütme organından sonra yasamaya ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Yasama organı, Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan adıyla iki meclisli bir yapı olarak düzenlenmiştir. Esasen bu meclisleri günümüzde kullanılan anlamıyla *parlamento* yahut *yasama* olarak tarif etmenin doğruluğu tartışmalıdır. Zira ileride görüleceği üzere Meclislerin serbest ve bağımsız bir şekilde yasa çıkarma yetkisi bulunmamakta olup daha çok danışma meclisi mahiyetindedirler.⁷⁷¹

⁷⁶⁷ Meclisin kapatılmasının ardında yatan sebep ise ikinci dönem Meclis-i Mebusan'ın Vükela ve 93 Harbi'ni idare eden komutanlara yönelik eleştirileri ve II. Abdülhamid'i, Rusya'ya karşı alınan hezimetlerin sorumlusu olarak görmeleridir. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 241-243; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 80.

⁷⁶⁸ Tunaya, 1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'nin Anayasa Geleneği", s. 35; Okandan, s. 186; önemle belirtmek gerekir ki II. Abdülhamid, Kanun-i Esasi'nin 35. maddesindeki fesih yetkisini kullanmamış, meclisi sadece tatil (md. 7) etmiştir. Tanör, s. 161; Gözler, s. 33-34; bilgi yanlışlığı için bkz. İlhan Arsel, *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları-I: Cumhuriyetin Temel Kuruluşu*, Ankara 1965, s. 31; Adil Bucaktepe, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 42, Ekim 2014, s. 49.

⁷⁶⁹ Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'nin Anayasa Geleneği", s. 15-17.

⁷⁷⁰ Okandan, s. 143; Kanun-i Esasi'nin sistematik tahlili için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 222-227; Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s. 9-14; Tanör, s. 136-147; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 60-62; Yamaç, s. 59-63.

⁷⁷¹ Belirtmek gerekir ki Meclis-i Mebusan, Kanun-i Esasi'de öngörülen yetkilerinin son derece sınırlı olmasına rağmen hükûmete yönelik bir baskı oluşturabilmeleri açısından oldukça faal hareket etmiştir. İlk kez 19 Mart 1877 tarihinde toplanan Meclis, Osmanlı ülkesinin dört bir tarafından gelen farklı din, dil, ırk ve mezhebe mensup temsilcilerle, oldukça renkli bir yapıdaydı. Buna rağmen bu mecliste ulusçuluğun minimum düzeyde olduğu görülmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu: Seçme Eserler II*, 5. bs., İstanbul 2017, s. 255-257; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 233-239. Mebusan Meclisi'nin yönetimde ağırlığını belli etmesi,

Kanun-i Esasi'nin ilk hali detaylı bir şekilde incelendiğinde padişahın sorumsuz olmasına rağmen pek çok yetkiye sahip olduğu, yürütme ve yasama işlemlerinde *son söz mercii* olduğu görülmektedir.⁷⁷² Padişahın Heyet-i Vükela üzerinde olduğu gibi⁷⁷³ yasama üzerinde de önemli yetkileri bulunmaktadır. Örneğin Meclis-i Umumi padişahın ba-irade-i seniyyesiyle her yıl Kasım ayında açılır ve Mart ayında yine padişahın ba-irade-i seniyesi ile kapanır.⁷⁷⁴ Padişah Meclis-i Umumi'yi vaktinden önce de açabilir (md. 43-44). Ayrıca Padişah, Meclis-i Umumi'nin toplanması, tatili ve şartları varsa feshi⁷⁷⁵ gibi önemli yetkilere sahiptir. Meclis-i Umumi azaları göreve başlayacakları zaman, vatana, Kanun-i Esasi'ye ve padişaha bağlılık yemini ederler. Tüm bu aktarılan bilgilerde müşahade edilmiş olduğu gibi “*Kanun-i Esasi, padişahın dünyasal ve dinsel hak ve yetkilerini anayasallaştırmaktadır*”.⁷⁷⁶ Son tahlilde yasama ve yürütmenin padişahın vesayeti altında olduğunu söylemek gerekir.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Kanun-i Esasi, kuvvetler ayrılığının, diğer ifadeyle devlet erkleri arasında denge-fren esasının işletildiği bir parlamenter rejim değil, yasama ve yürütme erklerinin padişaha bağlı olduğu bir

---

özellikle 93 Harbinde hükümet üzerinde etkili bir kamuoyu oluşturması; aslında Tanzimat reformlarıyla kazanılan tecrübenin bir yansımasıdır. Öyle ki “*taşradan gelen mebuslar, seçim konusu tartışılırken, İstanbullu mebusların ilk kez seçim gördüklerini, kendilerinin ise 'İbtida-i Tanzimat'tan beri seçim usulünü bildiklerini*” belirtmişlerdir. Meclis-i Mebusan hakkında ayrıntılı bilgi bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu: Seçme Eserler II*, 5. bs., İstanbul 2017, s. 273; Selda Kaya Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *OTAM*, 30/Güz 2011, s. 35-37; Berkes, s. 334

⁷⁷² Padişahın yetki ve yetkileri için bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, 2. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 52-55; Özçelik, s. 81-82.

⁷⁷³ Nitekim nazırları, sadrazamı, şeyhülislamı, seçen padişah ayrıca devlet dairelerinin idari ileriyle ilgili nizamname (tüzük) çıkarmak, cezaları affetmek, ahkâm-ı şer'iyyeyi ve yasaların yürürlüğünü sağlamak gibi önemli yetkilere sahiptir. Yürütme organı olan Heyet-i Vükela'nın sadrazam ve nazırları da padişah tarafından seçilir ve gerektiğinde azledilir. Heyet-i Vükela meclise karşı değil padişaha karşı sorumludur (Kanun-i Esasi md. 7).

⁷⁷⁴ Kanun-i Esasi md. 43; Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 49-51.

⁷⁷⁵ En önemli yetkilerin bir diğeri de padişahın, vükela (bakanlar) ile Heyet-i Mebusan arasında görüş ayrılıklarının vaki olduğu –kararlarından direnirlerse- zamanlarda bakanlar kurulunu değiştirebilmesi ya da Heyet-i Mebusan'ı feshedebilmesidir. Ancak meclis feshedilirse seçimler 6 ay içerisinde yapılır ve yeni bir mebuslar meclisi toplanır. Yine de Heyet-i Mebusan için son derece caydırıcı bir düzenlemedir. Bu düzenlemenin mebuslar meclisinin hükûmet karşısında geri adım atmasını sağlayan bir silah olarak yapıldığı açıktır. Tanör, s. 143.

⁷⁷⁶ Tanör, s. 138.

sistem öngörmektedir. Sistem parlamentoludur fakat *parlamentar bir demokrasiden* bahsedilmesi mümkün değildir.⁷⁷⁷ Tüm bu sebeplerle *Okandan*, Kanun-i Esasi’yi -halk desteğinden yoksun olduğu ve kuvvetler ayrılığını gerçekleştirmediği için- bir anayasa niteliğinde görmemektedir.⁷⁷⁸ *Okandan*’a göre Kanun-i Esasi’de “*gerçekde Hükümdar tarafından devamı istenilen sınırsız monarşiyi maskeleye çalışan bir ruh*” vardır.⁷⁷⁹

Tanör ise *Okandan*’ın bu görüşlerine kısmen katılmakla birlikte Kanun-i Esasi’nin gerçek bir anayasa olmadığı görüşünde değildir. Kanun-i Esasi bugünkü anayasa hukuku esaslarına göre değil, o günün esaslarına göre değerlendirilmelidir. O dönemde birçok anayasa (1814 Fransa, 1848 İtalya vb.) ferman tipi anayasadır. Kanun-i Esasi de aynı şekilde ferman anayasadır ve içerik bakımından 1814 Fransa ve 1850 Prusya Anayasalarıyla birçok benzerliğe sahip olduğu kaydedilmektedir.⁷⁸⁰ *Tanör*’e göre padişahın yetkileri ne kadar geniş olursa olsun artık Kanun-i Esasi’yle birlikte devlet yönetimine, üyeleri halk tarafından seçilen bir meclis dâhil edilmiş olunmaktadır. *Tanör*’ün isabetli deyişiyle “*meclis istediğini yasalaştırabilen bir organ değilse de istemediğini yasalaştırmayan*” bir yapıdadır.⁷⁸¹

Aynı şekilde *Gözler* de *Okandan*’ın Kanun-i Esasi’nin hem maddi anlamda hem de şekli anlamda anayasa olmadığına yönelik görüşlerine katılamamakta ve onu eleştirmektedir.⁷⁸² Kanun-i Esasi, devlet temel organlarının kuruluşunu, yapısını ve ilişkilerini düzenlemiş ve ayrıca bireylerin temel hak ve özgürlüklerine yer

---

⁷⁷⁷ Kanun-i Esasi’nin niteliği hakkında yazarların görüşlerinin özeti için bkz. Bucaktepe, s. 48.

⁷⁷⁸ “*Hükümdarın tek taraflı iradesiyle meydana gelen 1293 Kanun-i Esasisi, Kanun-i Esasi kelimesinin ifade eylediği hukuki mana noktasından bu hususta modern amme hukukunun icap ettirdiği prensipler bakımından “kanun” mahiyetini ve hukuki prensiplerin kaffesinin üstünde gelen bir hukuki düsturlar manzumesi niteliğini haiz değildir.*” *Okandan*, s. 146-147.

⁷⁷⁹ *Okandan*, s. 148.

⁷⁸⁰ *Tanör*, s. 134.

⁷⁸¹ Kanun-i Esasi elbette meşrutiyet rejimini getirmemiştir, ancak rejimin niteliğini mutlakıyetten çıkarmıştır. “*Bu yarı meşruti sistemde padişah yargı ve kısmen de yasama işlevi açısından egemenliğin biricik ve mutlak sahibi olmaktan çıkmakta ayrıca toplumun ve kişinin bazı özerkliklerini ferman tipi anayasa ile tanımaktadır.*” *Tanör*, s. 149; benzer yönde Ali Fuad Başgil, *Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, C. I, Baha Matbaası, İstanbul 1957, s. 90-91; aynı yönde Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, (çev. Mehmet Morali), Alkım Yayınları, İstanbul 2004, s. 162.

⁷⁸² *Gözler, Türk Anayasa Hukuku*, s. 44.

vermiştir.⁷⁸³ Bu açıdan Kanun-i Esasi maddi anlamda anayasa kriterlerini karşılamaktadır. Aynı şekilde Kanun-i Esasi maddelerinin açıkça üstün olduğu kabul edilmiş (md. 115) ve anayasanın değiştirilmesi için kanunlardan daha zor bir usul (md. 116) belirlenmiştir.⁷⁸⁴ Tüm bunlar Kanun-i Esasi'nin katı bir anayasa olduğunun açık bir göstergesidir.⁷⁸⁵ Bu sebeplerden ötürü Kanun-i Esasi, hem maddi anlamda hem de şekli anlamda bir anayasadır ve düzenleniş bakımından Batı'daki anayasalardan aşağı konumda değildir.⁷⁸⁶

Aynı şekilde Karal da, Okandan'ın Kanun-i Esasi'nin hukuki ve siyasi anlamda bir değer taşımadığını iddia eden görüşlerine katılmayarak bu görüşün aşırıya kaçan bir yorum olduğunu savunmuştur.⁷⁸⁷ Kanun-i Esasi'de ulusal hâkimiyet (millet egemenliği) anlayışının kabul edilmesi, zaten dönem koşullarına göre mümkün değildir. Zira Osmanlı Devleti bir ulus devlet değildir. Bu nedenle ulusal hâkimiyet düşüncesinin olmayışını tabii karşılamak gerekir. Sonuç olarak Karal, siyasi doktrin olarak Osmanlıcılık akımının hâkim olduğu Kanun-i Esasi'nin tüm kusurlarına rağmen o devirde önemli bir inkılab olduğunu kabul etmektedir.⁷⁸⁸

Kanun-i Esasi'nin niteliği hakkında değerlendirmeler yukarıda yazıldığı şekildedir. Bunlar haricinde, diğer yazarlardan farklı olarak, Berkes'in Kanun-i Esasi'nin niteliği hakkında yapmış olduğu özgün yorumlar da kayda değerdir. Berkes de, Okandan gibi, Kanun-i Esasi'nin anayasa niteliğinden yoksun olduğunu, yasama-

---

⁷⁸³ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 45.

⁷⁸⁴ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 45.

⁷⁸⁵ Kanun-i Esasi'nin katı bir anayasa olduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevin Ünal Özkorkut, "1876 Anayasası'nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler", *AÜHFD*, C. 53, S. 1, 2004, s. 176; Seda Örsten Esirgen, "Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2020, s. 425-426.

⁷⁸⁶ Okandan'ın Kanun-i Esasi'nin aleyhindeki temel argümanı bu anayasanın halkın seçtiği temsilcilerden müteşekkil bir kurucu meclis tarafından yapılmamasıdır. Eğer bu kritere göre değerlendirilecekse 19. yüzyılda Batı'daki anayasaların hiçbirini ve 20. yüzyıl başlarındaki anayasaların çoğunu anayasa olarak kabul etmemek gerekir. Gözler'in bu açıklamalarına tamamen katılıyoruz. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 44-45.

⁷⁸⁷ Karal değerlendirmeleriyle doğrudan Okandan'ın görüşlerine cevap vermektedir. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 228-229.

⁷⁸⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 229-230.

yürütme ve yargı erklerinin ne maddi anlamda ne de organik anlamda birbirinden ayrılmış olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸⁹ Padişah, yasama ve yürütmenin gerçek hâkimi olmaya devam etmektedir ve anayasada iktidarı denetleyen ve sınırlandıran bir parlamento kurgulanmamıştır. Tüm bunlardan bahisle Berkes, Kanunu Esasi'nin Constitution (anayasa) olmadığını, padişahın bahsettiği bir charte (berat) olduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan Berkes, Anayasa tartışmalarında 113. madde üzerinde çok durulmasının bir öneminin olmadığını, zaten Kanun-i Esasi metninin tamamından bir meşruiyet rejiminin değil, anayasalı mutlakıyet çıkacağını ifade etmektedir. Berkes'in şu ifadesi gerçekten ilginç ve dikkat çekicidir:

*“Böyle bir anayasanın kuracağı rejim, ancak halk iradesini daraltan bir meşrutiyet, hükümdar iradesini genişleten bir mutlakıyet rejimi, sürekli bir sıkıyönetim rejimi olabilirdi. Bu rejim bütün Yeni Osmanlılar düşününün içinde yatan çelişkilerin malzemesiyle yapılmış bir anıttır.”*⁷⁹⁰

Görüldüğü gibi Berkes böyle bir anayasanın yapılmasının ve ardından gelen “istibdat” rejiminin müsebbibi olarak *Yeni Osmanlıları* sorumlu tutmaktadır. Yazarın böyle bir görüş taşımasının nedeni ise Yeni Osmanlıların İslami esas ve geleneklerle Batı'dan gelen kavramları bağdaştırma çabaları ve bunun doğurduğu çelişkilerdir. Berkes, içte ve dışta yaşanan tüm gelişmelerin ülkeyi zaten bir meşrutiyete değil, bir mutlakıyete götürdüğünü, bir sosyolog olarak, kaydetmektedir.⁷⁹¹

Tüm bu görüşler ışığında kanaatimiz Kanun-i Esasi'nin -kâğıt üzerinde kalsa da- görünüşte bir anayasa olduğu, bu yönüyle devlet mekanizmasına temsili bir organın eklenmesiyle birlikte mutlak rejimden artık çıkıldığı yönündedir. Fakat yasama ve yürütme erklerinin padişahın elinde olması, sistemin parlamenter monarşi/meşrutiyet olarak adlandırılmasını mümkün kılmamaktadır. Özetle Kanun-i Esasi'nin, Başgil'in deyimiyle, padişahın eskiden beri gelenek ve dini prensipler ile hududu çizilen güç ve

---

⁷⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, s. 333-334.

⁷⁹⁰ Berkes, s. 335.

⁷⁹¹ Berkes, s. 333.

salahiyetini birtakım şart ve esaslara bağlamış olduğu, saltanat makamının gücüne yasal bir çerçeve çizdiği görülmektedir.⁷⁹²

E. Yeni Osmanlıların Tasfiyesi ve Akıbeti

1. Ziya Paşa ve Namık Kemal'in İstanbul'dan Uzaklaştırılmak İstenmesi

Anayasa çalışmalarında aktif rol üstlenen Namık Kemal ve Ziya Paşa, basını kullanmak suretiyle anayasa karşıtlarıyla sürekli bir mücadele halinde olmuşlardır. Aynı şekilde Midhat Paşa da Kanun-i Esasi aleyhinde halkı kışkırtmaya çalışanları, yargılama yapılmaksızın İstanbul'dan sürgün etmek istemiştir. Bu amaçla Heyet-i Vükela'yı toplamış ve Kanun-i Esasi aleyhinde çalışan 20 kadar kişinin yargılanmaksızın sürgüne gönderilmesini kararlaştırmıştır.⁷⁹³ Hâlbuki II. Abdülhamid bu konuda Midhat Paşa'ya yargılama yapmaksızın bu kişileri sürgüne gönderemeyeceğini açıkça bildirmiş olmasına rağmen, Midhat Paşa Padişah'ı istifa etmekle tehdit ederek bu amacını gerçekleştirmeye muvaffak olmuştur. Öte yandan Namık Kemal, Midhat Paşa'nın anayasa karşıtlarını sürgün etmesini hararetle İttihat gazetesine yazmış olduğu yazıda savunmuştur.⁷⁹⁴ Midhat Paşa'nın ve o güne kadar hürriyetperver bir anlayışa sahip olduğu bilinen Namık Kemal'in söz konusu hal ve tavırları, ileride muhalifleri tarafından kendi aleyhlerine kullanılacaktır.

Öte yandan Ziya Paşa'nın başkanı olduğu ve Nâmık Kemal'in üye olarak aktif hareket ettiği "*Hediye-i Askeriyye*" adlı cemiyetin, Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında orduya yiyecek-giyecek gibi temel ihtiyaç malzemeleri karşılamak amacıyla kurulması, II. Abdülhamid'i kendisine -amcasına yapılan- darbe gibi bir teşebbüsün yapılabileceği noktasında endişelendirmiştir.⁷⁹⁵ Bu olayın üzerine Kânun-u Esâsî'nin ilânından beş gün sonra, "asâkir-i milliyeye taburları" adı altında milis birlikler kurmaya başlaması ve cemiyet üyelerinin Midhat Paşa'nın konağı önünde toplanıp

⁷⁹² Ali Fuad Başgil, *Hukukun Ana Mesele ve Müesseseler, Siyasi ve Sivil Hukuk Üzerine Etütler*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 39.

⁷⁹³ Ayrıntılı bilgi için Tamçelik. 1024.

⁷⁹⁴ Tamçelik, s. 1024-1025; bu olay Midhat Paşa'nın sadaretinin ilk günlerinde gerçekleşmiştir. Olaya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Özgüldür/Özgüldür, s. 341; Akün, "Namık Kemal", s. 369.

⁷⁹⁵ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1141-1142.

Nâmık Kemal'in vatan şiirlerini yüksek sesle söyleyerek sloganlar atmaları⁷⁹⁶ bardağı taşıran son damla olmuştur. II. Abdülhamid için şartlar artık gelişmişti, bu aşamadan sonra Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar için kaçınılmaz son yaklaşıyordu.⁷⁹⁷

II. Abdülhamid kendisine darbe yapacaklarından korktuğu için, önce Süleyman Paşa'yı Hersek kumandanlığına tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırmış ve ardından sadrazamı olan Midhat Paşa'ya Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın başkentten uzak yerlere memuriyet verilmek suretiyle uzaklaştırmaları için baskı yapmıştır. Netice olarak Ziya Paşa⁷⁹⁸ tayin edildiği Suriye valiliği görevini kabul etmiş ve Kanun-i Esasi'nin daha üçüncü haftasında (10 Ocak 1877'de) başkentten ayrılmıştır. Fakat Namık Kemal, II. Abdülhamid'in bu isteğine karşı direnerek İstanbul'da kalmaya devam etmiştir.⁷⁹⁹

2. Midhat Paşa'nın Sadarettin Azli ve Sürgünü

Midhat Paşa'nın 19 Aralık 1876'da sadrazam olmasından çok kısa bir süre sonra Kanun-i Esasi ilan edilmiş ve Midhat Paşa'nın meşrutiyetçi tavrı hem halk arasında hem de yabancı diplomatlar ve basın arasında tanınırlığını arttırmıştır. Midhat Paşa'nın Yeni Osmanlılarla olan münasebeti, demokratik bir yönetimdeki başbakan gibi hareket etmesi ve birçok yetkiyi tek başına kullanmak istemesi (İstanbul'da ruhani liderleri ziyaret etmesi, yabancı diplomatlarla görüşmeler yapması, kendisi gibi düşünmeyen kişileri yargılamasız sürgüne göndermesi, bazı siyasi suçlular hakkında çıkardığı aflar vs.) kendisine olan muhalefeti arttırmıştır. Öyle ki Yeni Osmanlıların dahi bu aşamada Midhat Paşa aleyhinde hareket ettikleri görülmektedir.⁸⁰⁰ Midhat Paşa'nın Yeni Osmanlılarla arasının açılmasının temel sebebi Paşa'nın 113. maddenin kabulüne fazla

---

⁷⁹⁶ Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 253; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 237.

⁷⁹⁷ Okandan, s. 173.

⁷⁹⁸ Abdullah Uçman, "Ziyâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 44, İstanbul 2013, s. 475-479.

⁷⁹⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, s. 238-239.

⁸⁰⁰ Ziya Paşa'nın Midhat Paşa'yı 113. madde'yi kabullenmesini şu kıta ile hicvetmiştir: "*Ne cesaretle olur münkeşif ebna-yı vatan/Dehşet-alud-ı cebanet eb-i meşrutiyet* [bu dizelerde Midhat Paşa'ya hitaben "meşrutiyetin dehşetli korkaklık bulaşmış babası" denmektedir] Özgüldür/Özgüldür, s. 342.

ses çıkarmaması, *hatta gizliden gizliye desteklemesi*⁸⁰¹ ve Kanun-ı Esasi'nin Midhat Paşa'nın eseri olarak gösterilmeye çalışması suretiyle Yeni Osmanlıların bu konuda senelerdir verdikleri mücadelelerinin geri plana atılmasıdır.⁸⁰²

Tüm bu gelişmeler Midhat Paşa'nın II. Abdülhamid ile olan ilişkisini oldukça gerginleştirmiştir. Son olarak Padişah'a sunduğu arizaların cevapsız bırakılması üzerine Midhat Paşa, Padişaha suçlayıcı ve sitem edici bu mektup kaleme almış ve kendi evine çekilmiştir. Bâb-ı Âli'ye adım atmayan Midhat Paşa, hakkında cumhuriyet rejimini kuracağına yönelik jurnaller üzerine, 5 Şubat 1877 yılında tutuklanıp sadareten azledilmiş ve aynı gün bir vapura bindirilerek yurtdışına sürgün edilmiştir.⁸⁰³ Böylelikle uzun tartışmalara neden olan ünlü 113. maddedeki yetki, padişah tarafından ilk kez kullanılmıştır.

---

⁸⁰¹ Ziya Paşa'nın 113. Maddenin kabulü hakkında Midhat Paşa'ya sarf ettiği sözler epey ilginçtir: *"Maksadınızı anlıyorum. İstemediğiniz adamları hin-i hacetde İstanbul'dan teb'id için sizde o fıkra'yı tensip ve tasvip etmiş olacaksınız. Fakat emin olunuz ki, ilk evvel size tatbik edilecek."* Özgüldür/Özgüldür, s. 342.

⁸⁰² Mektubun tamamı için bkz. Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. s.12-13. *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 10.

⁸⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s.13-14; Midhat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi şahıslarla birlik olmak gibi suçlamalarla Şubat 1877'de Avrupa'ya(Napoli) sürgün edilmiştir. Bir süre sonra affedilmiş ve ülkenin çeşitli yerlerinde İzmir ve Suriye valiliği gibi görevlerde bulunmuştur. 1881 yılında yapılan Yıldız Mahkemesi'nde sanık olarak yargılanmış ve mahkemede Abdülaziz'in şüpheli ölümünün cinayet olduğu hükmüne varılıp darbe kadrosunda yer aldığı için hakkında *idam cezası* verilmiştir. Fakat idam cezası, II. Abdülhamit tarafından sürgün hapis cezasına çevrilmiş ve Midhat Paşa Taif'e gönderilmiştir. Fakat burada kısa bir süre sonra 1884 yılında muhafızlar tarafından boğdurularak öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Çetinsaya ve Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005 s. 7-11; Baykal, "93 Meşrutiyeti", s. 67; Tamçelik, s. 1026.

3. Namık Kemal'in Akıbeti

Tüm bu olaylar yaşanırken II. Abdülhamid'in 4 Şubat 1877'de Asakir-i Milliye taburlarını lağvetmesi üzerine duruma hiddetlenen Namık Kemal'in Abdülhamid hakkında Arapça bir deyişi söylediğine⁸⁰⁴ dair jurnaller saraya iletilmiştir. Tüm bunların üzerine Kemal'in Osmanlı tahtına yeniden V. Murad'ı ya da Mekke şerifini geçirmek için planlar yaptığına dair bazı yazılara bir harbiye öğrencisinin dolabında ulaşılması⁸⁰⁵ sebebiyle Kemal hakkında tutuklama kararı verilmiştir.⁸⁰⁶

Namık Kemal iki ay kadar sorgulandıktan sonra 11 Nisan 1877'de Suphi Paşa'nın reislik ettiği mahkemede yargılanmıştır. Mahkemenin görevsizlik kararı vermesi üzerine Divan-ı Ali'ye sevk olunan dava, Divan-ı Ali'nin bir türlü kurulamaması sebebiyle devam ettirilememiştir.⁸⁰⁷ Namık Kemal bu şekilde 5 ay kadar hapis yattıktan sonra 10 Temmuz 1877'de II. Abdülhamid'in iradesiyle Girit adasına sürgün kararı verilmiştir. Fakat Namık Kemal, tercihen Girit yerine Midilli adasına gitmek isteyince, isteği doğrultusunda Midilli'ye sürgün edilmiştir.⁸⁰⁸

Namık Kemal'in Midilli'ye sürgün edilmesinden 2,5 yıl sonra II. Abdülhamid bu sürgün cezasını kaldırmış ve onu Midilli Mutasarrıfı olarak tayin etmiştir.⁸⁰⁹ Böylelikle Namık Kemal'in hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Namık Kemal ölüm yılı olan 1888'e kadar hayatını, Ege adalarında (Midilli- Rodos- Sakız Adaları) mutasarrıf olarak geçirmiştir. Yöneticilik yaptığı bölgelerde Türk nüfusunun

---

⁸⁰⁴ “Eşşey’u la yusenna illa ve kad yuselles” Namık Kemal tarafından söylenen bu Arapça meselin tercümesi şöyledir: “Bir şey, ikilendi mi, muhakkak üçlenir de!” Kemal bu sözle aslında Abdülaziz’in ve V. Murad’ın tahttan indirildiği gibi II. Abdülhamid’in de tahttan indirilebileceğini ima etmiştir. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 238.

⁸⁰⁵ Daha doğru ifadeyle Namık Kemal’e yakın olan bir harbiye öğrencisinin dolabından bu plana dair yazıların çıkmıştır. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 238; Midhat Paşa hakkında verilen jurnal için bk. Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s. 63; ayrıca bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1220-1224.

⁸⁰⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. I, s. 240; Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s.1234-1236.

⁸⁰⁷ Kuntay, Kemal’in davadan beraat ettiğini yazmış olsa da gerçekte mahkeme görevsizlik kararı vermiştir. Bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s.1293-1297.

⁸⁰⁸ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1274-1275; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 360-361.

⁸⁰⁹ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1356.

arttırılması için gayret göstermiş ve istikralı bir siyaset takip etmiştir. Zaman zaman adalardaki Rumların şikâyetleri ile görev yeri sıklıkla değiştirilse de, II. Abdülhamid Namık Kemal'i Ege adalarında tutmuş ve kendisiyle doğrudan iletişime geçebileceği bir telgraf şifresi göndermiştir.⁸¹⁰ Böylelikle Namık Kemal jeopolitik öneme sahip Ege Adalarıyla ilgili doğrudan sarayla iletişime geçebilmiştir.

Namık Kemal, Ege Adalarında idareciliğin yanı sıra edebi eserler yazmış, Midilli'de *Cezmi* ve *Celaleddin Harzemşah* adlı romanlarını tamamlayarak Padişah'a takdim etmiştir.⁸¹¹ Bu eserleri nedeniyle II. Abdülhamid tarafından rütbesi yükseltilmiştir. Sakız adasından şiddetli zatürre geçiren Namık Kemal Rodos Mutasarrıfı olarak tayin edilince sağlığı düzelmiştir. Fakat çok geçmeden adadaki yabancı bir konsolosun muhitine tecavüzden dolayı Rodos mutasarrıflığından azledilmiş ve tekrar Sakız Adası'na mutasarrıf olarak tayin edilmiştir.⁸¹² Burada sağlığı tekrar bozulmuştur. Bunu yanında *Osmanlı Tarihi* adlı eseri üzerinde çalışmaya devam etmiştir. Fakat üzerinde çok ehemmiyet verdiği Osmanlı Tarihi adlı eserinin basılan ilk cildinin bir jurnal sebebiyle yasaklanması, onun için çok büyük bir darbe olmuş ve sonrasında tekrar toparlanamamıştır.⁸¹³ Padişah'a yazdığı müracaatlara cevap alamayan Namık Kemal, büyük bir üzüntüyle zatürre hastalığının nüksetmesi sonucu 2 Aralık 1888 yılında vefat etmiştir. Günümüzde Gelibolu'da medfundur.⁸¹⁴

4. Ali Suavi'nin Akıbeti

a) Ali Suavi'nin İstanbul'daki Son Yılları

Çalışmamızın önceki bölümlerinde pek çok kez değinildiği gibi Ali Suavi cemiyetin en marjinal ismidir. Yaşadıkları polemikler sebebiyle Yeni Osmanlılarla

---

⁸¹⁰ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1360-1364.

⁸¹¹ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 363.

⁸¹² Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1615-1618; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 361.

⁸¹³ Kuntay, *Namık Kemal*, C. II/Kısım 2, s. 1597-1602; Akün, "Namık Kemal", s. 370-371.

⁸¹⁴ Namık Kemal'in son yılları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akün, "Nâmık Kemal", s. 377-378; Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları-IV*, s. 615-617.

yıldızı hiçbir zaman barışmayan Ali Suavi, 1867’de ayrıldığı Osmanlı topraklarına ancak 1876 yılında II. Abdülhamid’in tahta geçmesiyle dönebilmiştir.⁸¹⁵

İngiliz olan eşiyle birlikte yurda dönen Ali Suavi, İngilizlerle dostluğu sebebiyle ilk önce İngiliz (Eğinli) Sait Paşa tarafından destek görmüş ve kısa zaman içerisinde Sultan II. Abdülhamid’den de hususi ilgi görmüştür. Hatta Suavi, II. Abdülhamid’in emriyle Batı basınını takip etmek ve Batı’da ilgi gören eserleri tercüme etmek için kurulan Cemiyet-i Mütercimîn’e⁸¹⁶ üye seçilmiştir. Fakat bu cemiyette Namık Kemal, Ziya Paşa gibi bir zamanlar polemikler yaşadığı bazı Yeni Osmanlılar da bulunmaktadır. Bu nedenle daha ilk toplantıda, Suavi’nin de bu Cemiyet’e çalışmalarına katılacağını öğrenen Namık Kemal ve Ziya Paşa tepki göstererek böyle bir şahısla çalışamayacaklarını bildirmişlerdir.⁸¹⁷ Bu nedenle kurulmak istenen ilmi cemiyet, II. Abdülhamid’in deyişiyle *daha doğmadan ölmüştür*.⁸¹⁸

Bu olaydan sonra Ali Suavi, önce II. Abdülhamid’in çocuklarına muallim olarak görevlendirilmiş, fakat bu göreve uygun olmadığı anlaşıncı 1 Şubat 1877’de Galatasaray Sultanisi’ne müdür olarak tayin edilmiştir.⁸¹⁹ Fakat çok geçmeden müdürlüğü sırasında okul idaresinde yaşanan düzensizlik, kendisinin okuldaki pespaye görünümü ve İngiliz olan eşiyle hakkında çıkan dedikodular sebebiyle Suavi, tüm resmi görevlerinden 9 Aralık 1877 tarihinde azledilmiştir.⁸²⁰ Bu makamlara

---

⁸¹⁵ Hüseyin Çelik, s. 288-291.

⁸¹⁶ II. Abdülhamid’in bu cemiyeti kurmasındaki amacı hem yabancı dil bilen Yeni Osmanlıları devlete kazandırarak onların muhalif yönlerini törpülemek hem de Batıda yazılıp çizilenleri yakından takip etmektir. Hüseyin Çelik, s. 291.

⁸¹⁷ Ziya Paşa “*Suavi Efendi cemiyete dahil olursa biz içtima etmeyiz*” diyerek karara tepki göstermiştir. Bkz. İrtem, s. 161. Namık Kemal de Ali Suavi’yi kastederek “*bu cahil adamın aramızda işi yoktur. Cemiyetimizde kimlerle teşrik-i mesai edeceğimiz, bizzat bizim tarafımızdan tayin olunur ve bu kararımızı Zat-ı Şahane[Padişah] yalnız tasdik eder. Yoksa ilk celsede cemiyetimizin umuruna bu suretle müdahale muvafık olmasa gerek*” deyince böyle bir cemiyetin birlikte iş yapamayacağına kani olunmuştur. Bkz. Hüseyin Çelik, s. 292.

⁸¹⁸ İrtem, s. 161.

⁸¹⁹ Suavi’nin bu önemli göreve tayin edilmesinde Midhat Paşa ve -bir zamanlar kendisinin de desteklemiş olduğu- Meşruiyet Rejimi aleyhine yazdığı yazılar ile Padişah’a yaranma arzusu etkili olmuştur. İrtem, s. 162.

⁸²⁰ Ali Suavi yüksek mertebelere erişmek umuduyla İstanbul’a gelmişti, ancak çok geçmeden elde ettiği tüm vazifelerden azlolundu. Elbette bu gelişme kendisi için büyük hayal kırıklığı yaratmış ve tüm bunların müsebbibi olarak gördüğü II. Abdülhamid’den intikam almak

gelebilmek için eski meşrutiyetçi fikirlerini bile terk eden ve Midhat Paşa aleyhinde yazılar yazan⁸²¹ Suavi'nin tüm resmi görevlerine son verilmesi üzerine, II. Abdülhamid'i devirmek için harekete geçmesi kendi halet-i ruhiyesi ve mizacı düşünüldüğünde anlaşılabilir bir durumdur.

b) Çırağan Vakası (1878)

Tüm resmi görevlerine son verilen Ali Suavi'nin 19 Mayıs 1878'de gerçekleşen Çırağan Vakası'na kadar ne yaptığı ve neyle iştigal ettiği tam olarak bilinmemekle birlikte, 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin ağır mağlubiyet alması üzerine arkadaşı Süleyman Asaf ile Üsküdar komitesini kurmuş olduğu kaydedilmektedir.⁸²² Suavi tüm bu olumsuz durumlardan sorumlu tuttuğu II. Abdülhamid'i tahttan indirmek ve yerine artık akıl sağlığı düzelmiş bulunan sabık Sultan V. Murad'ı tahta geçirmek emelindedir.⁸²³ Suavi, yaptığı plan⁸²⁴ dâhilinde 18 Mayıs 1878 tarihli Basîret gazetesinde⁸²⁵ şu kısa metni yayımlamıştır:⁸²⁶

“Herkes ve hep evrak-ı havadis hal-i hazırın tehlikesinden bahsetmektedirler. Hak-ı acizanemde mevcut olan emniyet-i ammeye mebni söyleyeceğim şeyi herkesin dinleyeceğinden şüphem yoktur. Müşkilat-ı hazıra [var olan güçlükler] pek büyüktür, lakin çaresi pek kolaydır. Yarınki nüshanızda cümlemin

---

istemıştır. İrtem, s. 163; Ali Suavi'nin görevden salınmasıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, s. 353-363.

⁸²¹ Yazıları için bkz. Hüseyin Çelik, s. 301-306.

⁸²² Kuntay, *Sarıklı İhtilalci*, s. 192.

⁸²³ Ali Suavi'nin Çırağan baskınına neden yaptığına ilişkin birçok iddia mevcuttur. Bunlara aşağıda tekrar değinilecektir.

⁸²⁴ Kuntay'ın aktarmalarına göre Suavi'nin Çırağan baskınındaki planının gayesi V. Murad'ı Osmanlı tahtına geçirmek değildir. Osmanlı- Rus harbi sonrası Rumeli'de Rodop dağlarına çekilen Müslüman ahali burada direnişe hazırlanmaktaydı. Ali Suavi'nin amacı Rodop dağlarındaki bu direnişin başına V. Murad'ı geçirerek Rusya karşısında Osmanlı'nın elinin güçlenmesini sağlamaktır. Kuntay, “Sarıklı İhtilalci”, s. 193.

⁸²⁵ Basiret, S. 2444, 17 Cemaziyülevvel 1295.

⁸²⁶ Kuntay, *Sarıklı İhtilalci*, s. 210; Hüseyin Çelik, s. 381-382.

müsaadesiyle bu çareyi kısacık şerhe ve beyan edeceğim. Bugün şu mektubun yarınki neşre enzar-ı umumiye [umumun dikkatini] celb içindir efendim.”⁸²⁷

Gazetede yayınlanan bu kısa metinden bir gün sonra (19 Mayıs 1878 tarihinde) 200 kadar Rumeli muhacirini etrafında toplayan ve kendisine katılmaları için çeşitli vaatlerle onları ikna eden Suavi, -V. Murad’ın ikamet ettiği- Çırağan Sarayı’nı basmış ve V. Murad’ı kaçırmaya teşebbüs etmiştir.⁸²⁸ Suavi, baskını elindeki silahıyla yönetmiş ve V. Murad’ı dairesinden çıkarmaya ve çevresindekilere ona biat ettirmeye muvaffak olmak istemiştir. Fakat Suavi bu emeline vakıf olacağı sırada olay yerine gelen Yedisekiz Hasan Paşa’nın sopa darbesiyle öldürülmüştür.⁸²⁹ Ayaklanmanın elebaşısı öldürülünce geri kalan muhacirler yakalanmış ve cezalandırılmışlardır. Olaydan hemen sonra Ali Suavi’nin İngiliz eşi, vaka hakkında birçok belgeyi yakmış ve İngiltere büyükelçiliği vasıtalıyla İstanbul’dan bir süre sonra (24 Temmuz 1878) ayrılmıştır.⁸³⁰ Tarihe *Çırağan Vakası yahut Baskını* olarak geçen bu önemli hadise II. Abdülhamid’i oldukça tedirgin etmiştir. Amcası gibi kendisine de darbe yapılacağını düşünen Padişah, çok geçmeden halini tavrını beğenmediği devlet görevlilerini (başta Başvekil Sadık Paşa⁸³¹ olmak üzere) sürgün ederek Payitaht’tan uzaklaştırmıştır. Memur kadrolarında da büyük değişikliklere gidilmiştir.

---

⁸²⁷ Ali Suavi bu ilanıyla adeta darbe yapacağını aşikar etmekte ve meydan okumaktadır. Kuntay’ın ifade ettiği gibi bu davranış akliselim insanların yapacağı bir hareket değildir. Ali Suavi hakikaten nevi şahsına münhasır bir kişiliktir. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci*, s. 210-211; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. III, s. 610.

⁸²⁸ Çırağan Baskını’nı Yedisekiz Hasan Paşa’nın gözünden öğrenmek için bkz. İrtem, s. 201-202.

⁸²⁹ Hüseyin Çelik, s.383; İrtem, s. 202; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. III, s. 612.

⁸³⁰ Hüseyin Çelik, s. 420-421.

⁸³¹ II. Abdülhamid’in olayın vükelanın bir darbe teşebbüsü olmasından şüphelenmesi ve bunun üzerine başvekil Sadık Paşa’nın böyle bir şeyden söz edilmeyeceğini belirtip ardından “*Vükela yaptırmış olsa böyle mi olurdu?*” demesi, kendisinin Padişah nazarında gözden düşmesine sebep olmuştur. Çünkü Sadık Paşa’nın bu talihsiz sözü eğer vükela darbe yaptırmak istese bu kadar amatör bir işe kalkışmaz anlamına çekilebilirdi ki, öyle de olmuştur Sadık Paşa hem görevinden azledilmiş, hem Cezayir Bahrisefit valiliğine atanarak İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır. İrtem, s. 171-172; benzer yönde bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, C. III, s. 612.

Ali Suavi'nin Çırağan Vakası'nda tam olarak neyi amaçladığı ve kimler tarafından desteklendiği hususunda kesin bir bilgi olmasa da⁸³² ekseriyetle kabul edilen görüş Ali Suavi'nin sıkı bir *İngiliz dostu* olduğu ve *İngiltere hesabına hareket ettiğidir*. Enver Ziya Karal, İbnüemin Mahmut Kemal, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır, Bernard Lewis⁸³³ ve Mustafa Müftüoğlu gibi yazarlar, Ali Suavi'nin İngilizler hesabına çalışan bir ajan olduğu hususunda birleşmişlerdir.⁸³⁴ Bu iddia olayların akışıyla uyumludur. Zira vaka sonrasında 93 Harbi'nin ağır sonuçlarıyla başa çıkmaya çalışan Devlet-i Aliyye'nin durumundan yararlanan İngiltere, Osmanlı'ya Rusya karşısında diplomatik destek karşılığında Kıbrıs'ı kiralamaya muvaffak olmuştur. Dolayısıyla olay sonucu karlı çıkan asıl taraf İngiltere'dir.⁸³⁵ Fakat bununla birlikte Hüseyin Çelik'in ulaştığı olduğu İngiliz arşiv belgelerinde özellikle dönemin İngiltere büyükelçisi Layard'ın, İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Salisbury'e gönderdiği mektuplarda, Ali Suavi'nin böyle bir olaya kalkışacağını tam olarak bilmedikleri izlenimi vardır.⁸³⁶

Hülasa Ali Suavi'nin baskında kimlerden destek almış olduğu ve mason localarıyla bağlantılı olan Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi'yle nasıl bir ilişkisinin olduğu gibi hususlar günümüzde dahi aydınlatılamamıştır.⁸³⁷ Tüm bu iddiaların

---

⁸³² Genel kabul gören görüş haricinde Ali Suavi'nin Ruslarla işbirliği içinde olduğu iddiası ve bu olayın II. Abdülhamid tarafından tertip edildiği gibi iddialar olsa da bunların gerçek olma ihtimali çok düşüktür. Bkz. Kuntay, *Sarıklı İhtilalcı*, s. 210-216.

⁸³³ Lewis, Ali Suavi'nin yakın dostu olan Butler Johnson'un hadisenin olmasından kısa süre önce İngiltere'den İstanbul'a gelmesini manidar bulmaktadır. Johnson Üsküdar komitesinin toplantılarına da katılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lewis, s. 238-239; Butler Johnson'ın İngiltere Başbakanı Disraeli'nin özel ajanı olduğuna dair iddialar ve bunlara ilişkin değerlendirmeler için bkz. Hüseyin Çelik, s. 363-374.

⁸³⁴ Yazarların görüşleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Hüseyin Çelik, s. 403-404.

⁸³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten*, Ekim 1978, C. XLII, S. 168, s. 733-737; Hüseyin Çelik, s. 417-420; Kıbrıs Antlaşması metni için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. III, s. 614-615.

⁸³⁶ İngiliz diplomat Layard ile İngiltere Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury arasında geçen gizli yazışmalara için bkz. Hüseyin Çelik, s. 405-409.

⁸³⁷ Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi, V. Murad'ı tahta geçirmek için uğraşan başında Cleanti Scalieri adında Rum bir tüccarın olduğu gizli bir cemiyettir. Prodos mason teşkilatının üstad-ı azamı olan Scalieri; Nakşibent Kalfa, Aziz Bey ve Ali Şefkati gibi diğer cemiyet üyeleriyle birlikte birçok defa V. Murad'ı ikamet ettiği Çırağan Sarayı'ndan kaçırma teşebbüsünde bulunmuşlar fakat II. Abdülhamid'in kurmuş olduğu istihbarat ağı sayesinde emellerine

yanında Ali Suavi'nin bu işi gerçekten kendi başına yapmış olabileceği fikri de göz ardı edilmemelidir. Bu ihtimal de Ali Suavi'nin karakteri düşünüldüğünde, mümkün görünmektedir.⁸³⁸

5. Diğer Yeni Osmanlıların Akıbeti

Ziya Paşa Kanun-i Esasi macerası sonunda kalan ömrünü sırasıyla Suriye, Konya ve Adana'da valilik görevinde bulunarak geçirmiştir. Görev yaptığı yerlerde özellikle de Adana'da yeni okullar açtırmış ve tiyatroyu Adana'ya getiren isim olmuştur. 1880 yılında hastalık sebebiyle vefat etmiştir.⁸³⁹

Ayrıca hayatta olan diğer Yeni Osmanlılardan Agâh Efendi, Menapirzade Nuri Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik gibi isimler de çeşitli idari görevler ile İstanbul'dan uzaklaştırılmışlardır.

Agâh Efendi, Kanun-i Esasi çalışmaları sırasında kısa süreliğine II. Abdülhamid tarafından Şura-yı Devlet üyeliğine getirilmişse de 1877'de önce Bursa'ya sonra da Ankara'ya sürülmüştür. 1884 yılında affedilmiş ve Rodos mutasarrıflığına getirilmiştir. Daha sonra Nâmık Kemal'le yeri değiştirilmiş ve Midilli mutasarrıfı olmuştur. Ekim 1885'te ise sefir olarak görevlendirildiği Atina'da Aralık vefat etmiştir.⁸⁴⁰

Menapirzade Nuri Bey ise II. Abdülhamid'in sütkardeşi ve çocukluk arkadaşı olması sebebiyle diğerlerinden daha şanslıdır. Kendisi sonraki yıllarda II.

---

ulaşmamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Çırağan Vak'ası", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 306-309; İrtem, s. 177-207; Komite hakkında arşiv belgeleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", *Belleten*, C. VIII, S. 30, 1944, s. 293-328.

⁸³⁸ Hüseyin Çelik'e göre Ali Suavi Butler Johnson, Sait Clair gibi İngilizlerden destek görmüştür. Fakat bu İngilizlerin, İngiltere hükûmeti tarafından pek sevilmediği ifade edilmektedir. Dolayısıyla Suavi İngiltere hükûmeti tarafından değil de İngiltere'de bulunan bazı oluşumlar tarafından destek görmüş olabilir. Hüseyin Çelik, s. 447.

⁸³⁹ Abdullah Uçman, "Ziyâ Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 44, İstanbul 2013, s. 475-479.

⁸⁴⁰ Agah Efendi'nin son yılları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Yüce, "Âgâh Efendi, Çapanzâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s. 447-448.

Abdülhamid'e has müşavirlik yapmış ve tütün rejisi, mabeyn kâtibi gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1906 yılında vefat etmiştir.⁸⁴¹

Diğer bir Yeni Osmanlı olan *Reşad Bey*, İbret gazetesinin ilk kapatılışından sonra atandığı kaymakamlık görevini devam ettirmiş ve daha sonra çeşitli mülki amirliklerde görev yapmış, II. Abdülhamid zamanında Kudüs mutasarrıflığı görevine getirilmiştir. Kendisi 1902'de vefat etmiştir.⁸⁴²

Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey, 1876'da Rodos sürgününden döndüğü ve Kanun-ı Esasi çalışmalarına katıldığı kaydedilmektedir. II. Abdülhamid tarafından devrin diğer meşrutiyetçi aydınları gibi o da İstanbul dışına çıkarılarak Bosna Mektupçusu olarak tayin edilmiştir. Bosna'nın Avusturya tarafından işgal edilmesi sonrası İstanbul'a dönen Ebuzziya Tevfik, matbaa-neşriyat işlerine devam etmiştir. Ebuzziya yazdıkları yazılar sebebiyle, hem II. Abdülhamid döneminde, hem de Bâb-ı Âli baskını sonrası hükûmeti ele geçiren İttihat ve Terakki yönetimiyle sık sık karşı karşıya gelmiş ve hayatı sürgünlerle, göz hapsiyle ve sorgulamalarla geçmiştir. Yine bir sorgulama sonrasında evine dönerken Kadıköy vapurunda 1913 yılında yaşamını yitirmiştir.⁸⁴³

Bir devre damga vuran Yeni Osmanlılar önde gelen isimlerinin akıbetleri yukarıda yazıldığı gibidir. Cemiyet içerisinde Kanun-ı Esasi çalışmalarını ve meşrutiyeti yalnızca Sağır Ahmed-beyzade Mehmed Bey (ö. 1874) ve Mustafa Fazıl Paşa (ö. 1875) görememiştir.

---

⁸⁴¹ Menapirzade Nuri Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsettin Şeker, "Modernleşme Çıkmazında Bir Osmanlı Aydını: Yeni Osmanlılar Cemiyeti Reisi Menâpirzâde Nuri Bey", <https://semsettinseker.wordpress.com/2018/05/27/modernlesme-cikmazinda-bir-osmanli-aydini-yeni-osmanlilar-cemiyeti-reisi-menapirzade-nuri-bey/> (E. T. 21.03.2021).

⁸⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 318-323.

⁸⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziyad Ebuzziya, "Ebuzziyâ Mehmed Tevfik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 374-378.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ OSMANLILAR HAREKETİNİN DEVLET VE HUKUK ANLAYIŞI

I. YENİ OSMANLILARIN SİYASİ VE HUKUKİ FİKİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

A. Yeni Osmanlılar Hareketinin Ortaya Çıkış Sebebi ve Temel Nitelikleri

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla birlikte başlayan modernleşme süreci, eskiyi ve yeniye bünyesinde barındırması nedeniyle, hem devlet mekanizmasında hem de “aydınların zihinlerinde” bir düalizm yaratmıştır.⁸⁴⁴ Fermandaki şeriat vurgusunun aksine, Tanzimat dönemi ürünü olan reformların şeriatın etki alanını fazlaca daraltmış olması ve şeriat yerine ikame edebilecek başka bir sistem getirememesi, Osmanlı Devleti'nin yerleşik uygulamalarının temelini derinden zedeleyen ideolojik bir boşluk meydana getirmiştir.⁸⁴⁵ Bu boşluk ise yönetimde aydın despotizminin doğmasına yol açmıştır.⁸⁴⁶ Yeni Osmanlılar hareketi işte bu duruma tepki olarak doğmuş bir muhalif harekettir.

---

⁸⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Birol Emil, *Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler-2*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41.

⁸⁴⁵ Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar'ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s. 61; aynı yönde Pinar Batur/Vander Lippe/John M. Vander Lippe; “Young Ottomans and Jadidists: Past Discourse and the Continuity of Debates in Turkey, the Caucasus and Central Asia”; *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 18, No. 2 (Fall 1994), pp. 63-64; Koçak'a göre Osmanlı'nın başlangıçta bir modernleşme projesi yoktur. dolayısıyla pek çok şey pragmatik nedenlerle yapılmış; yapılan reformların devlet ve toplumun geleneksel kodlarına uygun olup olmadığı irdelenmemiştir. Bu sebeple Osmanlı modernleşmesinin, sistemli olarak gerçekleştirilen Rusya ve Japonya modernleşmeleriyle karşılaştırmak yersizdir. Bkz. Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 1. Cilt-Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009 s. 73-74.

⁸⁴⁶ Modernleşme sürecinde doğan bu despotizm, Osmanlı düzenini temelinden sarsmış ve derin bir meşruiyet krizi meydana getirmiştir. Bedri Gencer, “Son Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Akültürasyon”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*, 2008, s. 82.

Yeni Osmanlılara göre temelde şeriatla bağı olan devlet, hem bu bağılığını sürdürmek hem de çağı yakalamak için modernleşmek durumundaydı. Zira o günün koşulları ne şeriatın getirdiği hukuk ve adalet anlayışının tam olarak uygulanabilmesine, ne de tamamen terk edilmesine elverişlidir. Bunun için yapılacak tek şey, bir yandan İslam hukukuna (şeriatla) riayet etmek; diğer yandan ise Avrupa'nın refaha ermesinin anahtarı olan siyasi, ekonomik ve teknik atılımların Osmanlı topraklarında da gerçekleştirilmesiydi. Yeni Osmanlılara göre modernleşme süreci, tekrar gözden geçirilmeli ve taklitçilikten vazgeçilmek suretiyle bulunulan coğrafyanın ve toplumun dinamikleri esas alınarak, süreç baştan inşa edilmeliydi.⁸⁴⁷

Yeni Osmanlı düşüncesine göre devletin ihyası için çağın gerekleri göz önüne alınarak İslam hukukunun Batı'daki hukuki gelişmelere paralel olarak “tedvin” edilmesi elzemdir.⁸⁴⁸ Ayrıca çağın medeniyet seviyesine ulaşabilmek amacıyla Avrupa'dan alınması gereken siyasi mekanizma ve felsefenin meşruiyeti için İslami dinamikler araştırılmalı ve uygun bir “damar” bulunmalıdır. Bu nedenle Yeni Osmanlılar (özellikle de Namık Kemal) Rousseau, Montesquieu, Volney ve Voltaire gibi Aydınlanma dönemi düşünürlerinin görüşlerini, İslam siyasi düşünce geleneğinde yer alan kavramlarla sentezlemek suretiyle bir siyasi kuram ve felsefe kurgulamak istemişlerdir.⁸⁴⁹

Esasen tüm bu hususiyetler, Yeni Osmanlılar hareketinin çıkış amacını ve dayanak noktasını anlatmaktadır. Kanaatimizce Yeni Osmanlılar, ileri sürdükleri fikirlerle, hem II. Jön Türk hareketini kuran nesli hem de Cumhuriyet'in kurucu kadrosunu besleyerek Cumhuriyet devrimlerine giden uygun zemini hazırlamışlardır. Ayrıca eklemek gerekir ki, ikinci meşrutiyet yıllarında ortaya çıkan ve günümüzde

---

⁸⁴⁷ Koçak, s. 73.

⁸⁴⁸ Emil, s. 41-42.

⁸⁴⁹ Doğu ile Batı arasında bir sentez oluşturma çabası özellikle Namık Kemal'de görülmektedir. Kamuran Birand, “18'inci Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal”, *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi*, C. 1, S.1, 1945, s. 99; ayrıca bkz. Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 237; aynı yönde bkz. Ayhan Ceylan, “Tunuslu Islâhatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, *EÜHFD*, C. XIV, S. 1-2, 2010, s. 38; özet bilgi için bkz. İrem Diler, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Devlet, Hukuk ve (Yeni Osmanlılarla Karşılaştırmalı Olarak) Anayasa Görüşü*, (Danışman: Prof. Dr. Nihat Bulut), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 91-92; Batur/Lippe/Lippe, s. 63.

dahi Türk siyasi düşüncesinde yer bulan Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık gibi siyasi akımların temellerinin Yeni Osmanlılar tarafından atılmış olduğu gerçeği açık bir şekilde müşahade edilmektedir.⁸⁵⁰ Bu yönleriyle Yeni Osmanlılar, Osmanlı ve Türk modernleşmesinde birçok “ilk”i yaşatan öncü bir siyasi harekettir.⁸⁵¹

B. Yeni Osmanlıların Hususiyetleri

Belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar, özellikle 1867-1870 yılları arasında cemiyet olarak faal oldukları dönemde dahi aralarında sistematik ve ideolojik bir bütünlük yakalayamamışlardır.⁸⁵² Bunun temel nedeni, aralarında fikir ve mizaç yönünden bir uyumun olmaması ve zaman zaman Mustafa Fazıl Paşa, Hidiv İsmail Paşa ve Âli Paşa gibi devlet adamlarının iktidar savaşı arasında kalmaları ve zaman zaman “cephelerle” uzlaşma ve ittifak arayışı içerisinde olmalarıdır.⁸⁵³ Bu sebeple bu mücadelede yaşanan gelişmeler, her defasında Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kendi içerisinde kırılmalar yaratmıştır.

Bu kırılmalar dolayısıyla Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Avrupa’da fazla uzun sürmemiş ve Cemiyet, Mustafa Fazıl Paşa’nın desteğini çekmesinden sonra dağılmıştır. Bu dağılıştan sonra ise her bir Yeni Osmanlı, kendi yoluna devam etmiştir. Ancak bu bir son olmamıştır, zira Âli Paşa’nın ölümünden sonra Namık Kemal, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nden bazı arkadaşlarıyla bir araya gelerek İbret gazetesini neşretmeye başlamışlar (1872) ve böylelikle Yeni Osmanlılar hareketi -faaliyetleri sürgünler ve cezalar ile pek çok kez kesintiye uğrasa da- 1876 Kanun-i Esasisi’ne kadar devam etmiştir.⁸⁵⁴

---

⁸⁵⁰ Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar’ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s. 86.

⁸⁵¹ Benzer yönde yorumlar için bkz. Yılmaz Yıldırım, “Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 3, 2008, s. 18; Fahri Yetim, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, 2015, s. 16.

⁸⁵² Koçak, s. 72.

⁸⁵³ Koçak, s. 76.

⁸⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın 2. bölümüne bakınız.

Yeni Osmanlıların görüşleri incelendiğinde aslında çok farklı fraksiyonlara ayrıldıkları gözlemlenmektedir. Bu husus, Yeni Osmanlılar hakkında araştırma yapan yazarların da ilgisini çekmiştir. Bu yazarlardan biri olan Şerif Mardin'e göre Yeni Osmanlıların içerisinde en az dört grup reformist vardır.⁸⁵⁵ Bunlardan ilki Mustafa Fazıl Paşa, Halil Şerif Paşa gibi medeniyetin evrenselliği ve tekliğini savunan, liberal ve laik bir devlet görüşüne sahip olan şahsiyetlerdir. Namık Kemal ise vatan ve millet gibi mefhumları kullanan kültürel bir milliyetçidir. Üçüncü grubu temsil eden Ziya Paşa'ya gelince, o da teorik kaygılardan ziyade güncel siyasi hadiselerle ilgilenmiş ve temel gayesi ise ezeli düşmanı Âli Paşa'yı ve onun himaye ettiği devlet adamlarını yazılarında yermek olmuştur.⁸⁵⁶ Ali Suavi ise şahsına münhasır üslubu olan, pek çok meseleyi olduğundan fazla abartmayı ve kendini yüceltmeyi seven bir karakteri olması hasebiyle, diğer Yeni Osmanlılardan daha radikal düşüncelere sahiptir.⁸⁵⁷ Ali Suavi, avamdan gelmesi ve diğer Yeni Osmanlılarda olmadığı kadar siyasi otoriteye olan hıncı sebebiyle, bir nevi isyan ve itaatsizlik teorisi geliştirmesi bakımından diğer Yeni Osmanlılardan ayrılmaktadır.⁸⁵⁸

Yeni Osmanlılar hakkında monografik bir eseri olan Fazlı Arabacı, Yeni Osmanlıları üç temel sınıfa ayırmıştır: (1)liberal (usul-i serbesti) ve laiklik yanlısı düşüncelere sahip olanlar (Mustafa Fazıl Paşa gibi). (2) Meşrutî monarşiyi savunanlar (Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi). (3) Monarşi yanlısı olmakla birlikte devrimci ve selefi düşüncelere daha yakın olanlar (Ali Suavi gibi).⁸⁵⁹ Arabacı'nın tasnifine katılmakla birlikte kanaatimizce Mehmed Bey'in İnkılab gazetesinde ileri sürdüğü görüşler, bu üç kategoriye de girmemektedir. Çünkü devrim ve baskıya karşı direnme noktasında, Mehmed Bey ile Ali Suavi'nin düşünceleri aynı yönde olsa da; Mehmed Bey'in saltanata karşı tavır almış bir kişi olması, onu meşrutî monarşi düzeni

---

⁸⁵⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 92.

⁸⁵⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 93.

⁸⁵⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 93.

⁸⁵⁸ Koçak, s. 73.

⁸⁵⁹ Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, s. 112.

kurgulamış olan Ali Suavi'den ayırmaktadır.⁸⁶⁰ Söz konusu şahsiyetlerin düşüncelerinin ayrıntısına bu bölümün ilerleyen başlıklarında yer verilecektir.

Tüm bu fikirsel farklılıklarına rağmen Yeni Osmanlıları ortak paydada buluşturan şey, *Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarma* fikridir.⁸⁶¹ Bu amaç doğrultusunda ittifak ettikleri üç temel konu vardır: Bunlar, İslam hukukuna yani şeriata bağlılık, usul-i meşveret (parlamentolu ve anayasalı bir rejim) düşüncesi ve tüm Osmanlı halkının birlik ve beraberliğinin tesisi (ittihad düşüncesi) şeklindedir.⁸⁶² Esasen Yeni Osmanlılar sundukları argümanları dine dayandırmış ve *bey'at, şura ve meşveret* gibi İslami gelenekte olan kavram ve uygulamalara Batı'dan aldıkları yeni fikirler doğrultusunda yeni anlamlar yüklemişlerdir.⁸⁶³ Kara'nın da ifade ettiği gibi İslam, aslında Yeni Osmanlılar için halk tabanına inmek, kendi görüşlerini benimsetmek amacıyla kullandıkları “sosyal bir pekiştirici”dir.⁸⁶⁴

Yeni Osmanlılar eskiden beri var olan siyasetname geleneğinin dışına çıkarak görüşlerini kitle iletişim vasıtalarıyla ortaya koymuşlardır.⁸⁶⁵ Bu cihetle Yeni Osmanlılar, Türk gazeteciliğinin öncüleri olarak kabul edilmektedirler. Yeni Osmanlılar Hareketi, Tercüman-ı Ahval (1860-1862), Tasvir-i Efkâr (1862-1867), Muhbir (İstanbul/1867-1867), Muhbir (Londra-1867-1869), Hürriyet (1868-1870), Ulûm (1869-1870), Muvakkaten Ulûm Müşterilerine (1870), İttihad (1869), İnkılab (1870), İbret (1872-1873) ve Hadika (1870-1873) gibi neşrettikleri gazetelerle devlet,

---

⁸⁶⁰ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 142-143.

⁸⁶¹ Koçak'a göre bir muhalefet hareketi olarak Yeni Osmanlılar ile Batı'daki muhalefet gruplarını ayıran temel farklılıklardan biri de “devleti kurtarma” misyonudur. Avrupa'nın radikal muhalif oluşumlarında böyle bir misyon bulunmamaktadır. Osmanlı da ise hem muhalefet (yani Yeni Osmanlılar) hem de iktidar devleti kaçınılmaz görünen çöküşten kurtarma eğilimdedirler. Bkz. Koçak, s. 76-77; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 18.

⁸⁶² Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 236.

⁸⁶³ Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 38.

⁸⁶⁴ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 22; Yeni Osmanlıların İslami referansları kullanmasının muhtemel sebebi meşrutiyet ve anayasa fikrinin halk içerisinde bir karşılık bulmasını kolaylaştırmaktır. Benzer yönde bkz. Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 38.

⁸⁶⁵ Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 32.

vükela, vilayet, idare, eğitim, hukuk, nüfus ve ahlak gibi pek çok temel konuda yazılar yayınlamışlardır.⁸⁶⁶

C. Yeni Osmanlı “Hissiyatı”: Maziye Duyulan Özlem ve Geleceğe Yönelik Umutlar

Yeni Osmanlıların fikirlerinin karakteristik bir özelliği de, geçmişe duydukları özlem ve geleceğe duydukları endişeyle karışık duygulardır. Artık devlet parçalanma aşamasına gelmiştir. Ülkenin dört bir tarafında ayrılıkçı isyanlar çıkmakta ve vatan toprakları devletten koparılmaktadır. Bununla birlikte devlet teşkilatını saran çürümüşlük ve ahlaki yozlaşma ise günden güne kendini hissettirmektedir. Bu nedenle Yeni Osmanlılar, ilk başta Osmanlıların büyük bir millet olduğunu, tarihte pek çok zafere imza attıklarını ve gittikleri yerlere “*adl-ü hakkaniyet*” götürdüklerini vurgulayarak geldikleri noktanın oldukça kötü olduğunu dile getirmişler ve bunun çaresini aramışlardır. Namık Kemal, Hürriyet gazetesinin ilk sayısında kaleme aldığı yazısında, “vatan” mefhumunu tanımlamış ve Osmanlıların eski dönemlerdeki yüceliğinden bahsederken bir taraftan da mevcut yönetimi eleştirmiştir:

“Türkler o millet değil midir ki medreselerinde Farabiler, İbn-i Sinalar, Gazaliler, Zemahşeriler tevsî-i marîfet eylemiştir. Böyle payitaht-ı cihan itibarını bulmuş bir memleket, şimdi iki haydut cemiyetinin savletinden [saldırılarından] lerzan oluyor[titriyor].(...) Bundan anlaşılıyor ki idaremizi dest-i istibdada alan zatlar, cemiyetimizin şân ve ikbaline çalışmakta ne kadar dun-himmet [gayreti az] imişler.”⁸⁶⁷

---

⁸⁶⁶ Belirtmek gerekir ki yeni Osmanlılar adının veya mührünün açıkça kullanıldığı gazeteler yalnızca Muhbir (Londra) ve Hürriyettir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Muhbir, Ali Suavi tarafından Hürriyet ise Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından neşredilmiştir. Adı geçen diğer gazeteler ise yeni Osmanlıların çıkarmış olduğu gazeteler olmakla birlikte Yeni Osmanlıların yayın organı olma gibi bir misyonları bulunmamaktadır. Yeni Osmanlı neşriyatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nergiz Aydoğdu, “Tanzimat Dönemi Avrupa Merkezli Türkçe Gazeteler: Güçlü Kamuoyu, Güçlü Siyasal Muhalefet Anlayışı”, *Osmanlı Payitahtında Siyasal Muhalefet ve Protesto Kültürü*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, s. 202-214.

⁸⁶⁷ [Namık Kemal], “Hubbû’l vatan mine’l-iman”, *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel 1285/29 Haziran 1868, s.1; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 46-47; Donbay, s. 2

Ayrıca “*Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi*”⁸⁶⁸ adlı bir başka makalede, Osmanlı’nın şanlı geçmişinden bahsedilerek daha sonra meydana gelen gerilemenin nedenleri açıklanmaktadır. Makaleye göre Fatih’in cülusuna kadar Osmanlı Devleti’nde, ilim ve eğitimde büyük atılımlar yapılmamış olsa da o dönemde Endülüs, Irak ve İran gibi İslam memleketleri, önemli ilim merkezleri olmayı sürdürüyor idi. Osmanlılarda da İstanbul’un fethiyle birlikte, ilim ve maarif yönünden altın çağ başlamış oldu. Bu hal 150 sene kadar sürmüştür; fakat bir süre sonra gerileme baş göstermiştir. Sultan Süleyman’dan sonra başlayan gerileme, evvela eğitime ve devlet memuriyetine sirayet etmiş;⁸⁶⁹ müderrislikler dahi ilme ve bilgiye göre değil, soyluluğa ve dalkavukluğa göre dağıtılmaya başlamıştır. Bunun yanında tedrisatta uygulanan eskimiş ve geri kalmış usuller, insanların ilim tahsil etmesini imkânsıza yakın bir şekilde zorlaştırmıştır. Yeni Osmanlılar ilim kitaplarının Arapça yazılmasına karşın, Osmanlı topraklarında tahsilini tamamlamış birinin Arapça gazete dahi okuyamadığını esfle dile getirmişlerdir.⁸⁷⁰

Yanlış eğitim metodu sebebiyle insanlar ömürlerini tüketmekte, buna rağmen kayda değer bir şey öğrenememektedirler. Buna karşın Yeni Osmanlılar İstanbul’da modern okullarda eğitim gören Ermeni ve Rum talebelerin müspet ilimleri rahatlıkla öğrendiklerini müşahade etmişlerdir. Müslümanlarda ise, 13-14 yaşına gelmiş çocukların bir dilekçe dahi yazmayacakları, Takvim-i Vakayi’yi okuyamayacaklarını acı bir şekilde dile getirmişlerdir. Diğer milletlerin nüfusunun en az yüzde yirmisi okuryazar iken, Osmanlı’da bu oran ancak yüzde 2’lerdedir. Bu nedenledir ki İslam dünyası harap bir haldedir.⁸⁷¹ Hâlbuki bir milletin medeniyetçe ilerlemesinde en önemli mesele eğitimidir. Tüm siyasi konulardan daha önemli ve öncelikli olan eğitim,

---

⁸⁶⁸ “Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi”, *Hürriyet*, S.5, 6 Rebiyyülahir 1285/27 Temmuz 1868, s. 1-3; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 74-78; Donbay, 23-20.

⁸⁶⁹ “Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 74-75.

⁸⁷⁰ “Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi”, s. 2-3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 77.

⁸⁷¹ “Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi”, s. 3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 78.

halkın bilinçlenmesi ve usul-i meşveret prensibinin geçerli olduğu adil bir düzenin tesisinde başat unsurdur.⁸⁷²

Yeni Osmanlıların Bâb-ı Âli'nin iç ve dış politikada kullandığı yol ve yöntemlere şiddetli bir şekilde muhalefet etmelerinin pek çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlere Muhbir, Hürriyet ve İbret gazetelerinde yayınlanan birçok yazıdan ulaşılabilir. Örneğin Hürriyet gazetesinde yayınlanan en önemli yazılardan biri olan “Devlet-i Aliyye’yi Bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”⁸⁷³ [Osmanlı Devleti’ni İçerisinde Bulunduğu Tehlikeli Durumdan Kurtarmanın Vasıtaları]” adlı makalede mevcut hükümetin, Osmanlı’yı çöküşten kurtaracak olan “ilacı” bulmadıkları ve bulmaya çalışmadıkları anlatılmıştır. İlgili makaleye göre 30 sene evvel devletin hiçbir dış borcu yok iken şimdi ülkenin tüm varlığı, mevcut borçların faizine bile ancak yetmektedir. 15 sene kadar önce yeterli sayıda asker toplamaya ve beslemeye muktedir bir devlet, şimdi Girit adasında çıkan karışıklıkları düzeltmekten aciz kalmıştır. Ayrıca Osmanlı düşmanı yabancı konsolosların baş tacı edildiğinden dem vuran makale, şöyle devam etmektedir:

*“Yalan söylemek, utanmamak büyük dirayet değildir, işten haberi olmayanları aldatmak büyük hüner sayılmaz. Eğer insan iseniz ve hamiyet-i vataniyeden kalbinizde eser var ise şahsiyatı ve menafî’i bir tarafa bırakıp bir lahza devletin bulunduğu hale nazarı insaf ile bakınız ve Allah için söyleyiniz ki bu hasta öyle muvakkat ilaçlar ile döşekten kalkar mı?”*⁸⁷⁴

Yeni Osmanlılar, Bâb-ı Âli tarafından gerçekleştirilen pek çok reformun devleti modernleştirmek için değil, Avrupa’ya gösteriş yapmak ve “günü kurtarmak” için yapıldığını ileri sürmüştür:

---

⁸⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mithat Aydın, “Kemal’de “Terakki” ve “Maarif” Düşüncesi”, *AÜDTCFD*, C. 53, S. 2, 2013, s. 467-469.

⁸⁷³ “Devlet-i Aliyye’yi bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”, *Hürriyet*, S. 9, 6 Cemaziyülevvel 1285/24 Ağustos 1868, s. 1-3; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I* s. 104-107; Donbay, s. 55-61.

⁸⁷⁴ “Devlet-i Aliyye’yi bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”, s.2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 105.

*“Mekteb-i Sultaniye yapıldı; bundan maksad-ı asli evrak-ı resmîyelerde neşredilen menafî-i milliye [milletin yararı için] olmayıp yalnız Fransa elçisini susturmak idi. Meclis-i Vala'nın ismi değiştirilip Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Devlet tesmiye edildi ve yeniden bir takım adamlara rütbelere verilerek oraya aza edildi. Bundan da murad, Yeni Osmanlıların bir müddetten beri Şûrâ-yı ümmet talebiyle ettikleri feryada karşı Avrupa'ya bir gösteriş olmak idi.”*⁸⁷⁵

Fakat tüm bu olumsuzluklara rağmen Osmanlılar, elbet bir gün tekrar birleşip ayağa kalkacaktır:

*“Dünyada ittifakın yaptığını, hangi kuvvet yapabilir? Bir aşiretten bir cihangirane devlet teşkil ederek def-i düşman ve kahr-ı zalemeye masruf olan himmetiyle üç dört yüz sene titretmiş olan Osmanlılar, ittifak-ı hamiyette palikaryalardan aşağı mı kalacak. Hayır, hayır, Osmanlılar yine o Osmanlılardır. Fakat vücutlarına zincir-i esaret namında bir yılan sarılmış, meşhud olan zaaf ve fütur, onun zehir-i taaddisinden hâsıl oluyor. (...)hele bir kere hükümete aklen ve naklen haiz olduğumuz hakkı, iştirak-ı fiilen istihsal edelim, o zaman görülür ki Şark'ta paslanıp kalmış olan cevher-i kabiliyet ne kadar ziyadar imiş, Osmanlılar vatan ve hürriyet uğruna ne mertebe fedakâr imiş.”*⁸⁷⁶

Bu alıntıda halkın kendi kendini yönetmesi için gereken güce sahip oldukları anlaşıldığında, milletin içinde bulunan cevherin parlayacağı, devletin ve milletin kötü mukadderatından bu şekilde kurtulacağı umut edilmektedir. Belirtmek gerekir ki bu alıntı aslında Yeni Osmanlıların, o dönemde revaçta olan terakkiyat anlayışını benimsediklerini göstermektedir. Çalışmamızın ilk bölümünde de ifade edildiği gibi Tanzimat döneminde Batı'dan gelen en önemli kavramlar “medeniyet”, “Ulûm ve fûnun” , “kanun ve nizam” ve terakki (ilerleme)'dir.⁸⁷⁷ İlerleme ile kanun ve nizam

⁸⁷⁵ “Devlet-i Aliyye'yi bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”, s. 2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 106.

⁸⁷⁶ “Yaşasın Yeni Osmanlılar”, *Hürriyet*, S. 11, 20 Cemaziyülevvel 1285/7 Eylül 1868, s. 3-4; ayrıca bkz *Sürgünde Muhalefet-I* s. 124.

⁸⁷⁷ Çetinsaya, “Kalemeyi'den Mülkiyeye Tanzimat Zihniyeti”, s. 57.

arasında yakından bir bağlantı bulunmaktadır. Bu fikrin devlet felsefesindeki izdüşümü yine Montesquieu ve Volney’de görülmektedir.⁸⁷⁸

Volney’e göre eğer devletler, tabiat kanununa uygun bir şekilde tesis edilen beşeri düzen ile yönetilirse, o zaman devlet ilelebet yaşayabilir.⁸⁷⁹ Görülmektedir ki bu anlayış İbn-i Haldun’un temsil ettiği organizmacı devlet düşüncesinden ve döngüsel bir zaman anlayışından farklılık arz etmektedir. Velhasıl başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar, organizmacı devlet görüşüne karşı, terakkiyatı savunmuşlardır.⁸⁸⁰ Bu fikri savunmalarının nedeni, o dönemde birçok devlet adamının artık hasta adam olan Osmanlı Devleti için yolun sonuna geldiği, yakın zamanda devletin ömrünü dolduracağı kanaatinde olmalarıdır. Yeni Osmanlılar bu anlayışa karşı olup çağın gerektirdiği uygun formüllerin bulunması ve uygulanması halinde Osmanlı Devleti’nin yıkılmayacağı inancındadırlar.

D. Yeni Osmanlılara Göre Osmanlı Devleti’nin Kurtuluş Reçetesi

Yeni Osmanlılara göre Osmanlı Devleti’ni içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtaracak *üç çare* vardır:

Birincisi, tüm Osmanlı tebaasının “Osmanlı” kimliği adı altında bir araya getirilmesidir. Bu esasa göre İslam, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi milletlerinin yalnız ibadethanelerde ayrılması ve tüm bu unsurları “Osmanlı ulusu” çatısı altında bir araya toplayan bir bilincin gelişmesi gerekmektedir⁸⁸¹. Bu ise ancak Osmanlı

---

⁸⁷⁸ İbn-i Haldun’un düşünceleri hakkında bkz. Tahsin Görgün, “İbn Haldûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#2> (E.T. 02.08.2021).

⁸⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, “Kalemeyi’den Mülkiyeye Tanzimat Zihniyeti”, s. 66-67; ayrıca bkz. Sabahattin Nal, “Namık Kemal’in Devlet Kuramı ve Devletin Sürekliliğini Sağlayacak Yönetim Biçimi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2019, s. 639-640.

⁸⁸⁰ Nal, s. 640.

⁸⁸¹ Aynı yönde bkz. Diler, s. 94-95.

toplumunda var olan cemaat sisteminin kaldırılarak yasa önünde eşitliğin sağlanması ve meşruti rejimin kabul edilmesi ile olacaktır.⁸⁸²

İkinci olarak, Yeniçeri ocağının kaldırılmasından bu yana siyasi iktidarı sınırlayan ve bir nevi denetleyen bir dinamiğin kalmaması sonucunda, devlet yönetiminde görülen keyfi idarenin son bulması ve devlet maliyesinin ihyası için Osmanlı halkını temsil eden bir meclisin yani *Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet*'in tesis edilmesidir. Böylelikle tesis edilecek meclis, tüm dini ve etnik grupların karşılıklı oturarak devlet meselelerini çözüme bağlayacağı bir şura olacak ve böylece toplumsal konsensüs sağlanmış olacaktır.⁸⁸³

Üçüncüsü ise “*ahkâm-ı şer’iyyenin mesail-i muamelatta mukteza-yı asra [çağın gerektirdiği esaslara göre] göre tevsi’iyle taaddüd-i mehakim ve teşettüt-i ahkâm [hukuk ve yargıdaki dağınıklık] külliye ref olunarak [kaldırılarak] esas-ı şer’e müstenid bir kanunname-i mükemmel [esasları şeriata dayanan bir anayasanın] tanzimiyle cümle mehakimde düstur-ül amel tutulması kaziyledir.*”⁸⁸⁴

Buna göre yapılması gereken üçüncü adım, ahkâm-ı şer’iyyenin (şer’i hükümlerin), uygulamada, çağın gerektirdiklerine göre tekrar düzenlenmesi ve genişletilmesi; ayrıca (Tanzimat’ın bir sonucu olarak) tamamen dağınık vaziyette bulunan yargı teşkilatının tekrar ihya edilerek *yargıda ve hukukta birliğin sağlanmasıdır.*⁸⁸⁵ Bu anlamda yargı sisteminde ve hukukta görülen ikilik tamamen kaldırılarak İslam hukukunun (şeriatın) esaslarına dayalı, kapsamlı ve muntazam bir kanunnameyle (yani bir anayasayla), yargıda istikrarın sağlanması ve usulün sağlamlaştırılması elzemdir. Bu ise şeriata dayanan üstün bir kanunnamenin yani “*anayasanın*” hazırlanmasıyla sağlanabilir.

⁸⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz. “Mesele-i Müsavat”, Hürriyet, S. 15, 18 Cemaziyülahır 1285/5 Ekim 1868, s.1’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 181; ilgili makale için bkz. Donbay, s. 115-129.

⁸⁸³ “Mesele-i Müsavat”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 181;

⁸⁸⁴ “Mesele-i Müsavat”, s.1’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 181.

⁸⁸⁵ “Mesele-i Müsavat”, s.1’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 181.

Görüldüğü gibi Yeni Osmanlıların üzerinde ittifak ettikleri ortak nokta, keyfi iktidarın sınırlandırılmasıdır.⁸⁸⁶ Yeni Osmanlılar, iktidarın sınırlandırılması için halkın temsil edildiği bir meclis ve hukukta ve yargıda birliği sağlamak amacıyla hazırlanan bir anayasanın gerekli olduğunu ileri sürmektedirler. Bu cihetle Yeni Osmanlıların o dönemde Avrupa’da popüler olan anayasacılık söyleminden etkilendiği görülmektedir. Anayasacılık hareketi, siyasal iktidarın sınırlandırılmasına ilişkin her türlü araç, kural ve yöntemi, kendi kapsamı içerisinde barındırmaktadır. Yaygın kanaate göre iktidarın sınırlandırılmasının en etkili aracı, parlamento ve anayasadır.⁸⁸⁷ Bunun yanında anayasacılık hareketinin düşünsel altyapısında iktidarın sınırlandırması fikriyle birlikte, bireyin haklarını ve hürriyetini koruma fikri yatmaktadır. Bu fikrin temelinde ise liberal düşüncedeki bireyci yaklaşımın izleri vardır.⁸⁸⁸ Bu sebeple çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alacağımız üzere, özellikle Namık Kemal’in hukuk anlayışında katı bir bireycilik tasavvurunun görülmesi, şaşırtıcı değildir.

E. Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Temel Programı

Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin resmi yayın organı olan Hürriyet’in ilk sayısında Yeni Osmanlılar şöyle tanımlanmıştır:

“Yeni Osmanlılar ki, eski Osmanlı şanının tecdidine çalışanlardır, zulmün ne kadar hasmı iseler fitnenin de o kadar düşmanıdırlar. Sultan Süleyman zamanının, feyz ü ikbalini isterler. Ama bunu asrın iktiza ettirdiği [gerektirdiği] intizam-ı medeniyeti içinde ararlar. Buna çare adalettir. Adalet, ümmet-i Osmaniye efradının müsavat-ı hukukuyla [hukuk önünde eşitlikle] hâsıl olur.

---

⁸⁸⁶ Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 41.

⁸⁸⁷ Ayhan Ceylan, “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”, 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, s. 50.

⁸⁸⁸ Anayasacılığın düşünsel altyapısı için bkz. Erdoğan Keskin, *Anayasa Hukukunda Anayasacılık Düşüncesi (Gelişimi ve Temel Unsurları)*, Adalet Yayınevi, Ankara 2020, s. 57-65.

Müsavat-ı hukuku ise akıl ve nakle mutabakat-ı kâmile ile mutabık olan usul-i meşveret temin eder.”⁸⁸⁹

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi Yeni Osmanlılar, bir zamanların güçlü Osmanlı’sını isterken bunun çağın gerektirdiği düzen içerisinde gerçekleştirilebileceğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla çağın getirdiği medeniyet seviyesine ulaşmak, onlar için yegâne amaçtır. Bunun için ise çare, *adaleti* temin etmektir. Adalet, Osmanlı tabiiyetinde bulunanların *hukuk önünde eşitliği* ile sağlanabilir. Bu eşitliği ise ancak -hakkında akıl ve naklin mutabık olduğu- *usul-i meşveret*, yani Osmanlı topraklarındaki her tebaanın aynı çatı altında temsil edildiği bir parlamentonun tesisi sağlayacaktır.⁸⁹⁰ Dolayısıyla bu alıntı, aslında Yeni Osmanlı düşüncesinin temellerini özetler niteliktedir.

Aynı şekilde “*Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı Âli*” adlı makalede⁸⁹¹ Yeni Osmanlıların varoluş amacı ve temel hareket noktaları soru-cevap şeklinde açıklanmıştır. Buna göre Yeni Osmanlıların temel amacı, *bekası tehlikede olan devleti ve vatan topraklarını kurtarmaktır*. Yazının devamında Osmanlı devlet yönetiminde Bâb-ı Âli’nin keyfî yönetimi sebebiyle görülen olumsuz durumlara değinilerek devletin günden güne çöküşe gittiği hatırlatılmaktadır. Buna göre devletin 3 milyon kese kadar varlığına karşılık on altı milyonu aşkın faizli borcu vardır. Öte yandan alınan borçlar ülkenin milli servetinin kaynağı olan ticaret, sanayi ve ziraat üretiminin ihyası için kullanılacağı yerde, lüzumsuz yerlere harcanmaktadır. Devlet memuriyetinde işinde ehil olan güvenilir kimseler yerine dalkavuklara öncelik verilmektedir. Bu sebeplerden dolayı, Osmanlı yönetimi yolsuzlukla günden güne daha fazla çürümektedir.⁸⁹² Üstelik tüm bu olumsuzluklar meydana dururken Bâb-ı Âli’nin ülkede birçok ilerlemenin öncüsü olduğu şeklindeki propagandası şiddetle

⁸⁸⁹ [Namık Kemal], “Hubbü’l Vatan Mine’l-İman”, *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel 1285/ 29 Haziran 1868, S. 47, s. 2; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 47; Donbay, s. 3.

⁸⁹⁰ Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, s. 83; Çağan, s. 276.

⁸⁹¹ “Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı Âli”, *Hürriyet*, S. 3, 23 Rebiyyülevvel 1285/13 Temmuz 1868, s. 1-3; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 60-63.

⁸⁹² “Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı Âli”, s. 1-3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 61-63.

reddedilmektedir. Makalede pek çok reformun sadece göz boyama olduğunu, faydadan ziyade kadim kurumlara dahi zarar verdiği ileri sürülmüştür.⁸⁹³

Netice olarak Yeni Osmanlıların temel programı, mevcut yönetime karşı basın yoluyla *fikri muhalefet* yürütmektir. Yeni Osmanlılar Hareketinin temel programı şu esaslar üzerine temellendirilmiştir:⁸⁹⁴

- Temel hedef; Avrupalılarca “hasta bir adam” metaforu ile nitelenen Osmanlı Devleti’ni tekrar ihya ederek çöküşten kurtarmaktır.
- Devletin tekrar ihya olabilmesi için *adalet* ve *hürriyet* ortamının tesisi gerekir.
- Adalet ve hürriyet prensibine dayalı bir yönetim için ise *usul-i meşveretin* kabulü gerekir.
- Usul-i meşveretin (yani meşrutiyet rejiminin) tesis edilmesi sonucu, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm milletler “*Osmanlı*” üst kimliği altında birleşeceklerdir (İttihad vurgusu).

Hareketin bu esasları gerçekleştirilmesi için kullandıkları yöntem ise fikri mücadeledir. Dolayısıyla Yeni Osmanlılar hareketinde -söylemleri ve fikirleri itibariyle- (Yeni Osmanlılar arasında Mehmed Bey, Ali Suavi gibi bireysel olarak devrimci bir ruha sahip olanlar dışında) bir ayaklanma, devrim veya darbe taraftarlığı içerisinde görünmemektedir. Yeni Osmanlılar, muhalefetlerini ifade özgürlüğü çerçevesinde halkı bilgilendirmek ve yöneticileri ikaz etmek suretiyle gerçekleştirmiş görünmektedirler. Namık Kemal’in usul-i meşveret hakkındaki yazılarında “*Zora müracaatın muhatarasını Yeni Osmanlılar Cemiyeti idrak edemiyor mu?*” sorusuna verdiği cevap, Yeni Osmanlıların fiili bir isyan hareketi olmadığına, kendi mücadelelerini yalnızca kalemleri ile sürdürdüklerine dairdir:

---

⁸⁹³ “Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı Âli”, s. 2-3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 62-63.

⁸⁹⁴ Cemiyet’in programı hakkında benzer bir tanımlama için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, s. 308.

“Eğer etmeseydi elinde kalem yerine, alem [bayrak] bulunurdu. Bizim zannımızca vakıa gerdanımızdaki zulüm adlı bir zincir-i esaret bağlı, fakat ref’i kan pahasına alınacak kadar müşkil değil.”⁸⁹⁵

Fakat her ne kadar Yeni Osmanlıların bir fikri mücadelenin ürünü olduğu ve düşünce özgürlüğü sınırları içerisinde hareket edildiği söylene de gelişen olaylara bakıldığında, pek çok Yeni Osmanlı’nın mevcut yönetime karşı çeşitli olayların içinde yer almış oldukları görülmektedir. Özellikle Kanun-i Esasinin hazırlanışından önce ve sonraki pek çok siyasi hadisede üstlendikleri önemli rollere, çalışmamızın önceki bölümünde ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir.

II. YENİ OSMANLILARDA DEVLET VE HUKUK DÜŞÜNCESİ

A. Namık Kemal’in Devlet ve Hukuk Anlayışı

1. Namık Kemal’in Devlet Anlayışı

a) Genel Bakış

Yeni Osmanlılar hareketi denilince akla ilk gelen isim olan Namık Kemal, makaleleri ve eserleriyle Osmanlı siyasi düşünce tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir. Öyle ki Namık Kemal, Osmanlı’nın son yıllarından Ziya Gökalp’e kadar ki dönem içerisinde, *dengeli bir siyasi doktrin ve felsefe oluşturan* yegâne düşünür olarak kabul edilmektedir.⁸⁹⁶ Hakikaten kendi döneminde ve kendinden sonraki neslin döneminde, Namık Kemal kadar siyasi ve hukuki meseleleri bu kadar sistematik ve yoğun ele alan bir düşünür bulmak kolay değildir.⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Geçen Numerolarda Münderiç Mektupların Beşincisi”, *Hürriyet*, S. 17, s. 6-8’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 222; bu makale için ayrıca bkz. Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 182-185; Donbay, s. 137-141; aynı yönde bkz. Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 39.

⁸⁹⁶ İlyas Söğütü, “Namık Kemal’in Siyasi Fikirleri”, *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu, Namık Kemal Üniversitesi*, C. II, 20-22 Aralık 2010, Tekirdağ, s. 895.; aynı yönde bkz. Kenan Çağan, “Namık Kemal’de Devletin Niteliği ve Temel Dayanakları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt.7, S. 1, 2012, s. 262.

⁸⁹⁷ Aynı yönde bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 16.

Namık Kemal'in siyasi fikirleri, esasında İslam siyasi düşünce birikimi ve aydınlanma dönemi Batılı düşünürlerin fikirlerinin bir sentezidir. Kemal, bir yandan Hz. Peygamber ve Hülefa-i Raşidin dönemindeki uygulamalardan misaller vererek ideal devlet biçimini açıklarken diğer taraftan da başta Montesquieu, Rousseau ve Locke gibi Batılı düşünürlerin fikirlerinden esinlenerek “usul-i meşveret”, “bey’at”, “Şûrâ-yı Ümmet” gibi İslami kavramlara geleneksel anlamının ötesinde pek çok manalar yüklemiştir.⁸⁹⁸ Kemal, İslam’da bulunan “*Usul-i meşveret*” kavramının anlamını bir nevi demokrasi ile özdeşleştirmiştir. Aynı şekilde “*bey’at (biat)*” akdini bir toplumsal sözleşme, bir nevi oy olarak gören Kemal, “*şura*” kavramını meclis olarak, “*ümme*” kavramını ise bugünkü anlaşılan manada millet olarak kullanmıştır.⁸⁹⁹ Dolayısıyla genellikle yeryüzündeki tüm Müslümanları ifade eden ümmet kavramı, din, dil, ırk temelli bir ayırım olmaksızın tamamen vatandaşlık bağı ile belirlenmiş bir millet anlayışını yansıtmaktadır. Bu kavramların Kemal’in kullandığı anlamıyla bilinmesi, yazılarının anlaşılması için önemlidir.

Bu noktada Namık Kemal’in, yeni fikirleri eski kavramlarla açıklamaya çalışmasının ve böylelikle eski kavramların anlamlarını değiştirmesinin temelinde, aslında *bir zorunluluk* olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.⁹⁰⁰ Zira Namık Kemal, şeriatı devlet ve hukuk sisteminin merkezine yerleştirmektedir. Bu nedenle Batı’dan alınan yeni fikirlerin olduğu gibi alınması ya da türetilcek yeni kelimelerle karşılanması, şeriatın güncel sorunlara “yetersiz” kaldığını gösterecekti. Namık Kemal, tam da bu nedenle, yeni bir siyasi düşünce doktrini oluşturmaya çabalarken İslami kavramları kullanmıştır.

Namık Kemal’in özellikle Devletin kökeninin bir toplumsal sözleşmeye dayandırma fikrini Rousseau’dan aldığı, ikili mukavele teorisini de Locke’dan

---

⁸⁹⁸ Kenan Özkan/Gökhan Gökgöz; “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, *Belgi Dergisi*, C. 8/II, 2014, s. 1085-1086; Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 237; Sabahattin Nal, s. 635.

⁸⁹⁹ Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 244; Namık Kemal’in düşünceleri ile 18. Yüzyıl aydınlanma devri düşünürlerin devlet ve hukuk anlayışları hakkında ayrıntılı analizler için bkz. Birand, s. 105-126.

⁹⁰⁰ Zeynep Yıldırım, “Namık Kemal’in Batı Karşısında İslamcı Anlayışı”, *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, 26-28 Ekim 2017, s. 98.

esinlendiği, temsili bir rejim ile siyasi iktidarın sınırlandırılması ve kuvvetler ayrılığı fikri bakımından ise Montesquieu'den etkilendiği görülmektedir.⁹⁰¹ Namık Kemal devlete dair düşüncelerini, başta bir Yeni Osmanlı yayını olan *Hürriyet* gazetesinde olmak üzere değişik yıllarda *İbret*, *Hadika* ve *Diyoben* gibi gazetelerde yayınlamıştır. Çalışmamızda özellikle *Hürriyet* ve *İbret*'teki yazıları irdelenecektir.

b) Devletin Kökeni ve Siyasi Hâkimiyetin Kaynağı

Esasen Namık Kemal, edindiği İslami birikimden de yararlanarak Batı'da revaçta olan siyasi fikir ve esasları Osmanlı'ya getirmek istemiştir. Bunun sebebi Namık Kemal'in Avrupa'nın ulaştığı medeniyet seviyesine Osmanlı toplumunun da ulaşması için duyduğu istek ve arzudur. Yazara göre bunun yolu Batı'yı yüzeysel bir şekilde taklit etmek değildir. Devlet-i Aliyye ve tüm Osmanlı halkı bunu ancak "kendi değerlerini koruyarak" başarabilir.⁹⁰²

Namık Kemal "devlet"i şu şekilde tanımlamaktadır: "(...)devlet bir şahs-ı manevidir; kanun yapmak onun iradesi, icra etmek ef'ali [eylemleri] hükmündedir."⁹⁰³

Bu tanımda Rousseu'nun "Toplum Sözleşmesi" adlı eserinin esintileri görülmektedir.⁹⁰⁴ Zira devletin "manevi şahıs" olarak tanımlanması, Rousseau

⁹⁰¹ Söğütü, "Namık Kemal'in Siyasi Fikirleri", s. 896.

⁹⁰² "Eğer sizin medeniyet zannettiğini şeyler karıların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dans etmesi ise onlar ahlakımıza mugayirdir, biz istemeyiz, istemeyiz, bin kere istemeyiz. Biz o milletiz ki din sayesinde Hicaz'ın iki küçük şehrinden çıkarak dünyanın üç büyük kıtasına istila ettik. Marifet ve celadetçe Yunanileri, Romalıları geçtik. Bir kere esaret barını üzerimizden atınca kaybettiğimiz mertebe-i itilaya az zaman içinde yine suud edeceğimizden eminiz." Namık Kemal, [Vükela-i Hazıranın Yeni Osmanlılar Hakkında Kullandıkları Politika], *Hürriyet*, S. 11, 20 Cemziyülevvel 1285/7 Eylül 1868, s. 7-8, ayrıca bkz. Namık Kemal, *Sürgünde Muhalefet-I* s.132.

⁹⁰³ Namık Kemal, "Ve Şavirhüm Fi'l-Emr", *Hürriyet*, S. 4, 30 Rebiyyülevvel 1285/ 20 Temmuz 1868'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I* s.68.

⁹⁰⁴ Aynı yönde bkz. Bkz. Önder Göçgün, "Namık Kemal'in Devlet İdeali ve Devletler Arası Münasebetler Hakkındaki Görüşleri", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, C. II, 23 -28 Eylül 1985, s. 75; Özgüç Orhan, "Rousseau ve Türkiye", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, S. 16, s. 130-131; Birand, s.118-119.

tarafından yaygınlaştırılmıştır.⁹⁰⁵ Devletin tanımı ve oluşumu hususunda Rousseau'dan etkilenen ve seküler denilebilecek bir izah getiren Namık Kemal, devletin görevleri ve dayandığı esaslar bakımından ise temele “şeriat”ı yerleştirmiştir. Kemal’e göre evrende iyiyi (hüsn) ve kötüyü (kubh) belirleyen yegâne şey, ilahi iradenin eseri olan şeriattır.⁹⁰⁶

Namık Kemal devletin doğuşunu toplumsal sözleşmeye dayandırmaktadır. Bu görüşünde Rousseau'dan olduğu kadar Locke'tan da etkilendiği açıktır.⁹⁰⁷ Çünkü Locke'un siyasi teorisinde toplum ve devletin oluşumu iki tür sözleşme (ikili mukavele) ile açıklanmaktadır. İlk sözleşme bireylerin kendi aralarında yaptıkları mukavele ile toplumu oluşturmalarıdır. Buna “toplum sözleşmesi” denilmektedir, ikincisi siyasal iktidarın kurulduğu sözleşmedir ki bu sözleşmeye “siyasal sözleşme” denilir.⁹⁰⁸ Namık Kemal'in fikirlerinde de ikili mukavele teorisi hâkimdir.

Namık Kemal’e göre hürriyete doğuştan sahip olan insanlar, aynı zamanda birbirlerine zarar verme eğiliminde oldukları için önce toplum meydana gelmiş, sonrasında ise toplum içerisinde işbölümü meydana gelerek topluma ait olan yönetim

⁹⁰⁵ Rousseau'da bu terimin karşılığı “corps moral” ve “personne morale” şeklindedir. Orhan, s. 131; ayrıca bkz. Dian Schefold/ Nurşen Ayiter, “Rousseau'nun Devlet Öğretisinin Tarihselliği ve Güncelliği”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1, 1974, s. 514.

⁹⁰⁶ Namık Kemal, “Hukuk”, *İbret*, S. 5, 13 Rebiyyülevvel 1289/19 Haziran 1872, s. 2'den Latin harflerine çeviren Nergiz Aydoğdu/İsmail Kara (yayına haz.), *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri- Bütün Makaleleri I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 55; ayrıca bkz. Özön, s. 66.

⁹⁰⁷ Locke'a göre insanlar ilk çağlardaki doğal yaşamlarında Hobbes'in belirttiğinin aksine barış, eşitlik ve özgürlük içerisinde yaşamaktaydı. Ancak özgürlük ortamı doğanın yasaları ile sınırlandırılmıştır. Bu insanların doğal yaşamda iki temel hakları vardır: bunların ilki varlığını sürdürme hakkı, ikincisi ise tabiat kanunlarına karşı gelenleri cezalandırma hakkı. Fakat bu çağın özünde iyi olmasına rağmen birçok sakıncası bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi insanların cezalandırma hakkının var olmasıdır. Bu hak insanı hem iddiacı hem de yargıç yapmaktadır. Bu durumda ise cezanın ölçüsü her insanın vicdanına ve öfkesine kalmış bir durum olur. İşte bu karmaşıklığı önlemek için insanlar bir araya gelerek bir toplum mukavelesi yaparak bu cezalandırma hakkını topluma bırakmıştır. Doğal yaşamın ikinci sakıncası ise mülkiyet hakkının koruma altına alınmamış olmasıdır. Locke'a göre mülkiyet insanın çalışmasının bir ürünü olup bir kutsallığı vardır. Bu nedenle cezalandırma hakkı için tarafsız yargıçlara, mülkiyetin korunması için de güvenlik güçlerine ihtiyaç vardır. Locke'da insanlar sadece cezalandırma haklarını topluma devretmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Ali Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 485; İlhan F. Akın, *Devlet Doktrinleri*, 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2016, s. 111-114.

⁹⁰⁸ Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 494.

hakkı bazı kişilere tevdi edilmiştir.⁹⁰⁹ Görüldüğü gibi Kemal'in devletin kökenine ve hâkimiyetin kaynağına yönelik düşünceleri, hem Rousseau esintilerini hem de İslami mefhumları ihtiva ettiğinden ikili bir görünüm arz eder.⁹¹⁰ Kemal toplumun oluşması yönünden seküler denilebilecek bir anlayışa sahiptir. Ancak ikinci aşamada yani devletin oluşum aşamasında ise artık devreye *şeriat* girmektedir. Buna göre yönetme hakkı kendilerine devredilen kişi veya kişiler, şeriatı uygulamakla mükellef kılınmışlardır.⁹¹¹ İşte bu aşamadadır ki bey'at akdi, hilafet/imamet, şura gibi İslami mefhumlar önem kazanmaktadır.

Namık Kemal'in devletin kökeni ve kuvvetler ayrılığına dair düşüncelerine ulaşılan en önemli makalelerinden biri "*Ve Şavirhüm Fi'l Emr*" adlı makalesidir.⁹¹² Bu makalede Namık Kemal, insanın güç ve hürriyet ile yaratıldığını, kamu hürriyetinin de ancak insanların oluşturduğu cemiyet içinde korunabileceğini ileri sürmektedir.⁹¹³

Kemal'e göre kuvvetlerin toplamı, tabiatıyla fertlerin toplamına ait olduğu için hâkimiyet hakkı da tüm ümmetindir. Kemal bu düşüncesine şu şer'i delili getirir: Bir bölgede halk arasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkların dava edilebilmesi için kendi aralarında bir hâkim tayin etseler; bu tayin muteber olmaz, zira bu hak hükümdarıdır. Fakat bir bölge halkı aralarından birini hükümdar tayin etse (ona bey'at etseler) o kişi o yörenin hükümdarı olur, çünkü "*imamet ümmetin hakkıdır*".⁹¹⁴

Ümmet (yani toplum) hâkimiyet hakkının yegâne sahibi olsa da, bu vazifeyi bizzat yerine getirmesi imkânsız olduğu için bir imamın (yani liderin) tayini ve bir

---

⁹⁰⁹ Namık Kemal'de ikili mukavele anlayışı ve mahiyeti için bkz. Hatice Umut, "Namık Kemal'in Siyasi Düşüncesinde Toplum Sözleşmesi Kuramının Yeri", *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu, Namık Kemal Üniversitesi*, C. II, 20-22 Aralık 2010, Tekirdağ, s. 1086; Nal, s. 636-637.

⁹¹⁰ Akyılmaz, "Namık Kemal ve Fikirleri", s.240.

⁹¹¹ Nal, s. 637; aynı yönde bkz. Akyılmaz, "Namık Kemal ve Fikirleri", s. 240.

⁹¹² Namık Kemal, "Ve Şavirhüm Fi'l-Emr", *Hürriyet*, S. 4, 30 Rebiyyülevvel 1285/20 Temmuz 1868, s. 1-4; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 67-73; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 152-158; Donbay, s. 12-22.

⁹¹³ Namık Kemal'in insanın doğuştan hür olduğu fikrinde de Rousseau'nun etkisi vardır. Bkz. Birand, s. 114-115.

⁹¹⁴ Namık Kemal, "Ve Şavirhüm Fi'l-Emr", s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 67.

hükümetin kurulması zorunludur. Bu iki durumda da toplum, hâkimiyetin gerektirdiği vazifeleri yerine getirmek için bazı kişilere *vekâlet* vermiştir.⁹¹⁵ Dolayısıyla hükümdarın ve onun seçeceği hükümetin asli yetkileri yoktur. Söz konusu yetkileri ikincil niteliktedir.

Namık Kemal'in ortaya koymuş olduğu bu fikirlerin kökenini İslam siyasi düşüncesinde bulmak mümkündür. Gerçekten de İslam'da hâkimiyet Allah tarafından ümmete emanet olarak verilmiş bir güçtür. Fakat elbette bu güç sınırsız ve mutlak olmayıp ilahi kanun ile tahdit edilmiştir⁹¹⁶ ve insanın yeryüzündeki hakimiyetinin bir görünümü olarak karşımıza çıkar.⁹¹⁷ Ümmet bu yetkisini kullanma tasarrufunu kendi içlerindeki adil ve basiretli bir seçmen grubuna (bu seçmen topluluğuna *ehl-i hal ve'l akd* adı verilir) vermekte ve bu seçmen grubu da devlet başkanını belirlemektedir.⁹¹⁸ İslam hukukunda devlet başkanının hukuki konumu vekilliktir. İktidarın asıl sahibi olan ümmet, şeriatın tam manasıyla uygulanması ve dünya işlerini yönetmesi için kendilerine mensup bir kişi seçer ve onu görevlendirir.⁹¹⁹ İslam devletinde hiç kimse kendiliğinden halife olamaz. İmam Maverdi'nin belirttiği gibi seçimsiz ve anlaşmasız bir kişinin hilafet makamına gelmesi âlimlerin çoğunluğuna göre caiz olmayıp o kişinin hilafeti de sahih değildir. “Çünkü hilafet rıza ve seçimle teşekkül eder, seçmenler heyetinin ona halifeliği vermesi suretiyle teşekkülü temin etmelidir. Şayet hepsi birleşir, onu seçerlerse imamlık akdi tamamlanmıştır. Böyle bir akit ancak tayin ile tamam olur.”⁹²⁰

---

⁹¹⁵ Namık Kemal, “Ve Şavirhüm Fi'l-Emr”, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 67-68; ayrıca bkz. Ceylan, “Tunuslu Islâhatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 41.

⁹¹⁶ Ceylan, “İslam'da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 94.

⁹¹⁷ Belirtmek gerekir ki gerek halifenin gerekse halkın iktidarı mutlak ve sınırsız bir iktidar olmayıp ilahi kanun ile mahdud edilmiş bir yetkileri haiz tatbiki bir hâkimiyettir.

Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukunda Ferd ve Devlet (İslam Anayasa Hukuku)*, International Islamic Federation of Student Organizations, Kuveyt 1977, s. 26.

⁹¹⁸ Ceylan, “Tunuslu Islâhatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 40; Zeydan, s. 21-22.

⁹¹⁹ Zeydan, s. 24-25.

⁹²⁰ İmam Maverdi, *El-Ahkamüs-Sultaniyye*, Bedir Yayınları, İstanbul, 2018, s. 36.

Özetle İslam’da bir kimsenin halife olması için, İslam toplumunun ileri gelenlerinin oluşturduğu Ehl-i hal ve’l akd denilen seçmen grubunun halifeyi seçmesi ve ümmetin bey’atı gerekir.⁹²¹ Hz. Peygamber döneminden Osmanlı’nın son dönemine kadar şekilsel anlamda da olsa uygulanan bir merasim olan bey’at (ya da biat), İslam’da siyasi iktidara meşruiyet sağlayan, halife ile ümmet arasındaki bir vekâlet sözleşmesidir.⁹²² Önemle belirtmek gerekir ki hilafetin meşruluğunda önemli olan temel şey, halife olan kişinin bu yetkiye sahip olduğuna dair toplumda genel bir kabul (rıza) olmasıdır.⁹²³

Namık Kemal, bey’at kavramına ayrı bir önem vermiş ve siyasi fikirlerini bey’at kavramı üzerinden şekillendirmiştir:

*“Halkın hâkimiyeti demek bi-gayri hakkın nakz-ı bey’at mı [haksızca bey’at hakkını bozma-gasp etme mi] demektir? Sözün doğrusu mülkümüzde hâkim biziz; hepimizin hükümete iştirakimiz vardır. Fakat hükümetin emr-i icrasını bey’at-ı meşrua ile Al-i Osman’a tevdi ettik. Daima Al-i Osman-ı isteriz, daima idare-i meşruta talebindeyiz.”*⁹²⁴

Bu alıntıda Namık Kemal, hâkimiyetin zaten millete ait olduğunu vurgulayarak İslam siyasi düşüncesine atıfta bulunmaktadır. Kemal’in de belirttiği gibi, hâkimiyet millete (ümmete) ait olup bu hakkın kullanımı ise halifeye bey’at akdi ile tevdi edilmiştir.⁹²⁵ Daha doğru ifadeyle millet, hâkimiyete bağlı yetkilerini “vekâlet akdi” ile halifeye vermektedir.⁹²⁶ Kemal, bu alıntıda, Osmanlı halkının hâkimiyet hakkını, Osmanlı hanedanına -meşru ve muteber bey’at ile verdiğini ve daima Osmanlı

⁹²¹ Ceylan, “İslam’da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 92-93.

⁹²² Ceylan, “İslam’da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 93.

⁹²³ Ceylan, “İslam’da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 95.

⁹²⁴ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektup[Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, *Hürriyet*, S. 12, 27 Cemaziyülevvel 1285/14 Eylül 1868, s. 5-8’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I* s. 143;bu makale için ayrıca bkz. Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 159-164; Donbay, s. 70-78.

⁹²⁵ Umut, s. 1087-1088.

⁹²⁶ Ceylan, “İslam’da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 95; Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 241.

hanedanının hükümranlığını kabul edeceklerini belirterek kendilerinin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını vurgulamaktadır.

*“Hükümet benim, sizin ve sair ebna-i vatanın [vatan evlatlarının] kuvvetinden ibaret değil midir? Benim kuvvetime benden yahut ihtiyar veya ekseriyetle tabiiyet suretiyle tevdi ettiğim zattan başka, bihakkın kim malik olabilir?”*⁹²⁷

Kemal halkın üzerinde ittifak ettikleri konunun şer'i kaidelere aykırı olamayacağını ifade etmektedir. Çünkü Hülefa-i Raşidin döneminde de halifeye bey'at hususunda ashab-ı kiram, halife adayının halkın çoğunluğundan bey'at alıp almamasına dikkat etmiş ve bey'atlerini ona göre sunmuşlardır.⁹²⁸

Namık Kemal'in halk hâkimiyetine ve hâkimiyet hakkına ilişkin görüşleri, İbret'te yayınlanan yazısında esasen şöyle özetlenmiştir:

*“Hâkimiyet-i ahali ki kuva-yı hükümetin halktan münbais olmasından ibaret ve lisan-ı şer'de namı-ı hakkı biattır. (...)Bu saltanat-ı hassa hiçbir vakit, hiçbir kimsenin tabiatından infıkak etmez [ayrılmaz]. Hiçbir vakit hiçbir kimseye terk olunamaz. Hiçbir vakit hiçbir kimse o istiklalden biat gibi, intihab gibi, tevkil gibi mevcut olan vesaitin [araçların] birine tatbiken, bir salahiyeti mahsusa iktisab eylemeden veya o salahiyete nail olanlar tarafından ikinci derecede mezuniyet almadan bir fert veya bir aile veya bir şirket veya bir heyet namına icra-yı ahkâm etmekte haklı olabilmek, ihtimalin haricindedir.”*⁹²⁹

Özetle Namık Kemal, hâkimiyetin ahalide olduğunu; hükümetin bu yetkinin kullanımını, ancak ahaliden bey'at (biat), tevkil yahut intihab (seçim) gibi araçlarla elde edebileceğini; bu anlamda hâkimiyetin asla devredilemeyeceği ve terk

⁹²⁷ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektup [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, s.5-6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I* s. 143.

⁹²⁸ *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 143.

⁹²⁹ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, S.18, 2 Rebiyülevvel 1289/8 Temmuz 1872, s.1-2'den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 124; ayrıca bkz. Özön, s. 102-110.

olunmayacağını ileri sürmektedir. Görülmektedir ki Namık Kemal'in hâkimiyetin devredilmeyeceğine ilişkin fikri yine Rousseau esintisi taşımaktadır.⁹³⁰

Namık Kemal'e göre devlet, ahkâm-ı şer'iyyeyi icra etmek için, toplum ile bir emir arasında, bir mukavele ile oluşturulan yapay bir aygıttan başka bir şey olmayıp halktan ayrı bir vücudunun olduğu söylenemez:

*“İtikadımızca devletin halktan ayrı bir vücudu yoktur. Kendine mahsus hiçbir menfaati olamaz. Çünkü ma'dum üzerine hiçbir avarız terettüb etmez [engellemez]. Bir devlet hasmına galip gelir, mülkünü mamur eder, maarifini ilerletirse bu saadetlerden müstefid olan [yararlanan] heyet-i umumiye [yani halktır]. Yoksa devlet tabiri o heyet-i umumiye haricinde hiçbir mevcut ifade etmez ki ona bir fayda terettüb edebilsin.”*⁹³¹

c) Namık Kemal'e Göre Devletin Dayandığı Esaslar

(1) Genel Bakış

İslam düşüncesinde Hz. Peygamber ve Hülefa-i Raşidin döneminde iktidarın temel dayanakları *adalet, şura, bey'at ve murakabe (denetim)*'dir.⁹³² Namık Kemal de bu görüşle aynı doğrultuda ilerlemiş ve ümmetten aldıkları vekâlet ile şeriatın uygulayıcısı olan hükümetin ancak *adaletle* ihya olacağını ileri sürmüştür.⁹³³ Kemal'e göre hükümetin adalet sınırları içerisinde olmasını temin etmek için iki önemli yol bulunmaktadır:⁹³⁴

⁹³⁰ Rousseau'ya göre hâkimiyet devredilmeyeceği gibi bölünemez. Bkz. Jean- Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, (çev. Vedat Günyol), XXII. bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 42-43; Birand, s. 116.

⁹³¹ Namık Kemal, “Dostane Bir Vesat”, İbret, S.10, 20 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1288, s.2'den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 81.

⁹³² Ceylan, “İslam'da Siyasi İktidar (Velayet-i Amme)”, s. 97.

⁹³³ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Geçen numerolarda münderiç mektupların üçüncüsü [Usul-i Meşverete Dair Mektup-III]”, *Hürriyet*, S.14, 12 Cemaziyelahir 1285/29 Eylül 1868, s. 5-8; ilgili makale için ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 173-180; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 170-178; Donbay, s. 102-114.

⁹³⁴ Namık Kemal, “Ve şavirhüm fi'l-emr”, s. 1-4'ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 68; ayrıca bkz. Adnan Akgün, *Hürriyet Gazetesi'nin Sistemik Tahlili*, (Danışman: Prof. Dr. Birol Emil), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 42-43.

(1) İlki idarenin “*nizamat-ı esasiyesini*” (yani anayasasını) belirsizlik ve gizlilikten arındırarak umuma ilan etmektir. Böylelikle idarenin kuruluşu ve yetkileri umuma ilan edilecek ve kanun hâkimiyeti sağlanmış olacaktır.

(2) İkincisi ise Kemal’in deyimiyle *usul-i meşveret* prensibini İslam’ın ilk dönemlerinde olduğu gibi tekrar canlandırmaktır. Bu anlamda usul-i meşveret, teşri (yasama) erkini yürütme organının elinden alınması ve halkın seçmiş olduğu yürütmeden bağımsız bir organa (meclise) verilmesi anlamında kullanılmıştır.

Namık Kemal’e ait olduğu düşünülen önemli başka bir makalede de⁹³⁵ adaletin kılıçtan daha kuvvetli olduğu hususu, yine İslam’ın ilk dönemlerinden örnek verilerek vurgulanmıştır. Buna göre Hz. Ömer döneminde yeni fethedilmiş olan Irak eyaletinin varidatı, 137 milyon dinar iken; Emevi döneminde İslam devletinin hudutları neredeyse Çin’e kadar genişlemesine rağmen bu varidat, sadece 18 milyon dinar kadardır. Fakat Emevi halifelerinden adaletiyle meşhur olan Ömer bin Abdülaziz döneminde bu varidat 60 milyona çıkmıştır. Bu misalde görüldüğü gibi devleti ve toplumu refaha götürecek olan şey *kılıç kuvveti* değil, *hürriyet ve adaletin tesisidir*.⁹³⁶ Namık Kemal, bu hususun önemini belirttikten sonra iktidara her zaman Ömer’lerin gelemeyeceğini; ilahi adalete hizmet edecek kişilerin nadiren, belki onca zâlim hükümdar gelip geçtikten sonra geleceğini ifade etmiştir. İşte bu nedenle iktidarı şahsiliğten arındıran ve ahali arasında hukuka olan güvenini sağlamayı amaç edinen muntazam bir kanunun [anayasanın] yapılması elzemdir. “*Öyle bir kanunun vücudu ve temin-i icrası ise usul-i meşveretin kabulü ve mahkemelerin şerait-i lazimesine tevfiğiyle hâsıl olur.*”⁹³⁷

Namık Kemal’in Osmanlı Devleti’nin kurtuluşunun bir anahtarı olarak gördüğü bu anayasanın işlerlik kazanması için de;

⁹³⁵ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, *Hürriyet*, S. 52, 11 Redbiyyülevvel, 1286/21 Haziran 1869, s.1-2’den Latin harflerine çeviren Sürgünde Muhalefet-II, s. 27.

⁹³⁶ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 27.

⁹³⁷ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 27.

- Usul-i meşveretin kabul edilmesi ve bu çerçevede “Şûrâ-yı Ümmet” adı verilen -tüm Osmanlı halkının temsil edileceği- bir meclisin kurulması,
- *Yargı teşkilatının* zamanın gerekli şartları nazara alınarak tekrar düzenlenmesi, gerekir.⁹³⁸

(2) Sınırlı İktidar Anlayışı ve Kuvvetler Ayrılığı

Daha önce de belirtildiği üzere gerek Namık Kemal gerekse diğer Yeni Osmanlıların tamamı, kendi dönemlerindeki aydın mutlakıyetinden yani Bâb-ı Âlî'nin keyfi denilebilecek politikalarından rahatsızdır. Namık Kemal, siyasi iktidar üzerindeki denetimin ve gözetimin ancak usul-i meşveret olarak adlandırdığı meşrutî sistemle sağlanabileceğini ve ancak böylelikle keyfi iktidarın sınırlanabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre hükûmetin borcu, yasal düzlemde hareket etmektir; söz konusu yasalar ise yürütme erkini elinde bulunduran hükûmet tarafından değil, başka bir kurum tarafından konulmalı ve halk tarafından kabul görmelidir. Bu ise yürütmeden bağımsız olan ve halkı temsil eden bir yasama organının teşkili ile mümkündür:

*“(...)Hukuk-i siyasiye ise ümmetin ef'al-i hükûmete nezaretidir. Bu nezaret usul-i meşveret ile hâsıl olur. Çünkü hükûmetin borcu kanun tahtında hareket etmektir, kanun ise icrasına memur olanlardan başka bir fırkanın elinde tanzim olunmalı ve halkın kabulüne mazhar olmalıdır ki makrun-ı adl olsun bunun içindir ki fenn-i hukukta emri teşri ile emri tenfiz birbirinden ayrı tutulmuştur.”*⁹³⁹

Alıntıdan açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Namık Kemal, hükûmetin yasal daire içerisinde hareket etmesi gerektiğini savunmakta ve yasaların ise yürütme organı tarafından yapılmasının adil olmayacağını, bu sebeple kanun koyucu ile kanunu icra edenin kesin olarak ayrılması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Namık Kemal açık bir şekilde kuvvetler ayrılığını savunmaktadır. Bu görüşü savunmasında Montesquieu'nun etkisi açıktır. Zira Montesquieu'ye göre iktidarın keyfiliğe karşı

⁹³⁸ [Namık Kemal], “Adlün Saattün Min İbadet-i Elfi Sene”, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 27-29.

⁹³⁹ [Namık Kemal], “El- Hakku Ya'lu ve-la yu'la aleyh” - *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel 1285/29 Haziran 1868, s. 4'ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 51.

frenlenmesi için erkler ayrımına ihtiyaç vardır. Montesquieu erkler ayrımını (kuvvetler ayrılığını) ilk ortaya atan düşünür olmasa da, yasama, yürütme ve yargı erki olarak egemenliği üç temel erk bakımından inceleyen ilk düşünürdür.⁹⁴⁰ Düşünüre göre keyfi ve zorba yönetimin önlenmesi için öncelikle yasama (yasa koyma yetkisi) ve yürütme (yasa ve diğer işlemleri icra etme yetkisi) erklerinin tek elde bulunmaması gerekir. Ayrıca yargı erki de diğer erklerden mutlaka ayrı olmalıdır. Aksi durumda siyasal özgürlük ortamından bahsedilemez.⁹⁴¹ Aynı görüşlerin hemen hemen aynı şekilde Namık Kemal tarafından da ileri sürülmüş olması, onun Montesquieu'nun sınırlı iktidar anlayışı ve kuvvetler ayrılığı anlayışından epey etkilendiğini göstermektedir.

Namık Kemal, bu noktada sadece Batılı düşünürlerin fikirleriyle sınırlı kalmamış; kendi görüşlerini desteklemek adına İslami referansları da kullanmıştır. Kemal'e göre İslam âlimleri ve İslam hukukçuları, teşri (yasama) ve tenfiz (yürütme) erklerinin ayrı olması gerektiği hususunda görüş birliği etmişlerdir.⁹⁴² Zira bu iki güç yürütme organına verildiğinde hükümetin kendi kişisel çıkarlarını adaletin tesisinden önde tutabileceklerini, böyle bir durumda ise despotik bir idarenin oluşacağını ifade ederek devamında şunları belirtmektedir:

“İşte bunun içindir ki kanunu, her muntazam devlette hükümet hazırlar fakat ondan sonra kabulü ümmete makrun olursa hükmüne itibar olunur. Kabul-ı ümmet bilmek istişareye muhtaçtır, istişarenin husulü hakkında ise Meclis-i

⁹⁴⁰ Akın, s. 130; Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 558-559.

⁹⁴¹ Akın, s. 130; Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 559.

⁹⁴² Fakat belirtelim ki İslam'da batılı anlamda bir kuvvetler ayrılığı yoktur. Zira asrısaaadette üç temel kuvvet, Hz. Peygamber'in şahsında toplanmıştır. O'ndan sonra gelen halifelerde de aynı anlayış vardır. Fakat belirtmek gerekir ki İslam'da yasama kuvveti, şeriatın varlığı dolayısıyla zaten oldukça sınırlıdır. Hukuk dalları içerisine yalnızca *idare hukuku*, *toprak hukuku*, *tazir cezaları* ve *vergi hukuku* alanlarında siyasi otoritenin yasama kuvvetinden söz edilebilir. Bu dallar haricinde ise devlet idaresinden müstakil ve bağımsız bir şekilde gelişen ve kökenini Şar'iden alan bir İslam hukuku [şer'i hukuk] söz konusudur. Devletin çıkarmış olduğu kanunlar örfi hukuk kapsamındadır. Örfi hukuk ise şer'i hukuka aykırı olamaz. Dolayısıyla İslam devletinin ve halifenin yasama yetkisi şer'i hukuk tarafından oldukça daraltılmış bulunmaktadır. Aynı şekilde İslam'da kadılar da verdikleri kararlarda otoriteden bağımsız hareket edebilmişlerdir. Tarihte bunun örnekleri mevcuttur. Örfi hukuk-şer'i hukuk ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Mimoza Yayınları, Konya 2015, s. 83-89; yargı bağımsızlığı hakkında örnekler için bkz. Saffet Köse, *İslam'da Hukuk Devleti İlkesinin Dinamikleri*, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. I, S. 2, 1996, s. 41-48.

Şûrâ-yı Ümmet'ten emin yol bulunamaz. Bundan başka bu meclis halktan alınacak paranın nereye sarf olunacağını hükümetten sorar, lüzumsuz yere ahaliyi soydurmaz, vükelayı icraatından iktizasına göre mesul tutar."⁹⁴³

Dolayısıyla despotik-keyfi bir yönetimin bertaraf edilebilmesi için, iktidarın gücünü frenleyecek bir mekanizma gerekmektedir. Bu mekanizma, çağın gerekliliğine göre değişebilir. Kemal, eskiden Osmanlı Devleti'nde, Yeniçeri Ocağı ve ulemanın padişahın iktidarını fiili olarak sınırlandığı kanaatindedir.⁹⁴⁴ Fakat bir zaman sonra ulemanın bu işlevi yerine getirmekten aciz hale gelmesi ve Yeniçeri Ocağı'nın II. Mahmut döneminde kaldırılması ve bu kurumların yerini alacak bir müessese tesis edilememesi nedeniyle yönetim, giderek despotizme kaymıştır. Bu durum Tanzimat'la birlikte, Bâb-ı Âli'nin ülke iktidarını büyük ölçüde ele geçirmesiyle birlikte "aydın despotizminin" doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bu ise kuvvetlerin dengeli bir şekilde ayrılmadığı, devlet görevlerinin paylaşımında ve memur istihdamında ehliyetin ve liyakatin ortadan kalktığı bir yönetimi beraberinde getirmiştir. Yeni Osmanlılar işte bu duruma karşı muhalefet eden bir harekettir.

Namık Kemal, Bâb-ı Âli'nin devletin tüm erklerini tekelinde tuttuğu ve padişahı bile gölgede bıraktığı gerçeğini, şöyle dile getirmiştir:

*"Öyle bir zamandayız ki Bâb-ı Âli kanun yapıyor, Bâb-ı Âli hükmediyor, Bâb-ı Âli icra ediyor. İcraata yine Bâb-ı Âli nazır oluyor. Padişah desek Bâb-ı Âli anlaşılıyor, kanun desek kezalik, meclis-i mahkeme desek kezalik. Ahali desek hiçbir şey anlaşılmıyor."*⁹⁴⁵

(3) Zulme Karşı Direnme Hakkı Üzerine Namık Kemal'in Düşünceleri

18. yüzyıl aydınlanma dönemi düşünürlerinden etkilenen Namık Kemal, zâlim hükümet karşısında direnme meselesinde ise Ehl-i Sünnet İslam âlimleri gibi

⁹⁴³ [Namık Kemal], "El- Hakku Ya'lu ve-la yu'la aleyh" , *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel 1285/29 Haziran 1868, s. 4'ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 51.

⁹⁴⁴ Namık Kemal, " [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]", s. 5-6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 144.

⁹⁴⁵ Namık Kemal, "Hasta Adam", *Hürriyet*, S. 24, 23 Şaban 1285/7 Aralık 1868, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s.305; ilgili makale için ayrıca bkz. Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 104-107; Donbay, s. 206-210; ayrıca bkz.

çekincelidir. Bu açıdan kendisinin zulme karşı direniş hususunda Batılı fikirleri değil, geleneksel İslam siyasi felsefesini temel aldığı söylenebilir.

Gerçekten de İslam âlimlerinin ekseriyeti, *egemen güce muhalefet, yönetimin meşruluğu, devrim* gibi mefhumlara girmekten kaçınmışlardır.⁹⁴⁶ Bunun nedeni fitne ve ayaklanmalardan mümkün olduğunca kaçınmak istenmeleridir. Bu anlamda tarihte İmam-ı Malik, Ahmed bin Hanbel gibi büyük müçtehitler, yaşadıkları devrin yönetiminden çok zulüm görmelerine rağmen yalnızca fikri muhalefetlerini sürdürmüşler; herhangi bir fiili isyanın müteşebbisi olmamışlardır.⁹⁴⁷ Namık Kemal de bu geleneğe bağlı kalmış gözükmektedir. Zira kendisi fiili bir isyan hareketine karşı olup yalnızca kalem mücadelesi verdiğini, pek çok kez ifade etmiştir.

Belirtmek gerekir ki Namık Kemal, zulme karşı direniş meselesinde normatif veya moral herhangi bir önerme getirmemekte; yalnızca yaşanmış olaylar üzerinden, meseleye “sosyal gerçekliği” yönünden bakmaktadır. Bu anlamda Namık Kemal’e göre, hürriyetin olmadığı bir düzende, mazlumlar da zâlimlere karşı direnir ve onlara hücum eder. İhtilallerin ortaya çıkmasındaki sebep bunda gizlidir. Fakat dirayetli ve ağırbaşlı olan Osmanlılar açısından davalarında haklı bile bulunsalar, devletin ve toplumun düzenini bozacak fitneler çıkarmaktan kaçınmak vaciptir. Ancak hükümetin dünyada olup biten ihtilallerden ders alması lazımdır:

*“Mel’uf [alışkın] oldukları vakar ve mekanet [kuvvet] iktizasınca Osmanlılara velev düşman hakkında olsun, zulüm etmeden velev haklı bulunsunlar, fitne çıkarmadan daima ictinab etmek vacibattandır. Fakat hükümetin ve bahusus zaptiye idare-i fasidesinin böyle ibretlerden kesb-i intibah etmesi dahi farz-ı ayn hükmüne girdi.”*⁹⁴⁸

⁹⁴⁶ Nevin Abdülhalık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet: Hz. Muhammed Devrinden Abbasîlerin İkinci Yüzyılına Kadar*, (çev. Vecdi Akyüz), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 314 vd.

⁹⁴⁷ Bunun tek istinası İmam-ı Azam Ebu Hanife’dir. Kendisi Emevi iktidarına karşı ortaya çıkan Zeyd bin Ali isyanını fiilen destekleyenler arasındadır. Abdülhalık Mustafa, s. 344-348.

⁹⁴⁸ [Namık Kemal], *Havadis-i Müteferrika, Hürriyet*, S.10, 13 Cemaziyelevvel 1285/31 Ağustos 1868, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Süründe *Muhalefet-I*, s. 119.

Görüldüğü gibi Namık Kemal, haklı dahi olsa zalim bir yönetime fiili olarak başkaldırmanın doğru olmadığını savunmaktadır. Ancak zulüm karşısında isyan hareketlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Bu görüşleri, Namık Kemal'i, inkılabın (devrimin) ateşli bir destekçisi olan Mehmed Bey'den ve zalim yöneticiye karşı isyanı mübah -hatta farz- olarak gören Ali Suavi'den ayırmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde her iki şahsiyetin bu konu hakkındaki düşünceleri ele alınacaktır.

(4) İslam Hukukuna Bağlılık (Şeriata Riayet)

Bu başlığa geçmeden evvel Namık Kemal'in dine bakış açısı hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Daha öncede ifade edildiği gibi, başta Namık Kemal üzere olmak üzere Yeni Osmanlıların ekseriyeti, görüşlerini İslami kaide ve ilkelere dayandırmışlar ve hukuk ve devletin temeline şeriatı yerleştirmişlerdir. Hürriyet gazetesinin çıktığı dönemde (1868-1870) "Osmanlı" milliyetçiliğini savunan Namık Kemal, yıllar ilerledikçe -ayrılıkçı isyanların fazlalaşması ve toplumdaki ayrışmaların çoğalması nedeniyle- Osmanlıcılık'tan *ittihad-ı İslam* fikrine yaklaşmış ve bu fikrin o dönemde önde gelen savunucularından olmuştur.⁹⁴⁹

Namık Kemal, İslam dinini ilerlemenin önündeki bir engel kabul eden Avrupalılara şöyle seslenmektedir:

"Ey mösyöler! Din varken terakki mümkün olamayacağını siz ne[re]den bildiniz? Acaba tabi olduğunuz mezhebin ahkâmından hiç haberiniz var mıdır? (...) Bilin ki dinimizin ahkâmına göre hukukça herkes müsavidir. Düşünün ki İspanyollar Gırnata'yı aldıkları zaman halkı tebdil-i din icbarıyla ateşlerde yaktılar. Biz [ise] İstanbul'u aldığımız vakit her mezhep sahibine icra-yı ayin için mezuniyet-i kamile verdik.(...) Sübhanallah biz usul-i meşveret istiyoruz, Meclis-i Şûrâ-yı ümmet talebindeyiz. Onda her mezhepten adam bulunacak, hükümete nezaret edecek, umum halk hürriyet-i siyasiyesine malik olacak. Bu

---

⁹⁴⁹ "(...)biz de bu fikri-i mukaddesin tervicini arzu eden ashabı hamiyete peyrevliği [izinden] medar-ı mefharet bilenlerdeniz."

müddeamızı din üzerine tesis ediyoruz, siz yine tutup dinimizi mani-i terakki addediyorsunuz.”⁹⁵⁰

Namık Kemal, kendilerini (Yeni Osmanlıları) dine fazla atıf yapmaları nedeniyle eleştiren Batılılara seslenerek İslam dininin kendi bildikleri gibi ilerlemeye ve medeniyete engel teşkil eden bir din olmadığını ve devletin kurtuluşunun tek yolunun da şer’i hükümlere tekrar eskisi gibi önem vermekle olacağını açık bir şekilde belirtmiştir. Ona göre devletin hastalığına en iyi gelen ilaç, şeriattır. Zira şeriat, Osmanlı devlet ve hukuk telakkisinin yegâne temel değeridir ve şeriat olmadan devletin çöküşten kurtulması olanak dâhilinde değildir:

“Hülasa-i kelim devletimiz muammer olmak isterse Şeriatı Ahmediye’ye ittibadan ve devlet-i İslamiye halinde kalmaktan ayrılamaz. Demektir ki şeriat devletimizin canı ve may’eül hayatıdır. İşte bizim bildiğimiz ilaçların en müessiri budur.”⁹⁵¹

Namık Kemal, ayrıca II. Mahmut’tan sonra şeriatın bir kenara itilmesini ve ulemanın sindirilmesini üzüntüyle dile getirmekte ve tüm bunlara sebebin biraz da ulemanın olup bitene menfaatleri uğruna ses çıkarmaması olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵² Hâlbuki ona göre devletin temel direği olan şeriata dayandırılmayan ıslahatlar, asla başarıya ulaşamayacaktır. İlerleyen bölümlerde Namık Kemal’in Şeriatın Osmanlı hukuk sistemindeki yeri hakkındaki açıklamalarına yer verilecektir.

(5) Namık Kemal’e Göre İdeal Devlet Mekanizması

(a) Genel Bakış

Namık Kemal, usul-i meşveretin esas olduğu devlet mekanizmasının nasıl kurgulanması gerektiğini Hürriyet gazetesinde sekiz ayrı makale olarak neşretmiştir. *Usul-i Meşverete İlişkin Mektuplar* olarak genel manada adlandırılabilir bu yazı serisinde, usul-i meşveretin gerekliliği ve Osmanlı Devleti için ideal devlet

⁹⁵⁰ Namık Kemal, [Vükela-i Haziranın Yeni Osmanlılar Hakkında Kullandıkları Politika], , s. 7-8’den Latin harflerine çeviren Sürgünde Muhalefet-1, s. 131-132.

⁹⁵¹ *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 107.

⁹⁵² [Namık Kemal], “Küllüküm Ra’in ve Küllüküm Mes’ulün an Ra’iyyetihi”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 152.

mekanizmasının nasıl olması gerektiğine dair görüşler sunulmuştur. Yazı serisinde, özellikle Avrupa devletlerinde devlet mekanizmasının nasıl işlediği konusu ele alınmış; Osmanlı için hangi sistemin daha uygun olacağı hususları belirtilmiştir.

Namık Kemal, yazı serisinin ilk makalesinde⁹⁵³ Amerika ve İngiltere'deki meşrutî sistemin çok uluslu bir devlet olan Osmanlı Devleti için uygun olmayacağını savunmaktadır. Çünkü İngiltere'de sisteme yerleşmiş bir aristokrat kesim bulunmakta olup demokrasinin gelişimi de bu sınıfın kral ile olan münasebetleri ölçüsünde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla İngiltere örneği, toplumunda katı bir sınıfsal ayrım olmayan Osmanlı Devleti için uygun bir sistem değildir. Amerika ise başlı başına bir cumhuriyet olup bu sistem de o gün için Osmanlı Devleti için zaten düşünülemezdi. Ancak bunu ifade ederken Kemal, İslam'ın ilk dönemlerinde de bir nevi cumhuriyetin mevcut olduğunu ifade etmekte ve tam olarak açık bir şekilde dile getirmese de Osmanlı halkının bilinçlenmesi sonrasında cumhuriyet rejimine de açık kapı aralamış olduğu görülmektedir.⁹⁵⁴

Osmanlı Devleti'ne en uygun sistemin Fransa'da olduğunu belirten Kemal, Fransız halkının hissi ve ateşperest hareket ederek önceki dönemlerde türlü karışıklıklar geçirdiğini, ancak sonunda Fransa'da uygun bir hürriyet ortamı yaratıldığına değinmiştir. Osmanlılar ise Fransızlardan daha metanetli ve ağır başlı olduğu için Fransızların devrimden hemen sonra karşı karşıya kaldıkları kaosu olmayacağını ve zaten siyasetimize “*nakl hadd vaz etmiş olduğu için*” biz de öyle bir problem doğmayacağını ileri sürmektedir. Bu nedenle Kemal'e göre Osmanlılar meşrutîyet sistemini Fransızlardan pek ala daha iyi bir şekilde yürütebilir.⁹⁵⁵

---

⁹⁵³ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektup [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, s. 5-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 143; bu makale için ayrıca bkz. Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s.159-164; Donbay, s. 70-78.

⁹⁵⁴ “Cumhurun bizi batıracağı ayrı mesele, onu da kimse inkâr etmez. Bizde cumhur yapmak da kimsenin aklına gelmez, fakat icrasında inkân olmamakla hakk batıl olmuş demek değildir.” Namık Kemal, “ [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, s. 5-6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 143; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 159.

⁹⁵⁵ Namık Kemal, “ [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, s. 5-6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s.8'den Latin harflerine çeviren Namık Kemal, “ [Usul-i Meşverete Dair

Namık Kemal'in Usul-i Meşverete Dair İkinci Mektubu'nda⁹⁵⁶ ise Fransa'daki siyasal sistemden bahsedilmiş ve bunun Osmanlı Devleti'ndeki uygulanabilirliği tartışılmıştır. Osmanlı için en iyi yönetim şeklinin ve nizamın Fransa'da olduğunu savunan ve bu nedenle Fransız yönetim modelinden esinlenen Namık Kemal, Osmanlı'da da -tıpkı Fransa'da olduğu gibi- üç meclisli bir siyasi yapı öngörmüştür. Bu üç meclis; Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet ve Senato'dur. Bu başlıkta Namık Kemal tarafından öngörülen bu üç meclis ele alınacaktır.⁹⁵⁷ Hemen ardından ise Namık Kemal'in ideal devlet tasavvurunda yürütme yetkisini haiz olan Padişah ve Vükela'nın yetki ve konumları ile yargı mekanizması incelenecektir.

(b) Temel Meclisler

(i) Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet

Çalışmamızda daha önce vurgulandığı gibi Namık Kemal Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu tüm Osmanlı halkının temsil edildiği bir meclisin oluşturulmasında aramaktadır:

*“Devlet-i bulunduğ u zaaf-ı harbi halinden kurtarmak nizamın tesisine muhtaç olduğ u nasıl burhan-ı tecrübi ile müsbet ise bugün Osmanlıları inkırazdan [yok oluştan] halas etmek [kurtarmak] usul-i meşveretin kabulüne mevkuf [bağlı] olduğ u dahi kezalik burhan-ı tecrübi [tecrübeye dayanan kanıt] ile sabittir.”*⁹⁵⁸

Mektup-I]”, s. 5-6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 146; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 163.

⁹⁵⁶ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Geçenki Nüşamızda Yazılan Mektubun İkincisi”, *Hürriyet*, S.13, 4 Cemaziyülevvel 1285/21 Eylül 1868, s. 6-8; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-I*, s.156-161; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s.165-169; Donbay, s. 79-86.

⁹⁵⁷ Namık Kemal'in önerdiği teşkilat sistemi hakkında pek çok eserde bilgi verilmiştir. Bu çalışmada tercihen Namık Kemal'in konuya ilişkin makalelerinden doğrudan yararlanılmıştır. Örnek eserler için bkz. Ülken, s. 132-139; Nal, s. 643-646; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 344-346; Akyılmaz, “Namık Kemal ve Fikirleri”, s. 246-247; Önder Göçgün s. 80-81; Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, s. 186-187; Çağan, s. 274.

⁹⁵⁸ [Namık Kemal], “Burhan-ı Tecrübi”, *Hürriyet*, S. 40, 15 Zilhicce 1285/ 29 Mart 1869, s. 6-7'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 565.

Kemal'e göre usul-i meşveret prensibi, içerisinde bulunan çağın gerektirdiği en ideal yönetim biçimidir, bu anlamda refah ve medeniyet seviyesi yüksek olan devletlerde usul-i meşveret prensibinin kabul edilmiş olması bir tesadüf değildir:

*“Bugün Avrupa ve Amerika’da başka bir yerde bir mamur devlet yok. Mamur olan devletlerin ise kâffesi usul-i meşveretle idare olunuyor ve mamuriyetleri mülklerinde usul-i meşveretin tesisinden sonra başlamıştır.”*⁹⁵⁹

Belirtmek gerekir ki Namık Kemal, Şûrâ-yı Ümmet’in gerekliliğine dair ortaya koymuş olduğu tezlerini ayrıca İslam siyasi düşüncesine dayandırmakta ve Kuran-ı Kerim’de Ali İmran Suresi’nin 159. Ayetinde yer alan *“Ve şavirhüm fil emr”* (İş hakkında onlara danış) direktifini temel almaktadır.⁹⁶⁰ İslam devlet esaslarında yer alan şura prensibi ile Batı’da gelişen halk egemenliği, halkın temsili, parlamentarizm gibi prensipleri özdeşleştiren ve sentezleyen Namık Kemal, meşrutiyet rejimini sonuna kadar savunmuştur.

Namık Kemal “İhtilaf’u Ümmeti Rahmetün” adlı makalesinde, Hz. Peygamber’in başlı başına bir ilim ve medeniyet kapısı olmasına rağmen yine de kendisine Allah tarafından ashabıyla istişare etmesinin emredildiğini belirtmiştir. Hz. Peygamber döneminde devlet idaresinde etkili olan istişare/şura prensibi –diğer bir deyişle usul-i meşveret- dört halife döneminde de devam ettirilmiştir.⁹⁶¹

Günümüzde ise Avrupa usul-i meşvereti benimseyerek millet meclisleri teşekkül ettirmiştir. Devlet meseleleriyle ilgili çıkan sorunlar, münazara yoluyla bu meclislerde çözümlenmekte ve böylece alınan kararlar üzerinde, nihayetinde *toplumsal bir konsensüs* sağlanmış olmaktadır:

“(...)Parlamentolara konulan her madde iki fırka-i mütenakız’ül efkâr arasında mevzu-ı bahs edilip ve muterizler istedikleri kadar itiraz ve mürevviçler güçleri

---

⁹⁵⁹ “Burhan-ı Tecrübi”, s. 7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 565.

⁹⁶⁰ İsmail Kara’ya göre İslamcıların meşrulaştırma maksadıyla nasların kullanılması geleneği yeni Osmanlılardan sonra da sürdürülmüştür. Bu anlamda Yeni Osmanlılar bu anlamda bir çıkış açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, s. 39-44.

⁹⁶¹ [Namık Kemal], “İhtilaf’u Ümmeti Rahmetün”, *Hürriyet*, S. 51, 4 Rebiyyülevvel 1286/ 14 Haziran 1869, s. 1’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 14-15.

yettiği kadar cevap ve ıskat ile uğraşıp nihayet iki taraftan hangisinin rey-i mazhar-ı ekseriyet olursa o terviç olunur ve muarızlar ettikleri itiraz ve ihtilaftan dolayı asla muateb olmazlar [kınanmazlar].”⁹⁶²

Yukarıdaki alıntıda Namık Kemal, parlamentolara gelen bir meselede birbirinden farklı düşünen iki fırkanın birbirleri ile münazaraları sonucu çoğunluk tarafından kabul gören görüşün galip çıkacağı ve böylelikle istişare usulünün sağlanacağından bahsetmektedir. Düşünce hürriyetine oldukça önem veren Namık Kemal, her görüşün dile getirilmesi ve bunların serbestçe tartışılması, tartışılırken husumete varılmaması, diğer bir deyişle farklı düşüncede olanların günah keçisi ilan edilmemesi gerektiği düşüncesindedir:

“İmdi bu kaide her millete ve her asırda düsturul amel ve hususuyla bizim şeriat-ı garra-yı İslamiye [İslam’ın parlak/aydınlık şeriatı] hükmünce nass-ı sarih [açık kural] ile memur olduğumuz bir emr-i ecell [büyük bir emir] iken bizim devletimizde muteber değildir. Ve sebeple nedir ki ihtilaf-ı efkar üzere bulunanların imhalarına kadar say edilir?(...)Varsayılsın ki muhalefette bulunanlar gerçekten haksız ve hatalı, peki “niçin onların delail-i mukni’ası [inandırıcı delilleri] meydana konulup ikna ve ilzam edilecek yerde yalnız şahıslara husumet olunuyor”.⁹⁶³

Belirtmek gerekir ki devlet adamları arasında, Kanun-ı Esasi’nin ilanı öncesi tartışılan en önemli konulardan biri parlamentoda Gayrimüslimlerin temsil edilip edilemeyeceğine ilişkindir. Bu anlamda anayasa ve parlamento karşıtlarının ileri sürmüş oldukları temel sav, İslam’da emredilen istişare prensibinin sadece İslam ümmeti için geçerli olduğu, Gayrimüslimlerin ise bu hususta kapsam dışında oldukları iddiasıdır. Anayasa taraftarları ve karşıtlarının aralarındaki bu tartışmanın ana eksenini, -anayasa ve parlamento fikrinin İslam’daki dayanağı olarak kabul edilen- “Ve şavirhüm fi’l emr” ayetinde geçen “hüm” (onlar) zamirinin neyi ifade ettiği

---

⁹⁶² [Namık Kemal], “İhtilaf’u Ümmeti Rahmetün”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s.14-15.

⁹⁶³ [Namık Kemal], “İhtilaf’u Ümmeti Rahmetün”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s.14-15.

sorusudur.⁹⁶⁴ Eğer ayette geçen “onlar” zamiri, dini fark etmeksizin bütün insanları kastettiği şeklinde yorumlanırsa bu halde Gayrimüslim tebaanın mecliste temsilcilerinin olması anormal bir durum teşkil etmeyecektir. Fakat eğer bu zamir sadece İslam ümmetini kapsayacağı yönünde bir yorum yapılırsa, o halde Gayrimüslimlerin yönetimde yer alamamaları gerekir.

Namık Kemal bu ayeti kerimede geçen zamirin herkesi kapsadığını, dolayısıyla Gayrimüslimlerin de mecliste yer alması gerektiğini ve hukuk önünde herkesin eşit olmasını savunmuştur.⁹⁶⁵ Bu nedenle kendisi mmet kavramına dinsel bir cihetle bakmamış, bu terimi Osmanlı tabiiyetinde bulunan tüm insanları ifade edecek şekilde kullanmıştır. Zira ona göre devletin kurtuluşu, *Osmanlı ulusunun* inşasıyla ve her bir etnik unsurun “Osmanlı” stkimliği altında birleşmesiyle mümkün olabilir. Namık Kemal’e göre Osmanlı topraklarında her dinden ve mezhepten olan fertlerin temsilcileriyle oluşmuş bir meclis, Balkanlarda ve Ortadoğu’da Gayrimüslimlerin ayrılıkçı isyan hareketlerinin nn alacaktır ve Avrupa ise çoğulcu bir meclise sahip olan böyle bir devletin iç işlerine karışmak için fırsat bulamayacaktır:

*“(...) o zaman bir eyalet halkı Meclis-i şûrâ-yı mmette mebusları mevcut iken mazlumiyet namıyla silaha sarılırsa Avrupa ya iddiasını dinletemez. İşte devletin haricen ne kadar mehlekesi [tehlike arz eden durumu] var ise hemen bütün bütün mahvolur.”*⁹⁶⁶

şûrâ-yı mmet’le ilgili tartışma konusu olan diğer bir husus ise, halkın yönetimi belirleyecek derecede bilgi ve tecrübeye sahip olup olmadığı meselesidir. Kemal Osmanlı köylülerinin cahil oldukları, bu nedenle seçim hakkının onlara verilmesinin kötü sonuçlar doğuracağı itirazlarına katılmamaktadır. Ona göre Osmanlı kırsalında yaşayanlar ile Fransız kırsalında yaşayanlar arasında, servet dışında çok büyük bir

---

⁹⁶⁴ “Hm” zamirine ilişkin tartışmalar için bkz. Yusuf Tekin, “Osmanlı’da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet ncesi Tartışma Platformu”, *AÜSBFD*, C. 55, S. 3, 2000, s. 152-155; ayrıca bkz, Nal, s. 644.

⁹⁶⁵ Nal, s. 644.

⁹⁶⁶ Namık Kemal, “Ve şavirhüm Fi’l-Emr”, s.1-2’den Latin harflerine eviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 70.

farklılık yoktur.⁹⁶⁷ Ayrıca meclis sayesinde hükûmetin icraları serbestçe eleştirilebilir, devlet meseleleri hakkında daha iyi çözümler bulunabilir. Dolayısıyla meclis, Osmanlı kamuoyunun açığa çıkmasının en iyi yoludur. Çünkü hükûmetin icraatları ancak böyle denetlenebilir hale gelir.⁹⁶⁸

Namık Kemal, Şûrâ-yı Ümmet'in oluşturulmasında Fransız yönetim biçimine bakmayı ihmal etmemiş ve oradaki yasama mekanizmasını, iyi ve kötü yanlarıyla ele alarak hangisinin Osmanlı için uygun olabileceğini tartışmıştır. Buna göre Fransızların temsili organı, "Cour Legislative" adı verilen yasama (va'z-ı kanun) meclisidir. Bu meclisin üyeleri halk tarafından seçilmektedir.⁹⁶⁹ Seçilen üyelerin görev süresi altı yıldır. Her reşit erkeğin seçim hakkı bulunmaktadır. Meclisin temel görevi, Conseil d'Etat'ın (Fransız Şûrâ-yı Devleti'nin) hazırladığı kanun tasarılarını red veya kabul etmek ve devletin maliyesini denetlemektir. Meclis, her yıl mutad olarak üç ay görev yapar ve müzakereler halka açık olarak yapılır. Fakat mebuslardan en az 5 kişinin talep etmesi halinde görüşmeler gizli olarak yapılabilir. Bu meclisin reisi, mebuslar arasından, imparator tarafından bir yıllığına seçilmektedir. Vükela, Şûrâ-yı Ümmete hiçbir şekilde üye olamaz ve dilekçe veremez. İmparator meclisi toplayabilir veya feshedebilir. Ancak fesih durumunda 6 ay içerisinde meclisi tekrar toplamak zorundadır.

Namık Kemal bu açıklamadan sonra *Osmanlı Devleti'nde istenilen Şûrâ-yı Ümmetin düzeni böyle mi olsun* sorusunu şöyle cevaplamaktadır: "*Hayır, itikad-ı acizanemce bundan daha serbest olması lazım gelecek.*"⁹⁷⁰ Kemal'e göre Fransa'daki 6 yıllık seçim dönemi çok uzun olup Osmanlı'da biraz daha kısa tutulmalıdır. Yine

---

⁹⁶⁷ Namık Kemal, "[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]", s. 7'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 158-159.

⁹⁶⁸ Namık Kemal, "[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]", s. 7-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 159.

⁹⁶⁹ Fransa'da yasama mekanizması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Namık Kemal, "Usul-i Meşverete Dair Mektup-II", s. 7-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 158.

⁹⁷⁰ Namık Kemal, "[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]", s. 6-7'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 158.

meclisin gizli görüşme yapması da beş mebusun talebiyle değil de ekseriyet çoğunluğun talebiyle mümkün olmalıdır.⁹⁷¹

(ii) *Meclis-i Şûrâ-yı Devlet*

Namık Kemal'e göre Osmanlı'da Fransız modeli gibi Şûrâ-yı Devlet ve Şûrâ-yı ümmet adlı iki meclisin olması zaruridir, çünkü tenfiz kudreti ile teşrii kudreti birbirinden ayrılmalıdır.⁹⁷² Kemal'in kurguladığı Şûrâ-yı Devlet, temsili bir meclis olmayıp ülkenin dört bir tarafından gelen hukuk bilginlerinden oluşacak bir kurumdur. Namık Kemal Şûrâ-yı Devleti ele alırken Fransız modelini de ele almakta ve Osmanlı Şûrâ-yı Devlet'yle karşılaştırma yapmaktadır.

Fransa'nın Şûrâ-yı Devlet'i olan *Conseil d'Etat*'ın üye sayısı 40-50 civarında olup her bir üye fenn-i hukukta adeta bir müçtehid seviyesindedir. Bu meclisin üyelerinin seçilmesi ve azli tamamen imparatora aittir. Bu meclis;

- ✓ Kavanin-i hükümet ve nizam-ı idare hazırlamak
- ✓ İdari işlerde ortaya çıkabilecek sorunları çözüme kavuşturmak ile görevlidir.⁹⁷³

Kemal'e göre Osmanlı Şûrâ-yı Devleti ise, birçok Tanzimat Kurumu gibi, göstermelik bir kurumdur ve bazı devlet adamları için kurulmuş bir arpalık olmaktan öteye geçememektedir. Ancak Fransız Şûrâ-yı Devleti'nin üyeleri hukuk ilmine fazlasıyla vakıf olan kişilerdir. Hukuk mezunu olmayan bir kimse, bu meclislerde kâtip bile olamamaktadır. Hâlbuki Kemal'e göre bu hususta Osmanlılar, Fransızlardan daha ileride olmalı ve titizlik göstermelidir. Zira Fransızların hâlihazırda bir anayasaları vardır ve kanunları muntazam şekilde tanzim edilmiş olduğu için onların görevleri daha çok, işlerin teferruatıyla ilgilidir. Hâlbuki Kemal'e göre Osmanlı Şûrâ-yı

⁹⁷¹ Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]”, s. 8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 160.

⁹⁷² Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]”, s. 6-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 159.

⁹⁷³ Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]”, s. 6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 157.

Devleti'nin en temel vazifesi, *bir kanunu'ş-şer* tanzim etmek olmalıdır.⁹⁷⁴ Namık Kemal, “(...) *ulemayı şarkiyyenin Ulûm-ı fıkhiyyede maharet-i müsellemesi olanlarından ihtiyacat-ı zamanı [zamanın ihtiyaçlarını] bilir ukaladan mürekkeb bir meclis-i Şûrâ-yı Devletin karar ve icma-ı efkârıyla tedvin edilip de her türlü davada onun muktezasıyla hüküm olunması dahi devletimizin temeli olan Şeriat-ı Ahmediye'nin icrasıyla devam-ı saltanata hizmet edilmiş (...) olacağından*”⁹⁷⁵ bahisle fıkıhta doğruluğu saptanmış kaidelerin, çağın şartlarını hakkıyla bilen uzmanlardan oluşan Şûrâ-yı Devlet tarafından tedvin edilmesi ve hukukta birliğin sağlanması kanaatindedir.

(iii) Senato

Namık Kemal'in yasama mekanizması içerisinde kurguladığı üçüncü kurum Senato'dur. Kemal, Senato'yu *Usul-i Meşverete Dair Dördüncü Mektup (Usul-i Meşverete Dair Geçen Numerolarda Münderiç Mektupların Dördüncüsü)* adlı makalesinde, bir nevi Lordlar Kamarası gibi kurgulamıştır. Buna göre Kemal'in kurguladığı Senato'da aza olabilen kişiler, üç gruba ayrılmaktadır:

- 1- 18 yaşını bitirmiş Osmanlı hanedanı üyeleri,
- 2- Din adamları, mareşaller ve kaptan paşalar,
- 3- Hükümdarın kendi ihtiyarıyla atadığı kişiler.

Senato'nun temel görevi, *kudret-i tenfiz ve kudret-i teşri arasında köprü olmaktır*. Bunun yanında diğer temel görevleri ise nizam-ı esasiye ve hürriyet-i umumiyeyi muhafaza etmektir.⁹⁷⁶ Kanun tasarıları, bu meclisten geçmeden onaylanmamaktadır. Fakat belirtelim ki Senato, sadece kanunda belirtilen hak ve imkânlar ölçüsünde bu tasarıları ele alabilmektedir. Senato ayrıca tefsire muhtaç olan

⁹⁷⁴ Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]”, s. 6'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 157.

⁹⁷⁵ [Namık Kemal], “Mesele-i Müsavat”, *Hürriyet*, S. 15, s. 1'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 182.

⁹⁷⁶ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Geçen Numerolarda Münderiç Mektupların Dördüncüsü [Usul-i Meşverete Dair Mektup-IV]”, *Hürriyet*, S. 16, 25 Cemaziyelahir 1285/ 12 Ekim 1868, s. 7-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 206-207; ilgili makale için ayrıca bkz. Donbay, s. 133-136; Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 179-181.

kanunları yorumlamakla da yetkilidir.⁹⁷⁷ Kemal böyle bir teşkilatın varlığını, ilk olarak mebuslar ile memurlar arasında kanunun yorumlanması hususunda ihtilaf çıkması durumunda, devlet yönetiminde çıkacak krizlerin bertaraf edilmesi bakımından; ikinci olarak da Senato'nun Şûrâ-yı ümmet için bir güvence oluşturması bakımından elzem gördüğünü ifade etmiştir.⁹⁷⁸ Fakat Şerif Mardin ve Akyılmaz, Senato'nun varlığının asıl nedeninin Gayrimüslimlerin Şûrâ-yı Ümmet'teki varlıklarının olumsuz sonuçlarını bertaraf edilmesi için olduğunu ileri sürmektedirler. Akyılmaz'a göre Namık Kemal, siyasi kuramının en zayıf noktası olan "Gayrimüslimlerin temsili" hususunda, düşünceleri ile çelişkiye düşmemek için Senato gibi halkı temsil etmeyen bir organ kurgulamak zorunda kalmıştır.⁹⁷⁹

Her ne sebeple olursa olsun Namık Kemal'in tasavvurunda Senato, devlet mekanizmasında görülecek sorunları çözmek ve yürütme ile yasama arasında bir denge işlevi görmek için vardır. Görüldüğü gibi Namık Kemal bu görüşünde de Montesquieu'den esinlenmiştir. Montesquieu'ya göre yasama erki, halkın elinde bulunmalıdır. Fakat halk bu yetkisini doğrudan kullanamayacağı için bu yetkisini tayin ettikleri temsilcileri vasıtası ile kullanır.⁹⁸⁰ Fakat temsili bir meclisin tesisi yeterli değildir, aynı zamanda ülkede servet ve statü dikkate alınarak oluşturulacak *bir meclisin de* yasamada söz sahibi olması gerekir. Bu anlamda Montesquieu, İngiltere'deki iki meclisli yasama düzeninden (Lordlar Kamarası-Avam Kamarası) etkilenmiş görünmektedir.⁹⁸¹

(c) Padişah ve Vükela

Namık Kemal de diğer Yeni Osmanlılar gibi devlet için en iyi yönetim şeklinin, monarşi olduğunu düşünmektedir. Tekrar belirtelim ki Yeni Osmanlıların muhalefetleri padişahın yeri ve konumuna değil, vükelaya yönelik olmuştur. Bu

⁹⁷⁷ Namık Kemal, "[Usul-i Meşverete Dair Mektup-IV]", s. 7'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 207.

⁹⁷⁸ Namık Kemal, "[Usul-i Meşverete Dair Mektup-IV]", s. 7'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 207.

⁹⁷⁹ Akyılmaz, "Namık Kemal ve Fikirleri" s. 247.

⁹⁸⁰ Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 560; Akın, s. 131.

⁹⁸¹ Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 560-562.

nedenle Yeni Osmanlılar, neşriyatlarında padişahın konumu ve varlık nedeni hakkında fazla izahat vermemiştir.

Namık Kemal'e göre padişahın konumu, İngiliz sistemindeki gibi sembolik olamaz. Zira İslam'a göre halife/imam, şeriatı uygulamak ve ülkesinde adaleti sağlamakla görevlidir ve vazifelerinden sorumludur:⁹⁸²

*“Ezcümle Hazret-i Fahr-i Risalet umur-ı ammede mesuliyeti mutlak tutup padişah ile bayağı bir memuru tefrik etmemiştir. Filhakika düşünülse padişahların sair insanlardan fark ve imtiyazı yalnız bir emr-i itibaridir.”*⁹⁸³

Namık Kemal'e göre padişahlar, bizim gibi insandırlar; fakat öyle bir hale gelmiştir ki, tüm dünyada hükümdarların ekseriyeti dine ve halkın yararına hizmet görmek için yetiştirilmemiştir. Tam aksine, kendilerine adeta bir kutsiyet atfedilmiş olup çevreleri dalkavuk devlet adamlarıyla sarılmış olduğundan dolayı halkın sefaletini görmekten uzak olmuşlardır:

*“Bir adama doğduğu günden başlanıp ‘senin vücudun âleme sebeb-i rahmettir, bu memleketler senin mülk-i sarihindir, bu ahali senin için yaratılmıştır’ denilse ve zıt ve muhalifini asla iştimese, bu itikad üzere kaldığı halde taaccüb olunur mu?”*⁹⁸⁴

Namık Kemal, vükelanın sorumluluğu konusunda ise Osmanlı'nın hâlihazırdaki hükûmetini eleştirerek söze başlar. Ona göre, Osmanlı iktidarını fiilen elinde bulunduran vükela, günden güne bozulmaktadır. Hiçbir bakanlık (=nezaret/nazırlık) işini iyi yapmamaktadır:

“(…) meselenin böyle dekayıkı [anlaşılması güç şeyler] bir tarafa dursun bugün bizde bir hariciye nezareti var; ecnebilere hukuk bağışlamaktan başka bir işe yaramıyor. Yine Karadağ ve Girit meselelerini Zat-ı Şahane'nin ısrarı tesviye

---

⁹⁸² Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektup[Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 146.

⁹⁸³ [Namık Kemal], “Küllüküm Ra'in ve Küllüküm Mes'ulün an Ra'iiyyetihî”, s. 1'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s.148.

⁹⁸⁴ [Namık Kemal], “Küllüküm Ra'in ve Küllüküm Mes'ulün an Ra'iiyyetihî”, s. 1'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 149.

ediyor. Bir maliye nezareti var; bir muvazene defteri neşrine ve hatta irad ve masrafın miktar-ı sahihine bilmeye iktidarı yok, yalnız binlerce memur besliyor. Maarif nezareti var, ticaret nezareti var, nafia nezareti var müvekkil oldukları işlerin terakkiyatı müteallik meydanda numunesi yok.”⁹⁸⁵

Yukarıdaki alıntıdan da görüldüğü gibi Namık Kemal’e göre Osmanlı modernleşme sürecinin ürünü olan bakanlıklar, ülkeyi ilerletmek namına gözle görülür hiçbir icraat yapmamaktadır. Kendi uzmanlık alanlarına bile vakıf olmayan bakanlıklar, binlerce memur beslemekte ve adeta “arpalık” olarak kullanılmaktadır. Ayrıca memur istihdamında da ehliyet ve liyakate değil, “referansa” bakılmaktadır. Eğitimin ve memurluğa giriş usulünün bozukluğu, devlette kabiliyetli ve nitelikli insanların yetişmemesinin en önemli sebeplerinden biridir. Var olan liyakatli, ahlaklı ve becerikli insanlar ise Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi kendi yakınlarını önemli mevkilere getiren devlet adamları yüzünden, hak ettikleri yerlere gelememektedirler. Bunun sonucunda da devletin önemli mevkileri hep eğitimsiz ve cahil kadrolar tarafından işgal edilmiş durumdadır.⁹⁸⁶

Namık Kemal bu durumun çözümü için öncelikle usul-i meşveretin kabul edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Böylelikle hükümet denetlenebilir hale gelecek, artık hiçbir kurum arpalık olarak kullanılmayacaktır. Ayrıca devlet, işe yaramaz devlet adamlarından arındırılmalı ve memur seçilme usulünde liyakat şartı olmalıdır. Bu nedenle denetlenen ve icraatlerinden sorumlu olan bir hükümetin bulunması Namık Kemal’e göre devletin bekası açısından oldukça elzemdir:

---

⁹⁸⁵ [Namık Kemal], “Zade Fi’t-Tanburi Nağmetün Uhra”, *Hürriyet*, S. 41, 22 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869, s. 2-3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 573.

⁹⁸⁶ [Namık Kemal], “Bizde Adam Yetişmiyor”, *Hürriyet*, S. 25, 30 Şaban 1285/14 Aralık 1868, s. 317-318; Vükelanın bu durumu Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar tarafından ağır şekilde eleştirilmiştir. Şerif Mardin’e göre II. Mahmut’tan sonra iktidar artık padişahın elinde değil, büyük efendiler, büro şefleri, mabeyn görevlileri, valiler, büyükelçiler, nazırlar gibi bürokratların oluşturduğu Bâb-ı Âli’dedir. Söz konusu oligarşik yapı, elbette birçok aydının Bâb-ı Âli yönetimine karşı cephe almasına neden olmuştur. Yeni Osmanlıların Bâb-ı Âliye bu kadar karşı olmalarının temel sebeplerinden biri de onların (Ali Suavi hariç) itibarlı fakat mali yönden yoksul ailelerden gelmeleri sebebiyle önemli devlet kademelerinde gelmelerinin imkânsız olmasıdır. Şerif Mardin’in konu hakkındaki değerlendirmeleri için ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 140-141.

“(...) ne vakit meclis-i Şûrâ-yı ümmet açılır, ne vakit herkes hürriyet meydanlarında ispat-ı liyakata muktedir olur da, her idare ehlinin eline geçerse işte o zaman her memur vazîfesi dairesinde harekete başlar, o vakit Avrupa şöyle yapacak, falan böyle yapacak gibi tehditler zail olur, o vakit istiğnaların o tekebbürlerin arkası kesilir. Zat-ı şahane de istiklal-i meşruanın lezzetini bulursa o zaman bulur.”⁹⁸⁷

Padişahın ve vükelanın sorumluluğu noktasında Namık Kemal, hem padişahın hem de vükelanın kendi görev alanlarından sorumlu olması gerektiğini savunmuştur:

“Vakıa biz padişahımızı İngiltere’de olduğu gibi her şeyden müstesna tutarak idareyi yalnız vükelaya bırakamayız. Çünkü padişah vazife-i adaletin icrasına şer’an memurdur. (...) Tafsilat-ı meşruhadan anlaşıldı ki hem şer’ ve hikmete, hem de bizim hal ve mevkiimize mutabık olan suret padişahın kendi vazifesinden, vükelanın da kendi harekâtından mesul olmasıdır.”⁹⁸⁸

d) Namık Kemal’de Hürriyet Fikri ve Hürriyet-İktidar İlişkisi

Namık Kemal’in eserlerinde en çok kullandığı terimlerden bir tanesi de “hürriyet” kelimesidir. Gerek edebi eserlerinde (Vatan Yahut Silistre, Hürriyet Kasidesi gibi) gerekse siyasi yazılarında hürriyet kavramını ele alan Namık Kemal, o güne kadar farklı bir anlamda kullanılan hürriyet terimini, Fransız ihtilalinde ortaya çıktığı şekliyle, siyasi bir mefhum olarak kullanmaya başlamış ve bu anlamıyla Türk literatürüne kazandırmıştır. Eski zamanlarda sadece hukuki manada kişinin köle olmadığını ifade eden hürriyet kavramı, Namık Kemal’de büyük bir ülküye dönüşmüştür. Elbette bunda Fransız devriminin getirmiş olduğu fikirlerin, Rousseau’nun ve Montesquieu’nun siyasi hürriyet anlayışlarının büyük bir etkisi vardır.

⁹⁸⁷ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Geçen Numerolarda Münderiç Mektupların Beşincisi [Usul-i Meşverete Dair Mektup-V]”, *Hürriyet*, S. 17, 3 Recep 1285/10 Ekim 1868, s. 7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 221.

⁹⁸⁸ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektup [Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 146.

Esasen Namık Kemal’in iktidar anlayışının temelinde hürriyet fikri yatmaktadır. Ona göre insanlar doğuştan hürdür ve hürriyetlerini korumak için cemiyete (topluma) ihtiyaç vardır.⁹⁸⁹

*“İnsan ki kudretten hürriyetle mefturdur, bittabi o ata-yı İlâhi’den istifadeye mecburdur. Hürriyet-i amme cemiyet içinde muhafaza olunur. Çünkü ferdi, ferdin taarruzundan emin edebilecek bir galebeyi, cemiyet hâsıl edebilir. Bundan anlaşıldığı üzere dünyada cemiyetin hizmet-i muhafaza-ı hürriyeti için mutlak’ül vacib olan öyle bir kuvve-i galebenin icabından ibarettir(...)”*⁹⁹⁰

Çalışmamızda daha önce de açıklandığı üzere, hâkimiyet (egemenlik) hakkına sahip olan cemiyet, bu hakkı bizzat kullanamayacağı için seçtikleri kişi ya da kişiler topluluğuna tevkil etmiştir. Böylelikle devlet ortaya çıkmıştır. Namık Kemal’e göre her toplumun devlet otoritesine vereceği vekâlet, ahlak ve çağın ihtiyaçlarına göre değişiklik arz edebilir, ancak *“hükümet[in] her ne zamanda, her ne mekânda, her ne surette olursa olsun efradın hürriyetini en az takyid edecek yolda”* olması gerekir.⁹⁹¹ Dolayısıyla en iyi yönetim, bireylerin hürriyetini en az sınırlandıran iktidardır. Gerçekten de Namık Kemal’in bu düşüncelerinin, zamanının çok ötesinde olduğunu kabul etmek gerekir, kanaatimizce bu düşünceler Türk siyasi düşüncesi için önemli bir dönüm noktasıdır.

Sonuç olarak Namık Kemal de -tıpkı Montesquieu⁹⁹² gibi- hürriyete büyük bir önem vermekte ve hürriyetin korunmasını iktidarın sınırlandırılmasında görmektedir, bunun yolu ise kuvvetler ayrılığının tesisidir. Nitekim Namık Kemal’in *“Hürriyet”*

⁹⁸⁹ Ceylan, “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, s. 40.

⁹⁹⁰ Namık Kemal, “Ve Şavirhüm Fi’l-Emr”, s. 1’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 67; ayrıca bkz. Kenan Özkan / Gökhan Gökgöz; “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, *Belgi Dergisi*, C. 8/II, 2014, s. 1088.

⁹⁹¹ Namık Kemal, “Ve şavirhüm fi’l-emr”, *Sürgünden Muhalefete-I*, s. 68.

⁹⁹² Montesquieu’ya göre hürriyet her şeyi yapabilme serbestisi anlamına gelmemektedir. Hürriyet mevcut yasaların izin verdiği ölçüde serbest hareket edebilmek anlamına gelir. Siyasal hürriyet ortamının olabilmesi için evvela yasaların olması ve devlet yönetiminde keyfiligi önleyebilecek iktidar karşısında bir denge/fren unsuru olabilecek yapıların kurumsallaşması gerekir. Bkz. Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, (çev. Şevki Özbilen), Seçkin Yayınları, Ankara 2014, s. 173-174; Akın, s. 129, Ağaoğulları (ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, s. 558-559.

adlı makalesinde⁹⁹³ hürriyet ile kuvvetler ayrılığı ve usul-i meşveret kavramları birbirleriyle ilişkilendirilerek açıklanmıştır.

Namık Kemal’e göre insanı, tabiatının en temel hasletinden biri olan hürriyetten mahrum bırakmanın sonu kanlı savaflara, ihtilallere kadar varmaktadır. Bu nedenle insanların hürriyetini tahdit eden zalim yönetici, elbette insanları bir gün karşısında bulacaktır. Tarihteki tecrübeler bunu göstermektedir:

*“İnsan hürdür, daima hürriyet ister. Beşeri ondan mahrum etmek tagaddiden mahmur etmeğe benzer. Bir dayanır, iki dayanır nihayet elbette muhalefete başlar. Suret-i hakikatte gösterdiği muhalefet tesir etmezse bieyyihal zalimlere karşı mazlumlar da tecavüz eder [saldırır].Dünyada zuhur eden en kanlı ihtilallerin hikmet-i hafisi [gizli hikmeti] bundan ibarettir.”*⁹⁹⁴

Namık Kemal bilgisiz, terakkiyattan ve medeniyetten nasipsiz toplumlara hürriyet vermenin tehlikeli olduğuna ve hürriyeti “her hayır ve şerrini müdrük olan insana layık bir sıfat” olarak nitelendirilmesine karşı gelmiştir. Ona göre hürriyet, hukuk-ı siyasiyye (siyasi hak) anlamına gelir ki, hak için hiçbir zaman uygunluk, layık olma gibi kriterler aranmaz.⁹⁹⁵

*“Hak bir ihsan-ı ilahidir. İnsanın keyfince takdir edeceği liyakatle meşrut olmaz.(...)Bir hükümet hürriyeti vermez, dest-i igtisabından bırakır. Hükümeti hürriyete malik suretinde tutmak ashab-ı idarenin ulûhiyetine kail olmak gibidir. Şimdiye kadar terk olunan hürriyetimiz ise lafzen hukuk-ı şahsiyeden ibarettir.”*⁹⁹⁶

⁹⁹³ Namık Kemal, “Hürriyet”, *Hürriyet*, S. 37, 24 Zilkade 1285/8 Mart 1869, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 506-510.

⁹⁹⁴ [Namık Kemal], “[Havadis-i Mütferrika]”, *Hürriyet*, S. 10, 13 Cemaziyülevvel 1285/31 Ağustos 1868.

⁹⁹⁵ Namık Kemal’in hürriyet kasidesinde de bu husus ima edilmektedir: “Ne mümkün zulm ile bidat ile imha-yı hürriyet/Çalış idraki kaldır muktedirsен ademiyetten”, Bkz. Gülay Sarıçoban, “Namık Kemal ve Hürriyet Fikri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 23, S. 2, 2019, s. 526.

⁹⁹⁶ Namık Kemal, “Hürriyet”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 507-509.

Namık Kemal, o dönemde yeni açılmış olan Şûrâ-yı Devlet'i, kişi haklarının korunması açısından yeterli görmemektedir. Ona göre “kudret-i teşri” [yasama] müstakil olmalı ve usul-i meşveret ilan edilmelidir. Namık Kemal, toplumu eğitimsiz olduğu için önemli bir hakkından onu mahrum bırakılması gerektiği yönündeki görüşe karşı, şu sözlerle cevap vermektedir:

*“Hâsılı bir yerde maarifin noksan-ı bi'zzarure hürriyeti taklil eder [azaltır], ama hiçbir vakit ahaliyi hukuk-ı siyasiye gibi adaletçe mutlak-ül vücut olan şeylerden bihakkın mahrum eyleyemez. Adaleti maarifte beklemek, halkın hakikati ve esbab-ı galebeyi layıkıyla idrak ederek zalemeyi darb-ı dest ile kahretmesini temenni demektir.”*⁹⁹⁷

Özetle Namık Kemal'de hürriyet, ilahi kudret tarafından insana verilmiş olan bir haktır. Dolayısıyla bir hak için bireylerin din, dil, eğitim seviyesi gibi ölçütlere bakılmaz. Kemal hükümetin en temel vazifesinin bireylerin hürriyetinin en az derecede sınırlamak olduğunu belirterek, zamanına göre oldukça ileri bir hürriyet fikri ile öne çıkmıştır.

e) Hukuk Önünde Eşitlik (Müsavat)

Namık Kemal, “müsavat” yani eşitlik ideali için en çok kalem oynatan isimlerden biridir. Kemal'e göre insanların birbirlerinden farklı özelliklere sahip olsalar da (cinsiyet, din, mezhep, sosyal statü, maddi durum vs.), hukuk önünde bunların hiçbirinin bir önemi yoktur, herkes birbirine eşittir:

*“(…)Şu kadar var ki bu tagayyür-i izafiyenin hiçbirisi zat-ı insaniyeti ne terfi ve ne de tenzil edeceğinden; insan ne cinste, ne mezhepte, ne kudrette, ne ahlakta, ne dirayette bulunursa bulunsun hukuk nazarında ne bir kimseye rüçhan [üstünlük] davası edebilir, ne kimseden aşağı kalır.”*⁹⁹⁸

⁹⁹⁷ Namık Kemal, “Hürriyet”, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 510.

⁹⁹⁸ Namık Kemal, “Müsavat”, *Hadika*, S. 5, 13 Ramazan 1289/14 Teşrin-i Sani 1288, s. 1'den Latin harflerine çeviren Namık Kemal, *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 289; ayrıca bkz. Aydoğdu/Kara, s. 525.

Namık Kemal, siyasi düşüncesinde pek çok şeyi olduğu gibi eşitlik düşüncesini de İslam’a dayandırmaktadır:

*“Herkesin bildiği şeydir ki şariat-ı İslamiye, mesail-i hukukiyede [hukuki meselelerde] İslam ve Hristiyan’ı tefrik etmez [aydırmaz]. Devlet-i Aliyye dahi devlet-i İslamiye olduğundan tebaası hakkında bu müsavata icra etmek feraiz-i diniyesindendir. Yeniçerilerin asarı ahirede azgınlıkları ve sergerde bulunan bazı nadanların hırs ve tama’ları cihetiyle bu emr-i şer’inin icrasında, bazı suistimalat vaki olduğundan geçen elli beş senesinde neşr olunan Gülhane Hatt-ı hümayununda işbu müsavat-ı hukuk maddesi, tekrar ve tasrih olunmuş idi.”*⁹⁹⁹

Fakat müsavat Tanzimat’tan sonra tesis edilmeye çalışılan düzende çok yanlış anlaşılmıştır. Sırf Avrupa’ya iyi bir imaj vermek adına sınırlı sayıda Gayrimüslimin alakası olmayan mevkilere getirildiklerini dile getiren Namık Kemal’e göre müsavat *“Türkçe okumak bilmez bir Rum[un] maarif nezaretine yahut yasakçısız evinden çıkamaz bir Yahudi[nin] ordu müşirliğine tayin [edilmek] hukuk-i siyasiye muktezasından”* değildir.¹⁰⁰⁰ Hâlbuki müsavat ancak tebaaya hukuk-i siyasiye (siyasi hak ve hürriyetlerini) vermekle sağlanabilir. Bu da ancak dini, dili ve ırkı fark etmeksizin tüm Osmanlı halkının temsil edileceği bir Şûrâ-yı Ümmet’in tesisi ve ahkâm-ı şer’iyyeye dayanan bir anayasanın tesisi ile mümkün olabilir.¹⁰⁰¹

2. Namık Kemal’in Hukuk Anlayışı

a) Genel Bakış

Namık Kemal, 48 yıllık ömründe pek çok vasfı ve kimliği bir arada barındıran ve hayata çok yönlü bakan bir şahsiyettir. Kendisi, mevcut hükümete yönelik muhalif görüşleriyle tanınan bir gazeteci, bir düşünce insanı, bir devlet adamı, önemli eserleriyle Türk edebiyatına pek çok ilki yaşatan “vatan ve hürriyet” şairi ve edibidir.

⁹⁹⁹ [Namık Kemal], “Mesele-i Müsavat”, s. 2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 183.

¹⁰⁰⁰ [Namık Kemal], “Mesele-i Müsavat”, s. 4’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 186.

¹⁰⁰¹ [Namık Kemal], “Mesele-i Müsavat”, s. 4’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 181.

Çalışmamızın bu başlığında çok vasıflı, çok kimlikli olan bu Yeni Osmanlı'nın başka bir yönü daha ele alınacaktır: “*Hukukçu*” kimliği.¹⁰⁰²

Bu girizgâhla birlikte Namık Kemal'in siyasi fikirlerinde olduğu kadar hukuki fikirlerinde ciddi bir teorisyen olma çabası içerisinde olduğunu belirtmek gerekir. Yeni Osmanlılar içerisinde hukuk üzerinde en çok kafa yoran isim şüphesiz Namık Kemal'dir. Bu nedenle *Yeni Osmanlıların Hukuki Düşüncesi* derken aslında büyük ölçüde *Namık Kemal'in Hukuk Düşüncesini* incelemiş olduğumuzu belirtelim.

Namık Kemal'in, yaş aldıkça ve zaman ilerledikçe makalelerinde çok daha derin analizler yaptığı gözlemlenmektedir. Kanaatimizce Kemal'in *İbret* gazetesindeki yazıları, *Hürriyet*'teki yazılarından çok daha ciddi ve hacimlidir. Fındıkoğlu'nun da belirttiği gibi Kemal'in hukuk hakkındaki görüşleri dönemin diğer Osmanlı aydınlarıyla kıyaslanamayacak derecede sistemlidir.¹⁰⁰³ Namık Kemal'in hukuk mefhumunun kökeni ve tasnifi hususundaki makalelerine *İbret* gazetesinde rastlanmaktadır.¹⁰⁰⁴ Özellikle “*Hukuk*”¹⁰⁰⁵ ve “*Hukuk-ı Umumiye*”¹⁰⁰⁶ adlı makaleleri felsefi açıdan derinlikli yazılardır. Bunun yanında şeriatın önemine vurgu yaptığı pek çok makalesi vardır.

b) Namık Kemal'e Göre Hukukun Tanımı ve Mahiyeti

Namık Kemal'in hukukun tanımı ve mahiyeti hakkındaki düşüncelerine kendisinin “*Hukuk*” adlı makalesinden ulaşılmaktadır. Namık Kemal adı geçen makalesinde o dönemde Avrupa'da ortaya çıkan hukukun tanımına ilişkin telakkileri tek tek ele alarak kendi görüşüyle birlikte açıklamaktadır. Kemal'in sorduğu soru

---

¹⁰⁰² Namık Kemal, İngiltere'de A. Fanton adlı bir İngilizden hukuk ve iktisat dersleri aldığı bilinmektedir. Buna göre Kemal, hocası Fanton ile Hobbes, Locke, Rousseau ve Montesquieu gibi düşünürler üzerinde çalışmışlardır. Fanton ile işledikleri derslerin mahiyetine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Mardin, s. 46-57.

¹⁰⁰³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Türk Hukuk Tarihinde Namık Kemal”, *İÜHFD*, C. 7, S. 1, 1941, s. 192.

¹⁰⁰⁴ Diğer makalelerin listesi için bkz. Fındıkoğlu, s. 188-190.

¹⁰⁰⁵ Namık Kemal, “*Hukuk*”, *İbret*, S. 5, 13 Rebiyülahir 1289/19 Haziran 1872, s. 1-2; ayrıca bkz. Aydoğdu/Kara, s. 51-55; Özön, s. 61-66.

¹⁰⁰⁶ Namık Kemal, “*Hukuk-ı Umumiye*”, *İbret*, S. 18, 2 Rebiyülevvel 1289/8 Temmuz 1872, s. 1-2; ayrıca bkz. Aydoğdu/Kara, s. 122-127; Özön, s. 102-110.

şudur: “Acaba hukukun menbai [kaynağı] kâinatta vücudunu aradığımız mebde-i evvelde¹⁰⁰⁷ midir? Yoksa ihtiyar-ı beşerde [insan iradesinde] midir?”¹⁰⁰⁸

Namık Kemal, bu soruya cevap olarak, hukukun insan iradesinden vücut bulduğu yönündeki anlayışı reddederek düşüncesini şöyle temellendirmiştir:

“Çünkü ihtiyar-ı beşer ya hürr-i mutlakdır, ya bir kayıt ile mukayyettir. Eğer hürr-i mutlak ise hiçbir fert diğerinin hod-be-hod [kendi kendine] tayin ettiği hükme ser-füru [itaat] etmek istemez. Ve buna bihakkın icbar da olunmaz. Bir kayıt ile mukayyet ise o kayıt nedir?”¹⁰⁰⁹

Görüldüğü gibi Namık Kemal, hukukun kaynağının insan iradesinden geldiği fikrini reddetmektedir. Bunun sebebi insan iradesinin özgürlüğü ile alakalıdır. Eğer insan tam manasıyla özgür ise o halde hukukun kökeninin insan iradesi olduğundan zaten söz edilemez. Zira her insan özgür olacağı için bir ferdin diğerine vereceği bir hükmün geçerliliği olmayacaktır. Çünkü iki bireyin özgürlüğü mutlak olup birinin diğerine itaat etmesi için bir neden bulunmamaktadır. Bu sebeple birey, itaate de zorlanamaz.¹⁰¹⁰

Namık Kemal bu açıklamadan sonra isim vermeden Avrupa’da bugüne kadar ileri sürülmüş olan bazı hukuk tanımlarını da ele almıştır.¹⁰¹¹ Bu tariflerden bir tanesi, Ortaçağ hukukçularının bir kısmına aittir. Buna göre bu hukukçular “*insanın tabiat-ı temeddününü üssü’l hukuk addederek*” yani beşerin medeniyetini ve ilerlemeciliğini hukukun kaynağı olarak kabul ederek hakkı, insan medeniyetinin bir ürünü olarak kabul etmişlerdir.¹⁰¹² Hâlbuki Kemal’e göre medeniyet, iyi bir tasnif aracı değildir. Zira medeniyete hizmet eden, fakat aynı zamanda da insanların hakkını çiğneyen pek

¹⁰⁰⁷ Mebde “*Aklın, bilimlerin veya varlığın ilkesi*” anlamına gelmekte olup kâinatın ilk zamanı, yaratılış, ilk başlangıç gibi anlamları vardır. Bkz. İlhan Kutluer, “Mebde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, 2003, s. 210-211.

¹⁰⁰⁸ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 53.

¹⁰⁰⁹ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 53.

¹⁰¹⁰ Fındıkoğlu, s. 196.

¹⁰¹¹ Kamil Özer, *Tanzimat Sonrası İslam Düşüncesi ve Namık Kemal*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 105.

¹⁰¹² Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 54.

çok uygulama söz konusudur. Namık Kemal bu hususta “angarya” örneğini vermektedir. Angarya, yani kişilerin zorla çalıştırılması, pek çok medeniyetin gelişmesine yardımcı olabilir. Fakat bu uygulama medeniyetin yararına diye, hukuki olmak zorunda değildir.¹⁰¹³

İkinci olarak Avrupa’da bazı fırkalar ise hukuku “insanın kendisine yapılmasını istemediği şeyi, kimseye yapmamasından” ibaret görmektedir. Namık Kemal isim vermese de bu söz, aslında ünlü Yunan filozofu Demokritos’a (M. Ö. 460 - 370) aittir.¹⁰¹⁴ Namık Kemal, sübjektif ve ahlaki bir tanım içeren bu tarifi de doğru bulmamaktadır. Örnek olarak da suçlunun affını gösterir. Buna göre her insan işlediği suçtan dolayı af olunmak ister. Demokritos’un görüşünün kabul edilmesi durumunda ise mağdura “şayet sen suçlu olsaydın af olunmayı isteyecektin” denilerek onu, suçluyu af etmeye zorlamak gerekecektir.¹⁰¹⁵ Böyle bir şey elbette hakkaniyete uygun olmayacaktır.

Başka bir grup ise hukuku “çoğunluğun menfaati” olarak tanımlamaktadır. Esasen faydacı okulun (utilitarizmin) görüşü olan bu anlayış, Namık Kemal’e göre oldukça belirsizdir.¹⁰¹⁶ İlk olarak böyle bir kaide kabul olunursa, faraza, dünyada iki kişi kalsa ve bu kişilerden biri diğerini idam etse o kişinin hareketi hukuka uygun olacaktır. İkinci olarak ise azınlığın çoğunluğa karşı hiçbir hakkı olmamasına karşılık sorumluluğu da olmayacaktır, o halde çoğunluğun menfaatine dokunulmaksızın yapılan fiillerin hiçbirisinin suç sayılmaması gerekir.¹⁰¹⁷ Ayrıca çoğunluğun kararının her zaman adil olacağı da şüphelidir.

Sonuç olarak Namık Kemal bu tarifleri kabul etmemiş ve kendi hukuk düşüncesini şöyle açıklamıştır:

---

¹⁰¹³ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 54.

¹⁰¹⁴ Fındıkoğlu, s. 198.

¹⁰¹⁵ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 54.

¹⁰¹⁶ Fındıkoğlu, s. 197.

¹⁰¹⁷ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 54-55.

“Hâkim-i kudretin tabiat-ı külliyyede halk ettiği [yarattığı] hüsn [iyi] ve kubhden [kötü] ibarettir. Binaenaleyh hukuk, tabayi-i beşerden mehasin-i mücerredeye [beşerin tabiatından soyut güzelliklere/iyiliklere] mutabık olarak münbais olan revabıt-ı zaruriyeye [zorunlu bağlara/şartlara] denilir.”¹⁰¹⁸

Dolayısıyla Namık Kemal’e göre hukuk, beşer tabiatından manevi güzellikle/iyiliklere uygun olarak bundan ileri gelen zaruri rabitalardır. Namık Kemal’e göre “hüsn” (iyi) ve “kubh” (kötü)¹⁰¹⁹ şariat tarafından tayin edilmekte olup beşerin ihtiyarıyla (tercihiyle) belirlenemez:

“Bizde hüsn ve kubhu şariat tayin eder. Ebnayı vatan arasında revabıtın hüsn-i mücerrede muvafakati ise yine vukuatın o mehakk-i adalete tatbikiyle bilinir.”¹⁰²⁰

Fındıkoğlu, Namık Kemal’in hüsn ve kubh’un akli değil de tamamen ilahi irade tarafından belirlendiği fikrinin ilginç şekilde Eş’arilere dayandığını belirtir.¹⁰²¹ Hakikaten de hüsn ve kubhun (iyi ve kötü şeylerin) tamamen Allah tarafından belirlendiği görüşü, koyu bir kadercilik anlayışına sahip olan Eş’ariyye mezhebine aittir.¹⁰²² Özetle Namık Kemal’e göre hüsn (iyi) ve kubh (kötü) ilahi emri ile belirlendiğinden insanın cüz’i iradesiyle yapacağı kanunlar bu ilahi emre uygun olmak durumundadır.¹⁰²³

¹⁰¹⁸ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 54; bu tanımın Montesquieu’dan alındığına dair bilgi için bkz. Kamil Özer, s. 105.

¹⁰¹⁹ Hüsn ve Kubh hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamil Özer, s. 101-102.

¹⁰²⁰ Namık Kemal, “Hukuk”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 55.

¹⁰²¹ Fındıkoğlu’na göre bu görüş ile Platon’un hukuk anlayışı arasında benzerlik vardır. Fındıkoğlu, s. 200-201.

¹⁰²² Eş’arilere göre iyilik yahut kötülük eşyanın tabiatından ileri gelmeyip tamamen ilahi emri ile belirlenmektedir. Bu görüş ile Eş’ariler, Mu’tezilelerden ve Maturidilerden ayrılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ebu Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, (çev. Abdülkadir Şener), 13. bs., Fecr Yayınları, Ankara 2017, s. 72-76.

¹⁰²³ Rıdvan Değirmenci, *Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devletinin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal’in Hukuk Anlayışı*, (Danışmanı: Prof. Dr. Ali Şafak Balı), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 66.

c) Hukukun Tasnifi

Belirtmek gerekir ki Namık Kemal, hukukun kamu hukuku - özel hukuk olarak ayrılmasına karşıdır.¹⁰²⁴ “Hukuk-ı Umumiye” adlı makalesinde bu hususu ele alan Kemal, hukuk-u umumiyenin o dönem kabul edildiği şekliyle tanımını ve tasnifini aktarmıştır. Buna göre, “*hukuk-ı umumiye en şamil manasınca [en geniş anlamda] bir cemiyetin gerek sair cemiyetle ve gerek kendi tebeasının efradıyla olan münasebatından münbais kavaide ıtlak olunur [adlandırılır].*”¹⁰²⁵ Namık Kemal’in aktardığı bu tanım, günümüzdeki ismiyle kamu hukukunu işaret etmektedir.¹⁰²⁶ Dolayısıyla Namık Kemal’in hukuk-ı umumiyeden kastının, kamu hukuku olduğu kanaatindeyiz.

O dönemde kabul edilen tasnife göre ise hukuk-u umumiye (kamu hukuku), “hukuk-ı beynel ümem” (uluslararası hukuk) ve “hukuk-ı siyasiye” (siyasi hukuk/anayasa hukuku¹⁰²⁷) ve “hukuk-ı idare” (idare hukuku) alanlarına

¹⁰²⁴ Betül Caba, “Namık Kemal Fikriyatında Fıkıh ve Şeriat”, II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı III, Bursa 2013, s. 676-677.

¹⁰²⁵ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, *İbret*, S. 18, 2 Rebiyüevvel 1289/8 Temmuz 1872, s. 1-2; ayrıca bkz. Aydoğdu/Kara, s. 122-127; Özön, s. 102-110.

¹⁰²⁶ Kemal Gözler kamu hukukunu, “*bir devlet ile başka bir devlet ve bir devlet ile bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk kurallarının bütünü*” olarak tanımlamaktadır. Bu tanım ile Namık Kemal’in hukuk-ı umumiye tanımı arasında bir farklılığın olmadığı açıktır. Bkz. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa 2014, s. 77.

¹⁰²⁷ Namık Kemal, bu makalede geçen “hukuk-ı siyasiye” terimiyle, bir önceki başlıkta hukuk-ı şahsiye ile birlikte zikrettiği hukuk-ı siyasiye kavramıca aynı şeyi ifade etmemektedir. Zira “hukuk-ı umumiye adlı makalede hukuk-ı siyasiye “*hukukun, efradıyla devlet arasında (yani devlet ile birey arasındaki) münasebat-ı tanzim eden bir cüzü*” olarak tanımlanmıştır. Buna hukuk-ı siyasiye, devlet ile birey arasında ilişkileri düzenleyen ve kuvvetler ayrılığı, temel hak ve hürriyetler, halk hâkimiyeti gibi kavramları içine alan bir hukuk dalıdır. [Bkz. Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 123-124]; Namık Kemal tarafında bu minvalde tanımlanan hukuk-ı siyasiye ile modern anayasa hukuku tanımı arasında kayda değer bir benzeşme bulunmaktadır. Zira modern anayasa hukukunun başlıca konusu devlet ile vatandaşlarının münasebet tarzlarını belirlemektir. Farklı anayasa hukuku tanımları için [bkz. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, 2. bs., Ekin Yayınları, Bursa 1999, s. 142-145]; Namık Kemal’in başka bir makalesinde geçen hukuk-ı siyasiye kavramında ise hukuk kelimesi hakların çoğulu olarak kullanılmış olup şahsi haklar kavramını karşılamıştır. Zira hukuk-ı siyasiye temel olarak hükümet işlerine nezaret etme hakkı olarak tanımlanmıştır. [Bkz. [Namık Kemal], “El- Hakku Ya’lu ve-la yu’la aleyh”, *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyüevvel 1285/29 Haziran 1868, s. 4’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 51.]

ayrılmaktadır.¹⁰²⁸ Fakat Namık Kemal bu tasnife karşı çıkararak tüm bu alanların aslında hukuk-ı şahsiye (şahıs hukuku) kapsamında olduğunu ileri sürmektedir: “(...)bahsolunan münasebattan hukuk-ı şahsiyeden başka bir takım kavaid inbi’as edebilmek aklen mümkün değildir.”¹⁰²⁹

Evvela uluslararası hukuku ele alan Namık Kemal’e göre devletlerin aralarındaki ve ilişkileri belirleyen kurallar, “*efraddan her birinin müşterek olduğu haysiyet ve menfaatin muktezasından*¹⁰³⁰ başka bir şey değildir. Dolayısıyla “*beyne’l ümemden cari olan hukuk adeta hukuk-ı efradın bir mecmuundan ibarettir.*”¹⁰³¹ Özetle Kemal’e uluslararası hukuk denilen kaideler bütünü, esasen fertlerin münferit haklarının toplamıdır. Aynı şey hukuk-ı siyasiye (siyasi hukuk) ve hukuk-ı idare (idare hukuku) için de geçerlidir.

Hukuk-ı siyasiye şeklinde ifade edilen siyasi hukuk ise , “*ümmetin hâkimiyeti [halk egemenliği], kuva-yı hükümetin tefriki [kuvvetler ayrılığı], memurların mesuliyeti, hürriyet-i şahsiye, müsavat [eşitlik], hürriyet-i efkâr [düşünce hürriyeti], hürriyet-i metabi [matba/basın hürriyeti], hürriyet-i içtima [toplantı hürriyeti], hakk-ı tasarruf, harem-i büyut [konut dokunulmazlığı]*” gibi temel kaide ve esaslardan oluşmaktadır.¹⁰³² Kemal makalesinde bu kaidelerin pek çoğunu ele alarak bunların aslında fertlerin haklarının toplamından ibaret olduğunu belirtmektedir.

Aynı şekilde idare hukukunda ayrı bir hak tasnifinden bahsedilemez. Söz gelimi memuriyet, “*şahsı münferit olmaktan çıkarmaz*”.¹⁰³³

---

¹⁰²⁸ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 123; konu hakkında ayrıntılı aktarım ve açıklama için bkz. Kamil Özer, s. 106-108.

¹⁰²⁹ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 123.

¹⁰³⁰ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 123.

¹⁰³¹ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 123-124; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, s. 212.

¹⁰³² Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 124; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, s. 211-212.

¹⁰³³ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 125.

“Mesalih-i umumiye müteallik olsun, kendine ait olsun, gerek hariçten bir âdemle ve gerek fevkindeki amiriyle münazaaları, şahsın şahıs ile davasından başka bir şey değildir.”¹⁰³⁴

Dolayısıyla Kemal’e göre kamu görevlilerinin hukuk önünde sıradan bir vatandaştan farklı bir hususiyetleri olmadığı gibi idare ile kişi, amir ile memur arasındaki çekişmeler de yine şahsın şahsa karşı davasıdır.

“Hâsılı hak, efrad-ı beşerin havassındandır. Ne şirket gibi, heyet gibi tecridi ve itibari bir emirden ibaret olan mecmu’lara [topluluklara] izafeti kabil olur ne de o mecmuların eczasına müterettib olan hukuk içtima etmekle başka bir mahiyet hâsıl edebilir.”¹⁰³⁵

Görüldüğü gibi kamu hukuku içerisindeki tasniflere karşı olan Namık Kemal, bu hukuk dallarının bireyin haklarından ayrı bir şey olmadığını ileri sürmektedir. Kemal, özellikle Batılı teorisyenlerin ortaya attıkları devlete kutsallık ve hak izafe edilmesini doğru bulmamaktadır. Avrupa’daki değişik hak tasavvurlarının olumsuz sonuçlarından bahseden Kemal, devlete münferit haklar izafe etmenin Napolyon örneğinde olduğu gibi olumsuz sonuçlar doğuracağı kanaatindedir.¹⁰³⁶

Görüldüğü gibi Namık Kemal bireyciliği, hukukta ciddi boyutlarda benimsemiştir. Zira ona göre cemiyet, mecmu ya da halk şeklinde tabir edilen insan topluluğunun bireylerden ayrı hakları söz konusu değildir. Aynı durum devlet için de söz konusudur. Kemal ayrıca o dönem Fransa’da yaygın bir anlayış olan ve Makavelist bir düşünce tarzını yansıtan “*Raison d’Etat*” (menafi’i devlet)

---

¹⁰³⁴ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 125.

¹⁰³⁵ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 125; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, s. 212.

¹⁰³⁶ Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 126-127.

anlayışını¹⁰³⁷ kati surette reddetmiş ve bu hususta Napolyon'un vakti zamanında yaptığı zulümleri örnek göstermiştir.¹⁰³⁸

d) Hak ve Adalet Düşüncesi

Hak kavramını, ilahi iradenin insana bağışladığı bir lütuf olarak gören Namık Kemal, dönemin laik nitelikteki tabii hukuk görüşünden ayrılmaktadır.¹⁰³⁹ Daha önce de belirtildiği gibi devletin millettan ayrı bir vücudu olmadığı gibi, hem millete hem de devlete münhasır bir hak anlayışı, Kemal tarafından kabul edilmemiştir. Zira millet/ümme't ya da mecmu nasıl ifade edilirse edilsin, toplum bireylerin haklarının toplamından oluşur.¹⁰⁴⁰ Dolayısıyla birey haricinde ve bireyin haklarından ayrı olarak ne devlet, ne millet/ümme't ne de herhangi bir topluluğun hakkından bahsolunabilir. Bu durum daha önce de belirtildiği gibi Namık Kemal'in bireyci bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴¹

Namık Kemal'e göre, insanları *hukuk-ı şahsiye* ve *hukuk-ı siyasiyeye* sahip olmayan bir ümme't hür değildir.¹⁰⁴² Hukuk-ı şahsiyeden kasıt, insanın can, mal ve ırz yönünden her anlamda güvenliğidir. Bu güvenlik ise mahkemeler tarafından sağlanabilir. Bu nedenle mahkemelerin ıslah edilmesi, yargıda birliğin sağlanması ve adil bir düzenin oluşturulması elzemdir. Hukuk-ı siyasiyeden kasıt ise Kemal'in

---

¹⁰³⁷ Raison d'Etat Türkçeye "devlet aklı", "devletin bekası" olarak çevrilebilir, hikmet-i hukuk olarak da adlandırılan bu terim, "*siyasette 'iyi' amaçların araçları meşru kıldığı*" manasında kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Erdoğan, "Hikmet-i Hükümet", <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/alintilar/831.pdf> (E.T. 07.08.2021).

¹⁰³⁸ Namık Kemal, "Dostane Bir Vesat", İbret, S.10, 20 rebiyülahir 1289/14 Haziran 1288, s. 2'den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 81; ayrıca bkz. Fındıkoğlu, s. 215.

¹⁰³⁹ Akyılmaz, "Namık Kemal ve Fikirleri", s. 239-240; Değirmenci, "Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devletinin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal'in Hukuk Anlayışı", s. 68.

¹⁰⁴⁰ Fındıkoğlu, s. 214; Namık Kemal, "Hukuk-ı Umumiye", s. 1'den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 126-127.

¹⁰⁴¹ Namık Kemal'in bireyci yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fındıkoğlu, s. 201-205; Değirmenci ise Kemal'in, liberal düşünürler gibi bireyi merkeze alan bir teori üretmediği görüşündedir. Bkz. Değirmenci, "Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devletinin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal'in Hukuk Anlayışı", s. 65.

¹⁰⁴² [Namık Kemal], "El- Hakku Ya'lu ve-la yu'la aleyh", s. 2-4'ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 50; ayrıca bkz. Özkan/Gökgöz, s. 1093.

deyimiyle “*ümmin ef'al-i hükümete nezaretidir. Bu nezaret ise usul-i meşveret ile hâsıl olur.*”¹⁰⁴³

Özetle Kemal, kişinin temel hak ve hürriyetlerinin, etkili ve adil bir adalet sistemi ve yargı teşkilatının kurulması ile korunabileceğini belirtmektedir. Kişilerin en temel siyasi hakkı ise hükümeti denetlemektir. Zira hâkimiyet zaten hâlihazırda ümmete ait olup vekâletle otoriteye tevdi edilmiştir. Bu nedenle hükümet esasında halkın vekilidir. Halk insanların toplamından ibret olduğu için de son tahlilde “birey”, Allah tarafından bağışlanan hâkimiyet hakkının sahibidir. Bu sebeple hükümeti gözetmek ve denetlemek, bireyin temel siyasi hakkıdır.

Adalet düşüncesine gelince Namık Kemal, burada da felsefi bir temellendirme yapmaktadır. Buna göre insan, tabiatı itibarıyla hayvani hususiyetleri, hırsları ve nefsanî duyguları olan, kendi hırs ve arzularının peşinden koşan bir varlıktır. Ancak bunun yanında insan tabiat olarak zulümden kaçan ve merhamet sahibi bir yapıya da sahiptir. Dolayısıyla medeniyet döngüsü içerisinde zulüm ve düşmanlık nasıl kadim ise, aynı derecede adalet ve hakkaniyet düşüncesi de o kadar eski ve köklüdür.¹⁰⁴⁴

Namık Kemal hak, hürriyet ve eşitlik kavramlarında olduğu gibi adaleti de dine dayandırmaktadır:

“*Nihayet Din-i Ahmedi dünyevi ve uhrevi her türlü menafî’i cami bir şer’i Mübin ile, şeref-resan-ı zuhur olarak [şerefe eriştirerek] ezeli olan adl-i İlâhî’yi alem-i fanide te’yiden nesakraz-ı medeniyet [medeniyet tanzim eden] ve fermanferma-yı [buyruğu geçen] insaniyet eyledi.*”¹⁰⁴⁵

Asr-ı saadet ve Hülefa-i Raişidin dönemindeki adaleti sıklıkla örnek veren Namık Kemal, o dönemde Müslümanlar gibi Gayrimüslimlerin de İslam

¹⁰⁴³ [Namık Kemal], “El- Hakku Ya’lu ve-la yu’la aleyh”, s. 2-4’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 51.

¹⁰⁴⁴ [Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, *Hürriyet*, S. 30, 5 Şevval 1285 18 Ocak 1869, s. 1-7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 392.

¹⁰⁴⁵ [Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 392.

mahkemesinde hakkını tastamam aldığını ifade etmektedir.¹⁰⁴⁶ Fakat “*cumhuriyet-i islamiyenin saltanata inkılabında sonra*” ortaya çıkan İslam devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti’nde bir takım zorba güruhlar ortaya çıkmış ve zaman zaman ahkâm-ı şer’iyyeye tamamen aykırı olan eylemleri görülmüştür. Namık Kemal bu zulme örnek olarak “fitneyi def etmek” bahanesi ile icra edilen “siyaseten katl” müessesesini gösterir. Fakat durum böyle olsa da, o dönemde ekseriyetle mahkemeye intikal eden olaylar çözümlenir ve zalimler cezasını bulurdu. Bu düzen dahi Tanzimat sonrasında yıkılmıştır.¹⁰⁴⁷ Namık Kemal’e devlet adamlarının cahilliklerinden ötürü ahkâm-ı şer’iyyeye riayet kaybolmuş, yeni kanunlar ve yeni nizamnameler şeriata uygunluk açısından denetlenmediği için köksüz kalmıştır.¹⁰⁴⁸ Bu nedenle adaletin sağlanması ve zulmün engellenmesi için, insanların gasp edilen hürriyetlerinin yeniden verilmesi ve ümmet tarafından denetlenen bir meclis ile kökü şer’i hukuka dayanan bir anayasanın teşekkülü gerekmektedir.

e) İslam Hukuku (Fıkıh) ve Kanunlaştırma Hareketi Üzerine

Çalışmamızın bu bölümüne kadar Namık Kemal’in (ve Mustafa Fazıl Paşa hariç diğer Yeni Osmanlıların) şeriatın hem devletin hem de hukukun temel unsuru olduğu hususuna pek çok defa değinilmiştir. Gerçekten de Namık Kemal, devletin gerilemesinin temel sebebnin *ahkâm-ı şer’iyyeden ayrılmak* olduğunu ileri sürmüştür. Tanzimat Fermanı’nın Osmanlı Devleti’nin bekası açısından güzel bir başlangıç yaptığını düşünen Namık Kemal, şer’i hukuka dayanan yeni bir yasal düzen kurgulanacağı yerde Batı’nın kanunları olduğu gibi alındığı için devletin her geçen gün gerilediği inancındadır.

¹⁰⁴⁶ [Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, *Hürriyet*, S.30, 5 Şevval/1285 18 Ocak 1869, s. 1-7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 393.

¹⁰⁴⁷ Namık Kemal’in Babı ali idaresinin adaletsiz oluşuna dair bilgi için bkz. Değirmenci, “Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devletinin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal’in Hukuk Anlayışı”, s. 71-72.

¹⁰⁴⁸ [Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, *Hürriyet*, S. 30, 5 Şevval 1285 18 Ocak 1869, s. 1-7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 392.

“Hayfa ki elimizde şeriat gibi medeniyetin her türlü ihtiyacatını ifaya kâfi bir atiye-i ilahiye var iken o bırakıldı da sekiz on zalum [zalimlerin] ve cehulün [cahillerin] hevatır ve hevesatı mülkümüzde esas-ı hukuk addolundu.”¹⁰⁴⁹

Namık Kemal’e göre bir ülkede kanunların, hukuk uzmanı olan kişiler tarafından, o ülkenin kendine özgü örf ve ahlakı göz önüne alınarak yapılması gerekmektedir. Aksi halde başka bir devletten iktibas edilen kanun, toplumun ahlak yapısına ve örfüne uygun değilse bu taklit son derece tehlikeli olur. Fakat belirtmek gerekir ki çağın gerektirdiği, insanlığın ilerlemesi için ortaya çıktığı kabul edilen medeniyetin imkânlarından yararlanmak, önceki bahsedilen şeyden farklıdır.¹⁰⁵⁰ Kemal bu noktada bir örnek verir: Faraza asırlardır Katolik olan Fransızların bir anda Prusyalılara özenerek Protestanlık mezhebine geçmesi, ileriki aşamada Fransız ulusunu mahvedecektir. Zira Protestanlık Fransızların asırlar öncesine kadar giden örf ve ahlakına uygun değildir. Fakat Fransızların Prusyalıların içmeli tüfeklerine özenerek bu silahların aynısı yahut benzerini yapması veya Prusya’dan alması asrın gerektirdiğine uygun olur. O nedenle Namık Kemal’e göre devlet düzeninin ve hukuk sisteminin örnekleri Batı’da bulunan ileri medeniyetlerde olduğu gibi çağın şartlarına uygun olarak revize edilmelidir. Fakat bu yapılırken devletin ve milletin özünde olan şer’i hükümlere riayet etmek gerekir.

“İmdi biz dahi bir ümmet-i mahsusa olduğumuz ve mülkümüzün iktiza-yı mevkii ve istadadat-ı tabiiyesi ve ahalinin ahlak ve adat-ı sair iklimlere benzemediği cihetle bizim de kendimize göre bir kanun ve nizamımız olmak kıfayet etmeyip yeniden nizamât yapılmaya ihtiyaç derkardır. (...)”¹⁰⁵¹

Namık Kemal’in bu düşünceleri ile Montesquieu’nun kanunlar hakkındaki görüşü arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir.

---

¹⁰⁴⁹[Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, Hürriyet, S. 30, 5 Şevval 1285 18 Ocak 1869, s. 1-7’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 397.

¹⁰⁵⁰ [Namık Kemal], “Vilayetname Nizamnamesi”, Hürriyet, S. 42 29 Zilhicce 1285/ 12 Nisan 1869’dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 585.

¹⁰⁵¹ [Namık Kemal], “Vilayetname Nizamnamesi”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 586.

Montesquieu'ya göre “Yasalar, ister siyasal yasaların yaptığı gibi yönetimi oluştursun, ister medeni yasaların yaptığı gibi yönetimi devam ettirsin, ya kurulmuş ya da kurulması istenilen yönetimin doğasına ve ilkesine bağlı olmalıdır. Bu yasalar ülkenin fiziki yapısıyla; yani soğuk, sıcak ya da ılıman olan iklimiyle; toprağın niteliğiyle, konumuyla ya da büyüklüğüyle; halklarının yaşam biçimiyle, yani çiftçi, avcı ya da çoban oluşlarıyla ilişkili olmalıdır; anayasanın tahammül edebileceği özgürlük derecesiyle; insanların dinleriyle, eğilimleriyle, zenginlikleriyle, sayılarıyla, ticaretiyle, töreleriyle, davranışlarıyla bağlantılı olmalıdır. Nihayet yasaların kendi aralarında da ilişkiler vardır; kökenleriyle, yasa yapıcının amacı, dayandıkları olaylar düzeniyle ilişki içindedirler. Yasaları, işte bütün bu noktaları göz önünde bulundurarak ele almak gerekir.”¹⁰⁵²

Belirtelim ki Rousseau'nun yasa hakkındaki görüşleri de, Montesquieu'nun bu görüşleri ile aynı minvaldedir.¹⁰⁵³ Montesquieu'nun bu görüşleri, şüphesiz Namık Kemal'i etkilemiştir. Her toplumun kendine özgü ahlakı, örfü, kültürel ve dinsel uygulamaları ve ahlak anlayışları vardır. Aynı farklılık devletler için de söz konusudur. Her devletin kendi içindeki dinamikleri farklılık arz edebilir. İşte bu nedenle Kemal, başka devletlerden kanun iktibası yapılmasına karşıdır.

“Ve ahali-i şarkiyenin efkâr ve etvarı ekseriyet üzere kavaid-i İslamiye'den tevellüd eylediği cihetle mesela bugün Fransa kanunu, memleketimizde bütün bütün kabul olunmak lazım gelse değil ehl-i İslam hatta milel-i saireden olan ahalimizi bile böyle bir kanun-ı şer'i kadar memnun edemez.”¹⁰⁵⁴

Kemal'e göre bizde fıkıh gibi “kavaid-i a'del (adil kurallar) ve tertibatı mükemmel bir fenn-i celil mevcut olduğundan” hem Şark ilimlerini bilen hem de Batı

¹⁰⁵² Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 545; iklimlerin yasalar üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Montesquieu, s. 237-242.

¹⁰⁵³ “Töreleri ayrı olan, birbirinin karşısı iklimlerde yaşayan ve aynı yönetim biçimine katlanamayan o kadar çeşitli vilayetlere aynı yasalar uygun gelmez.” Bkz. Jean- Jacques Rousseau, s. 44-45; ayrıca bkz. Birand, s. 112.

¹⁰⁵⁴ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 27.

düşüncesine ve eğitimine vakıf olan bilginlerin, Şûrâ-yı Devlet'te toplanarak, fıkıh kitaplarında zamanın gerektirdiği içtihatlar seçilerek muntazam bir kanun oluşturulmalıdır.¹⁰⁵⁵ Ayrıca bu muntazam kanunun tedvini ile birlikte irade-i ümmetin sağlanması için bir Şûrâ-yı ümmetin kurularak hükümeti denetlemesi ve iktidarda olası bir keyfi yönetimin böylelikle engellenmesi gerekmektedir. Tüm bu gereklilikler için İslam şeriatı, bu millet için hatta burada yaşayan Gayrimüslimler için dahi yeterli ve önceliklidir.¹⁰⁵⁶

f) Yargı Teşkilatına Dair Görüşleri ve Önerileri

Namık Kemal diğer Yeni Osmanlılar gibi yargı teşkilatının dağınıklığı ve düzensizliğinden şikâyetçidir. Özellikle Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Şer'iyye Mahkemeleri'nin yanında yeni usul nizamına göre tesis edilen mahkemelerin kurulması, yargının bölünmesine ve görev ve yetki hususunda belirsizliklere neden olmuştur. Namık Kemal bu durumu bir yazısında şöyle anlatmaktadır:

“(...)hala her mahkemenin vezaifi [görevleri] layıkıyla muayyen [belirli] değil. Havale cemiyeti karışıkça bir davada arzuhalin gideceği yeri tayinden aciz kalıyor. Mehakim-i nizamiyede henüz usul-i muhakeme yok. Ticaret [mahkemesi] bir ecnebi hükümeti haline girmiş. Bunlardan başka hemen her dairenin birer meclisi vardır ki efradın [fertlerin] o daireye düşen işlerini hem hasım [karşı taraf] hem hâkim suretiyle rü'yet ederler [bakarlar].”¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁵ Namık Kemal bu görüşüyle, Ahmed Cevdet Paşa'nın hukuk görüşüne oldukça yaklaşmıştır. Zira Cevdet Paşa da Osmanlı Devleti'nin ihyasını İslam hukukunun tedvin edilmesinde görmekteydi. Fakat belirtelim ki Cevdet Paşa, anayasanın karşısında durmuş bir isimdir. Ona göre şeriat Osmanlı'nın *anayasası* olduğuna göre, anayasa adında bir düzenlemeye gerek bulunmamaktaydı. Ayrıca padişahın zaten sınırları şer'i hukukla çizilmiş yetkilerini, bir de yazılı bir anayasa ile kısıtlamak anlamsız ve şer'i hukuka aykırıdır. Kendisi idari ve siyasi alanda gerçekleştirilen Tanzimat reformları o döneme göre yeterli bulmaktaydı. Belirtelim ki Berkes, Cevdet Paşa'nın bu görüşlerini, Yeni Osmanlıların telifçi yaklaşımlarından daha tutatlı bulmaktadır. Berkes, s. 298; aynı yönde bkz. Diler, s. 96; Rıdvan Değirmenci, “Modernleşme ve Hukuk: Savigny ve Namık Kemal'in Hukuka Dair Düşünceleri Çerçevesinde Hukukun Kaynağı ve Amacı Sorunu”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV*, İstanbul 2016, s. 98.

¹⁰⁵⁶ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s.1-2'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 27.

¹⁰⁵⁷ Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, *İbret*, S. 54, 15 Ramazan 1289/4Teşrin-i Sani 1288, s.1-2'den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 261-262.

Bundan dolayı Kemal’e göre, adil bir düzenin tesisi için mahkemelerin ve kanunların yeniden ele alınması ve düzenlenmesi gerekmektedir. Zira adaletin asıl koruyucuları “kanun” ve “mahkemelerdir”.¹⁰⁵⁸ Ona göre öncelikle adeta yabancıların elinde olan ticaret mahkemeleri, yabancılara tanınan imtiyazlar kaldırılmalı ve ticaret mahkemesi ahkâm-ı fıkhiyeye (fıkıh hükümlerine) tabi kılınmalıdır.

“Eğer şimdi tağyir olunan yerlerde mecalis-i temyiz riyaseti yine hükkam-ı şer’e bırakılsa ve müftüler intihab ile tayin olunarak memuriyeti meclis-i idareden temyizlere naklolunsa da ve bir de fıkıh ve muamelatı kanuniyeden her kim imtihan verebilirse yedine [eline] ruus [bir nevi diploma/ruhsat] verilse de mümeyyizliğe¹⁰⁵⁹ [memurluğa] intihab olunabilmek salahiyeti onlara hasredilse, mahkemelerce hayli ehemmiyetli bir ıslah vücuda getirilmiş olurdu.”¹⁰⁶⁰

Alıntıdan görüleceği üzere Kemal, yargıda çift başlılığın kaldırılmasını istemekte ve temyiz mercilerine Şer’iye Mahkemelerinde görev yapan hâkimlerin atanmasını, her mahkemeye fıkıh ve muamelat ilimlerinde imtihan vermiş yargı görevlilerinin bulunması durumunda ıslah yolunda önemli bir adım atılmış olacağı kanaatindedir. Bu anlamda Kemal, hem merkezde hem taşradaki mahkemelere fıkıh ve muamelattan imtihan ile yeni hâkimlerin, mümeyyizlerin ve katiplerin alınması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁶¹ Ayrıca Namık Kemal yargıda “jüri” usulünün getirilmesini istemektedir:

“Bir de mehakim-i nizamiyemizde memalik-i mütemeddinede cari olan ‘jüri’ usulü kabul olunur da her gün mahkemede mezhep ve sınıf gibi bir cihet fark etmeksizin ahaliden yirmi beş otuz kişi bulundurulur ve verilecek hükümlerde onların yemin ile hükm-i vicdanisi istifsar olunarak ona göre tatbikat-ı kanuniye

---

¹⁰⁵⁸ Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 261.

¹⁰⁵⁹ Alıntıda geçen “mümeyyiz” kavramı eskiden “bir dâirede kâtiplerin yazılarını ve evrâkı inceleyip tashih eden memur” anlamına gelmekteydi. <http://lugatim.com/> (E. T. 02.08.2021).

¹⁰⁶⁰ Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 263-264.

¹⁰⁶¹ Caba, s. 680-681.

*icra edilirse, hem mevaddı hukukiye hayliden hayli emniyet alına alınmış olur hem de yar u ağyar [yabancılar] için hiçbir söz söylemeğe meydan kalmaz.”*¹⁰⁶²

Namık Kemal’in, Hürriyet’te yayınladığı bir makalesinde hukuki güvenlik ve adaletin tesisi için yargı teşkilatında yerine getirilmesi gereken reformlar şu şekilde sıralanabilir:¹⁰⁶³

(1) İhkak-ı hakta hürriyet (yargı bağımsızlığı)¹⁰⁶⁴

Bu kavramın anlamı hâkimlerin kanunların uygulamasında bağımsız hareket edebilme özelliğini karşılamaktan ibarettir. Kuvvetler ayrılığı dolayısıyla yargı yasama ve yürütmeden bağımsız olmalıdır.

(2) Yargılamaların aleniliği ve yargı işlemlerinde yazılilik

Aleniyet prensibi Gülhane Hattı ve Islahat (İmtiyaz) Fermanı’nda yer almış olsa da, uygulamada bu prensibe riayet edilmemektedir.

(3) İddia ve savunmada silahların eşitliği prensibi

Osmanlıda yapılan yargılamalarda tarafların sosyal konumuna ve saygınlığına bakıldığı ve zayıf konumda olana söz hakkı dahi verilmediğini kaydetmektedir.

(4) İstinaf müessesine yer verilmesi

*“(...)bundan murad ashab-ı hukuku hükkamın ağraz veya hatasına mebni mutazarrır olmaktan himayedir.”*¹⁰⁶⁵

(5) Herkesin avukat aracılığı ile savunma yapabilmesi (savunma hakkı)

¹⁰⁶² Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, s. 1’den Latin harflerine çeviren Aydoğdu/Kara, s. 264.

¹⁰⁶³ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 28-30.

¹⁰⁶⁴ İhkak-ı hak, Namık Kemal tarafından şöyle tanımlanmıştır: “İhkak-ı hakta hürriyet, hâkimlerin tatbikat-ı kanuniyede müstakimane harekete iktidarından ibaret olup, bu maksadın husulü için memurin-i kaza kimseden lütuf ve kahır göremeyecek bir halde bulunmak iktiza eder.” [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 28

¹⁰⁶⁵ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s. 3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 29.

“(...)Tabi olduğu kanunun ahkâm-ından haberdar olmayan acezeyi idare-i kelam sayesinde çare-cuy-i galibiyet olan husemasıyla muhafaza-i hukukta mertebe-i tesavide bulundurmak için ihtiyar edilmiştir.”¹⁰⁶⁶

Görüldüğü gibi Namık Kemal bir taraftan yargıda şeriatın yeniden hâkim kılınmasını ve yargıda birliğin tesisini isterken, diğer taraftan günümüzde de halen önemini koruyan hukuk ilkelerinin Osmanlı hukukunda hâkim kılınmasını istemiştir.

B. Ziya Paşa’nın Devlet ve Hukuk Anlayışı

1. Ziya Paşa’nın Devlet Anlayışı

a) Genel Bakış

Çalışmamızın ikinci bölümünde adından sıkça söz edilen Ziya Paşa, dönemin ünlü bir şairi ve edibi olmasının yanında, aynı zamanda bir devlet adamı ve düşünce insanıdır. Yazılarında daha çok gündelik siyasi polemikleri, özellikle de ezeli düşmanı Sadrazam Ali Paşa’nın “kötü” idaresini ele alan Ziya Paşa, Namık Kemal gibi siyasi bir teori oluşturma çabasında olmamış; teorik meseleleri Namık Kemal kadar derinlemesine irdelememiştir. Fakat buna rağmen onun da devlete ve hukuka dair görüşleri, Yeni Osmanlı düşüncesinin karakteristik özelliklerini anlayabilmek için önem arz etmektedir.

Namık Kemal’in yazılarında mantıksal bir bütünlük ve tutarlılık mevcutken Ziya Paşa’nın bazı yazılarında bu tutarlılığı görmek güçtür.¹⁰⁶⁷ Şerif Mardin bu konu hakkında Ziya Paşa’nın “Şiir ve İnşa” adlı makalesinde yeni edebiyatı savunurken daha sonra yayımladığı bir antoloji eseri olan Harabat’ta ise tam tersi şekilde eski edebiyatı savunması örneğini vermektedir.¹⁰⁶⁸ Kanaatimizce aynı tutarsızlık, siyasi makalelerinde de bulunmaktadır. Örneğin İnkılab gazetesinin Padişah Abdülaziz’e

¹⁰⁶⁶ [Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, s. 3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 30.

¹⁰⁶⁷ Çiğdem Erdem/Satuk Buğra Çetinkaya, “Tanzimat Dönemi’nde Edebi Muhalefet”, *The Journal of International Scientific Researches*, C. 4, S. 1, Şubat 2019, s. 45-46.

¹⁰⁶⁸ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 376-377.

hücum ettiği yazısına cevaben padişahı ve saltanatı savunmasına rağmen¹⁰⁶⁹ daha sonrasında yayınladığı “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı” adlı makalesinde¹⁰⁷⁰ cumhuriyet rejimini övmüş, monarşiyi ise ağır şekilde eleştirmiştir. Adı geçen makalelere bu bölümde tekrar değinilecektir.

Siyasi görüşlerinde özellikle Rousseau’dan ve Montesquieu’den etkilenen Ziya Paşa’nın görüşleri, Namık Kemal’in siyasi görüşleriyle büyük bir paralellik arz etmektedir. Namık Kemal gibi o da usul-i meşveret adı altında parlamentarizmi ve demokrasiyi savunmuş, egemenliği halka dayandırmıştır. Mustafa Fazıl Paşa haricindeki tüm Yeni Osmanlılar gibi o da düşüncelerini İslami esaslara dayandırma çabası içerisinde olmuştur.

Daha önce ifade edildiği gibi Namık Kemal ile birlikte Hürriyet gazetesini neşreden Ziya Paşa’nın, gerek Namık Kemal’in editörlüğü döneminde gerekse kendi idaresinde yayınlanan pek çok yazısı bulunmaktadır. Fakat belirtmek gerekir ki Ziya Paşa, birkaç örnek haricinde hiçbir yazısında kendi ismini kullanmamış; Hürriyet’in kendi idaresinde olduğu dönemde bile Arif ismini kullanarak yazılarını neşretmiştir.¹⁰⁷¹ Aynı durum bazı edebi eserlerinde de söz konusudur, örneğin dönemin ünlü hicivyesi olan ve Ziya Paşa’nın kaleminden çıktığı kesin olarak bilinen Zafername de başka şahısların adı ve imzasıyla basılmıştır.¹⁰⁷² Fakat belirtelim ki Ziya Paşa’nın Hürriyet’te ve başka mecralarda yayınlanan yazılarının pek çoğu, üslubunun son derece ağır olması sebebiyle ayırt edilebilmektedir. Çalışmamızda Ziya Paşa’nın

---

¹⁰⁶⁹ [Ziya Paşa], “İnkılab”, Hürriyet, S. 94, 3 Safer 1287.

¹⁰⁷⁰ [Ziya Paşa], İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, Hürriyet, S. 99, 14 Rebiyyülevvel 1287.

¹⁰⁷¹ Arif adlı şahsın gerçekten var olup olmadığına dair bazı iddialar mevcuttur. Ebuzziya’nın eserinde Ziya Paşa’nın Kasap Arif adında bir yardımcısı ve aşçısı olduğu belirtilmektedir. Fakat her halükarda Hürriyet’in ikinci devresinde yazıların Ziya Paşa tarafından bizzat kaleme alındığı ve kendisinin Arif ismini takma isim olarak kullandığı açıktır. *Sürgünde Muhalefet*, s. 27-28.

¹⁰⁷² İçerisinde yer alan ağır hicivler nedeniyle Âli Paşa’nın “ömrünü kısalttığı” söylenen Zafername dönemin kaside, tahmis ve şerh olarak üç bölümden oluşmaktadır. Üç bölüm farklı kişilerin imzası kullanılmıştır. Kaside İzmit Mutasarrıfı Fazıl Paşa’nın, tahmis Hayri Efendi’nin, şerh ise Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa’nın ağzıyla yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Ali Budak, *Ziya Paşanın İroni ve Parodi Şaheseri: Zafername*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s.13-15.

görüşleri irdelenirken kendisine ait olduğuna dair literatürde genel bir kabul olan yazılarına değinilecektir.¹⁰⁷³

b) Devletin Kökeni ve Siyasi Hâkimiyetin(Egemenlik) Kaynağı

Ziya Paşa da Namık Kemal gibi devletin oluşumunu doğa durumu ve toplum sözleşmesine dayandırmaktadır.¹⁰⁷⁴ Ziya Paşa'ya göre tarihin ilk zamanlarında yazın yaylalarda, kışın ise mağaralarda ve engin yerlerde yaşayan ilk insanlar yavaş yavaş aileler meydana getirmeye başlamış ve zaman geçtikçe ailelerin bir araya gelmesiyle bir cemaat yapısı ortaya çıkmıştır. Fakat cemaatin ortaya çıkışından sonra, insanlar arasında karışıklıklar ve düşmanlıklar hâsıl olmuş ve cemaat uyuşmazlıkların çözümü için kendi içlerinden itibar sahibi akil bir kimseyi, *ücret mukabilinde* hâkim olarak tayin etmiştir.¹⁰⁷⁵ Zamanla cemaatler büyüyüp haneler ve köyler yapılmaya başlanmış ve ailelerden müteşekkil cemaat, artık cemiyete dönüşme aşamasına girmiştir. Cemiyetin oluşumuyla birlikte “*fasl-ı niza için ihtiyar olunan hâkim kifayet etmeyip cemaati tecavüz-i a'dadan [düşman saldırısından] muhafaza edecek ve hakim-i niza'ın hükmünü icraya getirecek bir büyük emirin tayinine*” ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine cemiyet fertleri, cemiyete hizmet etmesi ve nizamı sağlaması için toplum içinde şecaat ve fütüvvet sahibi olan bir kimseyi icra-yı hükümet etmesi için yine *ücret mukabilinde* emir olarak nasb etmişlerdir.¹⁰⁷⁶

Fakat zaman geçtikçe icra-yı hükümet için görevlendirilen şahıslar, padişah ve melik unvanları alarak yegâne amaçlarının cemiyete hizmet etmek olduğunu unutmuş ve unutturmuşlardır. Bunun sonucunda ise halk, padişahın hizmetçisi konumuna gerilemiştir. Zalim bir emirin tahakkümü ve esareti altında doğan ve büyüyen nesiller

¹⁰⁷³ Örneğin Hürriyet'in ilk döneminde “Hatıra” adlı yazı serisi, Azar-ı Mevhume, Şiir ve İnşa gibi kendisine ait olduğu bilinen pek çok yazısı olduğu bilinmektedir.

¹⁰⁷⁴ Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar'ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s.72; Şerif Mardin, Yeni Osmanlı, s. 380-381.

¹⁰⁷⁵ [Ziya Paşa], “Hatıra-ı Ula”, Hürriyet, S. 25, s. 5-8'den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 327-328; ayrıca bkz. Şerif Mardin, Yeni Osmanlı, s. 378-379.

¹⁰⁷⁶ “*Ve bu iş için familyaların akil ve esenni ihtiyar ile 'senin şu hasail-i mümtazan hasebiyle makam-ı hükümete nasbını efrad-ı cemaat tensip eyledi, onların işlerini görüvermek için [ücretli] hizmetkar olacaksın (...)*” [Ziya Paşa], “Hatıra-ı Ula”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 327-328.

de hâkimiyet hakkının esasında kendilerine ait olduğunu ve hür olduklarını unutmuşlardır. Nice kavimler böyle gelip geçtikten sonra ise medeniyet ışığı yanmaya ve etrafını aydınlatmaya başlamıştır. Böylece halkın gözü açılmış ve kendi hukukları için mücadele vermeye başlamışlardır. Bunun sonucunda nice ihtilaller ortaya çıkmıştır.¹⁰⁷⁷ İnsanlar Ziya Paşa'nın deyişiyle “*idare-i istiklaliyye-i [=despotizm] mezaliminden*” çok çekmiş oldukları için Cumhuriyet rejimini, yani halk idaresini tesis etmişlerdir, fakat bu yönetim biçimi de bir süre sonra yine despotik bir yönetime evrilmekten kurtulamamıştır.¹⁰⁷⁸ Görüldüğü gibi Ziya Paşa, Namık Kemal gibi devletin oluşumunu doğal duruma ve cemaat ile hâkim/emir arasındaki sosyal bir sözleşmeye bağlamaktadır. Doğal durumdan cemaat oluşumuna geçişte de Şerif Mardin'e göre zımni bir sözleşme bulunmaktadır. O halde bu noktada Ziya Paşa'nın Namık Kemal gibi Locke'un ikili mukavele fikrinden esinlendiği söylenebilir.¹⁰⁷⁹

Atina, Sparta ve Roma gibi medeniyetlerde yaşanan tüm bu isyanlar ve karışıklıklar arasında İslam zuhur etmiştir. Hz. Peygamber bir saltanat kurmamış, kendisinden sonra bir reis bırakmamıştır. Hülefa-i raşidin ise ashab-ı kiramın seçimiyle iş başına gelmiştir. Ziya Paşa'ya göre “*şer'i mübin-i Ahmedî [şeriat] idare-i istiklaliyyeyi yani ala-tarikü't temellük hükümeti [despotik-keyfî yönetimi] tecviz eylemez [caiz görmez]. Ne Ashab-ı Kiram ne de asr-ı sanide taayyün eden [ortaya çıkan] eazım-ı millet-i İslam'ın [İslam büyüklerinin] hiçbir melik lakabını kabul etmeyip halife-i Resulullah ve emir-ül müminin*” unvanlarını kabul etmişlerdir.¹⁰⁸⁰

Netice olarak Ziya Paşa, siyasi otoritenin en başta bir toplum sözleşmesinden sonra meydana geldiğini ve halkın hâkimiyetini ve hürriyetini bu otoriteye tamamen devretmediğini,¹⁰⁸¹ sadece ücret karşılığında hizmetini görmesi için bir hükümdar seçtiğini savunmaktadır. Sonrasında bu algının bozulması, zalimlerin saltanat

¹⁰⁷⁷ [Ziya Paşa], “Hatıra-ı Ula”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 327-328.

¹⁰⁷⁸ Emil, s. 53.

¹⁰⁷⁹ Aynı yönde bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 382.

¹⁰⁸⁰ [Ziya Paşa], “Hatıra-ı Ula”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 327-328; ayrıca bkz. Emil, s. 57.

¹⁰⁸¹ Ziya Paşa, Rousseau'nun etkisiyle, halkın hürriyetini koşulsuz devredemeyeceği düşüncesindedir. Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar'ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s. 72.

sürmesini beraberinde getirmiştir. Dünyada süregelen tüm karışıklıkların arasında İslam zuhur etmiş ve usul-i meşveret ve bey'at uygulamalarını benimseyerek aslında devletin ilk olduğu zamandaki algıya geri dönmüştür. Fakat bu durum Emevi saltanatının başlamasıyla sona ermiş ve hükümdarın aslında toplumun hizmetkârı olduğu yönündeki algı tamamen terk edilmiştir.¹⁰⁸² İslam devletinin temeli olan bey'at ve meşveret gibi prensipler ise sadece şekilsel ritüellere dönüştürülmüştür.

Fakat dünyada tesis edilmiş bu zalim nizama karşı artık halklar uyanmış ve haklarını aramaya başlamışlardır. Avrupa'da bu uğurda nice hürriyet savaşları verilmiş ve sonunda halk, verdiği bu mücadeleyi kazanmıştır.¹⁰⁸³ Böylelikle halk hâkimiyeti ve usul-i meşveret o topraklarda tesis edilmiştir. Ziya Paşa'ya göre artık hürriyet sırası Osmanlı Devleti'ndedir.¹⁰⁸⁴ Yeni Osmanlılar Cemiyeti de bunun gerçekleşmesi için çabalamakta ve keyfi bir yönetimle Osmanlı topraklarında hüküm süren Bâb-ı Âli'ye karşı fikri mücadelesini vermektedir.

c) Ziya Paşa'ya Göre Osmanlı Devletinin Gerilemesinin Nedenleri ve Tanzimat'ın Etkisi

Ziya Paşa'ya göre Osmanlı Devleti de bir İslam devleti olduğu için temelinde *Şer'i Mübin Ahmediye* esastır. Bu nedenle Osmanlı, *kılıçtan ziyade "adl-ü hakkaniyet"* gücüyle Yemen'den Avrupa'nın ortalarına, Cezayir'den Hazar Denizi'ne kadar olan bir alanı fethetmeye muvaffak olmuştur. Osmanlı'nın diri olduğu günlerde şehzadeler tecrübe kazanmaları için eyaletlere gönderilirler, burada tecrübe kazanan şehzadeler diğer yandan ulema ve ukalanın terbiyesi altında yetişirdi. Bu usul sayesinde şehzadeler, padişah olduklarında, kazandıkları tecrübe ve olgunlukla ülkelerini yönetirler ve ilmi faaliyetleri canlandırırlardı. Merkezde ve taşrada halka zulüm edenler derhal cezalandırılır, malları müsadere edilir; böylece nizam sağlanmış

---

¹⁰⁸² Emil, s. 56-57.

¹⁰⁸³ Emil, s. 54.

¹⁰⁸⁴ "Biz dahi Avrupa milletlerinden bulunduğumuz ve hükümet-i metbuamızın mebna-aleyhi olan usul-i meşrua-i hürriyet ü hakkaniyeti bir zamandan beri terk ile bizi ve vatanımızı (...) izmihlalin ta kenarına getirmesinden na-hoşnud olduğumuz ecilden istihsal-i hukuk nöbeti şimdi bize geldi." *Hürriyet*, S. 11, 20 Cemaziyülevvel 1285/7 Eylül 1868'den Latin harflerine çeviren Emil, s.54.

olurdu. Divan toplantılarına padişah bizzat katılır, halkın şikâyetini bizzat dinlerdi. Hâkimlerin verecekleri karar şer’i hükümlere uygun olacağına dair hukuka ve yargıya duyulan bir güven duygusu hâkimdi.¹⁰⁸⁵ “Müslim ve gayri müslim herkes hukukunun ber-vech-i şer’i istifasından ve her hâkim hilaf-ı şer’ edeceği hükmün cezasından emin olmakla nedret ve memlekette feyz ü bereket ve ticarete emniyet bulunurdu.”¹⁰⁸⁶

Bu görüşleriyle Osmanlı’nın eski düzenini öven Ziya Paşa, devletin zayıflamasına sebep olarak meşveretin hâkim olduğu divan usulünün bozulmasını ve ahkâm-ı şer’iyyeye eskisi kadar önem verilmemesini göstermektedir.¹⁰⁸⁷

“(…) divan usulünün bozulması, ahkâm-ı şer’iyyenin icrasında tekasül [tembellik] vukuu ve emaret ve vezaretin na-ehiller eline geçmesi ve Ulûmun ve sanayi ve ticaretin tedenni ve indirası [gerilemesi ve dağılması], yeniçerilerin zorbalıkları gibi sebepler bilcümle sebeb-i evvelin tevlid ettiği asardandır.”¹⁰⁸⁸

Osmanlı Devleti birkaç yüz sene geniş bir coğrafyayı yeniçeri gücüyle ihya etse de zamanla devlet teşkilatında gerileme ve yerleşik kurumlarda yozlaşma başlamıştır. Vüzera ve ümera (diğer deyişle devlet erkânı), padişahın kişiliğine göre nabza göre şerbet vermesi, giderek devlet meselelerinden ziyade şahsi menfaatlara önem verilmesi ve Yeniçerilerin zorbalıkları nedeniyle Osmanlı Devleti müşkül bir durumun içerisinde kalmıştır.¹⁰⁸⁹ Yeniçerilerin hareketleri her ne kadar menfi nitelikte olsa da siyasi iktidarın keyfi hareket etmesini pek çok defa engellediğini savunan Ziya Paşa’ya göre “yeniçerilerin cemi-i seyyiatlarıyla beraber bu haseneleri inkâr olunamayıp onların zeval-i vücudundan sonra yerlerine bir muadil konulamamakla gerdune-i devlet nişib-i tenezzüle doğru süratle yürümeye yüz tuttu.”

---

¹⁰⁸⁵ Emil, s. 59-60.

¹⁰⁸⁶ [Ziya Paşa], “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, *Hürriyet*, S. 68, 5 Recep 1286/11 Ekim 1869’dan Latin harflerine çeviren Emil, s. 59.

¹⁰⁸⁷ Emil, s. 58.

¹⁰⁸⁸ [Ziya Paşa], “Yirmi Beşinci Numeroda Olan Hatıra Zeyl”, *Hürriyet*, S. 28, 21 Ramazan 1285/4 Ocak 1869, s. 4-8’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 372.

¹⁰⁸⁹ [Ziya Paşa], “Yirmi Beşinci Numeroda Olan Hatıra Zeyl”, s. 5-8’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 372-373.

Çünkü “(...) darüssade ağaları ve silahdarlar ve sadrazamlar ve müftüler ve hocalar her ne zaman neşve-i ikbal ile sermest olup devlet ve ibadullah üzerine zulümleri ağır bassa, yeniçeriler söylenmeye başlar ve eğer istima olunmazsa kazan kalkar. (...) Velhasıl keyif idaresi yürümeyip kanun-ı şeriat yürür ve padişah ve vükela ve herkes kendine mahsus olan vazife-i şeriat dairesinden ileri çıkamaz idi.”¹⁰⁹⁰

Alıntılarda da görüleceği üzere Ziya Paşa Yeniçeri Ocağı’nın tasfiye edilmesinden sonra yerine keyfi iktidarı sınırlandıracak bir kuvvet ikame edilemediğini vurgulamaktadır. Ziya Paşa’ya göre Osmanlı Devleti’nin *hasta adam* olarak yatağa düşmesi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya’ya karşı ağır yenilgiler alınması sonucunda vaki olmuştur. Bu tarihten sonradır ki, devlet hızlı bir çözülüş yaşamaya başlamıştır.¹⁰⁹¹ Devletin içinde ve dışında yaşanan felaketler üzerine II. Mahmut, Hızır gibi yetişmiş nizamı biraz olsun düzeltmeye uğraşsa da tam vakıf olamamıştır. Daha sonra devletin en müşkül anında Tanzimat Fermanı’nın ilanında önemli bir rol oynayan Reşit Paşa, Ziya Paşa’nın tabiriyle “hızır-ı sani” gibi yetişmiş ve “(...)lazım olan ıslahat-ı mülkiyenin deayimini Tanzimat-ı Hayriye namıyla vaz ve icra” etmiştir.¹⁰⁹²

Görüldüğü gibi Ziya Paşa ne Tanzimat’a ne de Reşit Paşa’ya karşıdır. Hatta Reşit Paşa’ya bir kurtarıcı rolü biçmiştir, yazara göre Reşit Paşa, devleti bekleyen tehlikeyi ve bu tehlikenin sebeplerini görmüştür:

“Avrupa’nın Devlet-i Osmaniye için zahip olduğu akide-i sakimenin tehlikesini herkesten evvel gören ve def’i esbabına teşebbüs eden Reşit Paşa’dır. (...) fayda-i zatiyesini devlet ve millet uğruna feda kılan, yani elli beş senesi şabanının yirmi

¹⁰⁹⁰ [Ziya Paşa], “Yirmi Beşinci Numeroda Olan Hatraya Zeyl”, s. 5-8’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 376.

¹⁰⁹¹ Bu ayrıntı çalışmamızın ilk bölümünde aynı minvalde vurgulanmıştır.

¹⁰⁹² [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Hürriyet* S. 34, 3 Zilkade 1285/13 Şubat 1869, s. 1-3’ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 460; ayrıca bkz. Şaban Sağlık, “Bir Tanzimatçının Tanzimat’ı Tenkidi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 8, S.1, 2015, s. 217-218.

altıncı günü Gülhane meydanına konulan kürsüye çıkıp ala-melei'n-nas Tanzimat okuyan Reşid Paşa'dır."¹⁰⁹³

Ziya Paşa, Tanzimat'ın hasta adama benzettiği Osmanlı Devleti için bir "ilaç" olarak ortaya çıktığından bahsetmektedir. Ancak Tanzimat beklenen iyileştirici tesirinden çok, yeni hastalıkları beraberinde getirmiştir. Bu ise yeni soruları beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde gerileme (hicri takvimle) 1000 yılından 1255 (1839) yılına kadar çift beygirli bir araba hızında gerçekleşirken, 1839 Tanzimat'ıyla birlikte neden tren hızına çıkmıştır? Yeni nizamlar kabul edilirken; yeni tip devlet adamları, eski devlet adamlarından daha bilgili ve becerikli iken neden Osmanlı Devleti'nin çöküşü hızlanmıştır? Ziya Paşa işte bu soruların cevaplarını araştırmıştır. İlk önce Gülhane Hattı Hümayunu'nun esas hükümlerini analiz eden Ziya Paşa, bu fermana yer alan esasların ahkâm-ı şer'iyyeye aykırılık taşımadığını ve sorunun başka bir sebepten ileri geldiğini düşünür.¹⁰⁹⁴ Ziya Paşa'ya göre sorun, Gülhane Hattı Hümayunu'nda ve onun getirdiği değerlerde değildir, sorun Gülhane Fermanı'nın öngördüğü tedbirlerin hayata geçirilmesinde yapılan hatalardan ileri gelmektedir.¹⁰⁹⁵ Bu noktada Ziya Paşa büyük bir idareci olarak gördüğü Reşit Paşa'yı yermektedir.¹⁰⁹⁶ Bunun sebebi Tanzimat'la birlikte yeni çıkarılan kanunlarda şeriatın ihmal edilmesidir:

"Tanzimat tarihine gelinceye kadar Devlet-i Aliyye yalnız bir kanun üzere icrayı ahkâm ederdi ki bu şeriat-i İslamiyye'dir. Vakıa içtihad kapısının kapandığı zamandan beri yedi sekiz yüz sene mürur etmekte sure-i sarihada kifayet etmediğinden muktezayı asr üzere vaz-u tesis-i ahkâma şiddet-i ihtiyaç derkar

¹⁰⁹³ [Ziya Paşa], "Hatıra Zeyli", Hürriyet S. 34, s. 3'ten Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 460.

¹⁰⁹⁴ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na dair ayrıntılı değerlendirme için bkz. [Ziya Paşa], "Hatıra-i Saniye", Hürriyet, S. 36, 17 Zilkade 1285/1 Mart 1869, s. 6-8'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 502-503; Tanzimat ile ilgili Ziya Paşa'nın ayrıntılı tenkitleri için ayrıca bkz. Akgün, s. 70-79.

¹⁰⁹⁵ Osmanlıda erken bir dönemde ahkâmı şer'iyye riayetini azalmamasıyla padişah dâhil kimsenin hayatının güvende olmadığını, yenicilerin zorbalıkla hareket ettiğini anlatan Ziya Paşa bu anlamda Gülhane hattının can ve mal güvenliğini temin etmesini kıymetli bulmaktadır. [Ziya Paşa], "Hatıra-i Saniye", s. 6-8'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 504.

¹⁰⁹⁶ Ayrıca bkz. Sağlık, s. 228-229.

idi. Lakin bu ihtiyacın kazası için derya-yı bi-payan-ı şeriattan istifade imkânı var iken bu çare cüst ü cu olunmayıp [aramayıp] ondan hariç bir yolda tanzim-i kavanin fikri fasidesine zehabından büyük hata olamaz.”¹⁰⁹⁷

Ziya Paşa Batı’daki kanunların üzerinde bir değişiklik yapmaksızın iktibas edilmesine karşıdır. Hâlbuki yapılması gereken şey İslam hukukunu çağın gereklerine göre revize ederek içtihadi faaliyetleri canlandırmaktır.¹⁰⁹⁸ Batı’dan iktibas ettikleri kanunları, devlet yönetiminde hâkim kılan ve ahkâm-ı şer’iyyeyi, kişiler hukuku ve aile hukukuyla sınırlandıran bu anlayışın öncüsü olan Reşit Paşa, büyük bir hata etmiş ve devletin esasında iki büyük “rahne” (yarık) açmıştır:

(1) “Avrupalılar ahkâm-ı şer’iyyeyi adalet ve insaniyete ve terakkiyat-ı asriyeye mani ve hilaf-i adl ü hakkaniyet ve her fiil-i vahşiyenenin icrasına müsaid bir kanun-ı mazarrat nümün itikad ederler iken bu zu’mları [boş inançları] şu su-i icra zımında tasdik ve itiraf edilmiş [gibi] oldu. (...)ve Reşit Paşa’nın yerine geçen vükela-i hazıra dahi onun mektebinden yetişmiş olduklarından Avrupa’nın bu zehabı fasidini tashih etmedikten maada her işte bu dersi ileri sürüp gittiler.”¹⁰⁹⁹

Alıntıda da görüldüğü gibi Avrupa’nın laik kanunlarının iktibası ile birlikte, Avrupalıların İslam hukukuna yönelik önyargılı yaklaşımları haklı çıkarılmış gibi olmuştur. Avrupalıların İslam’ı, ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak görmesi gibi bir anlayış, Osmanlı devlet adamlarının pek çoğuna yayılmıştır.

(2) “(...) ahlak-ı milliye fasid oldu ve bugün devletimizin her şube-i idaresinde nazar-ı yes ve teessüfle görülen fenalıkların kâffesi işte bu menbadan türedi.”¹¹⁰⁰

İnsanlar arasındaki ahlaki çöküntü, 20-30 sene içinde o kadar kötüleşmiştir ki babalar-anneler artık çocuklarını tanıyamayacak hale gelmiştir. Batı’yı körü körüne

¹⁰⁹⁷ [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli” *Hürriyet*, S. 41, 22 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869’dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 579.

¹⁰⁹⁸ Aynı yönde bkz. Gencer, “Son Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Akültürasyon”, s. 72.

¹⁰⁹⁹ [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 580.

¹¹⁰⁰ [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 580-581.

taklit, köksüzlüğü de beraberinde getirmiş ve yeni nesiller bu anlayışla adeta zehirlenmişlerdir.

Ziya Paşa'ya göre “(...) [insanlar] Avrupa'ya taklit ile ileri gitmek daiyesinde bulunduğumuz halde Avrupa'da cari olan riayet-i kanun ve icra-yı ahkâm –ı mükâfat ve mücazat ve terakki-i sanayi ve tevsî-i ticaret ve temin-i hukuk ve usul-i meşveret-i milliye gibi esbab-ı terakkiden hiçbirini taklit etmeyip; fakat tiyatro yapmak, baloya gitmek, zevcesini kıskanmamak (...) misillü şeylerle” “Avrupalı” olmaya çabalamaktadır¹¹⁰¹. Hâlbuki devletin dört bir yanında bağımsız ya da özerk olmaya çalışan ayrılıkçı gruplar meydana çıkmakta olup pek çok vatan toprağı Osmanlı'dan koparılmıştır. Artan dış borçlar yüzünden devlet, günden güne mali iflasa sürüklenmekte, halk zalimler karşısında ezilmektedir. Onca rüşvet ve irtikâp olayı ve failleri açık iken yağmacılar alenen işlerini görmekte ve hususıyla böyle bir gidişin sonunun nereye çıkacağı göz önünde dururken asla o ciheti hatıra getirilmeyerek helal haram bugün ele geçen yenmekte ve “yarın” düşünülmemektedir. Osmanlıların dürüstlük, edep, diyanet, sebat, şecaat gibi güzel hasletleri günden güne kaybolmakta yerini “cehalet, tezellül [hakir], denaet [alçaklık], irtikab, hıyanet, gadr [zulüm], cebanet [korkaklık]” almaktadır.¹¹⁰²

Ziya Paşa, başka bir makalesinde Bâb-ı Âli'den önemli bir devlet adamının “Biz Yeni Osmanlıların harabi-i devlete dair irad ettikleri sözleri tekzip etmeyiz, karşımızda bir fırka-ı muhalife bulunduğundan da müteessif olmayız. Fakat Yeni Osmanlılar şurasını anlamıyorlar ki, hal-i hazırda sebep vükela değil, dinin ve müdahale-i ecnabinin ve ef'ali saltanatın sui-tesirleridir.”¹¹⁰³ şeklinde bir söz sarf ettiğini ileri sürerek bu sözün doğru olmadığını ispat etmeye çalışmıştır.

Ziya Paşa, bu söz üzerinden, bazı şahısların devleti çöküşe sürüklediğini iddia ettikleri şu üç sava cevap vermektedir:¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 581.

¹¹⁰² [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 580.

¹¹⁰³ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Hürriyet*, S.35, 10 Zilkade 1285/ 22 Şubat 1869'dan Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 484.

¹¹⁰⁴ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 484-489.

1- Dinin, medeniyete ve ilerlemeye mani olması

2- Yabancı devletlerin müdahalesi

3- Saltanat makamının, yani Padişahın fiilleri

İlk sav için İslam dininin ilerlemeye mani olmadığını dile getiren Ziya Paşa, Avrupa’da kilisenin yapısından bahsetmiş ve İslam’da ruhbanlık sınıfının olmadığını, ulemanın şeriat bakımından ayrı bir sınıf teşkil etmeyip insanların sadece bilgisine göre tasnif edildiğini anlatmıştır. Ulemanın ilerlemeye ve Osmanlı idaresine engel teşkil etmediğini belirtmekte ve “*şimdiye kadar vükela hangi hayra teşebbüs etti de ulema pişine sedd çektiyse beyan olunsun*” çağrısı yapmıştır. Bu sözlerle Bâb-ı Âli’de devlet adamlarının dini bilgi anlamında son derece bilgisiz olduğundan ve kendi din ve örflerini dahi Avrupa’dan öğrenecek kadar yabancılaşmış olduklarından dem vurmaktadır:

*“(…) bahusus Cengiz yarasından bakiye olarak mülkümüzde bi-gayri hakkın katl-i nüfus ve müsadere-i emval gibi cereyan etmiş olan suistimalata bakarak menşelerinden gafiletle cümlesini ahkâm-ı dine isnad ettiler.”*¹¹⁰⁵

Yukarıdaki cümlesinde Ziya Paşa, yargılama olmaksızın yapılan siyaseten katl ve kişinin tüm mallarının müsaderesi gibi uygulamaların İslam dininden alınmadığını ve Moğol devlet kaidelerinin bir kalıntısı olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰⁶

Hâlbuki ilmin ve asaletin önemini belirten pek çok ayet ve hadis-i şerif vardır:

*“Yoksa Şam’da, Bağdat’ta, Mısır’da ve Endülüs’teki düvel-i İslamiye’nin şevket ve servet ve marifeti düşünüldüğü gibi dinin Kemalat-ı insaniyeye asla mani olmadığını ve bilakis kat kat terakkisine medar olduğuna zerre kadar idraki olanlar bi’l-bedahe teslim eder.”*¹¹⁰⁷

İkinci olarak Ziya Paşa, Bâb-ı Âli’nin sürekli yabancı devletlerin müdahalesini bahane etmesini eleştirmekte ve her ne kadar yabancıların baskısı inkâr edilemeyecek

¹¹⁰⁵ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 485.

¹¹⁰⁶ Aynı yönde bkz. Gencer, “Son Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Akültürasyon”, s. 72.

¹¹⁰⁷ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 486.

kadar görünürde olsa da, ülkede yaşanan yolsuzlukların ve israfatın yabancı baskısı altında yapılmadığından bahseder:

“Neden zaafımız tamamıyla müdahale-i ecanibe haml olunsun? Kanunumuzu Rusya’ mı yaptı? Hazineimizi Prusya mı yağma etti? Mektep yapmak istedik de Fransa mı mani oldu? Hayır, hayır, bu suiistimaller bu bedbahtlıklar hep Bâb-ı Âli’nin sun’u olduğu umur-ı malumedendir.”¹¹⁰⁸

Üçüncü olarak Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz’in zorba bir idaresinin olmadığını, tüm iplerin aslında Bâb-ı Âli’nin elinde olduğunu delilleriyle göstermektedir.¹¹⁰⁹

Sonuç olarak devletin gerilemesinin en önemli sorumlusunun Bâb-ı Âli olduğunu ileri süren Ziya Paşa, dinin ilerlemeye mani olduğu savını reddetmiş ve devletin bekasını, Namık Kemal gibi, usul-i meşveretin tesis edilmesinde görmüştür.

d) Ziya Paşa’ya Göre Devletin Kurtuluş Reçetesi: Usul-i Meşveret

Ziya Paşa, Namık Kemal gibi terakkiyatın yani medeniyetçe ilerlemenin anahtarını usul-i meşveret prensibinde aramıştır:

“Avrupalılar ile Amerikalıların malum olur ki, hükümet-i keyfiyye boyunduruğundan kurtulup ‘meşveret-i milliye’ ile hükümet usulünü vaz edeliden beri günden güne ilerlemektedirler.”¹¹¹⁰

Usul-i meşveret siyasi rejim olarak parlamentarizmden başka bir şey değildir:

“Vakıa bir de devletin otuz kırk milyon reayasının hayat ve mematı üç dört kimsenin elinde olmaktan ise, birkaç yüz kişiden mürekkebe bir heyetin elinde olmak daha evla ve akla daha evfaktır [uygundur]. Zira üç dört kişinin ağraz-ı gûnâgûn [türlü niyetler] ile su-i idare etmeleri ve bundan mülke ve millete türlü

¹¹⁰⁸ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 486.

¹¹⁰⁹ [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 488-489.

¹¹¹⁰ [Ziya Paşa], “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, *Emil*, s. 56.

*zararlar etmesi emr-i tabi olduğuna mukabil, birkaç yüz kişinin birden aynı hataya düşmeyeceği derkârdır.”*¹¹¹¹

Ziya Paşa’ya göre devlet meselelerinin birkaç kişinin iki dudağının arasında olduğu bir yönetim şekline göre temsilcilerden oluşan bir meclisin esas olduğu yönetim biçimi daha evladır. İnsanların doğuştan hür olduğunu savunan Ziya Paşa, bu hürriyet ortamının ancak usul-i meşveretin hâkim olduğu bir yönetimde mümkün olacağını ileri sürmektedir. Ziya Paşa hürriyet ve adaleti tesis edecek olan meşveret prensibinin temeline Namık Kemal gibi şeriatı yerleştirmiştir. Ona göre İslam’ın ilk dönemlerinde devlet yönetiminde usul-i meşveret hâkimdir. Fakat zamanla yönetim biçimi saltanata kaymıştır.

Ziya Paşa, son yazılarından birinde, cumhuriyet idaresini ideal bulsa da yazılarının ekseriyetinde padişahın konumunun muhafaza edilmesi gerektiği görüşünde olmuştur. Bu durum aslında kendisinin Sultan Abdülaziz ile bir zamanlar var olan yakınlığından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle usul-i meşveret prensibinin ve halkın temsilcilerinden oluşan meclisin padişahın varlığını tezata düşürmeyeceğini yazılarında vurgulamıştır:

*“Millet meclisi dokunsa dokunsa vükelanın istiklallerine ziyade dokunur. Zira o zaman her istediklerini yapıp sonra ‘ne yapalım padişah böyle yaptı’ diyemezler. O zaman keyifleri istediği kadar Avrupa’dan istikraz ile [dış borç alarak] yağma edemezler. O zaman canları istedikleri kadar ahaliye vergi ve rüsumat yükletemezler. O zaman tekrar istediklerini bila-muhakeme azil ve nefy edip hak-i payinize bir takım yalanlar söyleyerek mazhar-ı tahsin ü ikbal olamazlar. Zira bunlardan her biri için millet meclisinde mesul tutulurlar.”*¹¹¹²

Görüldüğü gibi vükelanın meclis karşısında sorumlu olacağını vurgulayan Ziya Paşa’ya göre, usul-i meşveretin kabul edilmesiyle Bâb-ı Âli yöneticilerinin artık keyfi ve despot hareketleri sona erecek, lüzumsuz yere dış borç alınmayacak, kimse

¹¹¹¹ [Ziya Paşa], *Muhbir* S. 32,3 Zilkade 1283-7 Mart 1867’den Latin harflerine çeviren Emil, s. 62.

¹¹¹² [Ziya Paşa], “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, *Hürriyet*, S. 68, 5 Recep 1286/11 Ekim 1869’dan Latin harflerine çeviren Emil, s. 69.

yargılanmadan hakkından edilemeyecektir. Tüm bunlarla birlikte bir millet meclisinin varlığı, padişahın varlığına asla gölge düşürmeyecektir.¹¹¹³ Zira zaten padişahın saltanatı ahkâm-ı şer’iyye yani dini hükümler ile sınırlıdır. Usul-i meşveret prensibi ile getirilecek olan düzen ise ahkâm-ı şer’iyyenin getirdiği sınırlamadan başka bir şey getirmeyecektir:

*“Millet meclisi zat-ı şahanenizi meşru olan istiklalinizi kat’a ihlal etmez. Zira kulunuzun tasavvurundaki millet meclisinin nizamı hudud-u şer’iyyeden hariç bir şey olmadığından istiklal-i saltanat nasıl ahkâm-ı şer’iyye ile mahdud ise nizam ile dahi o kadar mahdud olur”.*¹¹¹⁴

Tekrar belirtmek gerekir ki Ziya Paşa idealize ettiği yönetim biçiminde padişaha özel bir önem vermektedir ki, Şerif Mardin’e göre bu ayrıntı, kendisini Namık Kemal’den ayıran ince bir farklılıktır.¹¹¹⁵ Nitekim Mehmed Bey ve Hüseyin Vasfî Paşa’nın neşre başladıkları İnkılab gazetesindeki yazıda, Sultan Abdülaziz’in hilafetinin sakıt olduğu yönündeki ağır eleştirilere karşı bir yazı yazan¹¹¹⁶ Ziya Paşa, asıl eleştirilmesi gereken kişinin Sultan Abdülaziz olmadığını, devletin başına gelen belaların Ali ve Fuat Paşa’ların başını çektiği Bâb-ı Âli sebebiyle geldiğini ileri sürerek Padişah’ı ve Hanedan-ı Ali Osman’ı savunmuştur.¹¹¹⁷

Fakat bu yazıdan kısa bir süre sonra hükümdarı ve monarşiyi ön plana çıkarmaktan vaz geçen Ziya Paşa, “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı” adlı bir makale yazarak Cumhuriyet rejiminin faziletlerini övmüştür:

“İdare-i cumhuriyette padişah, imparatoru sadrazam, hariciye nazırı falan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep ahali-i memlekettir. İdare-i cumhuriyede bir nice milyon halk birkaç şahsı

---

¹¹¹³ Aynı yönde bkz. Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar’ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s. 75.

¹¹¹⁴ [Ziya Paşa], “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, Emil, s. 71.

¹¹¹⁵ [Ziya Paşa], “İnkılab”, *Hürriyet*, S. 94, 3 Safer 1287, s. 1-4; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 391-396.

¹¹¹⁶ [Ziya Paşa], “İnkılab”, s. 1-4; ayrıca bkz. *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 391-396.

¹¹¹⁷ Fazlı Arabacı, “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar’ın Din ve Siyaset Anlayışları”, s. 81.

*menfaatperestin hükm ü keyfine esir olmayıp bay ü geda herkes hukuk-ı hürriyetini muhafazada azadedir.”*¹¹¹⁸

Yazının ilerleyen kısımlarında Cumhuriyet rejiminde basın hürriyetinin geniş olduğuna ve gazetelerin kanun dairesinde hükümeti serbestçe eleştirebildiğine değinen Ziya Paşa, hükümet-i şahsiye de ise bu durumun tam tersi olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu yönetim biçiminde, gazeteler “evliya-yı umurun dalkavukluğuyla geçinirler. Hükümet fena bir işte de bulunsa yine medh ü senasını göklere çıkarırlar. Yapılan fenalıkları iyi göstermeye çalışırlar.”¹¹¹⁹

İdare-i cumhuriyette bir millet meclisi bulunmaktadır ve bu meclisin üyeleri halk tarafından en hamiyetli ve bilgili kişiler arasından seçilmektedir. Her birey Ziya Paşa’nın deyimiyle “hukuk-i medeniyesinde ne kadar hür ve azade ise kanun-ı mevzuaya itaatte o kadar esir ve fermanberdirler.”¹¹²⁰ Cumhuriyet idaresinde kanunlar milletin örf, ahlak ve temel dinamiklerine uygun olarak millet meclisi temsilcileri tarafından ekseri çoğunluk ile çıkarılmaktadır. Millet arasında hukuk önünde tam eşitlik sağlanmış olup kimseye statüsünden, dininden yahut ırkından dolayı imtiyaz verilmemiştir. Bu yönetim şeklinde ayrıca mahkemeler de idareden ve teşrii kuvvetinden tam manasıyla bağımsız olup her biri, yürürlükteki kanuna ve adalete göre hükmetmektedirler.

Dolayısıyla bu yönetim biçiminde yöneticiler de dâhil olmak üzere herkes kanun dairesi içerisinde hareket eder. Fakat hükümet-i şahsiyelerde, her şey bir ya da birkaç kişinin iki dudağı arasındadır. Başta kim var ise dilediğini yapabilir. Dilediğini cehennemine, dilediğini cennetine koyabilir. İltimas geçtiği kişileri kanunun “pençesinden” alabilir, mahkemelerde bile haksız haklı çıkarır. “Hükümeti şahsiyenin

---

¹¹¹⁸ [Ziya Paşa], İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Hürriyet*, S. 99, 14 Rebiyyülevvel 1287’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 420.

¹¹¹⁹ [Ziya Paşa], “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 421.

¹¹²⁰ [Ziya Paşa], “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 420.

*en kötüsü İran, ondan sonra bizim şimdiki Bâb-ı Âli, badehu Rusya ve İtalya ve Avusturya ve Prusya ve Fransa ve İngiltere devletleridir”.*¹¹²¹

Görüldüğü gibi Ziya Paşa, mutlak monarşileri hükümet-i şahsiye saydığı kadar İngiltere ve Fransa gibi meşruti monarşileri de aynı kefeye koymaktadır. Ziya Paşa’daki bu ani görüş farklılığının sebebi ise ikinci bölümde de aktardığımız gibi İngiltere’de soruşturmaya uğramış olması ve Cenevre’ye firar etmek zorunda kalmasıdır.¹¹²² Bu makale Ziya Paşa’nın teorik meselelerden ziyade gündelik kaygıları ön planda tuttuğunu gösteren en büyük örneklerden biridir. Fakat belirtmek gerekir ki Ziya Paşa, usul-i meşveretin ve parlamento fikrinin yılmaz bir savunucusu olması ve cumhuriyet rejimine ilişkin o tarihte benzeri görülmeyen bir şekilde, bu cesur yazıyı neşretmesi nedeniyle Yeni Osmanlılar tarihi ve düşüncesi bakımında özel bir öneme sahiptir.

e) Ziya Paşa’nın Hürriyet Anlayışı

Namık Kemal gibi hürriyet kavramına önem veren Ziya Paşa’ya göre, hürriyet ilahi bir nimettir.¹¹²³ Fakat bu nimetin suiistimal edilmemesi ve sınırı aşmaması kaydıyla kullanılması gerekir. Aksi takdirde esaretten daha beter bir hale gelebilir. İnsanoğlu yaratıldığından beri yeryüzünün her yerinde türlü türlü cemiyetler ve hükümetler kurulmuş ve her milletin kendi örfü ve ahlakına göre kanunlar yapılmıştır. Vahşi milletlerde bile, kendi içlerinde bağlayıcılık kazanmış kaideler bulunmaktadır. Ziya Paşa’ya göre hürriyet, “*kavanine merbutiyetle beraber bulunur*”.¹¹²⁴ Yani hürriyet ancak kanunlara bağlılıkla gerçekleşir. Şüphesiz bu düşünce hem Montesquieu’nun hem de Rousseau’nun savunduğu hürriyet anlayışını yansıtmaktadır. Zira Montesquieu hürriyeti, *kanunların izin verdiği her şeyi yapabilme*

¹¹²¹ [Ziya Paşa], “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 421.

¹¹²² [Ziya Paşa], “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 422.

¹¹²³ Hürriyet hakkındaki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Paşa, [Ziya Efendi’nin İltifatnamesi], *Hürriyet*, S.2, 16 Rebiyyülevvel 1285/6 Temmuz 1868’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 55-57.

¹¹²⁴ Ziya Paşa, [Ziya Efendi’nin İltifatnamesi], *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 55.

hakki olarak tanımlamaktadır.¹¹²⁵ Rousseau da, düşlediği ideal siyasi düzende, kanunsuz hürriyetin olmayacağını düşünür;¹¹²⁶ zira doğa durumundaki insan tabii kanunlarla hürdür, medeni insan ise beşeri aklın (genel iradenin) koyacağı soyut ve kişilik dışı kanunlarla hür olabilir.¹¹²⁷ Hürriyetin sınırları ise genel irade dediğimiz “yüksek kudret” tarafından çizilmektedir; fakat insanlar doğa durumundaki sınırsız hürriyetlerini bu yüksek kudrete aktarmış oldukları için her bir birey birbirine eşit ve hürriyetleri de güvende olacaktır.¹¹²⁸

2. Ziya Paşa’nın Hukuk ve Yargı Üzerine Düşünceleri

Ziya Paşa siyasi görüşlerini daha çok tarihsel bir süreç içerisinde bir taraftan da mevcut yönetime eleştirel bir tavır takınarak ele almıştır. Aynı tutum ve tavır hukuki görüşünü açıkladığı yazısında da bulunmaktadır.¹¹²⁹ Ziya Paşa’ya göre “*herkesin hukuku kendince bittabi ve akvam-ı mütemeddine [medeni kavimler] beyninde bi’l-iltizam mukaddestir*”.¹¹³⁰

Eğer bir insan mukaddes yani dokunulmaz olan hukukunu kullanmaktan ve yararlanmaktan aciz ise bu halde bir esir ve mazlumdur. Ziya Paşa’ya göre hükümetler halkın (dolayısıyla bireyin) hukukunu korumak için teşekkül etmiştir. Fakat tarihi tecrübeler gösteriyor ki, hükümetler bir süre sonra insanların hukukunu suiistimale uğratmışlar ve kendileri de mahvolmuşlardır. Ziya Paşa’ya göre halkın devlete vergi vermesi, asker olarak devlet için mücadele etmesi karşılığında devlet de vatandaşlarının haklarını korumak durumundadır. “*Yoksa (...)efrad-ı tebaa devletin*

---

¹¹²⁵ Montesquieu, s. 173

¹¹²⁶ Esasen Rousseau’nun kurguladığı toplumsal sözleşmenin nihai hedefi, insanların arasında eşitliğin sağlanacağı ve toplumsal anlamda özgür olacağı bir bir düzen yaratmaktır. Bkz. Orhan, s. 122; Birand, s. 110.

¹¹²⁷ Bilindiği gibi Rousseau’nun kurguladığı toplumsal sözleşmede insanlar, doğal hürriyetlerini sözleşmeye teşekkül eden üst oluşuma yani kamuya aktarmıştır. Böylelikle doğal özgürlükten toplumsal özgürlüğe geçilmiştir. Bkz. Rousseau, s. 18-19.

¹¹²⁸ Orhan, s. 141; Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, s. 588-589.

¹¹²⁹ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, *Hürriyet*, S. 85, 6 Zilkade 1286/7 Şubat 1870, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 331-335.

¹¹³⁰ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 331.

ne esiridir ne de erkân-ı saltanatta tecemmülat-ı sefhanelerine para yetiştirmek için halk olunmuş [yaratılmış] alat ve edevattır”.¹¹³¹ Ziya Paşa bu satırlarla halk, devlet için değil; devlet, halk içindir düsturunu savunmaktadır.

Ziya Paşa, kanunları ikiye ayırmaktadır: Beşeri kanunlar ve şer’i (dini) kanunlar. Beşeri kanunlar “yalnız muamelat-ı dünyeviye (...) muaşeret-i beşer’iyyeye müteallik olup kat’an ruhaniyete dokunmazlar”.¹¹³² Bu kanunlar “insan me’luf noksan” olduğu için en fazla birkaç yüz sene etkililiğini koruyabilmekte sonrasında ise bozulmakta ve medeniyetlerinde mahvına sebep olmaktadır. Şer’i (dini) kanunlar ise kendi içerisinde ikiye ayrılmakta olup bir kısım kural sadece ruhani niteliklidir. Bir kısmı ise dünyevi işlerle ilgilidir.

Şeriatlar içerisinde Şeriat-ı Ahmediye [İslam Şeriatı], hem umur-u dünyeviye hem de uhreviyeyi ilgilendiren esasları kendi içerisinde barındırdığı için bin iki yüz yıl bozulmadan gelebilmiştir. Şer’i hukukun kökeninde ezeli adalet olduğu için “her asırda, her diyar ve iklimde, mergub ve muteber ve onun ahkâm-ıyla amil olan her kavim muhafaza-i hukuk mukaddesesine mazhar olmuştur.”¹¹³³ İslam hukukunun nice İslam bilgini tarafından genişletildiği ve geliştirildiğinden bahseden Ziya Paşa’ya göre Fransızların kanunları dahi aslında Endülüs’te ve Mısır’daki fakihlerin ortaya koydukları içtihatlarından yararlanarak hazırlanmıştır.¹¹³⁴

Ziya Paşa “Şeriat-ı Ahmediye’nin” yüceliğini vurguladıktan sonra sözü yine Bâb-ı Âli’ye getirerek siyasi ve idari alanda olduğu gibi hukuk ve yargı teşkilatında da büyük bir karışıklığın ve belirsizliğin olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı yargı

¹¹³¹ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 331.

¹¹³² Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 331-332.

¹¹³³ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 334-335.

¹¹³⁴ Ziya Paşa, bu açıklamasında haksız değildir, çünkü Code Napoleon (Fransız Medeni Kanunu), İslam hukukundan özellikle de Maliki fıkından esinlenilerek hazırlanmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Özdemir, “Mâlikî Fıkının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, 2015, s. 279-281.

mercilerini Avrupa'nın yargı sistemi ile karşılaştıran Ziya Paşa, Osmanlı yargı sistemini şöyle özetlemektedir:

*“Bizde mahkemelerin rü’yet edecekleri [göreceği] deavide [davalarda] müracaat ve tatbik için bir mükemmel kanun olmadığı gibi mehakimin vezaifini ve deavinin nev ü cinsini tefrik ve usul-i muhakemeyi tayin edecek ne bir nizam ve ne de bir delil olmadığından, işi olan bir adam nereye müracaat edeceğini bilemez. Kâh Sadrazama kâh Meclis-i Ahkâm reisine kâh deavi nazırına arzuhaller verir.”*¹¹³⁵

Hangi yargı işlerinde, hangi mahkemelerin görevli ve yetkili olduğunun bilinmediği, insanların dilekçelerini birden fazla merciye sunabildikleri ve bu nedenle aynı davanın aynı anda pek çok yargı merciinde görülebildiği bir yargı sistemi profili çizen Ziya Paşa, insanların bu karışıklık sebebiyle davalarının bir türlü bitmediğini ve davadan kazancıkları paranın birkaç mislini, mahkemelere mürcaat için harcadığını dile getirmektedir.¹¹³⁶

C. Ali Suavi'nin Devlet ve Hukuk Anlayışı

1. Ali Suavi'nin Devlet Anlayışı

a) Genel Bakış

Yeni Osmanlılar Cemiyeti içerisinde şahsına münhasır birisi olan Ali Suavi, devlete dair görüşleriyle diğer Yeni Osmanlılara göre daha radikal, ihtilal/isyen yanlısı ve selefi düşünceye daha yakın bir şahsiyettir.¹¹³⁷ Diğer Yeni Osmanlılar gibi pek çok görüşün Osmanlı düşününde filizlenmesine katkıda bulunan Ali Suavi, aynı anda İslamcı, Türkçü ve hatta Batıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda hayatı düşünsel çelişkilerle dolu olan Suavi, bu yönüyle de diğer Yeni Osmanlılardan

¹¹³⁵ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 334.

¹¹³⁶ Ziya Paşa, “Hukuk ve Mehakim”, s.1-2’den Latin harflerine çeviren *Sürgünde Muhalefet-II*, s. 335.

¹¹³⁷ Ülken, s. 113.

ayrılmaktadır. Bu bölümde Ali Suavi'nin devlet anlayışı ele alınacak ve mevcut Osmanlı yönetimine ilişkin değerlendirmeleri aktarılacaktır.

b) Ali Suavi'nin Bâb-ı Âli Hükümetine Yönelik Eleştirileri

Ali Suavi tarafından çokça eleştirilen hususlar Bâb-ı Âli hükümetinin devletin iç ve dış siyasetini oldukça kötü bir şekilde idare etmesi, devlet adamlarının rüşvete ve adam kayırmaya meyilli olmasıdır (hatta bu konuda Ali Paşa ve Fuat Paşa'ya dair verdiği örnekler dikkat çekicidir).¹¹³⁸ Suavi'ye göre devletin yaşadığı onca krizin baş müsebbibi, Bâb-ı Âli hükümetinin keyfi idaresidir. Vükelanın (bakanların) getirildikleri göreve ehil olmadığını, yapmaları gereken temel görevleri bile rüşvet ve ihsan almadan yerine getirmediklerini ifade eden Suavi, tüm bunlara rağmen yaptıklarından sorumlu tutulmadıklarından yakınmaktadır:

*“Biz de vükelanın bir imtiyazı var ki her ne fenalık etseler üzerlerine hükm-i kanun cari değildir. Yaptıkları şeyin ismi değişir. Her vech ile sual ve cevaplardan varestedirler.”*¹¹³⁹

Ali Suavi bu sözlerin ardından hükümet yapısını şu şekilde anlatmaktadır:

“Lakin şurası malum olmalıdır ki vükela dediğimiz iki takımdır. Bir takımı bayağı kayd-ı hayatla umura musallattır [Ali Paşa, Fuat Paşa gibi isimlerden bahsetmektedir] Bunlar hiçbir vakitte memuriyetten çıkarılmazlar. Fakat ara sıra hasbel icab yerlerini değiştirirler [çalışmamızın önceki bölümünde bahsi geçtiği üzere sadrazamlık ve hariciye nazırlığı görevleri, Ali Paşa ve Fuat Paşa arasında gidip gelmiştir]. İkincisinde ötekilerin saye-i himayetinde yaşayan güruhtur. Farz edelim ki ikinci takım vükeladan birisi (...) kazaen devlet büyüklerinden birini gücendirmiş olunursa, işte o vakit yirmi-yirmi beş bin kuruş

¹¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Canatak, s. 15 vd.; Suavi gazetesinin 10. Sayısında Ali Paşa ve Fuat Paşa'nın görevleri icabı yapmaları gereken işleri için bile rüşvet almadan hareket etmediklerini iddia etmektedir.

¹¹³⁹ Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, *Le Mukhbir*, 2 Novembre (Kasım) 1867, S.10, s. 1-2'den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 68.

maaşla konağında ikamete yahut vilayet valiliğine memur olur. İşte vükelanın nihayet derecede gördüğü ceza, bundan ibarettir (...). ”¹¹⁴⁰

Alıntılanan yazıdan da anlaşıldığı üzere Ali Suavi, hükümet görevlilerini ikiye ayırmakta ve görevlilerin yapmış oldukları hataların hesabını ancak maaşla kendi konaklarında ikamet etmekten yahut vilayette mülki amirlik görevlerinde bulunmaktan ibaret bulunduğunu, üstelik bu cezanın(!) sadece ikinci kısım vükelada görüldüğünü ve onları himaye eden, en önemli makamları elinde bulunduran birinci kısım vükelanın ise ömür boyu cezadan muaf tutulduklarını vurgulamıştır.

Bu eleştirilerinden sonra Suavi, Osmanlı’nın eski zamanlarında kalmış olan Yeniçeri Ocağı’nın önemli bir işlevi yerine getirdiğinden bahsetmektedir ki, bu da hükümet-i mutlaka’ya karşı bir denge-fren vazifesi görmesidir. Suavi’ye göre II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması, o zamanlarda hayırlı bir iş gibi görülse de; sonradan devlet ricalinin keyfi yönetimini durduracak bir güç odağının kalmamasına sebebiyet vermiştir.¹¹⁴¹

Yine başka yazısında, İslam tarihinin daha ilk dönemlerinden beri devlet adamlarının keyfi iktidarlarını sınırlandırma işlevi gören ulema sınıfının geri plana atılmasından esefle bahseder.¹¹⁴² Suavi’ye göre devletin gerilemesinin ve halkın cahil kalmasının en önemli sebebi, ilmiye sınıfının bozulmasıdır. Bu bozulmada devlet adamlarının da büyük etkisi vardır. Ali Suavi, taşrada devlet görevlilerinin Müslüman ahaliye zulmettiklerini fakat hiçbir şekilde faillerin cezalandırılmadığını, mazlum halkın dertlerini anlatabilecekleri bir merciinin olmadığını da eklemektedir.¹¹⁴³ Bu durum Suavi’ye göre Tanzimat’la beraber ortaya çıkan bir sorundur.

“(...) Çünkü Tanzimat hem esasen nakıs hem icrasına bin türlü susitimalata giriftardır. Zira Tanzimat, hükümetin istiklaline karşı duracak kuvvet meydana koymadı. Bugünkü yeni nizamnameler sayesinde vükela ve valilerin iktidarı

¹¹⁴⁰ Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 68.

¹¹⁴¹ Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 36 ve 68.

¹¹⁴² Le Mukhbir, 10 Janvier (Ocak) 1868, S.19, s. 3-4’ten Latin harflerine çeviren Canatak, s. 39.

¹¹⁴³ Le Mukhbir, 28 Novembre(Kasım) 1867, S. 14, s. 4’ten Latin harflerine çeviren Canatak, s. 17.

hudud-ı mesuliyetten hariçtir [sorumluluğu yoktur]. Bir vilayetin valisi, vükeladan sahib-i nüfuz bir zata mansup olursa her istediğini yapabilir. Mesela hazineyi yağma eder, rüşvet alır, mahkemelerde istediği gibi haksız davalar gördürür. (...) işte şark ahalisi böyle idareler altında ezilip mahvolmakta ve devlet-i kadime-i osmaniyye bu sebeplerden dolayı günden güne inkıraz bulmaktadır.”¹¹⁴⁴

Suavi’ye göre en büyük sorunlardan bir tanesi de ehil olmayan kişilerin önemli mevkilere getirilmesidir.¹¹⁴⁵ Bu düzen sona ermedikçe liyakat esasından söz etmek mümkün olmayacaktır. Ona göre memurlar ahlaklı, yetenekli ve bilgili insanlar arasından seçilmelidir. Bunun yolu ise elbette eğitimidir. Suavi neşrettiği Muhbir’in (Londra) 11. sayısında, hükümetin eğitim için ayırdığı bütçenin “sadaka maaşları” kadar dahi olmadığından yakınmaktadır. Eğitim reformu için gerekli paranın olmadığını söyleyenlerin, konu eğlence ve müsriflik olunca, kolaylıkla para temin edebildiğini aktarmaktadır.¹¹⁴⁶ Dahası eğitim alanında kasıtlı bir şekilde iyileştirme yapılmadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“(...) Bizim vükelanın efkârca halefî terbiye etmek ifsad demektir. Halkı yine kendileri için hal-i cehalette bırakmak lazım imiş. Ve senet olarak derler ki: maarif ilerlerse Fransa’nın büyük ihtilali gibi bir şeyin zuhurundan korkulur. İşte Avrupalıların en serbaz ve malumatlı sandıkları zevatın reyleri budur.”¹¹⁴⁷

Ayrıca Suavi gerek Muhbir’de gerekse Ulûm’da Girit meselesi üzerinde durmuş ve Bâb-ı Âli’nin dış politikasını yoğun bir şekilde eleştirmiştir. Rusya’nın panslavist politikasına karşı Osmanlı hükümetinin ezik durduğunu ve General İgnatiyef’in

---

¹¹⁴⁴ Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 68-69.

¹¹⁴⁵ Canatak, s. 16.

¹¹⁴⁶ Le Mukhbir, 7 Novembre(Kasım) 1867. S.11, s. 3-4’ten Latin harflerine çeviren Canatak, s. 50.

¹¹⁴⁷ Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 69.

Anadolu’da ve Balkanlarda yapmış olduğu bölücü icraatlerden ötürü kendi ülkesinden ödül aldığını ileri sürmüştür.¹¹⁴⁸

Ali Suavi, ayrıca Avrupa’dan alınan borçlarla yapılan gereksiz harcamalardan ve devlet ricalinin servetlerine servet eklemesinden yakınmaktadır. Suavi bazı idarecilerin Fransız ve İngiliz bankalarında büyük malvarlıkları bulunduğundan bahsederek herhangi bir aksilik durumunda kolaylıkla Avrupa’ya kaçıp yaşamlarını burada refah içinde geçireceklerini, zarara uğrayanların yine mazlum halk olacağını iddia etmekte ve şöyle eklemektedir:

*“Bizim halimiz ne olur. Altı yüz seneden beri Kemal-i şan ve şevketle muammer olmuş bir devlet-i İslamiyye bu makule birkaç şahsın menafi’i uğrunda mahvolsun mu?”*¹¹⁴⁹

Ali Suavi Osmanlı Devleti’nin Avrupa’dan aldığı borçların faizlerini bile ödeyemez duruma geldiğini belirtmiş, sorunun yine Osmanlı Devleti’nin kendi kaynaklarını işleterek ve üreterek çözebileceğini, borçlanma hususunda vükeladan bağımsız olarak kurulacak *bir millet meclisinin* yetkili olması yoluyla borçlanmaların kontrol altına alınabileceği ve gereksiz harcamalardan vazgeçilerek ekonomik krizin düzeltilebileceğini ifade etmiştir.¹¹⁵⁰

c) Siyasi Hâkimiyet ve Hükümet

Ali Suavi yönetim biçimi olarak meşruti monarşiyi benimsemiştir. Despotizme hayatı boyunca karşı olan Suavi, Namık Kemal’in yaptığı gibi, İslami kaide ve esasları kullanmış ve devletin esasları ve siyasi hâkimiyet konularında İslami düşünce birikiminden yararlanmıştır. Ali Suavi’ye göre;

“Hakim ancak Allah-u Teâlâ’dır. İnsandan hiç ferd mukim değildir, insandan hiç ferd sultan değildir. Yani kimsenin kimse üzerinde tasallut ve kahr ve

¹¹⁴⁸ Le Mukhbir, 28 Novembre (Kasım) 1867, S. 14, s. 4’tan Latin harflerine çeviren Canatak, s. 30.

¹¹⁴⁹ Le Mukhbir, 14 Novermbre (Kasım), S.,12, s. 1-2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 22.

¹¹⁵⁰ Le Mukhbir, 28 Novembre (Kasım) 1867, S. 14, s. 1-4’ten Latin harflerine çeviren Canatak, s. 13-14.

tegallübe hakkı yoktur. İnsandan hiç ferd malik-i rikabü'l ümem [ümmetlerin kölelerinin maliki] değildir.(...) evet bir padişah vardır, lakin padişah emirdir, ecirdir, nazırdır. Sultan değildir, hâkim değildir; mesuldür, kudretli değil; borçludur inayetli değil."¹¹⁵¹

Görüldüğü gibi Ali Suavi'ye göre hâkimiyetin yegâne kaynağı ve sahibi Allah'tır. Bu anlamda ona göre padişah sadece Allah'ın kurallarını uygulayacak bir memurdur. Kendisi padişah, sultan, kral gibi unvanlarla insanları kendi tahakkümü altına almak isteyen kişilere sonuna kadar karşıdır.

Ali Suavi'ye göre insan sosyal bir canlı olup hayatını idame ettirebilmesi için bir cemiyete ihtiyacı vardır. Cemiyet iki türlüdür: Birincisi toplumun temel taşı olan ailedir. İkincisi ise ümmettir (millet). Her iki cemiyetin de temelinde maddi yararlardan ziyade ilahi kudret vardır.¹¹⁵² İşte tabii hukuk denilen şey de bu ilahi kudrettir. Bireyler aileyi, aileler ise siyasi cemiyeti meydana getirmektedir. Hâkimiyet ise kişilerin oluşturduğu bu cemiyetin hükümetidir. Bu anlamda hükümet, kanunları yapan, icra eden ve uygulamaya geçiren kuvvetin ta kendisidir. Bu noktada Suavi şu soruyu sormaktadır: Cemiyeti oluşturan bireyler birbirine eşit olduğuna göre kural koyma ve ceza verme yetkisi kime aittir? İnsanlar kendi kendilerine kural koyamayacaklarına göre kural koyacak üstün bir gücün varlığı gerekmektedir. İşte bu güç Yaratıcı'dan gelir. Dolayısıyla hâkimiyet Allah'ındır.¹¹⁵³

Hâkimiyete ilişkin görüşlerini bu şekilde temellendiren Ali Suavi, Namık Kemal'den ve Ziya Paşa'dan farklı olarak "halk hâkimiyeti" kavramına karşı çıkmış bu kavramın son derece sığ ve yapay olduğunu belirtmiştir. Zira siyasi cemiyeti oluşturan bireyler, Allah tarafından memur ve münhi [tebliğ edici] kılınmışlardır ve birbirleriyle eşittirler, bu nedenle insanlara emr ve nefy etme hakkı sadece Allah'a aittir.¹¹⁵⁴ Hâkimiyete ilişkin fikirlerini temelde "*Hüküm yalnız Allah'ındır*" ayet-i

¹¹⁵¹ Ulûm, S. 12, S. 722-723'ten Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 551.

¹¹⁵² Ülken, s. 113.

¹¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, s. 113-115.

¹¹⁵⁴ Hüseyin Çelik, s.552; bkz. Ali Suavi, "El Hakimu Hüvallah", *Ulûm*, S.1.

kerimesine¹¹⁵⁵ dayandıran Suavi'ye göre ilahi kudret, eşyanın tabiatını belirleyen yegâne güçtür. Bu anlamda, Allah dışında, eşyanın tabiatına hükmeden hiçbir varlık olamaz.¹¹⁵⁶

d) Kuvvetler Birliği ve Fonksiyonlar Ayrılığı Meselesi

Namık Kemal'in kuvvetler ayrılığını savunmasına karşın Ali Suavi, kuvvetler birliği anlayışını benimsemiştir. Namık Kemal kuvvetler ayrılığı ile devlet organları arasında denge-fren uyumunun sağlanacağını düşünürken, Suavi bunun hiçbir zaman mümkün olmayacağı görüşündedir. Zira yasama, yürütme ve yargı kuvvetleri farklı görevleri icra etse dahi, İslam'da *vahdet-i imamet* ilkesi geçerlidir, bu ilkeye göre devleti oluşturan unsurlar arasında hiyerarşik düzen vardır ki bu düzen şöyledir: Ümera (Emirler/yöneticiler) halk üzerinde egemen olup ümera üzerinde de ulema egemendir. Ulema ise şeriata bağlıdır. Dolayısıyla her bir unsurun üzerinde şariat bulunmaktadır.¹¹⁵⁷ İslam'da sadece fonksiyonlar (işlevler) ayrımından söz edilebilir. Fakat hiyerarşik bağ ile birbirine bağlı bu işlevler arasında bir çatışmadan ziyade, uyum ve işbirliği bulunmaktadır.¹¹⁵⁸

e) Hilafet ve Devlet Başkanlığı

Ali Suavi'nin kendi içerisinde tutarsızlık yaşadığı konulardan biri de hilafet meselesidir. Muhbir'de yayınlanan bir makalesinde Osmanlı Padişahının Müslümanların ruhani ve cismani reisi olduğunu söylerken¹¹⁵⁹ başka makalelerinde ise, halife olan kişinin Allah'ın kendisine yüklemiş olduğu görevleri yapmakla yükümlü olduğunu, fakat ruhani bir yönü bulunmadığını ve iktidarının tamamen siyasi-cismani olduğunu ifade etmiştir:

---

¹¹⁵⁵ Hüseyin Çelik, s. 552.

¹¹⁵⁶ Şerif Mardin, s. 406-407.

¹¹⁵⁷ Şerif Mardin, s. 407.

¹¹⁵⁸ Şerif Mardin, s. 407.

¹¹⁵⁹ Le Mukhbir, S. 27, 14 Mars 1868, s.4'ten Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 597.

*“(...) hep ehl-i sünnet bilir ve teslim eder ki Peygamber Müslümanlara bir reis, yani vekil buyurmayarak vefat etti. Ve reis tayinini cumhuriyet usulünde olduğu gibi intihaba havale etti. Öyle ise hani nerde halife-i Resulullah...”*¹¹⁶⁰

Suavi yukarıdaki alıntının devamında Hz. Ebubekir’e “Halife-i Resulullah” dendiğini, Hz. Ömer’e ise “Halife-i Halife-i Resulullah” dendiğini belirtmiştir. Fakat bir zaman sonra lakabın söyleniş zorluğu nedeniyle “Emir-ül Müminin”(müminlerin emiri) unvanının yaygınlaştığını belirtmektedir. Halife-i Resulullah lakabı, Hz. Peygamber’e halife olan, diğer deyişle O’ndan sonra gelen devlet reisi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu lakap düz anlamının ötesinde ruhani bir özellik göstermediği gibi¹¹⁶¹ halife, peygamberin vekili olarak dahi kabul edilemez:

*“(...) halife, imam, padişah hasılı her ne nam ve unvan ile olursa olsun hiçbir Peygamber’in kaim-i makamı vekili değildir.”*¹¹⁶²

Ali Suavi’nin hilafet hakkındaki bu görüşü kendisinin bir kısım cumhuriyet dönemi yazarları tarafından laiklik yanlısı bir yazar olarak tanınmasına sebep olmuştur.¹¹⁶³ Örneğin Hilmi Ziya Ülken, eserinde Ali Suavi’nin dini kanunlara karşı laikliği savunduğunu yazmıştır.¹¹⁶⁴ Hâlbuki bir önceki başlıkta da görüldüğü gibi Suavi hâkimiyeti tamamen ilahi kudrete bağlamakta ve devletin oluşumuna ve erklerine dini bir bakışla bakmaktadır. Ayrıca ona göre İslam devletinin kavanin-i esasiyesi yani anayasası, şeriatın başka bir şey değildir. Görüldüğü gibi kendisi devlete dair görüşlerini büyük ölçüde İslami düşüncelere dayandırmıştır.¹¹⁶⁵ Bu sebeple kanaatimizce Suavi’yi devletin ve hukukun dini kurallardan arınmasını savunan bir laiklik yanlısı olarak görmek isabetsizdir.

¹¹⁶⁰ Ali Suavi, “Kudret-i Siyasiye Der Düvel-i İslamiyye”, *Ulûm*, S. 16’dan Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 599-600.

¹¹⁶¹ Hüseyin Çelik, s. 600.

¹¹⁶² Ali Suavi, “Kudret-i Siyasiye Der Düvel-i İslamiyye”, *Ulûm*, S. 16’dan Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 600.

¹¹⁶³ Hüseyin Çelik, s. 590.

¹¹⁶⁴ Ülken, s. 95, fakat Ülken aynı eserde Ali Suavi’nin hükümete ilişkin fikirleri dine dayandırdığını ifade ederek çelişkiye düşmüştür. Bkz. Ülken, s. 11-113.

¹¹⁶⁵ Hüseyin Çelik, s. 574.

f) Zulme Karşı Direniş ve İsyan Teorisi

Ali Suavi'yi Namık Kemal'den ayıran en önemli farklılıklardan bir diğeri de onun zalim bir yönetim karşısında fiili bir isyan hakkının olduğu savıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi Namık Kemal mücadelelerini kalemleriyle verdiklerini ve durumun kötü olmasına karşın fiili bir isyana kalkışacak kadar vahim olmadığını savunmaktadır. Nitekim Kemal meşrutiyet rejiminin vükela buna rıza göstermediği takdirde zor kullanılarak amacın gerçekleştirilmesi hakkında şöyle söylemektedir: “zor ile değil, galebe-i efkâr ile bile istihsal-i maksadı biz kabil görüyoruz.”¹¹⁶⁶ Ali Suavi ise bu hususta daha radikaldir.¹¹⁶⁷ Kendisi Fetava-i Alemgiriyye adlı fıkıh eserine dayanarak zalim olan devlet reisine karşı isyanın hak olduğunu ve bu isyanın bağı (isyan) suçunu oluşturmayacağını savunmaktadır.¹¹⁶⁸

Ali Suavi'ye göre hükümetin adaleti yerine getirmesi(icra-yı adalet), onun temel görevi ve varlık sebebidir. “Devlet bu vazifesini düşünmezse ahali bit-tabî düşündürmeye mecbur olur.”¹¹⁶⁹ Ali Suavi'ye göre zalim yönetime karşı direniş göstermek ve başkaldırmak, farz-ı kifayedir. Suavi, bu görüşünü Hz. Peygamber'in “İnsanlar bir zalimi görürler de onun zulmüne engel olmazlarsa, Allah'ın onları bir azaba uğratması kaçınılmazdır.”¹¹⁷⁰ şeklindeki hadisine dayandırmaktadır.

Fakat bu noktada belirtmek gerekir ki Ehl-i sünnet âlimlerinin ekseriyeti¹¹⁷¹ egemen güce muhalefet, meşruluk, devrim gibi mefhumlara girmekten kaçınmıştır.

¹¹⁶⁶ Namık Kemal, “Usul-i Meşverete Dair Mektup-V (Usul-i Meşverete Dair Geçen numaralarda münderic mektupların Beşincisi)”, *Sürgünde Muhalefet- I*, s. 221.

¹¹⁶⁷ Bedri Gencer, Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 15, 2008, s. 136.

¹¹⁶⁸ Hüseyin Çelik, s. 557.

¹¹⁶⁹ Le Muhkbir, S. 28, 28 Mars (Mart) 1868,s. 1'den Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 560-561.

¹¹⁷⁰ Tirmizi, Tefsîru'l-Kur'ân, 5; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17'den Latin harflerine çeviren Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hadislerle İslam*, C. III, 2. bs., Ankara 2013, s. 613.

¹¹⁷¹ Dört büyük mezhep içerisinde fiili ayaklanmayı meşru ve caiz gören tek müçtehit İmam Ebu Hanife'dir. Ebu Hanife ise zalim/zorba bir yöneticinin iktidarının sahih olmadığını ona karşı ayaklanmanın caiz olduğunu belirtmiştir. Bu görüşü diğer âlimler tarafından eleştirilmiştir. Ebu Hanife'nin yaşayışı düşündükleri ile uyum içerisindedir. Kendisi yaşadığı dönemde Emevilerin yıkılmasında etkili olan Zeyd Bin Ali isyanında ve Abbasî döneminde de en-Nefsu'z Zekiyye

Genel olarak Ehli Sünnet âlimleri, diliyle hakkı söylemekte tereddüt göstermiş olmasalar da ayaklanma ve devrim hususunda son derece katıdırlar. Onlara göre zalim yönetici karşısında yapılacak temel şey sabretmek ve Allah'tan yardım dilemektir. Zira zalim bir yönetici Allah'tan gelen bir cezadır. Ama zulümler ve haksızlıklar geçicidir. Zalimler elbet bir gün ölür.¹¹⁷²

Fakat Ali Suavi için zalime karşı fiili olarak ayaklanmak meşru olmanın ötesinde her Müslüman için farzdır. Nitekim Ali Suavi bu görüşünde o kadar ileri gitmiştir ki Hürriyet gazetesine gönderdiği ateşli yazısında, Sadrazam Âli Paşa'nın katlinin "farz" olduğunu savunmuş¹¹⁷³ ve gazetenin İngiltere'deki yayın hayatının son bulmasına neden olmuştur.

g) Usul-i Meşveret Üzerine Düşünceleri

Ali Suavi, diğer tüm Yeni Osmanlılar gibi, devletin zayıflamasının en önemli sebebinin idarede meşveret usulünün terki olduğu görüşündedir.¹¹⁷⁴ Ali Suavi usul-i meşveretin daha asr-ı saadette iken uygulandığını, Hz. Peygamber'in ashabıyla meşveret yapmadan gerçekleştirdiği bir icraatının görülemeyeceğini ifade etmiştir.¹¹⁷⁵ Meşveret usulünün dört halife döneminde de sürdüğünü ifade eden Suavi, her kararın bir kişinin iki dudağının arasında olmasının ve ümmet adına yapılacak işlerin kapalı kapılar ardında görülmesinin doğru olmayacağı görüşündedir. Meşveret usulünün keyfi yönetimi sona erdireceğini düşünen Suavi "*işte meşveret meclisi dediğimiz, veziri kanun icrasına mecbur edecek kuvvet demektir ve bu kuvvete vezir 'çık dışarı'*

(12. İmam) ayaklanmasının hazırlanmasında oldukça önemli katkıları olmuştur. Bkz. Nevin Abdülhalık Mustafa, s. 344-348.

¹¹⁷² Nevin Abdülhalık Mustafa, s. 317-318.

¹¹⁷³ "*İşte İslam'ın fıkıh kitaplarından Mücteba ve Nehr-i Faiki ve Timurtaşî, zalimin ve zalime muin [yardım eden] ve zalime sa'i olanların [zalim için çalışanların] katline ve katlinin mecuru müsab olacağına [sevap alacaklarına] fetva vermişlerdir. Vallahu'l-kerim katli farz olan kafir-i leim işte bu zalim-i zemim Ali Paşa'dır.*" Ali Suavi, "Suavi Efendi Tarafından Gelen Mektup Sureti", Hürriyet, S.78, 17 Ramazan 1286 (20 Aralık 1869), s.2-3'ten Latin harflerine çeviren, *Sürgünde Muhalefet-I*, s. 286.

¹¹⁷⁴ Ali Suavi'nin usul-i meşveretin terkinin hususi olarak konu aldığı nüsha Muhbir'in 18 Ocak 1968 tarihli 20. sayısındır.

¹¹⁷⁵ Canatak s. 46.

diyemeyecektir” ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁷⁶ Muhbir’in birçok sayısında (özellikle 20 ve 27. sayılarda) meşverete özel vurgu yapan Suavi ideal hükümeti şöyle betimlemektedir:

*“Ne güzel hükümettir o ki varidat ve sarfiyatı birkaç kişinin eline kalmayıp umurun yani millet tarafından intihab olunmuş [seçilmiş] beş altı yüz zevatın nezareti altında buluna ve israf vuku buldurmaya.”*¹¹⁷⁷

Halkın temsilcileri vasıtasıyla hükümeti denetlemesi gerektiğini vurgulayan Suavi, İslam devletinin şura üzerine kurulduğu ve millet ile istişarenin devleti ilerleteceği görüşündedir.¹¹⁷⁸ Suavi’ye göre, Osmanlı topraklarında meşrutî rejimin ve bir temsili meclisin kurulmasının mümkün olmadığına dair fikir yanlıştır. Özellikle halkın cahil olduğu, henüz meşverete hazırlıkla olmadığı görüşüne kesinlikle karşıdır. Çünkü Hindistan’dan Kuzey Afrika’ya kadar yayılmış olan İslam ümmeti, diğer tüm milletlerden daha çok meşrutiyete layıktır.¹¹⁷⁹

Suavi’ye göre İslam ümmetinin anayasası, şariat olup dine dayanmayan bir anayasanın hiçbir yarar sağlamayacağını savunmaktadır. Bu nedenle *“dine itibar olunduğu müddetçe constitution bakidir.”*¹¹⁸⁰ Görüldüğü gibi Suavi’nin anayasa ve usul-i meşveret fikri Namık Kemal’in fikirlerine oldukça yakındır. O da diğer Yeni Osmanlılar gibi meşrutî rejimi İslam dinine dayandırmış ve şariatı sistemin temeline yerleştirmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Osmanlı literatüründe ilk kez “demokrasi” terimi, siyasi bir sistem olarak Ali Suavi tarafından kullanılmıştır. Suavi demokrasiyi faziletli bir yönetim biçimi olması hasebiyle övse de Osmanlı Devleti için uygun olmayacağı kanaatindedir. Bunu dile getirdiği yıllarda Ulûm gazetesini neşreden Ali Suavi, Türk dostu olarak bilinen David Urquhardt’ın etkisiyle meclis fikrine eskisi kadar sıcak bakmamaya başlamıştır.¹¹⁸¹ Daha doğru bir ifadeyle bir meclis fikri yine

---

¹¹⁷⁶ Canatak s. 46.

¹¹⁷⁷ Le Mukhbir, 18 Janvier (Ocak) 1868, s. 2’den Latin harflerine çeviren Canatak s. 47.

¹¹⁷⁸ Canatak s. 47.

¹¹⁷⁹ Hüseyin Çelik, s. 571.

¹¹⁸⁰ Hüseyin Çelik, s. 574.

¹¹⁸¹ Hüseyin Çelik, s. 578-579.

Suavi'nin zihninde olsa da, kurguladığı bu meclis, klasik İslam düşüncesindeki gibi *ehl-i hal vel akd* denilen sınırlı bir seçmen heyeti tarafından teşekkül edecektir.¹¹⁸² Suavi'nin fikrindeki bu değişiklik Urquhardt'tın etkisi ve Osmanlı halkının ahlakının günden güne bozulması ve vurdumduymazlığının artışı sebebiyle olduğu düşünülebilir.¹¹⁸³

h) Hukuk Önünde Eşitlik (Müsavat)

Yeni Osmanlılar hareketinin temel düsturlarından olan müsavat prensibi, Ali Suavi için de oldukça ehemmiyet arz eden bir konudur. Ali Suavi'ye göre İslam devletinin zayıflamasının en temel sebeplerinden biri de hukuk önünde eşitlik prensibinin terk edilmesidir. Muhbir gazetesinin 19. sayısındaki “*Terk-i Müsavat*” adlı mütalaada,¹¹⁸⁴ müsavat kelimesinin herkesin her alanda kesin bir şekilde mutlak eşit olmasını ifade etmemekle birlikte mevkii ve makamı ne olursa olsun herkesin yargı önünde eşit olmasını ifade ettiği belirtilmektedir.¹¹⁸⁵ Suavi, gazetenin ilk sayısında müsavat prensibini meclis kavramı içerisinde ele almış ve kurulması gereken mecliste Müslümanların olduğu kadar diğer din mensuplarının da temsil edilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Yazara göre halkın isteği de şariat ve kanun karşısında hukukça eşit olmaktır.

Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde zulüm gördüğünü iddia eden Avrupa kamuoyunu şiddetle tenkit eden Suavi, eşitlik meselesinde Gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit olmanın çok ötesinde onları birçok alan geride bıraktıklarını kaydeder. Zira millet sisteminin geçerli olduğu Osmanlı'da, millet önderlerinin (çorbacı ve patrikliği) Gayrimüslim hamisi olduğu ve Avrupa'dan da destek almaları nedeniyle en ufak bir olayda hemen haklarını aramak için harekete geçtiklerini ve

¹¹⁸² Ali Suavi, “Demokrasi, Hükümet-i Halk, Müsavat”, *Ulûm*, S. 18, s. 1093; ayrıca bkz. Hüseyin Çelik, s. 578.

¹¹⁸³ Bkz. Hüseyin Çelik, s. 578-579.

¹¹⁸⁴ Le Mukhbir, 10 Janvier (Ocak) 1868, s. 1-4.

¹¹⁸⁵ Canatak s. 40.

haklarını fazlasıyla aldıklarını yazmaktadır.¹¹⁸⁶ Suavi ayrıca yargıda birlik sistemini savunmaktadır. Bu nedenle Müslümanlar, Gayrimüslimler ve ecnebler için ayrı mahkemelerin bulunması ve ayrı kanunların bulunmasını eleştirir.¹¹⁸⁷ Hükümet bu konuda her unsuru kapsayacak ortak bir çözüm üretmelidir.

2. Ali Suavi’de Hukuk ve Yargı Teşkilatına Dair Düşünceleri

Kısa ömrü boyunca felsefeden politikaya, pek çok konu hakkında araştırmalar yapan ve yazılar yazan Ali Suavi, diğer Yeni Osmanlılar gibi İslam siyasi düşünce birikimi ve islam hukuku felsefesi ile Avrupa’da hâkim olan siyasi ve hukuki telakkileri mukayeseli olarak ele almaya girişmiştir. Fakat belirtelim ki kendisi pek çok alanda ürün veren ansiklopedist bir şahsiyet olduğu için hukuka dair fikirlerine sadece birkaç yazısında rastlanmaktadır. Bu yazılardan en önemlisi Ulûm gazetesinde yayınladığı “Duruva: İlm-i Usûlî’l Hukuk”¹¹⁸⁸ adlı makalesidir. Çalışmamızın bu başlığında, bu makaleye ilişkin genel açıklamalar yapılacaktır. Fakat bundan önce bir hususa değinmekte yarar vardır. Daha önce ifade edilmiş olduğu gibi bazı yazarlar tarafından Ali Suavi’ye ilk Türkçü yahut laikliği ortaya atan ilk kişi gibi sıfatlar yakıştırılmıştır. Hatta Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın şer’i hukuku savunduklarını, buna karşın Ali Suavi’nin şer’i hukuka ve fıkıh usulüne karşı olduğunu iddia eden çalışmalar bulunmaktadır.¹¹⁸⁹ Fakat Ali Suavi’nin yazılarına bakıldığında durumun böyle olmadığı görülmektedir. Kanaatimizce mevzubahis olan iddiaların temeli, Suavi’nin bir yazısında kullandığı söyleme dayanmaktadır. Suavi bu yazısında

¹¹⁸⁶ Le Mukhbir, 7 Septembre (Eylül) 1867, S. 2, s. 1-4’ten Latin harflerine çeviren Canatac s. 42.

¹¹⁸⁷ Le Mukhbir, 3 Jun (Haziran), S. 37, 1-14’ten Latin harflerine çeviren Canatac s. 42.

¹¹⁸⁸ Ali Suavi, “Duruva: İlm-i Usûlî’l Hukuk”, *Ulûm*, S. 18, 1287/1870, s. 1065-1082’den Latin harflerine çeviren Yasin Yılmaz (Haz.), Hukuk Reformu Metinleri-20: Droit ile Usûl-i İslâmiyeyi Cem’ - Ali Suavi’nin Duruva: İlm-i Usûlî’l-Hukuk’u(1870)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 30, 2020 (Güz) s. 221-229; ayrıca bkz. Ömer Faruk Ocakoğlu, “Yeni Osmanlıların Tabii Hukuk Anlayışı”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul 2014, s. 539-551.

¹¹⁸⁹ Bkz. Necmi Günel, *II. Meşrutiyet Öncesi Fikir Akımları ve Ali Suavi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılab Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 102-104.

dünyevi yönetimin ayrıntılı düzenlemelerinin ilahi emirler doğrultusunda değil de, beşeri akla bırakıldığını ifade etmektedir:

“Kur’an bize mesela mülkte adalet ediniz, insaf ediniz, ihkak ediniz diye emir veriyor. İşte bu miktardır bu. Yoksa bize memleketi şöyle vilayetlere, sancaklara, kasalara taksim ediniz, şöyle şöyle 228 bend üzere idare-i nizamnamesi yapınız ve şu kadar bendlerle zaptiye kanunu yapınız demez ve hakeza vakit ve hale ve memleketin coğrafyasına mutabık tafsilat vermez ya. Halbuki bir mülkü idare ve zabı için nizam ve lazım değil mi? Hülâsa fıkıhtaki ibadeti, muamelat-i dünyeviyyeden ayırıp dünyaya müteallik umur başkaca ve müstakilen tedvin edilmeli ve bu müstakilen müdevven ilmin mebnası edebiye ve kaid-i arabiye olmayıp her ilim mebnayı sahiline bina olunmalı(...).”¹¹⁹⁰

Alıntıda görüldüğü gibi Ali Suavi, şeriatın kalbi olan Kuran-ı Kerim’in devletin idaresi ve dünya işleri için genel kaideler ortaya koyduğunu, bu nedenle dünya işlerinin ayrıntısının insanoğluna bırakıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Suavi, fıkıhtaki ibadetler bölümünün muamelat-ı dünyeviyyeden (aslında hukuki ilişkileri kastetmekte) ayrılması gerektiğini savunmaktadır. Yazılanlar ilk bakışta okuyucuda Ali Suavi’nin fıkha karşı olduğu intibai oluşsa da, aslında Suavi burada fikhî ve fikhî usulünü eleştirmemekte, yalnızca fıkıhta ve fikhî usulünde kelime oyunlarının ve edebiyatın olmaması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla bu izahtan laik hukuk görüşünün ve fikhî karşıtlığının Ali Suavi’ye izafe edilmesi abartılıdır.¹¹⁹¹ Nitekim Ali Suavi başka bir yazısında, Fransa’nın Allah’ı inkâr eden dehrilerle¹¹⁹² dolduğunu buna rağmen dini ilimlerden eser kalmadığını esefle dile getirir. Dehriler materyalist bir determinizm görüşüne sahip olmalarına rağmen, hukuktan ve özgürlükten bahsetmektedirler. Hâlbuki onlar, insanın iradesinde özerk olmadığını savunmaktadırlar. Fakat eğer insanın kişisel özerkliği/otonomisi yoksa o halde

¹¹⁹⁰ Ali Suavi, “El- Hakimul Hüvallah”, s. 30’dan Latin harflerine çeviren Hüseyin Çelik, s. 591-592.

¹¹⁹¹ Hüseyin Çelik, s. 590.

¹¹⁹² Dehriyye, “Âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımı” olarak tanımlanmaktadır. Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye> (08.08.2021).

sorumluluğu da yoktur. Bu nedenle dehrilerin düşüncelerini anlamsız ve tutarsız bulan Suavi'ye göre "hukuktan bahsetmek, adalet ve zulüm taharri eylemek, Fail-i muhtâra inanmış müminlere sezadır [yaraşır]".¹¹⁹³ Ayrıca Suavi'ye göre tabii hukukun sonradan konulmuş yapmacık bir niteliği yoktur. Tersine tabii hukuk "aklî ve tabîî olduğunu beyan ve isbat 'ilm-i ilahiyât' meselesidir".¹¹⁹⁴ Görüldüğü gibi Suavi tabii hukuk görüşünü dini ilimlere dayandırmaktadır. Bu nedenle iddia edildiği gibi Suavi'de laik hukuk ve devlet anlayışı, söz konusu değildir.

Ali Suavi, "İlm-i Usûlü'l Hukuk" yazısında ise Batı'daki hukuk görüşünü, İslam nazariyesi ile karşılaştırmalı şekilde ele almış ve hüsn ve kubhun akli olup olamaması meselesi üzerinden her iki felsefenin birbiriyle bağdaşıp bağdaşmadığını değerlendirmiştir. Makaleye göre hukuk denilen kavram "*hukuk-i beşer'iyyeden*" başka bir şey değildir. Hukuk-i beşer'iyye ise insanın doğuştan kazandığı hak ve salahiyetleri anlatmaktadır. Hukuk-ı beşer'iyye yani beşeri haklar şu üç esastan oluşur: (1) *hayat (yaşam hakkı)*, (2) *İhtiyar* ve (3) *temellük hakkı*. Bazı batılı hukukçular "dördüncü esas" olarak müsavâtı da (eşitliği de) eklemektedirler.¹¹⁹⁵

Birinci esas yaşam hakkının kutsallığına işaret etmektedir. İkinci esas ise insanın iradesinin özerk olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre insan hür bir iradeye sahip özerk bir varlıktır. Suavi'ye göre insanın otonom-özerk bir varlık olması, insanın sorumluluğunu doğuran en önemli sebeptir. "*Öyle ise ihtiyar ve "hürriyet", şahsiyetin şart-ı aslîsidir.*"¹¹⁹⁶ Üçüncü esas ise insanın hür iradesine varlığının bir gereği olarak sahip olduğu mülkiyet hakkı anlamına gelir. Ona göre "*Hayat, ihtiyar, temellük, müsavât. Müdafaa-i şahsiye ve müşareket-i muhtare gibi hal ve selahiyetler hep bu dörtten tevellüd eder.*"¹¹⁹⁷

Ali Suavi makalenin devamında "hüsn" ve "kubh" meselesini İslam'daki itikadi mezhepler boyutunda ele alarak hüsn (iyi-güzel olan)-kubh (kötü- çirkin olan)

---

¹¹⁹³ Yasin Yılmaz, s. 227.

¹¹⁹⁴ Yasin Yılmaz, s. 227-228.

¹¹⁹⁵ Ocakoğlu, s. 545; Yasin Yılmaz, s. 223.

¹¹⁹⁶ Yasin Yılmaz, s. 223.

¹¹⁹⁷ Yasin Yılmaz, s. 223.

kavramlarının akli mi yoksa nakli mi (yani ilahi iradede kaynaklanıp kaynaklanmaması) sorununu ele almaktadır. İslam hukuk felsefesi, diğer deyişle fıkıh usulü kitaplarında ele alınan bu meselenin özü, kâinatta iyi ve kötü olarak addedilen şeyler, özleri itibarıyla mı iyi ya da kötüdür, yoksa tamamen yaratıcının iyi ve kötü olarak vasıflandırması mı “şeylerin” iyi ya da kötü olmasını belirlemektedir? sorusudur. Ali Suavi bu soruların cevaplarını irdeler. Ona göre Fıkıh usulcileri (örf-i usuliyun) hüsn ve kubhu anlam olarak üçe ayırmışlardır:

- 1- Birinci anlam, “*bir şeyin tab‘a mülâyim [uygun] olması*” dır.¹¹⁹⁸ Suavi’ye göre bu tanımda geçen tab’ kelimesi yararları üzerine çeken ve zararları def eden insan tabiatıdır. Yani iyi ve kötü insan tabiatınca belirlenmektedir. Bunlar akılca bilinebilir.
- 2- İkinci anlam ise “*bir şeyin sıfat-ı kemâl [eksiksiz ve mükemmel olma sıfatı] olması*” dır.¹¹⁹⁹ Bu tanımda iyi ve kötü ilim ve cehalet gibi akılca bilinebilir niteliktedir. “*Yani ilim, hasendir; çünkü sıfat-ı kemâldir. Cehl, kubuhdur; çünkü sıfat-ı noksandır.*”¹²⁰⁰
- 3- Üçüncü anlam ise iyinin övgüye değer olması, kötünün ise yermeye değer olmasıdır.

Bu üç anlamdan ilk ikisinde hüsn ve kubhun akli olduğu hususunda fakihler ve usuliyun arasında görüş birliği vardır. Fakat üçüncü anlama sahip olan hüsn ve kubhun akli mi yoksa nakli mi olduğu hususu tartışmalıdır. Bu tartışmanın özündeki soru şudur: Bir “şey”, ilahi kudret tarafından emredildiğinde ya da yasaklandığında mı iyi ya da kötü olur; yoksa o şey, özü itibarıyla, iyi veya kötü olduğundan dolayı mı Allah tarafından emredilir ya da yasaklanır? Eşariyye mezhebine göre, şeriatın emrettiği şey iyi, yasakladığı şey kötüdür. Diğer mezheplerden Mutezile ise tam tersini savunmaktadır. Ekser-i hanefiye ise bazı şeylerin özünde iyi ya da kötü olduğunu, dolayısıyla bunların aklen bilinebileceğini; bazı şeylerin iyi ya da kötü niteliğini şeriatın belirlediğini savunmuştur. Ali Suavi de bu son görüşü savunarak “*şeriatla*

¹¹⁹⁸ Yasin Yılmaz, s. 223-224; Ocakoğlu, s. 546.

¹¹⁹⁹ Yasin Yılmaz, s. 223-224; Ocakoğlu, s. 546.

¹²⁰⁰ Yasin Yılmaz, s. 223-224; Ocakoğlu, s. 546.

mütealliku'l-medh olan nice ahkâm-ı adliyenin hüsnü aklen maruf olduğunu"¹²⁰¹ savunmaktadır.

Ali Suavi böyle bir temellendirmeden *"Avrupalıların ilm-i usulü'l-hukuku ile usul-i İslamiyeyi cemde bir işkalın"* olmadığını savunarak her iki anlayışın birleştirilmesinde bir problem olmadığını belirtmektedir.¹²⁰² Görüldüğü gibi Ali Suavi de, tıpkı Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi bir sentez çabasına girerek fıkıh ile Batı hukukunun metodolojisi arasında bir uzlaştırma girişiminde bulunmuştur. Yazının devamında Avrupa'daki tabii hukuk anlayışını ele almıştır. Ona göre, tabii hukuk *"İhtirâât-ı beşeriyeden olmayıp mahza min-indillâh akl-ı beşerde ve her mukaveleden akdem mevcut olan hak ve selâhiyetler"*¹²⁰³ anlamına gelmektedir. Yani bu hakların varlığı beşeri irade ve her türlü mukaveleden önceye dayanmaktadır.

Ali Suavi de Namık Kemal gibi *yargıda birlik prensibini* benimsemiştir. Suavi, Muhbir'in 2. sayısında yayınlanan bir ihtar da esasen İngiltere'de yalnızca İngiliz kanunlarının geçerli olduğunu İstanbul'da ise her bir millet için ayrı kanunların geçerli olduğunu ve davalara da ayrı mahkemelerin baktığını belirtmekte ve şu vurguları yapmaktadır:

*"(...)Fransızlar ve sairler Müslüman mahkemesine gitmiyorlar. Çünkü hak kazanacaklarını emniyet etmiyorlar. Bu hal teferruka mail Osmanlı Hristiyanlarına da sirayet etti. Bu tefrikanın sonu nereye müncer olacaktır. (...)Bâb-ı Âli cümlelerin kabul edeceği bir esas tutmalı. İstanbul'dan otuz altı türlü kanun kalkmalı, bir devlet için yalnız bir yol olmalı. Her sınıf hakkını bir mahkemeden almalı. Teba-i Osmaniyye kemal-i emniyet ve hürriyetle (ben Osmanlı'yım) diyebilmeli.(...)"*¹²⁰⁴

---

¹²⁰¹ Yasin Yılmaz, s. 225.

¹²⁰² Ocakoğlu, s. 546; Yasin Yılmaz, s. 225-226.

¹²⁰³ Ocakoğlu, s. 546;

¹²⁰⁴ Le Mukhbir, 7 Septembre (Eylül) 1867, S.2, s.4'ten Latin harflerine çeviren Canatac s. 60; Suavi ihtarın devamında şunları yazmıştır: *"Her sınıf şu kelime-i vahideye toplanmalı. Ey dostlar Müslümanlık bu ittihadı manidir an olunasin. Müslüman bu ittihadı kabil olduğu hatırdan çıkarılmasın. Onu terk edersen ol vakt bu ittihaz hasıl olacaktır sanıp da yanlış yol tutumasın. Dinlerin itirazları ve diplomaları kabul olunmasın. Hemen ittihadı husule getirecek*

Ali Suavi, Müslümanların ayrı, Gayrimüslimlerin ve yabancıların ayrı mahkemelere tabi olmasını eleştirmekte ve *yargıda birliğin* sağlanması gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca yargıda İngiltere'deki gibi *jüri sistemini* benimsenmesini ve duruşmalara fıkıh âlimlerinin de katılmalarını istemektedir.¹²⁰⁵

Avrupalı devletlerden kanun iktibasına karşı olduğunu belirten Suavi'ye göre Osmanlı, yüzyıllarca kendi kanunlarıyla yönetilmiştir ve yabancı kanunların iktibasına gerek yoktur.¹²⁰⁶ Yine Suavi'ye göre dünyevi muamelat şartların değişmesiyle değişebilir. Bu nedenle değişimlere ayak uydurmak gerekir. Bu nedenle yeni fıkıh kitaplarının varlığı elzemdir. Bu sebeple Ali Suavi'nin kendisinin güncel sorunları daha iyi cevaplandırıldığını düşündüğü Fetevat-ı Alemgiriyye adlı fıkıh kitabını çevireceğini daha birinci sayıda ilan etmesi bir tesadüf değildir.¹²⁰⁷

3. Ali Suavi'nin Ele Aldığı Diğer Meseleler

Ali Suavi, hükümete yönelik eleştirileri ve usul-i meşveret konularıyla sınırlı kalmamış, Türk dilinin önemi (resmi dil meselesi), İttihad-ı İslam, yazı dili ve imla kuralları (alfabe üzerine yapılacak ıslahlar), taklitçilik, adem-i tesahüb-i din (dine sahip çıkmamak) ve Girit meselesi gibi konularda yazılara yer vermiştir.¹²⁰⁸

Muhbir gazetesinde Türk dilinin önemi konusunda pek çok kez Charles Wells'in yazılarını yayınlayan¹²⁰⁹ Suavi İslam dünyasının birliğini ve dirliğini savunurken, faydalı şeyler haricinde Batı'nın taklit edilmesine karşı bir duruş sergilemiştir. Çoğunlukla ümmet ile millet kavramları aynı anlamda kullanılmış ve Türk kavramına da ayrı bir önem verilmiştir. Fakat belirtmek gerekir ki Suavi Türk kelimesini çoğunlukla günümüzdeki anlamıyla ırk temelli olarak değil din temelli olarak

---

kanun-u vahid tanzim olunsun. İcraya başlanılsın. İşte Türkistan'ca saadet-i hal ve akli erenlerin istediği ıslahat bundan ibarettir. Vesselam."

¹²⁰⁵ Le Mukhbir, 13 Mai (Mayıs) 1868, S. 34, s. 3'ten Latin harflerine çeviren Canatak s. 19.

¹²⁰⁶ Canatak, s. 45.

¹²⁰⁷ Canatak, s. 38.

¹²⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Canatak, s. 39-59.

¹²⁰⁹ Le Mukhbir, 18 Janvier (Ocak) 1868, S. 20.

kullanmıştır. Zira Suavi bir yazısında, Doğu ve Batı arasında büyük kültürel farklar olduğunu ifade ederek şu sözleri eklemiştir:

*“Öyle ki Avrupa’da cinslik davası vardır. Mesela şimdi İngiliz hükümetinde bir Fransız vezir olamaz. Kezalik Cezayir Arab’ı Fransız imtiyazına nail olamaz. İşte bu cinslik davası Şark’ta yoktur.”*¹²¹⁰

Suavi’nin “Garb’ın cinslik davası mı daha ziyade bekaya medardır yoksa şarkın Müslümanlık davası mı” sorusuna verdiği cevap şöyledir:

*“Şark’ın hali daha iyidir. Zira mesela Fransa Fransız davasıyla otuz milyon kadardır. Lakin Türkler Müslümanlık davasıyla iki yüz milyondur. Cins mahvolabilir. Müslümanlık mahvolmaz. Binaenaleyh hiçbir vakit Türkler mahvolmayacaklardır.”*¹²¹¹

Dolayısıyla Ali Suavi de Namık Kemal gibi İttihad-ı İslam savunusu yapan bir yazardır. Daha öncesinde belirtilmiş olduğu gibi *İttihad-ı İslam*, Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin temel düsturlarından biri olmuştur. Nitekim Suavi Muhbir’in 47. sayısında Yeni Osmanlılar Cemiyetini kastederek *“Ve öyle bir cemiyet içinde bulunmaktan iftihar ederim ki o cemiyetin muradı mevcud olan bil-cümle iki yüz milyon Müslümanı birleştirmek cihetine masruftur [gayretindedir]”* ifadelerini kullanmıştır.¹²¹²

Fakat bunun yanında Suavi’nin Türk tarihini ve boylarını konu edinen yazılarına rastlanmaktadır. Bu sebeple Ali Suavi’nin düşüncelerinin İkinci Meşrutiyet’e doğru ortaya çıkacak Türklük akımına müspet bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹²¹³

---

¹²¹⁰ Le Mukhbir, 12 June (Temmuz) 1868, S. 38, s. 2’den Latin harflerine çeviren Canatak, s. 54.

¹²¹¹ Le Mukhbir, 12 June (Haziran) 1868, S. 38, s. 2’den Latin harflerine çeviren Canatak s. 53.

¹²¹² The Mukhbir, 31 August (Ağustos) 1868, S.47, s. 2’den Latin harflerine çeviren Canatak s. 53.

¹²¹³ Seyit Battal Uğurlu, “Eklektik Bir Tanzimat Aydını: Ali Suavî Efendi”, *History Studies*, C. 2, S. 2, 2010, s. 218; Canatak s. 54-55; Ali Suavi, *Tarih-i Efkâr*, s. 17.

Netice itibariyle Ali Suavi yazılarında bazen İslamcı, bazen Türkçü bazen de Batıcı olarak çıkabilmektedir. Bu kendisinin eklektik bir yazar olduğunu göstermektedir. Yukarıda da görüldüğü gibi Suavi düşüncelerinde yer yer çelişkiler barındırmaktadır.¹²¹⁴ Bunun sebebi kendisinin felsefeden fen bilimlerine, ahlaktan dine pek çok alanda çalışmalar yapmaya çalışmasıdır.¹²¹⁵ Yine bu sebeple Suavi, siyaset ve hukuk alanlarında, Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya nazaran daha yüzeysel bilgiler vermiştir.

D. Mehmed Bey'in Devlet ve Hukuk Anlayışı

1. Genel Bakış

Çalışmamızda daha öncede bahsedildiği gibi Mehmed Bey, Yeni Osmanlıların içerisinde düşünce bakımından en radikal, ihtilalci hatta “cumhuriyetçi” şahsiyetlerden biridir. Çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak aktarıldığı gibi, İttifak-ı Hamiyyet cemiyetinin reisi ve sonrasında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucularından olan Mehmed Bey, cemiyetin dağılmasıyla kendine farklı bir yol çizmiştir. Önce *İttihad* ve daha sonra *İnkılab* adında iki gazete neşreden Mehmed Bey'in bu iki gazetesi de uzun soluklu olmamış, Fransa- Prusya savaşında (1870-1871) Paris'in işgal edilmesi ile Mehmed Bey'in gazete faaliyetleri de sonlanmıştır. Aynı zamanda Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeni olan Mehmed Bey, Âli Paşa'nın ölümü ve amcası Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olması sonrasında umumi aften yararlanmış ve ülkesine geri dönmüştür. Fakat 1874 yılında henüz genç yaşta kanserden vefat etmiştir.¹²¹⁶

---

¹²¹⁴ Şerif Mardin'e göre bu durum diğer Yeni Osmanlılarda da söz konusudur. Gerçekten de yeni Osmanlılar Türk, Osmanlı, Müslüman ve modernist kimlik arasında gidip gelmişlerdir. Bu anlamda yeni Osmanlılar bir kimlik karmaşasından bahsedilebilir. Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, s. 48-49.

¹²¹⁵ Uğurlu, “Eklektik Bir Tanzimat Aydını: Ali Suavî Efendi”, s. 210.

¹²¹⁶ Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 343-347

Hakkında son derece az araştırma yapılmış bir kişi olan Mehmed Bey ve onun gazetesine dair bilgilere -Kuntay ve Ebuzziya Tevfik'in eserleri sayılmazsa-¹²¹⁷ sadece Kaya Bilgegil'in Yeni Osmanlılarla ilgili yazmış olduğu eserinden ulaşılmaktadır. Bilgegil, İttihad gazetesinin sadece ilk sayısına, İnkılab gazetesinin ise ilk beş sayısına Versailles Fransız Milli Kütüphanesinden ulaştığını ilgili eserinde belirtmiştir.¹²¹⁸ İsmi geçen gazetelerin sonraki nüshalarının olup olmadığı ise bilinmemektedir. Fakat İnkılab gazetesinin çıktığı dönemde Avrupa'da savaşlar ve karışıklıklar çıkmış olduğu için devam etmemiş olması muhtemeldir. Bilgegil her iki gazetenin bulunabilen tüm nüshalarını eserine Latinize edilmiş olarak aynen işlemiştir. Çalışmamızın bu bölümünde özellikle bu kaynaktan yararlanılmıştır.

2. Mehmed Bey'in Siyasi ve Hukuki Fikirleri

Mehmed Bey, 2 Safer 1286 tarihinde neşrettiği İttihad gazetesindeki yazısında İttihad'ın eylem planının dört meseleye dayandığını belirtmektedir:¹²¹⁹

1. Osmanlı topraklarına hukuk, eşitlik ve hürriyeti temin ve ilan etmek,
2. Meşrutiyet rejimini ve “umumi nezaret” sistemini önermek,
3. Vatani bekleyen tehlikelerden korumak için çözüm önerileri sunmak,
4. Osmanlı halkını oluşturan ulusların arasında uzlaşmayı sağlamak ve ayırışmayı önlemek.

Sözü edilen dört temel hedef üzerinde duran Mehmed Bey, tüm bu hedeflerin gerçekleşmesi için “*umum millet tarafından intihab olunmuş a'zadan mürekkebe bir Şûrâ-yı ümmet teşkili*” gerekliliğini vurgulamaktadır.¹²²⁰ Çıkarılacak kanunları milletin seçmiş olduğu vekillerden oluşan meclisin kontrol etmesi; iktidar üzerinde belli bir denetim mekanizması oluşturması gerekliliğinden bahseden Mehmed Bey, ayrıca hâkimlerin bağımsızlığının ve azledilmeme teminatının sağlanması gerektiğini

¹²¹⁷ Bu eserlerde de büyük ölçüde Mehmed Bey'in hayat hikayesi verilmiş olup fikirleri hakkında doyurucu bir bilgi bulmak mümkün değildir.

¹²¹⁸ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 107.

¹²¹⁹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 109; ayrıca bkz. Şaban Ortak, s. 259.

¹²²⁰ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 111.

savunmakta ve yargılamaların aleni olması lüzumu üzerinde durmaktadır.¹²²¹ Ayrıca Mehmed Bey’in kanun hâkimiyetinin ve (kamuoyunun ilan vasıtası olduğundan) basın özgürlüğünün temin edilmesini sonuna kadar savunduğu görülmektedir. Mehmed Bey, buna ek olarak, duruşmaların aleni olması gerektiği, yargılamanın kanuna dayalı olarak gerçekleştirilmesini savunarak Osmanlıda işkencenin yasaklanmasına rağmen halen uygulandığına dikkat çekmektedir.¹²²²

Mehmed Bey’in diğer yazıları ise “Usul-i Meşveret” ve “İrade-i Millet” başlıklıdır. “Usul-i Meşveret” yazısının ana düşüncesi şöyledir:

*“Millet iradesini bir Şûrâ-yı ümmetde teşhis eder. Hangi adla kurulursa kurulsun, maksadı ne olursa olsun, -umum tarafından seçilmedikçe- hiçbir partinin ara-yı ammeye tahakküm salahiyeti olamaz, usulü meşveretten de murad budur.”*¹²²³

Mehmed Bey, “İrade-i Millet” yazısında ise artık içinde bulunulan yüzyılda hükümdarların milletin efendisi olmadıklarını, “milletin memurları” seviyesine indiklerini belirtmektedir. Hâkimiyet artık millete aittir. Millet, devlet liderlerinin yükümlülüklerini yeterince yerine getiremedikleri durumda onları azledebileceklerini İspanya ve İtalya örnekleriyle anlatmıştır.¹²²⁴

Mehmed Bey’in ikinci gazetesi olan İnkılab gazetesi ise diğer Yeni Osmanlı yayınlarından farklı olarak Sultan Abdülaziz’in açık açık tahttan indirilmesini savunan, saltanatı yeren ve halkı alenen ihtilale çağıran tek yayındır. Beş sayı devam eden gazete maddi imkansızlıklar ve Avrupa’da Fransa-Prusya savaşı yüzünden bir kaos ortamının oluşması sebebiyle sona ermiştir.

---

¹²²¹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 111 ayrıca bkz. Şaban Ortak, s. 259-260.

¹²²² Mehmed Bey, “Hürriyet Gazetesine Cevab”, S. 5, 1287’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 156.

¹²²³ Mehmed Bey, “Usul-i Meşveret”, *İttihad*, 2 Safer 1286’dan Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 112.

¹²²⁴ Mehmed Bey, Bulgarların taleplerini haklı çıkaran cümlelere bu yazısında yer vermiştir. Mehmed Bey, “İrade-i Millet”, *İttihad*, S.1’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 131-133.

İttihad gazetesinde daha teorik olarak aktarılan hükümdarların kutsal bir mevkide olmayıp yalnızca milletin birer memuru oldukları yönündeki fikir, İnkılab'ta *daha cesur bir şekilde* Sultan Abdülaziz'in şahsında ele alınmıştır.¹²²⁵ Sultan Abdülaziz'in hilafetinin sakıt, hal'inin ise vacip olduğunu açıkça dile getiren İnkılab, Padişah'a çeşitli ithamlarda bulunarak bu görüşünü temellendirmektedir.¹²²⁶ Mehmed Bey'in bir yazısına göre Padişah akli melekelerini kaybetmiştir. Saltanat kökünden çürüdüğü için bir "devrime" ihtiyaç bulunmaktadır.¹²²⁷ Mehmed Bey, İnkılab gazetesinin neşredilmesinin ülkenin halini artık iyi görmemesi ve yaşanan ahlaki çöküntü nedeniyle olduğunu ifade etmektedir. Her yerde başlayan bozukluk ve çürüme Padişah'tan devletin en alt kademesine dahi sirayet etmekte ve her geçen gün ahlak bozukluğu artmaktadır. Devleti ve milleti bu sıkıntılardan kurtarmak amacıyla İnkılab'ı yayınlamaya başladığını dile getiren Mehmed Bey, ilgili yazısında şunları ifade etmiştir:

*"(...) Lüzum-u katisi görülen bir inkılaba (yani idare-i halkı zalimler tasallutundan kurtarmağa) kalem [kalem gücüyle] dahi iane [yardım] etmek emeliyle işbu gazeteyi çıkardık, adını İnkılab koyduk. İnşallah her nüshası bir zafername olacaktır. Bir hükûmetin mahvı zamanı gelince Cenab-ı Hak evvela reisinin aklını alır. Anın için Padişah-ı zaman [dönemin padişahı - yani Abdülaziz] çıldırdı (...). [Onun] hilafeti sakıt ve hal'i vacib. Artık inkılabın lüzumu katisi görüldü. (...) Saltanat çürümüş laşeye dönmüş. Erbab-ı saltanat [devlet adamları] millet haini, memurların ehvenleri ya hırsız ya da dalkavuk. İyileri ya cahil ya budala. (...) Bâb-ı Âli ve sair daireler ümid-i atimiz [gelecek umudumuz] olan vatan çocuklarının ahlakını bozmak için açılmış fesad mektepleri... İdare zalim fasid. Ahali zillet altında kahr oluyor. Artık bir inkılabın lüzumu katisi görüldü."*¹²²⁸

¹²²⁵ İlgili makale için bkz. Mehmed Bey, "Hürriyet Gazetesine Cevab", *İnkılab*, S.3'den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 219-237.

¹²²⁶ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 142-143.

¹²²⁷ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 143.

¹²²⁸ Mehmed Bey, [başlıksız yazı], *İnkılab*, S.1, 1287(?), 'den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 187.

Devletin içinde bulunduğu düzenin, Türklerin ve diğer Osmanlı uluslarının aralarında menfaat, fikir birliği etmelerini büyük ölçüde engellediğini savunan Mehmed Bey, devamında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“[Memlekette] bir de ahlak bozukluğu her tarafa sirayet etdi. (...) cehl [bilgisizlik], fesad, tembellik artmakta. Marifet, sanat, sa'y [gayret] azalmakta. Servet kalmadı. (...) Asayiş ü terakki ahkâm ü kavanin düşmanlar elinde. Her şehrin bulunduğu gibi İstanbul dahi fasıklar, sarıklar [hırsızlar], katiller istilası altında, hiçbir cemaat can, mal, hal ve istikbalinden emin değil. (...) Edepsizler cezadan [ceza almayacaklarından] emin olduklarından cüretli. İstediklerini bila-mani [bir engelle karşılaşmadan] icra ediyorlar.”¹²²⁹

İşte sayılan tüm bu olumsuzluklar, Mehmed Bey'e göre, ancak devrim/İnkılab ile ortadan kaldırılabilir. O'na göre İnkılab “milletin intihab-ı umumisine mazhar olmayan bir fırkanın ara-yı ammeye tahakküme selahiyeti olmaması”¹²³⁰ anlamına gelmektedir. İnkılab yapılmadan toplum ilerleyemez ve idare ıslah edilemez. İnkılabsız bilimde, sanayide, ticarete ilerlenemeyeceğini, kanunların devlet nizamında hâkim olamayacağı ileri süren Mehmed Bey, inkılabın milletin onurunu muhafaza edeceğine, insanlar arasında adalet, eşitlik ve kardeşliği sağlayacağına inanmaktadır.¹²³¹

“İnkılab [demek]namusluların üzerinde edepsizlerin mezalimini def etmektir, zillet-i esaretten kurtulup hürriyet ve terakki nimetine nail olmaktır, milletin umur-ı zatiyyesine bizzat nezaret etmesi ve izhar eylediği her bir emeli bir kanun olmasıdır.(...) Hiçbir ahali inkılab yapılmadan hürriyetini kazanamadı(...), hiçbir cemaat inkılab yapmadan terakki edemedi.”¹²³²

---

¹²²⁹ Mehmed Bey, [başlıksız yazı], İnkılab, S.1, 1287(?),’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 188.

¹²³⁰ Mehmed Bey, [başlıksız yazı], İnkılab, S. 1, 1287(?),’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 189.

¹²³¹ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 144.

¹²³² Mehmed Bey, [başlıksız yazı], S. 1, 1287(?),’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 189; ayrıca bkz. Ortak, s. 261.

Mehmed Bey ayrıca hilafet kurumunun etkin bir siyasal güç olarak kullanılmasının Şark memleketlerini kurtaracak temel formüllerden biri olduğunu ifade etmiştir:

*“(...)Hilafet-i İslamiyye’nin gaib edilen haklı ve lüzumlu nüfuzunu Asya’da iade etmek lazımdır. Bunları icraya çalışmak Devlet-i Osmaniyye’nin teşkil eden bilcümle akvamın vazifeleridir.”*¹²³³

Bu görüşün, kısa bir süre sonra, II. Abdülhamid’in temel politika olarak benimseyeceği Panislamizm (İslamcılık) fikrinin de temellerini atmış olduğu söylenebilir. Görüldüğü gibi “İnkılab” fikrinin 1860’lı yılların sonu gibi oldukça erken tarihlerde filizlenmiş olması dikkate değer bir ayrıntıdır. Kanaatimizce Mehmed Bey’in bu düşünceleri gibi Yeni Osmanlıların ileri sürdükleri pek çok fikir, 1923’te kurulacak genç Cumhuriyet’in kurucu kadrolarını etkilemiştir ve ülkemizde günümüze kadar gelen siyasi akımların yeşermesinde katkısı olmuştur.

E. Mustafa Fazıl Paşa’nın Siyasi ve Hukuki Fikirleri

Çalışmamızın ikinci bölümünde ele aldığımız gibi Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Paris’te kurulmasını sağlayan ve cemiyetin finansörlüğünü üstlenen Mustafa Fazıl Paşa, 1867 yılının ilk aylarında Sultan Abdülaziz’e hitaben yazmış olduğu Fransızca mektup ile ünlenmiştir. O dönem için söz konusu mektubun ihtiva ettiği esaslar, Osmanlı siyasi düşüncesi için bir dönüm noktası sayılmalıdır. Zira ilk kez eski bir devlet adamı Osmanlı siyasi düşüncesine o döneme kadar yabancı olan yeni kavramları bu kadar açık bir şekilde dile getiriyordu. Yine daha evvel bahsedildiği gibi, Fransızca yazılmış olan bu mektup İstanbul’da Namık Kemal ve Sadullah Paşa tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İttifak-ı Hamiyyet üyeleri tarafından halka dağıtılmıştır. Mektupta bahsi geçen liberalizm eksenli yeni fikirler mektuptan sonra Osmanlı gazetelerince tartışılmaya başlanmış ve Batı’dan gelen anayasacılık hareketinin esintileri Osmanlı coğrafyasında da esmeye başlamıştır. Bu başlıkta

---

¹²³³ Mehmed Bey, “Şark Meselesi”, İnkılab, S. 2,’den Latin harflerine çeviren Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 211.

Mustafa Fazıl Paşa'nın adını taşıyan ve ona atfedilen¹²³⁴ tek eser olan bu mektup ele alınacaktır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın, mektubuna *“hükümdarların sarayına en son giren şey doğruluktur”*¹²³⁵ şeklinde başlaması dikkat çekicidir. Devamında bu önermesinin sebebini açıklamaktadır. Bu söylemin sebebi, padişahın yanında bulunan adamların vicdanlarının fesada uğramış olması ve devlete bir ayağı çukurda, iflah olmaz bir hasta gözüyle bakmalarıdır. Mustafa Fazıl Paşa ise böyle bir anlayışı reddetmekte ve devletin acziyete düşmesinin sebebinin Başkent'te ve taşrada bulunan mülki amirlerin görevlerini kötüye kullanmaları ve özellikle Müslüman ahaliye zulmetmeleri olduğunu ileri sürmektedir.¹²³⁶ Müslümanların Hristiyanlardan daha fazla cefa çektiğini ve üstelik Gayrimüslim tebaanın dayanacakları büyük devletler var iken Müslümanların dayanacağı hiçbir destekleri olmadığını belirterek bu düzenin daha fazla süremeyeceğini, Müslüman ahali arasındaki hoşnutsuzluğun günden güne arttığını dile getirmiştir.¹²³⁷

Ayrıca Padişah'a hitaben *“sizin tebaanız iki kısımdır. Bir kısmı zalimlerdir ki hiçbir engelle karşılaşmadan diledikleri zulmü yapar, bir kısmı mazumlardır ki daima zulüm altında ezilirler ve (...) güzel ahlaktan uzak düşerler [zira haklarını savunamamaktan dolayı ahlaklarına aşağılık duygusu gelir ve çözümleri illegal yollarla ararlar].”*¹²³⁸

Bununla beraber Türk halkının eski çağlardan bu yana faziletli ve fetanetli olduğunu vurgulayan Fazıl Paşa, Avrupa devletlerinin yükselişini, ilerleme

---

¹²³⁴ Bu ifadenin kullanılmasının sebebi mektubun gerçekte Fransa'da neşredilen Liberte gazetesinin yazarı tarafından yazıldığı iddiasının olmasıdır. İddiaya göre bu mektubun taslağı Fazıl Paşa ile bağlantıları olan Gonesco adlı bir Romen tarafından yazılmıştır. İddiayı ortaya atan kişi Ali Suavi'dir. Bkz. Ali Suavi, “Faziliye”, *Ulüm*, 15 Safer 1287/17 Mayıs 1870, s. 1119'dan Latin harflerine çeviren Şerif Mardin, s. 309.

¹²³⁵ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 30; Ebuzziya Tevfik, s. 28

¹²³⁶ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 31; Ebuzziya Tevfik, s. 30-31.

¹²³⁷ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 31; Ebuzziya Tevfik, s. 31

¹²³⁸ Ebuzziya Tevfik, s. 31.

gayretlerini vurgulayarak Devlet-i Aliyye'nin de aynı fedakârlıklarda ve özveride bulunması durumunda kurtuluşun pek yakın olacağını ifade etmiştir.¹²³⁹

Fazıl Paşa, mektubun ilerleyen kısımlarında Padişah'a şöyle hitap eder:

“Şevketli padişahım idare usulünün değişmesi ile devleti kurtarınız. Serbest kanunlar ile süsleyerek kurtarınız. Lakin öyle serbest kanunlar ki sahih, geniş ve münbit ola ve gerek icra vaktinde ve gerek değiştirilmeden devam etmesi hususunda her türlü teminat ile kuşatıla. (...) Evet, padişahım o serbestçe nizam İslam ve Hristiyanların hukuk ve vazifelerinin tamamında müsavatını [eşitliği] mutazammın olacağından [kapsayacağından] Avrupalıların hâkim ve mahkum arasında gerçekleşmesini imkansız gördükleri dengeyi sağlayacaktır. (...) serbest nizam denilen şey yalnız [iktidar] kuvvetini sınırlar. Ve padişahın ancak şu hali kaldırır ki padişah aldanmaz ve fenalık etmez olur. Millet hakkında serbest nizam, milletin namus ve kurtuluşuna ters hiçbir şeyi zorlamaz. Belki malı ve mülkü koruduğu gibi mukaddes dini dahi himaye eder. Ve mekanda emniyet hasıl ettirdiği gibi şahsi hürriyeti kefaleti altına alır(...)”¹²⁴⁰

Alıntılanan ifadelerde görüldüğü gibi Mustafa Fazıl Paşa devletin geleceğinin “serbest nizam” olarak adlandırdığı hürriyet yanlısı atılımlarla kurtarılabilceği düşüncesindedir. Şerif Mardin'in belirttiği gibi bu düşünceler, devletin idari sistemini tamamıyla değiştirmek suretiyle ülkede *liberal bir sistemin kurulması* gerekliliğine işaret etmektedir.¹²⁴¹ Bu sebeple mektup Osmanlı kamuoyunda gündeme oturmuştur.

Fazıl Paşa devamında serbest nizamın getirilmesinin yabancı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karşışmasının önüne bir set çekeceğini ileri sürmüştür:

“(...)Şevketli efendim kim bilmez ki ecnebi memurların bizim dâhili işlerimize ettikleri müdahaleden dolayı ne türlü zararlar hâsıl olmuştur. (...)imdi serbest nizam yerleştirildiğinde devletin esasına kuvvet gelir ve ecnebi müdahalelerden

¹²³⁹ Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubundaki görüşlerin bir özeti için bkz. Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 246-249; Ebuzziya Tevfik, s. 31-36.

¹²⁴⁰ Ebuzziya Tevfik, s. 35.

¹²⁴¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 50.

kurtulup ve muhtelif mezheplerde bulunan her kavim hakkında eşitlik sağlayıp cümlesinin koruyucusu olur (...).’’¹²⁴²

Prusya’nın Avusturya’ya galip olmasını, iğneli tüfekle değil, verilen serbestiyet sebebiyle hâsıl olduğunu belirten Fazıl Paşa devamında, “*Velhasıl bulunduğumuz asırda hükûmetlerin kuvveti ahaliye hürriyet verilmesi yoluyla hâsıl olunacağını ikna için söylediğimiz deliller ve misaller kâfidir. Şimdi yalnız umumi kaideden Türkistan mı müstesna bulunsun? Nice güzel eserleri malum olan Türk nesli sair milletlerden aşağı mıdır? Yaratılanlar içince Türk’ün ne ayrı gayrısı vardır. Huzur ve asayiş dairesinden hariçte yaşamaya bizi dinimiz mi zorluyor?’’¹²⁴³* diyerek Avrupalıların şimdiye kadar ilerlediği medeniyet çizgisinde Türk toplumunun da ilerleyebileceğini vurgulamıştır.

Mustafa Fazıl Paşa yazısının sonlarına doğru, tercih edilmesi gereken yol haritasını da Padişah’a şu sözlerle arz etmektedir:

“Biz eski usulümüz sebebiyle telef oluyoruz. Bu eski usul bizim devletimizin memurlarını bozmuş ve berbat etmiştir. Bunlar da bozulduklarından eski usulü bir kat daha bozup berbat etmişlerdir. Artık bu usulü terk edelim ve hükûmeti muhafaza edemediğinden başka harap eden yıllanmış eski kaideleri bırakalım. Ve sair devletlerde yenileşmiş onlara saadet sebebi olmuş olan yeni kanunları kullanalım.(...) Sizin geniş hükûmetiniz Mısır, Tunus, Eflak ve Boğdan ve Sırbistan¹²⁴⁴ ahalilerinden ziyade istihkaklı sadık tebaaya malik değil midir? Tebaanızın sadakatine ve güzel arzularına müracaat ediniz. Her eyalette azası serbest seçim ile bir araya getirilmiş birer büyük meclis teşkil ediniz ki bunlar size ihtarlar etsinler. Ve size pederane fikirlerinizi icra mevkiine götürmeye muavenet etsinler. Ve sizin hususi teşebbüsünüz ile bu meclisler tarafından

---

¹²⁴² Ebuzziya Tevfik, s. 35.

¹²⁴³ Ebuzziya Tevfik, s. 38.

¹²⁴⁴ Zikredilen bu bölgelerde anayasal rejime geçilmiş bulunmaktadır. Tanör, s. 129-130.

dersaadete vekiller gelsin ve ahalinin ihtiyaçlarını ve hakiki ahvali doğrudan doğruya huzurunuza çıkararak arz etsinler.”¹²⁴⁵

Göröldüğü gibi mektupta Devlet-i Aliyye’nin içerisine düşmüş olduğu acziyetin sebebi, gerek devletin önemli makamlarına getirilmiş olan şahısların gerekse taşrada görev yapan memurların görevi kötüye kullanmaya meyilli olması ve ahaliye zulmetmesi olarak gösterilmiştir. Devlet yönetiminde şahsi çıkarların umumi menfaatlerin önüne geçerek *siyasi hizipleşmeye yol açması*, devletin temel mekanizmalarını çürüten esas sebep olarak vurgulanmıştır. Mustafa Fazıl Paşa’ya göre yapılması gereken şey ise eski nizamın ve kuralların artık terk edilmesi suretiyle serbest nizamın getirilmesi, hürriyetin ilan edilmesi ve tüm Osmanlı toplumunu temsil edecek şahıslardan oluşan *bir millet meclisinin* teşekköl etmesidir.¹²⁴⁶ İlerleme ancak hürriyet ortamında vücut bulabilir.¹²⁴⁷ Mektupta dikkat çeken hususlardan biri de Mustafa Fazıl Paşa’nın din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini savunmasıdır. Ona göre din ve mezheb ruha hizmet etmekte ve kişiye uhrevi nimetler bahşetmektedir. Fakat milletin hukukunu belirleyen ve sınırlayan din ve mezhep değildir. Bu nedenle din işleri devlet işlerine karıştırılmamalıdır.¹²⁴⁸ Göröldüğü gibi Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubu “*liberal ve laik bir devlet*” anlayışının bir yansımasıdır.

Mektupta temas edilen ve Yeni Osmanlıların da temel eleştirileri olan bir diğer önemli nokta da Âli Paşa’nın başi çektiği Bâb-ı Âli hükümetinin Devlet’i yakında tamamen tarumar olacak bir enkaz, iyileşmesi mümkün olmayan hasta bir adam olarak görmeleridir.¹²⁴⁹ Bu sebeple vazifelerini gerektiği gibi yapmaktan kaçınmaktadırlar.

---

¹²⁴⁵ Ebuzziya Tevfik, s. 38-39.

¹²⁴⁶ Ebuzziya Tevfik, s. 38-39; Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 36.

¹²⁴⁷ Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 35.

¹²⁴⁸ “*Ancak padişahım efendim Zat-ı şahaneniz benden daha güzel bilirsiniz ki din ve mezheb ruha hükmeder ve bize uhrevi hükmeder ve bize uhrevi nimetler vaat eder. şu kadar ki milletlerin hukukunu tahdit ve tayin eden din ve mezhep değildir ve din ezeli hakikatler makamında durup kalmazsa yani dünya işlerine müdahale ederse cümleyi itlaf eder ve kendi dahi telef olur.*” Ebuzziya Tevfik, s. 38; Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 248.

¹²⁴⁹ Hatta Ebuzziya Tevfik’in bir anısı bu anlayışi gözler önüne sermektedir. Ebuzziya Tevfik, ileriki bölümlerde aktartılacağı gibi, 1873’te Rodos’a sürölmüştür. Rodos’a yolculuğu sonrası adada bulunan hükümet binasına giden Ebuzziya Tevfik, karşısında harabeye dönmüş ve artık yıkılmaya yüz tutmuş bir binayı hükümet konağı adı altında görünce oldukça şaşırmıştır. Bâb-ı Âli Hükümeti adaya doğru düzgün bir hükümet binası bile inşa etmemiştir. Ebuzziya Tevfik

Bu ise Yeni Osmanlılara göre “ihanetten” başka bir şey değildir.¹²⁵⁰ Ebuzziya Tevfik’e göre Mustafa Fazıl Paşa, devletin “hastalığını” teşhis etmiş ve ilacının ne olduğunu da mektubunda açıkça dile getirmiştir.¹²⁵¹

Mustafa Fazıl Paşa’nın tüm bu ifadelerinin esasen Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin temel düsturları olduğu söylenebilir. Öyle ki Yeni Osmanlılar hakkında çalışmaları ile bilinen Bilgegil, ilgili kitabında bu mektubun ismine “*Yeni Osmanlılar Beyannamesi*” adını vermiştir.¹²⁵² Fakat belirtelim ki din ve devlet hususunda Yeni Osmanlıların (özellikle Namık Kemal’in) görüşleri çok daha farklıdır, çünkü Yeni Osmanlılar şeriatı, kurulacak düzenin merkezine oturtmaktadır. Mustafa Fazıl Paşa ise Şinasi gibi Batı’dan etkilenecek oluşturduğu fikirleri, *İslami bir referans ile süslememiştir*.¹²⁵³ Bu husus kendisini, diğer Yeni Osmanlılardan ayırmaktadır. Özetle mektubun özü serbestiyetin (yani meşrutiyetin) ülkede kabul edilmesi ve sorumlu bir hükümetin kurulmasıdır.¹²⁵⁴ Mustafa Fazıl Paşa böyle bir yönetimin ilanını padişahı istemektedir. Aslında Mustafa Fazıl Paşa’nın mektubu dünyada yeni görülen bir gelişme değildir. Anayasacılık hareketlerine hükümdarların önderlik etmesi düşüncesi 19. Yüzyılın ortalarına doğru Avrupa’da (Özellikle İtalya’da) popülerlik kazanmıştır.¹²⁵⁵ Böylelikle halkın hürriyeti gerçekleşmiş olacaktır. Hürriyet ise devleti ve milleti refaha götürecektir ve ülkeyi bekleyen çöküşten kurtaracaktır.

---

bunun sebebini şu sözlerle açıklamaktadır: “Çünkü hükümet yalnız işini sağlamaktan, yani halktan para toplayıp zaruri masraflarını hallettikten sonra geri kalanıyla keyfine bakmaktan başka bir maksat takip etmiyor. Ve fethedilmiş beldeleri bir gün olup elinden çıkacakmış gibi kendisinin o yerin belirli zaman için sahibi addettiğinden imarını kat’a düşünmüyordu.” Bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 412.

¹²⁵⁰ “(...) o halde vükela haindir. Hastanın [Osmanlı Devleti’ni kastediyor] marazı ölümünü gerektirecek, tedavisi mümkün olmayan hastalıktan olmadığı halde onlar şahsi istifadelerini hastanın şöyle böyle çarelerle hayat ve memet arasında bir halde bulunması suretiyle temin etmek istiyorlar.” Ebuzziya Tevfik, s. 41.

¹²⁵¹ Ebuzziya Tevfik, s. 40.

¹²⁵² Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 12.

¹²⁵³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 314; aynı yönde Diler, s. 91.

¹²⁵⁴ Ayrıntılı tahlil için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 308-313.

¹²⁵⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 312.

F. Yeni Osmanlılarla Bağlantıları Olan Şahsiyetler

Çalışmamızın bu noktasında, pek çok kaynakta Yeni Osmanlılar hareketinin “reisi” olarak gösterilen, fakat bunun yanında ne cemiyetin kuruluşunda, ne de cemiyetin neşriyat faaliyetlerinde yer almış olan, iki isim bulunmaktadır. Bu isimlerden biri şair ve gazeteci Şinasi, diğeri ise önemli bir devlet adamı olan Midhat Paşa’dır. Her iki kişinin de Yeni Osmanlılarla şu veya bu şekilde münasebetlerinin bulunduğu aşikârdır. Nitekim Şinasi, neşrettiği *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki görüşleriyle başta Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlıların yetişmesinde son derece önemli bir role sahip olmuştur.¹²⁵⁶

Midhat Paşa’nın da Kanun-i Esasi’nin ilanı sürecinde, Yeni Osmanlılarla sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu bilinmektedir. Fakat kanaatimizce her iki şahsiyetin de, Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde değerlendirilmesinin doğruluğu kuşkuludur. Zira her iki kişinin de Yeni Osmanlılar hareketinin içerisinde olduğunu gösteren kayıtlar bulunmadığı gibi, bilhassa Şinasi’nin Avrupa’da bile Yeni Osmanlılardan uzak durduğu hususu, birçok kaynakta zikredilen bir olaydır.¹²⁵⁷ Aynı şekilde Mithat Paşa’nın da, Yeni Osmanlıların kuruluşunda yahut neşriyat faaliyetlerinde bulunduğu dair hiçbir gösterge bulunmamaktadır. Bu nedenle kendisinin anayasacı ve reformist bir devlet adamı olması, bir Yeni Osmanlı olarak tanımlanması için yeterli olmadığı düşüncesindeyiz. Çalışmamızın bu bölümünde, bu iki şahsın siyasi ve hukuki fikirleri, ana hatlarıyla ele alınarak, Yeni Osmanlılardan farklı bir çizgide bulunmalarının nedenleri açıklanacaktır.

1. İbrahim Şinasi (1826-1871)

Batı tarzı edebi türlerin bir kısmını Türk edebiyatına taşıyan ve dil üzerindeki çalışmalarıyla Tanzimat dönemi edebiyatının ilk temsilcisi kabul edilen Şinasi, Batıcı fikirleri ile Türk düşüncesi açısından da önemli bir şahsiyettir. Kendisi Avrupa tedrisatından geçmiş ve Avrupa’da yaygın olan son dönem edebi ve siyasi fikir

¹²⁵⁶ Namık Kemal ile tanışması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuntay, Namık Kemal, C. I, s. 30-40.

¹²⁵⁷ Ebuzziya Tevfik, s. 280-281; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 285.

akımlarına vakıf olan bir şahsiyet¹²⁵⁸ olarak, bir nevi talebesi sayılan Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlıları etkilemiştir. Öyle ki Namık Kemal, onu Yeni Osmanlıların manevi reisi olarak görmektedir.¹²⁵⁹ Ayrıca benimsemiş olduğu akılcılık (rasyonalizm) fikrinin birkaç nesil sonra Tevfik Fikret tarafından aynı şekilde benimsenmiş olduğu gözlemlenmektedir.¹²⁶⁰

Belirtmek gerekir ki Şinasi, Yeni Osmanlılardan farklı olarak Batı kaynaklı fikirlerini İslami birikim ile sentezlememiş; sadece yeni fikirlerin takipçisi olmuştur. Onu Yeni Osmanlılardan ayıran diğer bir farklılık ise, gazete makalelerinde siyasi fikirlere neredeyse hiç değinmemesi ve Bab-ı Ali yönetimine karşı açık bir muhalefet sergilememiş olmasıdır.¹²⁶¹

İleride adını Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde göreceğimiz Agâh Efendi ile Osmanlı'nın ilk özel gazetesini (Tercüman-ı Ahval-1860) neşreden Şinasi, bir süre sonra bu gazeteden ayrılarak Tasvir-i Efkâr gazetesini (1862) yayımlamaya başlamıştır. Tasvir-i Efkâr gazetesi, hakikaten Batı'da yaşanan yeni gelişmeleri, yeni fikir akımlarını aktarması bakımından Türk gazetecilik tarihinde önemli bir durak olmuştur.¹²⁶² Namık Kemal gazetecilik faaliyetlerine Şinasi'nin yanında bu gazetede

---

¹²⁵⁸ Topçu yüzbaşı olan bir babanın oğlu olan Şinasi babasını çocuk yaşta kaybetmiş ve Tophane'deki Fevziye mektebinde eğitim görmüştür. Küçük yaşta tophane kaleminde memuriyete giren Şinasi, burada Müslüman olmuş bir Fransızdan Fransızca öğrendi ve 1849 yılında Reşit Paşa'nın himayesinde Avrupa'ya öğrenci olarak gönderildi. Burada 4 yıl kalan Şinasi, burada Ernest Renan gibi Fransız düşünürleriyle tanışmış ve onlardan etkilenmiştir. Şinasi İstanbul'a döndüğünde 1855 yılında Meclis-i Maarif üyeliğine tayin edilse de, çok geçmeden, Ali Paşa'nın "gazabına" uğramış ve sakalını kestirmiş olduğu bahanesiyle görevinden azledilmiştir. Bu tarihten sonra kendini gazete neşriyatına veren Şinasi, 1865 yılında birdenbire Paris'e kaçmıştır. Kısa zamanlar da İstanbul'a uğrasa da ömrünün geri kalanını çoğunlukla Paris'te geçirmiştir. 1870 yılında İstanbul'a dönen Şinasi 1871 yılında beyinde çıkan tümörden dolayı ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tanpınar, On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 187-193; ayrıca bkz. Alim Kahraman, "Şinâsi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, s. 166-169.

¹²⁵⁹ Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 316.

¹²⁶⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 306; Şinasi'nin görüşleri medeniyet ve akıl hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, s. 73-74.

¹²⁶¹ Kuntay'ın deyiimiyle "Şinasi bir inkılap fırtınası değil, bir inkılap efendisiydi. (...) Şinasi muğlak bir inkılapçıydı. İğnelerini hükümete değil, halka batırdı." Kuntay, *Namık Kemal*, C. I, s. 66-67; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 299

¹²⁶² Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 290.

başlamış ve meşrutiyete ve medeniyete dair fikirlerini burada geliştirmiştir. Adı Kuleli vakasında(1859) geçen fakat bu konuda her hangi resmi bir belge bulunmayan Şinasi, 1865 yılında gazetesini Namık Kemal'e bırakarak Paris'e yerleşmiştir.¹²⁶³ Burada siyasetten tamamen uzaklaşmış; kendisini lügat çalışmalarına vermiştir. Şinasi özellikle hayatının sonlarına doğru, her şeyden şüphe duyan bir karaktere bürünmüş ve insanlarla mümkün olduğunca az görüşmeye başlamıştır. Yeni Osmanlıların Avrupa'ya gelişlerinden sonra dahi onlarla görüşmediği bilinen bir husustur.¹²⁶⁴

Şinasi devlete ve hukuka dair görüşlerini gazete makalelerinde açık olarak dile getirmese de şiirlerinde hak, adalet ve kanun anlayışının izlerini bulmak mümkündür.¹²⁶⁵ Belirtelim ki Şinasi'nin hak, adalet ve kanun anlayışı ile Yeni Osmanlıların dini bir anlama giydirdikleri hak ve adalet anlayışları arasında büyük bir farklılık vardır. Şinasi'ye ait olan şu mısralar, onun hak ve adalet anlayışını ortaya koymaktadır:

*“Mugaalib oldu tabîi tabâyi-i zî-rûh
Kavî zaîfi eder kahr ü cebr ile teshîr
Bu cebri men' için akl-ı beşer kodu kanun
Ki ettiler ana hükmünce adl ü hak ta'bir”*¹²⁶⁶

İlk iki mısırada canlıların yaratılışları gereği birbirleri üzerinde üstünlük kurmaya çalıştıkları ve güçlü olanın, zayıf olanı tahakkümü altına aldığı belirtilmektedir. Son iki mısırada ise bu cebrin yasaklanması için beşeri aklın “kanun” koyduğundan

---

¹²⁶³ Şinasi'nin ansızın Paris'e yerleşmesinin sebebi 1 Ocak 1865'te yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi'nin ağır şartları olduğu tahmin edilmektedir. Kahraman, s. 166-167.

¹²⁶⁴ Ebuzziya Tevfik'in aktarmalarına göre, Namık Kemal ve arkadaşları Paris'te bulundukları müddette Şinasi ile sadece bir kez görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Şinasi, Namık Kemal'e oldukça soğuk davranmıştır. Bu nedenle Namık Kemal, onun kendisiyle görüşmek istemediği çıkarımında bulunarak bir daha onun oturduğu muhite uğramamıştır. Ayrıntılı aktarım için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 280-281; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 285; Kahraman, s. 167-169.

¹²⁶⁵ Şinasi'nin şiire dair yaklaşımı için bkz. Tanpınar, s. 196-197; ayrıca bkz. Sibel Yılmaz, “Şinasi'nin Düşünce Dünyası ve Mustafa Reşid Paşa'ya Yazdığı Kasidelerin Tematik Tahlili”, *Gazi Türkiyat*, S. 13, 2013, s. 157-165.

¹²⁶⁶ Sibel Yılmaz, s. 177.

bahsedilmiştir. Beşeri aklın koyduğu bu kanunun ise adalet ve hak olarak tabir edilegeldiği belirtilmiştir.

Görüldüğü gibi Şinasi hak ve adaleti, *Namık Kemal'in aksine*, ilahi bir lütuf olarak görmemekte; *beşeri aklın koymuş olduğu kanunlar* olarak değerlendirmektedir. Diğer deyişle hak ve adalet denilen mefhumlar, beşeri aklın eseri olan kanunlardan farklı bir şey değildir. Şinasi'nin bu görüşü, kendi dönemine göre oldukça marjinaldir. Bu anlamda kendisinin laik nitelikte bir hukuk görüşüne sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu husus kendisi ile Yeni Osmanlılar arasındaki en önemli farktır.

Öte yandan Şinasi şiirlerinde, Yeni Osmanlılardan farklı olarak, Reşit Paşa'yı ve onun getirdiği Tanzimat düzenini göklere çıkarmaktadır. Yukarıda ele aldığımız aynı naatın devamında Reşit Paşa'ya şöyle seslenilmektedir:¹²⁶⁷

“Bir ıtlık-nâmedir insana senin kanunun

*Bildirir haddini Sultan'a senin kanunun ”*¹²⁶⁸

Görüldüğü gibi beyitte Reşit Paşa'nın çabalarıyla ilan edilen Tanzimat Fermanı'na atfen, bu kanunun insanların özgürlük belgesi olduğu ve *padişaha dahi haddini bildirdiği* ifade edilmektedir.

Medeniyet ve özgürlük kavramları bakımından Ernest Renan'dan ve Montesquieu'den etkilenen Şinasi, Yeni Osmanlılardan farklı olarak şiirlerinde dahi İslami referansları kullanmamıştır. Hatta bazı şiirlerinde yaptığı vurgular nedeniyle kendisinin bir “deist” olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁶⁹ Şinasi'nin tüm bu yönlerini dikkate alan Berkes'e göre, Osmanlı'da o dönemde gerçek anlamda “jeune” olan kişi Şinasi'dir.¹²⁷⁰ Berkes'e göre;

---

¹²⁶⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 302-303.

¹²⁶⁸ Sibel Yılmaz, s. 178.

¹²⁶⁹ Şinasi'nin divançesinde Hz. Peygamber'e övgü yoktur. Bu durum Osmanlı edebiyat tarihinde bir ilktir. Şinasi'nin şu beyti deizme işaret etmektedir: “*Kitapsız görülür sun'-i sâni-i ezeli/Tutar hayatını şâhid vücûd-ı Hakk'a darîr*”. Bu beyitte Tanrı'nın yarattıklarını görmek için kitaba ihtiyaç olmayacağını belirtmektedir. Ayrıca kendisinin kader anlayışını reddeden şiirleri de bulunmaktadır. Bkz. Sibel Yılmaz, s. 181-182; ayrıca bkz. Kahraman, s. 168.

¹²⁷⁰ Berkes, s. 284-285.

*“Hem laikliğin hem de ulusçuluğun öncüsü Şinasi’dir. (...)Yeni Osmanlıların hiçbiri din, devlet ve dil konuları üzerinde Şinasi’nin bıraktığı yerden bir adım ileriye gidememişlerdir. Dil, anlam ve terimler açısından Şinasi, Namık Kemal’den daha moderndir.”*¹²⁷¹

2. Ahmed Midhat Paşa (1822-1884)

Evkaf Nezareti’nde alt düzey bir memur olarak görev yapan bir babanın oğlu olan Midhat Paşa, taşra görevlerinde oldukça başarılı bir devlet adamıdır. Kendisi Tuna ve Bağdat valilikleri görevlerinde gerçekleştirdiği ekonomik, idari ve sosyal reformlarla, Türk modernleşmesine yepyeni bir soluk kazandırmıştır¹²⁷². Meslek yaşamına 1834’te Divan-ı Hümayun kaleminde başlayan Midhat Paşa, bu yıllarda Arapça ve Farsça eğitimi almış ve devlet kademelerinde yükselmiştir. 35 yaşından sonra kendi imkânlarıyla Fransızca öğrenen Midhat Paşa, liberal ve laik eğilimleri olan bir devlet adamı olarak bilinmektedir.¹²⁷³ Kendisi Osmanlı devletinin kurtuluşunu dinsel ve mezhepsel farklılığın gözetilmediği, herkesin hukuk önünde eşit olduğu anayasal bir düzeninde tesisinde aramıştır.¹²⁷⁴ Bu yönüyle kendisi Osmanlı anayasacılığının en önemli temsilcilerindendir.

Midhat Paşa’nın başarılı idareciliği Namık Kemal’in birçok yazısında övülmekle birlikte,¹²⁷⁵ kendisinin pek çok kaynakta “Yeni Osmanlıların reisi” olarak kabul

---

¹²⁷¹ Berkes, s. 285.

¹²⁷² Tuna ve Bağdat valisi olduğu dönemde gerçekleştirdiği reformlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Söğütü, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, 2010, s. 104-107; Midhat Paşa’nın hayatı ve idari görevlerinin ayrıntılı olarak aktarıldığı mühim bir doktora tezi bulunmaktadır. Bkz. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

¹²⁷³ Söğütü, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, s. 102-103.

¹²⁷⁴ Midhat Paşa Avrupalı sürgününden sonra “An eastern satesman” takma adıyla 1878’de *Nineteenth Century* dergisinde bir yazı kaleme almıştır. Midhat Paşa bu yazının sonunda görüşlerini şöyle özetlemektedir: “Kısaca Türkiye’de önemli reformların gerçekleştirilmesi, farklı milliyetlerin kaynaşması ve bu kaynaşmadan, hangi din ve milletten olursa olsun, bu halkların ileriye yönelik gelişimlerinin çıkması isteniyorsa, o (anayasal rejim) tüm illetlerin tek çaresi ve içerideki ve dışarıdaki düşmanlara karşı mücadeleye sahip olduğumuz yegâne vasıttır.” Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, s. 673.

¹²⁷⁵ Namık Kemal, “Rumeli Demiryolları Hakkında...”, *İbret*, S. 58, 20 Ramazan 1289/9, Aydoğdu/Kara, s. 287.

edilmesi, kanaatimizce son derece abartılı ve doğruluğu kuşkulu bir tutumdur. Zira Yeni Osmanlılar Hareketi, 1865 yılında İttifak-ı Hamiyyet adında gizli bir cemiyetle başlayan ve 1867’de Yeni Osmanlılar Cemiyeti adıyla Avrupa’da fikri bir muhalefet hareketi olarak süreli yayınlar neşrederen bir oluşumdur. Midhat Paşa bu oluşumun kuruluşunda ve fikirsel faaliyetlerinde bulunduğu dair bir kanıt olmadığı gibi; kendisinin Namık Kemal ve arkadaşlarıyla ilk kez İbret gazetesinin ilk kez tatil edildiği sırada tanıştığı kaydedilmektedir.¹²⁷⁶ Şehzade Murad Efendi aracılığıyla ortak bir paydada buluşan Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar, Kanun-i Esasi’nin hazırlanış sürecinde, çoğunlukla birlikte hareket etmişlerdir. Fakat belirtelim ki 113. madde tartışmaları Midhat Paşa ve Yeni Osmanlıların arasını açmıştır. Bu hususa çalışmamızın ikinci bölümünde değinilmiştir.

Sonuç olarak Midhat Paşa’nın Batılı değerleri benimsemiş reformist ve anayasacı bir devlet adamı olması, kanaatimizce onun Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde değerlendirmemiz için yeterli değildir. Kendisinin Kanun-i Esasi sürecinde Yeni Osmanlılarla ittifak yapması ve anayasa ve parlamento yanlısı olması, bu kanaatimizi değiştirmemektedir.

Bununla birlikte kendisinin meşrutiyet fikri, Yeni Osmanlıların usul-i meşveret fikriyle paralellik arz etmektedir. Bu konuda şu hususa değinmekte yarar vardır: Mithat paşa bir teorisyen değil, bir “aksiyon adamıdır.”¹²⁷⁷ Mithat Paşa valilikleri sırasında pek çok reforma öncülük etmiş başarılı bir devlet adamıdır. Bu yönüyle Türk modernleşmesine, Jön Türklerden farklı olarak, teorilerde kalan bir değişimin öncüsü olmamıştır.¹²⁷⁸

Bunun yanında kendisini, anayasa romantizmine kapılmış bir şahsiyet olarak tarif etmek mümkündür. Gencer, Midhat Paşa’yı “mesihçi anayasacılığın” temsilcisi olarak değerlendirmektedir.¹²⁷⁹ Hakikaten anayasa ve parlamentonun tesisini,

---

¹²⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebuzziya Tevfik, s. 317-327.

¹²⁷⁷ Söğütü, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, s. 102

¹²⁷⁸ Söğütü, “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, s. 102-103.

¹²⁷⁹ Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, s. 671-674.

Osmanlı'nın beka meselesi olarak gören Midhat Paşa, kanun-i esasinin hazırlanışı sürecinde Yeni Osmanlıları geri plana atarak bu konuda yabancı ve yerli basında bir popülariteye ulaşmış bulunuyordu. Bu durum tez canlı ve yaptığı hareketlerin sonuçlarını tartmayan bir kişiliğe sahip olan Midhat Paşa'nın, tehlikeli ve cüretkâr atılımlar yapmasına sebebiyet vermiştir.¹²⁸⁰

Kısa zamanda anayasa ve parlamento kadar, *kendi şahsiyetini de* Osmanlı bekasının kurtarıcısı olarak görmeye başlayan Midhat Paşa'nın bu durumuna; bir işret meclisinde “*Al-i Osman hayli saltanat sürdü, biraz da Al-i Midhat sürsün*” sözünü sarf etmesi,¹²⁸¹ anayasa karşıtlarını yargılamadan sürgün etmesi¹²⁸² ve II. Abdülhamid'e mektubunda bir padişaha o güne kadar yapılmamış cüretkâr hitapları¹²⁸³ örnek gösterilebilir. Bu durum ise kendisinin 1877'de Avrupa'ya sürgün edilmesi ve sonrasında 1881 Yıldız yargılamalarında Abdülaziz'i cinayetinden dolayı mahkûm edilmesiyle sonuçlanmış¹²⁸⁴ ve ölümü Taif zindanında cellatların eliyle gerçekleşmiştir.¹²⁸⁵

¹²⁸⁰ Yılmaz Öztuna Midhat Paşa'nın durumunu şu şekilde özetlemektedir: “[Midhat Paşa] demokrasi aşığı rolü oynayan bir müstebiddi. Hoşuna gitmeyen adamları belki Hüseyin Avni Paşa gibi öldürtmüyordu, fakat kim olduklarını bir an düşünmeden sürüveriyor, azlediveriyordu. Kendi nefsinden başka Türk İmparatorluğu'nda hiçbir şahsiyetin ehemmiyeti olabileceğini kavramayacak bir havsalaya sahipti (...) Mithat Paşa, her gece içki sofrasında devletin en gizli sırlarını, gönünün en mahrem arzularını ifşa ediyor, bu sırlar ertesi gün bütün İstanbul'a yayılıyordu. Bir defasında III. Napoleon gibi önce cumhurbaşkanı, sonra imparator olacağından bahsetmiş: Al-i Osman olurda Al-i Midhat (Mithat Oğulları) olmaz mı diyecek kadar işi ileri götürmüş, ertesi gün herkes (...) Mithad hanedanı sözünü duymuştu (...)” Yılmaz Öztuna, Bir Darbenin Anatomisi, İstanbul 1987, s. 339'dan aktaran Özgüldür/Özgüldür, s. 323.

¹²⁸¹ Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, s. 674.

¹²⁸² Özgüldür/Özgüldür, s. 341.

¹²⁸³ “(...)Padişahım, dokuz gün oluyor ki arzları ısf etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim, eğer bu esbaba mebnî bendenizi sadrazamlıktan azlederseniz rica ederim inam idare mizacı şahanenizle devlet icraatım bugünün ehemmiyet ve ilcaatına tevfikân imtizaç ettirip kullanacak bir yedi iktidara tevdi buyurulsun.” Mektubun tamamı için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, s.12-13.

¹²⁸⁴ Yıldız Mahkemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 227-328.

¹²⁸⁵ Ölümü hakkında farklı rivayetler için bkz. Adem Korkmaz, s. 533-540.

Böylesi korkunç bir akıbete uğrayan Midhat Paşa, her şeye rağmen Osmanlı'ya getirmeye çalıştığı Kanun-i Esasi rejimiyle; valilikleri sırasında gerçekleştirdiği başarılı reformlarıyla günümüze iz bırakmıştır. Son olarak Midhat Paşa'nın Yeni Osmanlılar gibi Batılı yeni değerleri ve İslami mefhumları sentezlememesi ve Medeni Kanun tartışmalarında Ahmed Cevdet Paşa'nın İslam hukukunun tedviniyle Mecelle hazırlama fikrine karşı gelerek Âli Paşa gibi Fransız Medeni Kanunu'nun iktibas edilmesi gerektiğini savunması bakımından Yeni Osmanlılardan çok farklı bir çizgide olduğunu eklemek gerekir.¹²⁸⁶

G. Yeni Osmanlılar Hareketine Yönelik Başlıca Eleştiriler ve Hareketin Sonraki Nesillere Olan Etkisi

Çalışmamızda tarihsel gelişimlerini, siyasi ve hukuki görüşlerini ele aldığımız Yeni Osmanlılar, Batı'daki anayasacı söylemleri Osmanlı'ya taşımışlar ve bu anlamda modernleşme sürecine yepyeni bir boyut kazandırmışlardır. Zira o güne kadar Osmanlı aydınlarınca bu kadar açık bir şekilde dillendirilmeyen meşveret (demokrasi) ve temsili bir meclis fikri, ilk kez bu kadar gür bir sesle Yeni Osmanlılar tarafından dile getirilmiştir.

Yeni Osmanlılar hareketini oluşturan şahsiyetler, Tanzimat sonrası ülkeye sirayet eden terakkiyat (ilerleme), bilim ve medeniyet anlayışlarından etkilenmiş ve temsili meclis, sınırlı iktidar, tabii hukuk anlayışı gibi aydınlanma dönemi Fransız düşünürlerinin ileri sürdükleri idealler üzerinde çalışarak, kendi siyasi ve hukuki fikirlerini bu anlayışlara göre şekillendirmişlerdir.¹²⁸⁷ İronik şekilde Yeni Osmanlıları, eleştirdikleri Tanzimat'ın bir ürünü olarak görmek yerinde olur. Çünkü Yeni Osmanlıların hemen hepsi Tanzimat'ın getirdiği ideallerden etkilenmiş, Tanzimat dönemi açılan okullarda eğitim görmüştür.¹²⁸⁸ Bunun yanında Yeni Osmanlıların

---

¹²⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, s. 83-87.

¹²⁸⁷ Bu fikirlerin Osmanlı devlet adamlarına yönelik etkileri için bkz. Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", s. 55-59, Namık Kemal'in ilerleme ve medeniyet fikri için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 354-358.

¹²⁸⁸ Yeni Osmanlılar hareketinin Tanzimat'ın Osmanlı'nın geleneksel yapısını sarsması sonrası değer ve inanç sistemin de meydana gelen farklılıkların bir ürünü olduğu görüşü için bkz. Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, s. 78-82.

Batı'dan etkilenmekle kalmayıp o kaynaktan edindikleri fikirleri, İslam siyasi düşüncesine ve İslam hukukunun temel esaslarına entegre etmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu telifçi ve sentezci yaklaşım,¹²⁸⁹ ileride İslamcılığın siyasi bir akım olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunacaktır.¹²⁹⁰

Fakat belirtmek gerekir ki, Yeni Osmanlıların sözünü ettiğimiz telifçi ve sentezci yaklaşımları, pek çok yazar tarafından eleştirilmekte ve düşünceleri çelişkili bulunmaktadır.¹²⁹¹ Yeni Osmanlıların, özellikle hem Batı fikriyatını, hem de İslam siyaset ve hukuk felsefesini ele alıp pek çok kavram ve akımı aynı potada eritme girişimleri,¹²⁹² Batı'nın ve Doğu'nun birbirinden farklı siyasi, hukuki, sosyal ve iktisadi yapıya sahip olmaları bakımından, kaçınılmaz olarak çelişkiler doğurmuştur. Nitekim halk hâkimiyetini karşılamak için *bey'at akdi*, temsili demokrasi için *usul-i meşveret*, tabii hukuk için de *şeriat* gibi İslami mefhumları kullanmaları, bu kavramların arasında bariz bir ontolojik¹²⁹³ ve epistemolojik farklılıkların bulunması, Yeni Osmanlıların tesis etmek istedikleri sistemli bir teorinin önünde bir engel oluşturmıştır.¹²⁹⁴ Bu sebeple Berkes, Yeni Osmanlıları modern bir hareket olarak görmemekte ve çağdaşları olan Şinasi'yi hem dili ve edebiyatı hem de düşünceleri bakımından onlardan daha modern bulmaktadır.¹²⁹⁵ Yine Berkes'e göre Yeni

---

¹²⁸⁹ Yeni Osmanlıların yaklaşımı için “eklektik” kelimesi de kullanılabilir. Bkz. Enes Kabakcı/Özgür Adadağ, “İslahtan Devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 26, 2009, s. 11.

¹²⁹⁰ Yeni Osmanlıların öncüsü oldukları İslami vatanperverliğinin ilerleyen dönemlerde İslamcılık cereyanına dönüşme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinsaya, “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine”, s. 266-272.

¹²⁹¹ Eleştiriler için bkz. Şerif Mardin, s. 441-454; Berkes, s. 282-295; Namık Kemal ile liberalizmin bireycilik ve ortak iyinin ölçütü noktasında farklılıkları ve eleştiriler için bkz. Söğütü, “Namık Kemal'in Siyasî Fikirleri”, s. 903-905.

¹²⁹² Diğer bir deyişle Yeni Osmanlılarda “Batı, İslam ve Osmanlı perspektifinden” algılanmıştır. Kabakcı/Adadağ, s. 42.

¹²⁹³ Örnek olarak Batılı düşünürlerin beşeri akla dayandırdıkları providansiyel tabii hukuk anlayışının Namık Kemal ve Ali Suavi tarafından İslam Hukuku düşüncesi ile bağdaştırmak istemeleri gösterilebilir.

¹²⁹⁴ Söğütü, “Namık Kemal'in Siyasî Fikirleri”, s. 903-905; Berkes'e göre Yeni Osmanlıların entelektüel öncüsü Namık Kemal, “*tabii haklar*”, “*toplumsal sözleşme teorisi*”, “*fıkıhın dayandığı şeriat*” gibi üç uzlaşmaz önermeyi sentezlemeye çalışmıştır. Berkes, s. 293.

¹²⁹⁵ Berkes, Şinasi'yi “hem laikliğin hem de ulusçuluğun asıl öncüsü” olarak görmektedir. Berkes, s. 283.

Osmanlılar, devrimci ve ulusçu olmadıkları gibi Batı'daki anlamıyla anayasacı liberal olarak da tanımlanamaz.¹²⁹⁶

Berkes, Osmanlı'nın ilk modern anayasası olan Kanun-i Esasi'nin yenilik getirmesi bir yana, padişahın konumunun eskisinden daha da güçlenmiş olduğu bir anayasalı mutlakiyet rejimi ortaya çıkarmasından dolayı, Yeni Osmanlıları işaret etmektedir.¹²⁹⁷ Berkes, bunun sebebinin Yeni Osmanlıların Batı'dan esinlendikleri anayasa, demokrasi ve hürriyet anlayışlarını, şeriata dayandırmış olmalarından ötürü olduğunu ileri sürmektedir. Bu sebeple Yeni Osmanlılar ne tam olarak gelenekçi ve İslamcı, ne de tam olarak Batıcı ve anayasacıdır. Hakikaten Yeni Osmanlılar hareketi kurguladıkları ideal düzende, padişaha ayrı bir önem atfetmişlerdir. Bunun sebebi İslam düşüncesinde şeriati icra ederek adaleti gerçekleştirme görevinin halifeye ait olmasıdır. Yeni Osmanlıların bir yanda güçlü bir padişah isterken, diğer yanda hükümetin iktidarını sınırlandıracak ve denetleyecek bir meclis mekanizması öngörmeleri, çoğunlukla bir çelişki olarak kabul edilmiştir.¹²⁹⁸

Yeni Osmanlılar hakkında yapılan bu eleştirilerin çoğuna katılmakla birlikte kanaatimizce, Yeni Osmanlıların telifçi ve sentezci bir görüş ileri sürmeleri, esasında zorunluluktan kaynaklanan bir durumdur. Zira Yeni Osmanlıların İslam'dan başka, yeni düşünceleri halka yayabilecekleri bir vasıta bulunmamaktaydı. Bu nedenle mevcut rejimi eleştirmek için şeriata dayanmak durumundaydılar.¹²⁹⁹ Öte taraftan şeriata dayanıp Batı'dan yeni kavramlar almaları yahut yeni kavramlar üretmeleri açık bir çelişki doğuracağından ötürü, eski İslami terimlere Batı'dan aldıkları yeni kavramları entegre etmişlerdir.¹³⁰⁰

---

¹²⁹⁶ Berkes, s. 285.

¹²⁹⁷ Berkes, Kanun-i Esasi rejimini “*bütün Yeni Osmanlı düşününün içinde yatan çelişkilerin malzemesiyle yapılmış bir anıt*” olarak görmektedir. Berkes, s. 335.

¹²⁹⁸ Berkes, s. 298.

¹²⁹⁹ Ernur Genç. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, C. 2, S. 1, s. 141.

¹³⁰⁰ Zeynep Yıldırım, s. 98.

İsabetle belirtildiği gibi Yeni Osmanlılar, Batı entelijansiyasından farklı bir prototip oluşturmuşlardır.¹³⁰¹ Evvela görüşlerini, kitaplarla değil; süreli yayınlarla zaman içerisine yayarak dercetmişlerdir. Bu ise Yeni Osmanlıları, ülkenin bulunduğu müşkül durumun olumsuzluklarına açık hale getirmiş ve fazla derin siyasi ve hukuki fikirler üretememelerine, Yeni Osmanlı düşüncesinin çoğunlukla slogandan oluşan telkinlerden ibaret kalmasına neden olmuştur.¹³⁰² Özellikle hukuk düşüncesinde Namık Kemal haricinde diğer Yeni Osmanlıları bir teori oluşturma çabası içerisinde görmemekteyiz. Özellikle Ziya Paşa ve Mehmed Bey'in ne hukuki ne de siyasi görüşlerinden sistemli ve derin bir teorinin çıkması mümkün değildir. Bu şahısların sadece günün olaylarına pragmatik çözümler getirmeye çalıştıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Şerif Mardin'e göre Yeni Osmanlılar, batan bir ülkeyi -ki bu ülkeyi tüm İslam ümmetinin selameti için gerekli görmektedirler- kurtarma amacıyla olmuş, bunu her idealden üstün görmüşlerdir. Bu nedenle Ali Suavi hariç diğer Yeni Osmanlılar, Abdülhamid'in onları sindirmesine karşılık vermemiş ve hayatlarını silik bürokratlar olarak sürgün edildikleri yerlerde tamamlamışlardır.¹³⁰³ Kanaatimizce Şerif Mardin bu tespitinde haklıdır; Yeni Osmanlıların içerisinde bulundukları çetin koşullar, onları ideolojik bir bütün olacak siyasi bir muhalefet hareketi olmaktan uzaklaştırmış ve görüşlerini derin felsefi analizler yaparak inşa etmelerine mani olmuştur.¹³⁰⁴

Fakat önemle vurgulamak gerekir ki, tüm bu eksikliklerine rağmen Yeni Osmanlılar, modernleşme sürecine ayrı bir yön vermişlerdir.¹³⁰⁵ Bu noktada pek çok yazar, Yeni Osmanlıları modern Türk düşüncesinin ilk ideologları olarak kabul

---

¹³⁰¹ Genç, s. 140.

¹³⁰² Genç, s. 139.

¹³⁰³ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 443-444.

¹³⁰⁴ Şerif Mardin'e göre Yeni Osmanlıların ihtiyaç duydukları temel şey "zaman"dı. Yazarın deyişiyle "*Yeni Osmanlıların teorilerini geliştirmek için ihtiyaç duydukları nefes alma fırsatı asla verilmedi.*" Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 454.

¹³⁰⁵ Akyılmaz, *Siyasi Tarih*, s. 287; Aydoğdu/Kara, s. 14.

etmektedir.¹³⁰⁶ Yeni Osmanlılar, kendilerinden sonraki Jön Türk neslini etkiledikleri gibi Cumhuriyet'in kurucu kadrosunu dahi etkilemiştir. Özellikle Namık Kemal'in bu hususta çok özel bir yere sahip olduğunu vurgulamak gerekir.¹³⁰⁷ Namık Kemal'in vatan, millet ve hürriyet düşünceleri ile terakkiyat ve medeniyet anlayışı, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyet kadrosundaki pek çok ismi etkilemiştir.¹³⁰⁸

Fakat şunu belirtmek gerekir ki başta Namık Kemal olmak üzere tüm Yeni Osmanlıların telifçi ve sentezci yaklaşımları ile II. Meşruiyet zamanında tırmanışa geçen ve Cumhuriyet İnkılablarıyla birlikte altın çağını yaşayan sekülerizm arasında taban tabana zıtlık vardır.¹³⁰⁹ Çünkü Yeni Osmanlılar, Osmanlı'nın "kendi özüne" sahip çıkarak Batıların yükseldiği medeniyet seviyesine yükselmesini gaye edinmiş bir harekettir. Cumhuriyet dönemi İnkılab hareketleri ise siyasi, hukuki ve toplumsal yapıda daha radikal bir dönüşümü ve Osmanlı ile aradaki entelektüel kopuşu ifade eder.¹³¹⁰ Bu nedenle Yeni Osmanlıların geleneksel sürekliliği ve kökleri muhafaza etme amaçlı olarak ileri sürdükleri uzlaşmacı dünya görüşü ile yeni bir kimlik ve ulus inşa etmek gayesinde olan Cumhuriyet inkılabıyla arasında büyük bir farklılığın

---

¹³⁰⁶ Şerif Mardin, s. 443; Niran Cansever / Hakan Mehmet Kiriş, "Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 35, 2019, s. 33.

¹³⁰⁷ Bu noktada İsmail Kara'nın Namık Kemal hakkında söyledikleri, konu hakkında güzel özet teşkil etmektedir. "Cumhuriyeti kuran kadro dâhil olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketinden, jön Türklerden, İttihat ve Terakki'den itibaren nerede ise bütün talebeler, aydınlar, medrese ve tekke mensupları, edebiyatçılar, siyasetçiler, 'memleketi kurtarma sevdasına' düşenler onu açıktan veya gizli okuyarak yetiştirdi, onun hissiyatına sahip oldu, hata ve savaplarını benimsedi." Aydoğdu/ Kara, s. 7.

¹³⁰⁸ Ali Fuat Cebesoy'un aktardıklarına göre Mustafa Kemal, arkadaşlarıyla birlikte henüz harp okulu öğrencisiyken o dönemde yasaklı olan Namık Kemal'in eserlerini gizlice okumuştur. Nitekim Mustafa Kemal, Sivas kongresinden sonra Kırşehir'de yaptığı bir söylevde Namık Kemal'in 93 harbi karşısında duyduğu keder ve elemle söylediği "*Vatanın bağına düşman dayamış hançerini / Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini*" mısralarına karşılık "*Vatanın bağına düşman dayasın hançerini / Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara mâderini*" okumuştur. Görülmektedir ki Namık Kemal'den sonraki nesiller, Namık Kemal'de bulunan coşkulu ve duygusal "vatan" temasını içselleştirmiş ve onlar için temel motive kaynağı olmuştur. Bkz. Yahya Akyüz, "Atatürk'te Namık Kemal'in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplarla İlişkin İki Belge", *Belleten*, C. XLV/ 2, S. 180, Ekim 1981, s. 500-503.

¹³⁰⁹ Bedri Gencer, "Fıkıh Olarak Türk Düşüncesi-İslâm-Türk Düşüncesinin Doğası Üzerine" *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, C. 15, S. 54, 2018, s. 50-51.

¹³¹⁰ Gencer, "Fıkıh Olarak Türk Düşüncesi-İslâm-Türk Düşüncesinin Doğası Üzerine", s. 50-51.

olduđunu vurgulamak gerekir.¹³¹¹ Buna rađmen Yeni Osmanlıların dűřüncelerinin izlerini, Tűrk siyasi dűřüncesinde gűrmek műmkűndűr.

---

¹³¹¹ řerif Mardin'in de belirttiđi gibi Yeni Osmanlılardan II. Jűn Tűrklere, Jűn Tűrklerden Cumhuriyet'e giden sűreçte gűrűnűrlűđű azalan řey İslami birikimdir. Bkz. řerif Mardin, *Yeni Osmanlı*, s. 450.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarında duraklama devrine girmiş ve 17. yüzyıldan itibaren devlet teşkilatında yaşanan yozlaşmalar ve dışta alınan ağır yenilgiler neticesinde eski gücünü kaybetmiştir. Özellikle 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, bir sonun başlangıcı olmuş ve bu tarihten itibaren İslam toprakları da elden çıkmaya başlamıştır. Bu olay aynı zamanda Osmanlı modernleşme sürecini başlatan bir dönüm noktasıdır. 18. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren, karşılarında yükselen bir Batı medeniyetini bulan Osmanlı devlet adamları, ilk önce askeri başarısızlıklarla kendini gösteren bu üstünlüğün, ilerleyen zamanda sadece askeri alanda değil; bilim, teknoloji, sanayi, ticaret ve politika alanlarında da kendini gösterdiğini fark etmişlerdir. Böylelikle zaruri olarak askeri alanla sınırlı bir şekilde başlayan Osmanlı modernleşme süreci, yıllar geçtikçe farklı alanlara da yayılmıştır. Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki Osmanlı modernleşmesi, hiçbir zaman tüm alanları kapsayacak bütüncül ve sistemli bir değişim/reform projesi olarak ortaya çıkmamış, çoğunlukla zamanın zaruri ihtiyaçlarına istinaden bir takım iyileştirmeler, “ıslahat”lar yapılmıştır. Bu anlamda Rusya ve Japonya’nın geçirmiş oldukları sistemli modernleşme sürecinden farklılık arz eder.

Tanzimat dönemi ile birlikte yönünü tam anlamıyla Batı’ya çeviren Osmanlı yönetimi, sınırlı bir bürokrat kesimin hegemonyası altına girmiştir. Yukarıdan inmece reformlarla birlikte ülkenin merkezi ve taşra teşkilatı modernleştirilmeye çalışılmıştır. Fakat yaşanan siyasi hizişleşmeler, devlet memuriyetlerinde görülen liyakat ve ehliyet eksikliği, Bâb-ı Âli yöneticilerinin denge siyaseti adı altında Rusya ve Avrupa devletlerinin cüret gösterdikleri hareketlere gerekli tepkiyi vermemesi, modernleşme adı altında yapılan kanunların ve kurulan kurumların Osmanlı hukuk ve eğitim sisteminde ikilik yaratması gibi sebepler, özellikle genç aydınlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Yeni Osmanlılar hareketi de Bâb-ı Âli yönetimine ve Tanzimat’ın getirdiği olumsuz durumlara karşı gelen bir grup genç tarafından meydana getirilmiş muhalif bir oluşumdur. Kendilerine “Jön Türk”, “Türkistan’ın Erbab-ı Şebabı”, “Civan” gibi değişik isimler verilen bu gençler, sonunda hedeflerine uygun olduğunu

düşündükleri “Yeni Osmanlı” ismini almışlar ve Paris’te 1867 yılında kurdukları örgüte, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti” ismini vermişlerdir.

Esasen Yeni Osmanlıların faaliyetleri, cemiyetin kurulmasından iki sene kadar önce İttifak-ı Hamiyyet yahut Meslek olarak adlandırılan gizli bir cemiyetin tesisiyle başlamaktadır. Bu cemiyetin amacı, Babıali yönetimini bertaraf ederek ülkede meşrutiyet rejimini tesis etmektir. Fakat 1867 yılında cemiyetin açığa çıkması, cemiyet önderleri olan Sağır Ahmet Paşazade Mehmed Bey, Kayazade Reşad Bey ve Menapirzade Nuri Bey’in Avrupa’ya firar etmesi ve kalan üyelerin tahkikata uğramasıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan bu gizli cemiyetin 245 üyesinin bulunduğu ve üyeleri arasında Mehmed, Reşat ve Nuri Bey’lerin sıkı dostu olan Namık Kemal’in ve Ebuzziya Tevfik’in de yer aldığı bilinmektedir.

Diğer taraftan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi ise Muhbir ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinde yazdıkları muhalif yazılarla Bâb-ı Âli’nin tepkisini çekmiş ve bu durum Ali Suavi’nin sürgün edilmesi, Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın ise çeşitli idari görevlerle taşraya tayin edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu üç isim, kendilerine destek sözü veren Mustafa Fazıl Paşa’nın teklifini kabul etmek suretiyle Avrupa’ya kaçmışlardır. Böylelikle Avrupa’ya gelen Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi; kendilerine Mehmed Bey, Reşat Bey, Nuri Bey ve Agâh Efendi’nin katılmasından kısa bir süre sonra, 1867 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni kurmuşlardır. Böylelikle 1865’te gizli bir cemiyet olarak başlayan Yeni Osmanlıların mücadelesi, 1867 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kurulması ile açık bir fikri muhalefet hareketine dönüşmüştür. Yeni Osmanlılar Cemiyeti önce Muhbir gazetesi, sonra ise Hürriyet gazetesi ile muhalif görüşlerini dış dünyaya açıklamışlar ve bu anlamda Ali ve Fuat Paşa hükümetine aktif bir muhalefet sürdürmüşlerdir.

Fakat belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Avrupa’da çok uzun ömürlü olamamış ve Mustafa Fazıl Paşa’nın Hürriyet gazetesinin yayınını durdurmak istemesiyle, Yeni Osmanlılar arasında polemikler yaşanmıştır. Bunun üzerine Cemiyet dağılmış ve Yeni Osmanlılar mücadelelerine bireysel olarak devam etmişlerdir. 1871 yılında Ali Paşa’nın ölümünden sonra Ali Suavi hariç Yeni Osmanlıların tamamı ülkeye geri dönmüştür. 1872 yılında Namık Kemal, Yeni Osmanlı arkadaşları Reşat

Bey, Nuri Bey ve Ebuzziya Tevfik'le beraber muhalif bir düşünce gazetesi olan İbret gazetesini neşretmeye başlamışlar ve böylelikle Yeni Osmanlılar hareketini canlandırmışlardır. Fakat bu evre de çok uzun sürmemiş ve Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgün ve çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmaları sonucunda 1873 yılında sona ermiştir.

1876 yılına gelindiğinde Mahmud Nedim Paşa hükümetinin devrilmesi, 30 Mayıs darbesi ile Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve birkaç gün sonra gerçekleşen şüpheli ölümü, tahta geçen V. Murad'ın -yaşanan olaylar neticesinde- akıl sağlığını yitirmesi gibi pek çok önemli olay yaşanmıştır. Bu olaylar sırasında Namık Kemal ve İbret gazetesini birlikte çıkardıkları arkadaşları, henüz sürgünde bulunuyorlardı. Ancak Ziya Paşa ve Agâh Efendi'nin İstanbul'da yaşanan bu olaylara katıldıkları kaydedilmektedir. Çok kısa süre içerisinde yaşanan tüm bu olaylar sonunda, Midhat Paşa'ya meşrutiyet sözü veren II. Abdülhamid tahta geçmiş ve verdiği sözü tutarak bir Kanun-i Esasi'nin hazırlanması için özel bir komisyon kurulması için talimat vermiştir. Bu komisyona Ziya Paşa ve İstanbul'a kısa bir süre önce gelen Namık Kemal de katılmış ve bu kişiler anayasanın hazırlanmasında bizzat bulunma ve üzerinde çalışma fırsatı bulmuşlardır. Fakat Yeni Osmanlıların anayasa macerası, II. Abdülhamid'in onları Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra tasfiye etmesiyle sonuçlanmıştır.

Yeni Osmanlılar hareketinin temel hedefleri, yönetici kesimin (Bâb-ı Âli'nin) keyfi ve zorba yönetimlerine son vererek temsili bir meclisin kurulmasını sağlamak ve adalet ve hürriyet ortamının tesis edilerek şeffaf ve denetlenebilir siyasi bir otoritenin tesisine zemin hazırlamaktır. Yeni Osmanlılar, bu hedeflerini halka teşmil etmek istemişler ve Muhbir, Hürriyet, Ulûm, Muvakkaten Ulûm, İttihad, İnkılab, İbret ve Hadika gibi gazeteler neşrederek düşüncelerini ortaya koymuşlardır. İşte Yeni Osmanlıları o güne kadar ortaya çıkmış diğer muhalif gruplardan ayıran şey, düşüncelerini yaymak için süreli yayınları vasıta olarak kullanmalarıdır. Hedefleri için Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Yeni Osmanlılar, mücadeleleri boyunca, yazdıklarından ötürü çeşitli yaptırımlarla karşı karşıya kalmışlar ve birçoğu ömürlerini sürgün edildikleri yerlerde tamamlamıştır.

Belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlılar arasında net bir ideoloji ve fikir birliği bulunmamaktadır. Bu nedenle kurulan Cemiyet, üyelerinin arzu ettikleri gibi sistemli çalışmamış ve sonunda dağılmıştır. Fakat her ne kadar Yeni Osmanlılar arasında net bir ideoloji birliği olmasa da her bir Yeni Osmanlının düstur edindiği amaç, devleti gerilemekten ve çöküşten kurtarmaktır. Bunun için de kendi deyimleriyle “*Şer’i nizamât-ı siyasiye hattı [anayasa] ilan olunmalı, tafsilatta icma-yı ümmet hâsıl olmak için usul-i meşveret [meşruti rejim] kabul edilmelidir.*”¹³¹²

Dolayısıyla devleti kurtarmanın yegâne yolu, -birkaç kişinin sultasında olan Osmanlı idaresini köklü bir değişime tabi tutarak- meşruti rejimin ilan edilmesinden ve tebaa içerisinde tüm imtiyazların ve dine dayalı ayrımların kaldırıldığı ve eşitliğin hâkim kılındığı bir “Osmanlı ulusunun” inşasından geçmektedir. Yeni Osmanlılara göre bir Meclis-i Şurayı Ümmet’in kurulmasıyla, İslam’ın özünde bulunan meşveret ve şura prensibi gerçekleşecek ve idare “hesap verebilir” hale gelecektir. Düşüncelerini bu temeller üzerine kurgulayan, başta Namık Kemal olmak üzere, tüm Yeni Osmanlılar özellikle Rousseau, Montesquieu ve Volney gibi 18. yüzyıl aydınlanmacı Fransız düşünürlerinden ve Avrupa’da önemli bir akım haline gelmiş anayasacılık (constitutionalism) hareketinden etkilenmiştir. Fakat Batı’dan etkilendikleri fikirleri olduğu gibi almamışlar, bu fikirleri İslami düşünce birikimi ile birleştirerek siyasi teoriler oluşturmaya gayret göstermişlerdir. Aynı şekilde bazı istisnalar haricinde tüm Yeni Osmanlılar, devlet düzeninin ve hukuk sisteminin temeline şer’i hukuku yerleştirmek istemişlerdir.

Demokrasi kavramını *usul-i meşveret*; halk hâkimiyetini bey’at *akdi*; temsili meclisi *şurayı ümmet* ve tabii hukuku da *şeriat* gibi İslami mefhumlarla temellendiren Yeni Osmanlılar, bu fikirleri sentezlemek ve bütünleştirmek için uğraş vermişlerdir. Bu telifçi ve sentezci yaklaşımın, Batılı ve İslami düşüncelerin ontolojik ve epistemolojik olarak birbirinden farklı olmalarından ötürü yer yer çelişkilere düştüğünü belirtmek gerekir. Bu nedenle Yeni Osmanlılar, sonraki zamanlarda araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Fakat kısıtlı zaman ve imkân içerisinde Yeni

---

¹³¹² “Devlet-i Aliyye’yi Bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”, *Hürriyet*, S. 9, 6 Cemaziyülevvel 1285/ 24 Ağustos 1868, s. 107.

Osmanlıların sistemli ve bütünlük arz eden siyasi ve hukuki teoriler ileri sürmeleri olası değildir. Diğer taraftan Yeni Osmanlılar zaten Osmanlı siyasi düşüncesinin ilk ideologları olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu alanda henüz “yeni” ve “genç” olan bu aydınların kısıtlı imkânlarla, mükemmele yakın olan sistemli siyasi teoriler ileri sürmeleri beklenemez.

Yeni Osmanlılar hareketi içerisinde bir devlet ve hukuk teorisi oluşturmak isteyen yegâne kişi Namık Kemal’dir. Muhalif bir gazeteci, bürokrat ve aynı zamanda yetenekli bir şair ve edip olan Namık Kemal, Hürriyet ve İbret’te siyasi ve hukuki telakkilerini tutarlı bir sistem içerisinde açıklamak için çabalamıştır. Siyasi ve hukuki düzeni şeriata dayandıran Namık Kemal, devletin kurtuluşunu ve adil bir düzenin kurulmasını, bütün Osmanlı halkının temsil edileceği bir meclisin kurulmasında ve fertlerin hukuk-ı şahsiyelerini koruyacak bir nizam-ı esasi’nin (anayasanın) hazırlanmasında görmektedir.

Devletin kökenini, toplum sözleşmesine dayandıran Namık Kemal’e göre; hâkimiyetin sahibi olan halk, bu vazifesini bizzat kullanamayacağı için aralarından tayin edecekleri bir kişiye, bu hakkın kullanımı için vekâlet vermiştir. Böylelikle devlet otoritesi meydana gelmiştir. Dolayısıyla halife halkın hâkimi değil, yalnızca vekilidir. Namık Kemal bu anlayışını, hem Montesquieu ve Rousseau’nun görüşlerine hem de İslam siyasi düşüncesine dayandırmış; böylelikle bir senteze varmıştır. İnsanların -ilahi bir lütuf olarak- doğuştan hür olduğunu savunan Namık Kemal, hükümetin kendisine tevdi edilen yetkiyi, bu hürriyeti en az tahdit edecek derecede kullanması gerekir. Bu cihetle sınırlı bir iktidar anlayışına sahip olan Kemal, adil bir düzen kurulması için özellikle yasama ve yürütme işlerinin birbirinden ayrılması ve farklı organlara verilmesini savunmaktadır. Görüldüğü gibi Namık Kemal toplum sözleşmesi anlayışı bakımından Rousseau’dan, savunduğu sınırlı iktidar anlayışı çerçevesinde kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından da Montesquieu’den etkilenmiştir. Hem siyasi hem de hukuki görüşlerinde asıl önemli olan şeyin fertlerin hukuk-ı şahsiyelerini muhafaza etmek olduğunu ileri süren Namık Kemal, kamu hukuku kavramını reddetmekte ve hukukun tüm alanlarını kişilerin haklarına ve hürriyetine indirgemektedir. Bu anlamda devletin, fertlerin oluşturduğu millettten ayrı bir vücuda

ve haklara sahip olamayacağı düşüncesinde olan Namık Kemal, devlete ayrı bir kutsiyet atfeden düşünceleri kesin bir dille reddetmektedir.

Ziya Paşa ise Namık Kemal'den farklı olarak daha çok gündelik siyasi meselelere ve polemiklere yer verdiği için dolayı, teorik konuları fazlaca ele almamıştır. Fakat bunun yanında yazılarında insanlık tarihinin gelişimine sıklıkla yer veren Ziya Paşa, Namık Kemal gibi toplum sözleşmesi kuramından yararlanarak devlet otoritesinin oluşumunu açıklamış ve ideal düzenin ancak keyfi olmayan adil bir siyasal düzen içerisinde gerçekleşebileceğini savunmuştur. Bu açıdan kendisi de halkın temsil edildiği bir meclisin kurularak hükümetin keyfi iktidarının sınırlanmasını savunmaktadır. Ziya Paşa birçok yazısında Tanzimat'ı da ele almıştır. Ona göre Tanzimat'ın mimarı Reşit Paşa ülkeyi çöküşten kurtarmak için Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilan etmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu içerik olarak inceleyen Ziya Paşa, bu fermanda İslam'a, şeriatı aykırılık teşkil eden bir esas olmadığı kanaatinde. Fakat Reşit Paşa'yı ve Gülhane Hattı Hümayunu'nu bu şekilde öven Ziya Paşa, devletin ihyası için kullanılan yöntemin yanlış olduğuna değinmiştir. Bu anlamda Ziya Paşa, kanunların batıdan olduğu gibi alınmasını eleştirmekte, şeriatın geri plana atılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Belirtelim ki aynı görüş hem Namık Kemal hem de Ali Suavi tarafından, aynı şekilde savunulmaktadır.

Kendi şahsına münhasır bir karakteri olan ve diğer Yeni Osmanlılarla yıldızı asla barışmayan Ali Suavi ise diğer Yeni Osmanlılardan farklı olarak tanınmış bir aileye mensup değildir. Kanaatimizce bu sosyal statü nedeniyle, diğer Yeni Osmanlılarla anlaşamamıştır. Belirtelim ki Ali Suavi, Osmanlı'da ilk kez "demokrasi" kavramını dile getiren kişidir. O da diğerleri gibi usul-i meşveret ve anayasa talebinde bulunsa da özellikle Namık Kemal'den ve Ziya Paşa'dan ayırt edilen pek çok farklı düşüncesi vardır. Bu düşünceler dört mesele üzerinden incelenebilir: (1) halk hâkimiyetinin doğruluğu, (2) kuvvetler ayrılığı/birliği tartışması, (3) baskıya karşı direnme (isyan) teorisi, (4) hüsn ve kubhun akli/nakli olması.

İlk olarak Ali Suavi, Namık Kemal'in sıklıkla vurguladığı halk hâkimiyeti kavramını reddederek İslam'da hâkimiyetin, yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamıştır. Halk hâkimiyeti kavramını zorlama ve yapmacık bulan Suavi bu

yönüyle diğer Yeni Osmanlılardan ayrılmaktadır. İkinci olarak Ali Suavi, Namık Kemal'in savunucusu olduğu kuvvetler ayrılığı anlayışının temel düzlemde imkânsız olduğu sonucuna vararak İslam'da bu üç erkin arasında sert ya da yumuşak bir ayrılıktan ziyade, sıkı bir iş birliğinin bulunduğunu ifade etmiştir. Üçüncü olarak Ali Suavi, zalim yöneticiye karşı isyanın bağı suçunu oluşturmadığını, isyanın hak (hatta farz) olduğunu hayatının çeşitli dönemlerinde sürekli olarak ileri sürmüştür. Bu yönden Ali Suavi, Yeni Osmanlılar içerisinde selefî ve radikal görüşü temsil eden bir şahıstır. Son olarak Ali Suavi, Batı'daki tabii hukuk düşüncesi ile İslam hukuk felsefesini, hüsn ve kubh meselesi üzerinden bağdaştırmaya çalışmış ve hüsn ve kubun, beşeri akılla bilinebileceğini ileri sürmüştür. Bilindiği gibi Namık Kemal hüsn ve kubhun şariat tarafından belirlendiği görüşündedir. Namık Kemal ile Ali Suavi arasındaki belirgin farklılıklardan biri de bu husustur.

Yeni Osmanlıların içerisinde başka bir radikal kanatı temsil eden Mehmed Bey ise yayınladığı kısa süreli İttihad ve İnkılab gazeteleriyle, Yeni Osmanlılardan farklı olarak Padişah'ın varlığına karşı açık bir muhalefet yürüten tek isimdir. Belirtmek gerekir ki Mehmed Bey de ileri sürdüğü çözüm önerileri bakımından, diğer Yeni Osmanlılardan farklılaşmamaktadır. O da Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun hürriyet, adalet ve müsavat (eşitlik) ile gerçekleşeceğini, bu nedenle bir temsili meclise ihtiyaç duyulduğunu yazılarında belirtmiş ve millet iradesi kavramını kullanmıştır. Kendisi de diğer Yeni Osmanlılar gibi İslami argümanları düşüncelerini meşrulaştırmak için bir vasıta olarak kullanmış ve hatta bir yazısında, tüm Müslümanların birleşmesi için hilafet kurumunun kullanılması gerektiğini ileri sürerek Panislamizm akımına kapı aralamıştır. Halkı ihtilale davet eden ve Fransız ihtilalinin doğurduğu ideallerden çok etkilendiği belli olan Mehmed Bey, 1870 yılında Fransa-Prusya savaşı nedeniyle neşriyat faaliyetlerine devam edememiş ve İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra kanserden vefat etmiştir. Bu nedenle kendisi, derinliği olan felsefi yapıtlar verememiştir.

Sonuç olarak Yeni Osmanlılar, aydınlanma dönemi düşünürlerinden esinlendikleri fikirleri, İslami mefhumlar ile bütünleştirerek sentezci ve uzlaşmacı bir yaklaşım tarzı belirlemişlerdir. Kanaatimizce bunun sebebi, Batılı düşünürlerden

alınan yeni fikirlerin, halkta daha kolay karşılık bulmasının arzu edilmesidir. Öte yandan kaynağını Şari'den (dinin ve hukukun kaynağı olan Kur'an ve hadislerden) alan ve yüzyıllardır fakihlerin içtihatlarıyla zenginleşen kadim İslam hukukunun, Tanzimat reformları tarafından geri plana atılmasına ve Batı'dan laik nitelikli kanunların doğrudan iktibas edilmesine şiddetle karşı çıkan Yeni Osmanlıların, bu görüşleriyle çelişkiye düşmemek için, İslami mefhumları kullanma hassasiyeti gösterdiklerini ifade eden görüş de makul görünmektedir.

Ayrıca Şeriata/İslam hukukuna bağlılık hususunda tek istisnanın Mustafa Fazıl Paşa olduğunu dile getirmek gerekir. Kendisi Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı mektubunda, eski usulün ortadan kaldırılması gerektiğini ve usul-i serbestiye geçilerek bir meclisin teşekkülü ile Osmanlı Devleti'nin yeniden ihya edilmesi gerekliliğinden bahsetmektedir. Fakat mektubun hiçbir yerinde şeriata ayrı bir vurgu yapılmamış, tersine, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğine dair ifadeler kullanılmıştır. Bu yönüyle Mustafa Fazıl Paşa'nın görüşü, Yeni Osmanlıların savunduğu telifçi ve sentezci yaklaşımdan uzaktır.

Yeni Osmanlıların sözünü ettiğimiz eklektik yaklaşımları, ilerleyen zamanlarda pek çok araştırmacı tarafından eleştirilmiş ve yapmaya çalıştıkları sentez, bir çelişki olarak yorumlanmıştır. Bu görüşlerin pek çoğuna katılmakla birlikte, kanaatimizce Yeni Osmanlıların oldukça sınırlı imkânlar ve zaman dâhilinde ifade etmeye çalıştıkları için, düşüncelerinde sistemli bir düşünce bütünlüğü aramak yanlış olur.

Sonuç olarak Yeni Osmanlılar tüm çelişkilerine, aralarındaki anlaşmazlıklara ve “hüzünlü” sonlarına rağmen gerek II. Meşrutiyet dönemine gerekse Milli Mücadele dönemine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına, düşünceleriyle ve ileri sürdükleri görüşleriyle önemli bir etki bırakmışlar ve Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecine yepyeni bir boyut kazandırmışlardır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHALİK MUSTAFA, Nevin; *İslam Düşüncesinde Muhalefet: Hz. Muhammed Devrinden Abbasîlerin İkinci Yüzyılına Kadar*, çev. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- ACARTÜRK, Ertuğrul/KILIÇ, Ramazan; “Osmanlı Devletinde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 2, Aralık 2011, ss. 1-21.
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali (Ed.); *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- AHMED CEVDET PAŞA; *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi (Tezakir, Tezkire No: 40)*, 4. Cilt, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- AHMED CEVDET PAŞA; *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet, Yönetimi (Tezakir/Tezkire No: 1-14)*, 1. Cilt, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- AHMET MİDHAT EFENDİ; *Üss-i İnkılab*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- AKDAĞ, Mustafa; “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri (1730-1839)”, *AÜDTCFD*, C.VIII-XII, ss. 51-61.
- AKDAĞ, Mustafa; *Celali İsyanları(1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- AKGÜN, Adnan; *Hürriyet Gazetesi'nin SistematiK Tahlili*, (Danışman: Prof. Dr. Birol Emil), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- AKIN, İlhan F.; *Devlet Doktrinleri*, 3. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2016.
- AKŞİN, Sina; “Sened-i İttifak ile Magna Charta'nın Karşılaştırılması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.16, S. 27, Mayıs 1992, ss. 115-123.

- AKŞİN, Sina; “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 49, S. 3, Mart 1994, ss. 23-29.
- AKÜN, Ömer Faruk; “Namık Kemal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, ss. 361-378.
- AKYILDIZ, Ali; “Mahmud Nedim Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 374-376.
- AKYILDIZ, Ali; “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 250-251.
- AKYILMAZ, Gül; “Birinci Jön Türk Hareketinin (Yeni Osmanlılar Cemiyeti) İdeolojisine Bir Örnek: Namık Kemal ve Fikirleri”, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, S. 2, 1999, ss. 233-251 (*Namık Kemal ve Fikirleri*).
- AKYILMAZ, Gül; *Siyasi Tarih*, 2. bs., Seçkin Yayınları, Ankara 2019.
- AKYÜZ, Yahya; “Atatürk’te Namık Kemal’in Etkisi ve Abdülhamit Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge”, *Belleten*, C. XLV/ 2, S. 180, Ekim 1981, ss. 500-511.
- Ali Suavi; *Tarih-i Efkâr*, (Yayına Haz. Yakup Yıldız), Çizgi Yayınları, Ankara 2019.
- ALTINTAŞ, Hayrani; “Dehriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye> (E.T. 08.08.2021).
- ARABACI, Caner; “Darbelerle Yüzleşmek”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S. 2, Temmuz-Aralık 2016, ss. 1-26.
- ARABACI, Fazlı; “Osmanlı Modernleşmesinde Yeni Osmanlılar’ın Din ve Siyaset Anlayışları”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 5, 1999, ss. 51-89.
- ARABACI, Fazlı; *Yeni Osmanlıların Dini ve Siyasi Görüşleri*, Platin Yayınları, Ankara 2004.

- ARMAĞAN, Abdüllatif; “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 5, S. 9, 2011, ss. 139-156.
- ARSEL, İlhan; *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları-I: Cumhuriyetin Temel Kuruluşu*, Ankara 1965.
- ATAY, Falih Rıfkı; *Ali Suavi: Baş Veren İnkılabçı*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2018.
- AVCI, Mustafa; *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Mimoza Yayınları, Konya 2015.
- AYDIN, Mahir; “Doksanüç Harbi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 498-499.
- AYDIN, Mehmet Akif; *Türk Hukuk Tarihi*, 16. bs., Beta Yayınları, İstanbul 2019.
- AYDIN, Mehmet; “Doğu-Batı Rekabeti ve Oksidantalizmin Yükselişi”, *Marife Dergisi*, Y. 6, S. 3, 2006, ss. 367-372.
- AYDIN, Mithat; “İstanbul Konferansı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. bs., C. EK-1, İstanbul 2016, 671-672.
- AYDIN, Mithat; “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 15, 2004, ss. 73-82.
- AYDIN, Mithat; “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizm’in Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, C. 69, S. 256, 2005, ss. 913-936.
- AYDIN, Mithat; “Namık Kemal’de ‘Terakki’ ve ‘Maarif’ Düşüncesi”, *AÜDTCFD*, C. 53, S. 2, 2013, ss. 451-477.
- AYDOĞDU, Nergiz/KARA, İsmail [Yayına Haz.]; *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri- Bütün Makaleleri I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- AYDOĞDU, Nergiz; “Tanzimat Dönemi Avrupa Merkezli Türkçe Gazeteler: Güçlü Kamuoyu, Güçlü Siyasal Muhalefet Anlayışı”, *Osmanlı Payitahtında Siyasi*

Muhalefet ve Protesto Kültürü, Yasemin Avcı / Umut Karabulut / Sezen Karabulut(ed.), Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, ss. 199-237.

Başbakanlık Arşivi, Mühimme-i Mektume Defteri C. X.

BAŞGİL, Ali Fuad; *Hukukun Ana Mesele ve Müesseseler, Siyasi ve Sivil Hukuk Üzerine Etütler*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

BAŞGİL, Ali Fuad; *Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri*, C. I, Baha Matbaası, İstanbul 1957.

BATUR, Pinar/LİPPE, Vander/LİPPE, John M. Vander; “Young Ottomans and Jadidists: Past Discourse and the Continuity of Debates in Turkey, the Caucasus and Central Asia”, *Turkish Studies Association Bulletin*, Vol. 18, No. 2 (Fall 1994), pp. 59-81.

BAYKAL, Bekir Sıtkı; “93 Meşrutiyeti”, *Belleten*, C. VI, S. 21-22, 1942, ss. 45-83.

BAYKAL, Bekir Sıtkı; “Lord Salisbury’in İstanbul’da Fevkalade Murahhaslığı”, *AÜDTCFD*, C. II, S. 4, Ankara, 1944, ss. 499-517.

BERKES, Niyazi; *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, 29. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

BEYDİLLİ, Kemal; “Mustafa Reşid Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 348-350.

BEYDİLLİ, Kemal; “Âlî Paşa, Mehmed Emin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, ss. 425-426.

BEYDİLLİ, Kemal; “Şark Meselesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 352-357.

BEYDİLLİ, Kemal; “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 430-433.

BİLGEGİL, Kaya; *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976.

- BİRAND, Kamiran; “18’inci Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal”, *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi*, C. 1, S. 1, 1945, ss. 99-140.
- BUCAKTEPE, Adil; “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 42, Ekim 2014, ss. 45-56.
- BUDAK, Ali; *Ziya Paşanın İroni ve Parodi Şaheseri: Zafername*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- BULUT, Abdulkerim Buğrahan; “Ali Suavi: Hedeflenen Değişim”, *International Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 34, 2019, ss. 2309-2326.
- BUZPINAR, Ş. Tufan; “Mustafa Fâzıl Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 300-301.
- CABA, Betül; “Namık Kemal Fikriyatında Fıkıh ve Şeriat”, *II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı III*, Bursa 2013, ss. 673-682.
- CANATAK, A. Mecit; *Muhbir Gazetesinin Sistematiği Tahlili*, (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Çelik), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1995.
- CANSEVER, Niran/KİRİŞ, Hakan Mehmet; “Osmanlı Devleti’nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 35, 2019, ss. 29-53.
- CEYLAN, Ayhan; “İslâm’da Siyasal İktidar (Velayet-i Amme)”, *AÜEHFD*, C. 7, S. 1-2 2003, ss. 89-104.
- CEYLAN, Ayhan; “Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, ss. 49-67.

- CEYLAN, Ayhan; “Tunuslu Islahatçılar ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, *EÜHFD*, C. 14, S. 1-2, 2010, ss. 29-45.
- CEYLAN, Ayhan; “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de Yargı”, *AÜEHFD*, C. VIII. S. 1-2, 2004, ss. 23-48.
- CEYLAN, Ayhan; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2006, ss. 139-155.
- ÇAĞAN, Kenan; “Namık Kemal’de Devletin Niteliği ve Temel Dayanakları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 7, S. 1, 2012, ss. 255-280.
- ÇAVDAR, Necati; *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2017.
- ÇELİK, Halil İbrahim; “Bürokratik Darbe Geleneğinin Kökenleri (Kuleli Vakası ve 1876 Darbesi)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, ss. 27-78.
- ÇELİK, Hüseyin; *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇETİN, Atilla; Hidiv İsmâil Paşa, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 117-119.
- ÇETİNSAYA Gökhan/BUZPINAR, Ş. Tufan; “Midhat Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 30, İstanbul 2005 ss. 7-11.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “İslami Vatanseverlikten İslam Siyasetine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 265-276.
- ÇETİNSAYA, Gökhan; “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 54-71.

- ÇÖMLEKÇİ, Aynur; “V. Murad’ın Tahta Çıkışının ve Saltanatının Yabancı Basına Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 63, Nisan 2019, s. 307-316.
- DAVİSON, Roderic H.; *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004.
- DEĞİRMENCİ, Rıdvan; “Modernleşme ve Hukuk: Savigny ve Namık Kemal’in Hukuka Dair Düşünceleri Çerçevesinde Hukukun Kaynağı ve Amacı Sorunu”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV*, İstanbul 2016, ss. 85-99.
- DEĞİRMENCİ, Rıdvan; *Tanzimat Sürecinde Osmanlı Devletinin Hukuk Değişimi ve Namık Kemal’in Hukuk Anlayışı*, (Danışman: Prof. Dr. Ali Şafak Balı), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- DİLER, İrem; *Ahmed Cevdet Paşa’nın Devlet, Hukuk ve (Yeni Osmanlılarla Karşılaştırmalı Olarak) Anayasa Görüşü* (Danışman: Prof. Dr. Nihat Bulut), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hadislerle İslam*, C. III, 2. bs., Ankara 2013.
- DONBAY, Ali; *Namık Kemal’in “Hürriyet” Gazetesindeki Makaleleri*, (Danışman: Prof. Dr. Önder Göçgün), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- DURHAN, İbrahim; “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, *AÜEHFD*, C. VI, S. 1-2, 2002, ss. 77-104.
- DÜZEN, Cem; “Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak’ası”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 1, Haziran 2017, ss. 107-128.
- EBU ZEHRİ, M.; *İslam Hukuk Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, çev. Abdülkadir Şener, 13. bs., Fecr Yayınları, Ankara 2017.

- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları,(Haz. Yakup Öztürk), İstanbul, 2019.
- EBÜZZİYA, Ziyad; “Diyojen”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 479-480.
- EBÜZZİYA, Ziyad; “Ebuzziyâ Mehmed Tevfik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1994, ss. 374-378.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra; “Kanun-u Esasî’nin İlânını Hazırlayan Şartlar”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*(Prof. Dr. Süleyman Arslan’a Armağan), C. 6, S. 1-2, 1998, ss. 509-554.
- EMECEN, Feridun; “Abdullah B. Suûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, ss. 135-136.
- EMİL, Birol; *Türk Kültür ve Edebiyatından Şahsiyetler-2*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ENGELHARDT, Edouard-Philippe; *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad-Günümüz Türkçesine Aktaran Kamil Yeşil, 2. bs., Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017.
- ERDEM, Çiğdem/ÇETİNKAYA, Satuk Buğra; “Tanzimat Dönemi’nde Edebi Muhalefet”, *The Journal of International Scientific Researches*, C. 4, S. 1, Şubat 2019, ss. 41-50.
- ERDOĞAN, Mustafa; “Hikmet-i Hükümet”, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/alintilar/831.pdf> (E.T. 07.08.2021).
- EŞİYOK, B. Ali; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, *Mülkiye Dergisi*, C. 34, S. 266, Şubat 2014, ss. 67-108.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri; “Türk Hukuk Tarihinde Namık Kemal”, *İÜHFM*, C. 7, S. 1,1941, ss. 177-203.
- FİNDLEY, Carter V.; *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, 3. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

- GENCER, Bedri; “Fıkıh Olarak Türk Düşüncesi-İslâm-Türk Düşüncesinin Doğası Üzerine”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C. 15, S. 54, 2018, ss. 13-71.
- GENCER, Bedri; “Son Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Akültürasyon”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu*, 22-24 Ekim 2008, ss. 67-94.
- GENCER, Bedri, “Son Osmanlı Düşüncesinde Adalet”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 15, 2008, ss. 123-147.
- GENCER, Bedri; *İslam 'da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- GENÇ, Ernur; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kimlik, Misyon ve Vizyonu Bağlamında Türk Aydını”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2007, C. 2, S. 1, ss. 133-174.
- GÖÇGÜN, Önder; “Namık Kemal’in Devlet İdeali ve Devletler Arası Münasebetler Hakkındaki Görüşleri”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, C. II, 23 -28 Eylül 1985, ss. 75-88.
- GÖRGÜN, Tahsin; “İbn Haldûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#2> (E.T. 02.08.2021).
- GÖZLER, Kemal; *Anayasa Hukukunun Metodolojisi*, 2. bs., Ekin Yayınları, Bursa 1999.
- GÖZLER, Kemal; *Hukuka Giriş*, Ekin Yayınları, Bursa 2014.
- GÖZLER, Kemal; *Türk Anayasa Hukuku*, 2. bs., Ekin Yayınları, Bursa 2018.
- GÜLER, Yunus; “Midhat Paşa ve Darbe”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, ss. 79-90.
- GÜMÜŞ, Musa/YÜKSEL, Rabia; “Osmanlı Devleti’nin Parçalanma Süreci ve Basının Yaklaşımı: 1875 Hersek İsyanı Örneği”, *İçtimaiyat*, C. 4, S. 1, 2020, ss. 31-46.

- GÜNAY, Namidar; *Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr ve Diyojen Gazetelerindeki Makaleleri*, (Danışman Prof. Dr. Önder Göçgün), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1990.
- GÜNDÜZ, Hande; “30 Mayıs 1876 Darbesi ve İngiltere”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, ss. 117-138.
- GÜNDÜZ, Hande; “Darbeler Karşısında Çerkez Hasan ve Ömer Halisdemir”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Darbeler Tarihi Özel Sayısı I*, C. II, S.2, Temmuz-Aralık 2016, ss. 91-116.
- GÜNEL, Necmi; *II. Meşrutiyet Öncesi Fikir Akımları ve Ali Suavi*, (Danışman: Prof. Dr. Erol Cihan), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılab Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1993.
- HALAÇOĞLU, Yusuf/AYDIN, Mehmet Âkif; “Cevdet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 443-450.
- HAYTA, Necdet; *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, (Danışman: Prof. Dr. Şerafettin Turan), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- İĞDEMİR, Uluğ; *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: TTK, Ankara 1937.
- İMAM MAVERDÎ; *El-Ahkamüs-Sultaniyye*, Bedir Yayınları, İstanbul, 2018.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Sadrazamlar-I*, 3. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- İNALCIK, Halil; “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, ss. 603-622.
- İNALCIK, Halil; *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV: Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, 7. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

- İstanbul 2019 (*Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*).
- İRTEM, Süleyman Kani; *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- İS-SANAFİRİ, İbrahim M.; *Osmanlı-Mısır İlişkileri (1863-1882)*, (Danışman: Prof. Dr. Kemal Beydilli), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- KABAKCI, Enes/ADADAĞ, Özgür; “İslahtan Devrime: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı-Türk Siyasî Düşüncesinde Değişim Algısı”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 26, 2009, ss. 1-44.
- KAHRAMAN, Alim; “Şinâsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 166-169.
- KARA, Gülnar/TOPRAK, Serap; “19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya’nın Yalnızlaşması”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S.4, 2016, ss. 677-689.
- KARA, İsmail; “İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 234-264.
- KARA, İsmail; *İslamcıların Siyasi Görüşleri 1: Hilafet ve Meşrutiyet*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- KARAARSLAN, Mehmet; “Tanzimat ve Şurayı Devlet”, *AÜHFD*, C. 54, S. 3, 2005, ss. 341-363.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, 6. bs., TTK Yayınları, Ankara 2007.
- KARAL, Enver Ziya; “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, C. XXVIII, S. 112, Ekim 1964, ss. 581-601.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C. VII, 6. bs., TTK Basımevi, Ankara, 2003.

- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri*(1789 - 1856), C. V, 8.bs., TTK Yayınları, Ankara 2007.
- KAYA KILIÇ, Selda; “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, ss. 557- 635.
- KAYA KILIÇ, Selda; *1876 Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması*, (Danışman: Prof. Dr. Musa Çadircı), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991 (*Kanun-i Esasi’nin Hazırlanması*).
- KAYA KILIÇ, Selda; “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *OTAM*, 30/Güz 2011, ss. 27-40.
- KELEŞ, Erdoğan/ERCOŞKUN, Tülay; “Stratford Canning’in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu’nun Durumu ve İstanbul’daki Üç İsyan (1807-1809)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 33, S. 56, 2014, ss. 265-318.
- KESKİN, Erdoğan; *Anayasa Hukukunda Anayasacılık Düşüncesi (Gelişimi ve Temel Unsurları)*, Adalet Yayınevi, Ankara 2020.
- KOÇAOĞLU, Mehmet; “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı(1831-1841)”, *OTAM*, S. 6, 1995, ss. 195-210.
- KOÇAK, Cemil; “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 72-82.
- KORAY, Enver “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C. XLVII, S. 186, 1983, ss. 563-582.
- KORKMAZ, Adem; *Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- KORKMAZ, Şerif; “İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 5, Eylül-Aralık 1999, ss. 285-297.

- KÖSE, Saffet; “İslam'da Hukuk Devleti İlkesinin Dinamikleri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. I, S. 2, 1996, ss. 41-48.
- KUNTAY, Mithat Cemal; *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. I, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- KUNTAY, Mithat Cemal; *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. II/Kısım 1, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- KUNTAY, Mithat Cemal; *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. II/Kısım 2, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- KUNTAY, Mithat Cemal; *Sarıklı İhtilalci: Ali Suavi*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2014.
- KUTLUER, İlhan; “Mebde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, 2003, ss. 210-211.
- KÜÇÜK, Cevdet “Murad V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 183-185.
- KÜÇÜK, Cevdet; “Çırağan Vak’ası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 306-309.
- KÜÇÜK, Cevdet; “Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika”, *Tarih Dergisi*, S. 32, Haziran 2011, ss. 607-638.
- LEWİS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, 10. bs., Arkadaş Yayınevi, Ankara 2018.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, C. I, Berekat Yayınları, İstanbul 1983.
- MARDİN, Şerif; “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 42-53.
- MARDİN, Şerif; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz’er Türköne/Fahri Unan/İrfan Erdoğan, 13. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2017 (*Yeni Osmanlı*).
- MARDİN, Yusuf; *Namık Kemal’in Londra Yılları*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.
- MERİÇ, Cemil; *Mağaradakiler*, 24. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

- MONTESQUIEU, *Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Şevki Özbilen, Seçkin Yayınları, Ankara 2014.
- NAL, Sabahattin; “Namık Kemal’in Devlet Kuramı ve Devletin Sürekliliğini Sağlayacak Yönetim Biçimi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, ss. 633-649.
- Namık Kemal, *Vatan –Yahut- Silistre*, Yayına Haz. Mustafa Nihat Özön, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Namık Kemal/Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-I (1868-1869)*, Yayına Haz. Alp Eren Topal, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019 (*Sürgünde Muhalefet-I*).
- Namık Kemal/Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-II (1869-1870)*, Yayına Haz. Alp Eren Topal, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2019 (*Sürgünde Muhalefet-II*).
- Namık Kemal; *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Haz. Erdoğan Kul, Birleşik Yayınları, Ankara 2014.
- OCAKOĞLU, Ömer Faruk; “Yeni Osmanlıların Tabii Hukuk Anlayışı”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, 2014, ss. 539-551.
- ODYAKMAZ, Necla; “Osmanlı’da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 16, 2012, ss. 211-233.
- OKANDAN, Recai G.; *Amme Hukukumuzun Anahatları: Türkiye’nin Siyasi Gelişmesi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1971.
- ORHAN, Özgüç; “Rousseau ve Türkiye”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, S. 16, ss. 121-148.
- ORTAK, Şaban; “Türkiye’de Millet İradesi Prensibi’nin İlk Savunucularından İnkılâbcı Mehmed Bey”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 1, ss. 245-263.

- ORTAYLI, İlber; “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu: Seçme Eserler II*, 5. bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, ss. 251-261.
- ORTAYLI, İlber; “Osmanlı Bürokrasisinin Özelliklerine Karşılaştırmalı bir Yaklaşım Denemesi”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu: Seçme Eserler II*, 5. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Eylül 2017, ss. 25-34.
- ORTAYLI, İlber; “Osmanlı İmparatorluğunda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu: Seçme Eserler II*, 5. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2017, ss. 263-275.
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 47. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖRSTEN ESİRGİN, Seda; “Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”, *OTAM*, S. 29, 2011, ss. 31-47.
- ÖRSTEN ESİRGİN, Seda; “Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2, 2020, ss. 422-435.
- ÖZÇELİK, Selçuk; *Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, C. II, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1976.
- ÖZDEMİR, Recep; “Mâlikî Fıkhnının Batılı Hukuk Sistemlerine Etkileri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, 2015, ss. 277-290.
- ÖZDEN, Selda Güner; “I. Meşrutiyet’e Giden Yol: 1876 Senesine Yeniden Bakmak”, *Tarihin Peşinde*, S. 23, 2020, ss. 323-360.
- ÖZER, Kamil; *Tanzimat Sonrası İslam Düşüncesi ve Namık Kemal*, (Danışman: Prof. Dr. İbrahim Emiroğlu), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz/ÖZGÜLDÜR, Serdar; “1876 Anayasası’nın Hazırlanmasında Mithat Paşa’nın Rolü ve Fonksiyonları”, *OTAM*, S. 5, Ankara 1994, ss. 311-348.

- ÖZKAN, Kenan/GÖKGÖZ, Gökhan; “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, *Belgi Dergisi*, C. 8/II, 2014, ss. 1083-1107.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal; “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 1, 2004, ss. 173-184.
- ÖZKORKUT, Nevin Ünal; “Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devleti’ndeki Görünümü”, *AÜHFD*, C.51, S. 3, 2002, ss. 65-84.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat; *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997.
- PARLA, Jale; “Tanzimat Edebiyatı’nda Siyasi Fikirler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 1. Cilt- Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi*, İletişim Yayınları, 8. bs., İstanbul 2009, ss. 223-233.
- PEDROSYAN, Y.A., “1859 Kuleli Vakasının Karakterine ve Bunun Türkiye’deki Yerine Dair”, *Belleten*, C. 33, 1969, ss. 587-593.
- PINAR, Hayrettin; “Tanzimat Döneminde İktidar Oyunları: Bâbîâlî ve Hıdiv İsmail”, *Bilig*, S. 63, Güz 2012, ss. 159-188.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques; *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, XXII. bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.
- Sadık Rıfat Paşa; “Avrupa Ahvâline Dair Risâle”, *Marife*, Y. 6, S. 3, Kış 2006, ss. 461-468.
- SARIÇOBAN, Gülay; “Namık Kemal ve Hürriyet Fikri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran 2019, C. 23, S. 2, ss. 515-535
- SAVCI, Nural; “Osmanlı Devleti’nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi”, *Turkish Academic Research Review*, C. 4, S. 2, Haziran 2019, ss. 279-297.
- SCHEFOLD, Dian/AYİTER, Nurşen; “Rosseau'nun Devlet Öğretisinin Tarihselliği ve Güncelliği”, *AÜHFD*, 1974, C. 31, S.1. ss. 487-509.

- SHAW, Stanford J./SHAW, Ezel Kural; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, 3. bs., İstanbul 2010.
- SONYEL, Salahi R.; “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı”, *Belleten*, Ekim 1978, C. XLII, S. 168, ss. 725-741.
- SÖĞÜTLÜ, İlyas; “Namık Kemal’in Siyasi Fikirleri”, *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu*, Namık Kemal Üniversitesi, C. II, 20-22 Aralık 2010, Tekirdağ, ss. 895-909.
- SÖĞÜTLÜ, İlyas; “Türk Modernleşmesi Sürecinde Mithat Paşa”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, 2010, ss. 101-113.
- Süleyman Hüsnü Paşa; *Bir Darbenin Serencamı(Hiss-i İnkılab) Yahut Sultan Abdülaziz’in Tahttan İndirilmesi*, Karbon Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2020.
- ŞAHİN, Hasan; “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış (Başlangıcından Paris Barışı’na Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 12, S. 29, 2010, ss. 213-237.
- ŞEKER, Şemsettin; “Modernleşme Çıkamazında Bir Osmanlı Aydını: Yeni Osmanlılar Cemiyeti Reisi Menâpirzâde Nuri Bey”, <https://semsettinseker.wordpress.com/2018/05/27/modernlesme-cikmazinda-bir-osmanli-aydini-yeni-osmanlilar-cemiyeti-reisi-menapirzade-nuri-bey/> (E.T. 21.03.2021).
- TAMÇELİK, Soyalp; “Osmanlı Devletinde Anayasalı Yönetim Faaliyetleri ve Mithat Paşa’nın Anayasa Taslağı” , *Erdem*, C. 12, S. 36, ss. 1007 -1032.
- TANÖR, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 32. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi; *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yayına Haz. Abdullah Uçman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- TANSEL, Fevziye Abdullah; *Namık Kemal’in Husûsî Mektupları-I: İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

- TEKİN, Yusuf; “Osmanlı’da Demokrasi Tartışmalarının Miladı Olarak Meşrutiyet Öncesi Tartışma Platformu”, *AÜSBFD*, C. 55, S. 3, 2000, ss.145-173.
- TEPEKAYA, Muzaffer; “Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)”, *Belleten*, C.77, S. 280, ss. 1031-1070.
- TEZCAN, Asuman; “Âli Kararname ve Basın”, *Selçuk İletişim Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, 2005, ss. 166-172.
- TİRYAKİ, Tuğrul; “14 Mart Tıp Bayramı”. *Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi* C.2, S.1, Ağustos 2008.
- TOPAL, Coşkun/CALAP, Adil; “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Uluslararası Diplomasi ve Sultan Abdülaziz’in Ölümü”, *Journal of Turkish Studies*, 2018, ss. 553-578.
- TUNAYA, Tarık Zafer; “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016.
- TUNAYA, Tarık Zafer; “Midhat Paşa’nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedit”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016.
- TUNAYA, Tarık Zafer; “Midhat Paşa’nın Anayasacılık Anlayışı”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938)-I: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. bs., İstanbul 2016.
- TUNCER, Hüner; “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratib Efendi’nin Viyana Mektupları”, *Belleten*, C. XLIII, S. 169, Ocak 1979, ss. 73-105.
- TURAN, Ömer; “Hasta Adam Metaforunu Aşmak: Osmanlı Modernleşmesi ve Devlet Kapasitesi”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S. 4, 2008, ss. 143-164.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Tarih III: Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- UÇMAN, Abdullah; “Ziyâ Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, S. 44, İstanbul 2013, ss. 475-479.

- UĞURLU, Seyit Battal; “Eklektik Bir Tanzimat Aydını: Ali Suavî Efendi”, *History Studies*, C. 2, S. 2, 2010, ss. 207-221.
- UĞURLU, Seyit Battal; *Ulûm Gazetesi'nin Tematik İncelemesi*, (Yöneten: Hüseyin Çelik), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997.
- ULUÇAY, M. Çağatay; *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- UMUT, Hatice; “Namık Kemal’in Siyasi Düşüncesinde Toplum Sözleşmesi Kuramının Yeri”, *Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu, Namık Kemal Üniversitesi*, C. II, 20-22 Aralık 2010, Tekirdağ, ss. 1083-1093.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 2021.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; “Çerkes Hasan Vak’ası”, *Belleten*, Ocak 1945, C. IX, S. 33, ss. 89-133.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; “Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, *Belleten*, 1943, C. 7, S. 28, ss. 349-373.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; “V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, C. VIII, S. 30, 1944, ss. 245-328.
- UZUNÇARŞILIOĞLU, İsmail Hakkı; “Selim III’ün Veliaht İken Fransa Kralı Lui XVI İle Muharebeleri”, *Belleten*, C. II, S.5/6, Nisan 1938, ss. 191-246.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 16. bs., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- ÜNYILMAZ, Habip; “Avrupa Uygarlık Eşiğinde Bâbîâli: 1856 Paris Andlaşması Temelinde Uluslararası Hukuk ve Osmanlı İmparatorluğu İlişkisine Avrupalıların Gözüyle Bir Bakış”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2019, ss. 418-437.

- VAROL, Muharrem; “Kahramanlıktan Kalebendliğe: Kuleli Vak’asının Baş Aktörü Süleymaniyeli Şeyh Ahmed’e Dair Bilinmeyenler”, *Tasavvuf Dergisi*, S. 35 2015/1, ss. 97-143.
- YAMAÇ, Müzehher; “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasisi)”, *BJSS Balkan Journal of Social Sciences*, C. 3, S. 5, 2014, ss. 54-68.
- YAŞAROĞLU, Hasan “Osmanlıda Bir Darbe: Sultan Abdülaziz’in Hal’i ve Yıldız Mahkemesi” , *Turkish Studies*, C. 11/1, Kış 2016, ss. 197 - 216.
- YETİM, Fahri; “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2015, S. 34, ss. 1-18.
- YILDIRIM, Yılmaz; “Osmanlı Modernleşmesinde Cemaat-Toplum Yapılaşması: Yeni Osmanlı Düşüncesi Örneği”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 3, 2008, ss. 1-21.
- YILDIRIM, Zeynep; “Namık Kemal’in Batı Karşısında İslamcı Anlayışı”, *II. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Kütahya, 26-28 Ekim 2017, ss. 93-104.
- YILMAZ, Faruk; *Türk Anayasa Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- YILMAZ, Sibel; “Şinasi’nin Düşünce Dünyası ve Mustafa Reşid Paşa’ya Yazdığı Kasidelerin Tematik Tahlili”, *Gazi Türkiyat*, S. 13, 2013, ss. 157-185.
- YILMAZ, Yasin (Haz.), “Hukuk Reformu Metinleri-20: Droit ile Usûl-i İslâmiyeyi Cem’ - Ali Suavi’nin Duruva: İlm-i Usûl’l-Hukuk’u(1870)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 30, 2020 (Güz), ss. 221-229.
- YILMAZ, Yasin; “Osmanlı’da Sebebi Meçhul Olan Kuleli Vakası’nın Tarihî Arka Planı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies*, C.12, S. 16, 2017, ss. 511 - 530.

YİNER, Abdulnasır; “Sultan Abdülaziz’e Darbe ve Meçhul Ölüm”, *Turkish Studies*, C. 16, S. 12, ss. 531-544.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. bs., Ankara 1991.

YÜCE, Nuri; “Âgâh Efendi, Çapanzâde”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, ss. 447-448.

ZEYDAN, Abdülkerim; *İslam Hukukunda Ferd ve Devlet (İslam Anayasa Hukuku)*, International İslamic Federation of Student Organizations, Kuveyt 1977.

ZÜRCHER, Eric Jan; *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Gönen, 4. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

BU ÇALIŞMADA YARARLANILAN YENİ OSMANLILARA AİT BAZI MAKALELERİN LİSTESİ

“Devlet-i Aliyye’yi bulunduğu Hali Hatarnaktan Halasın Esbabı”, *Hürriyet*, S. 9, 6
Cemaziyülevvel 1285/24 Ağustos 1868.

“Mesele-i Müsavat”, *Hürriyet*, S. 15, 18 Cemaziyülahır 1285/5 Ekim 1868.

“Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi”, *Hürriyet*, S. 5, 6 Rebiyyülahır 1285 /27 Temmuz
1868.

“Yaşasın Yeni Osmanlılar”, *Hürriyet*, S. 11, 20 Cemaziyülevvel 1285/7 Eylül 1868.

“Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı Âli”, *Hürriyet*, S. 3, 23 Rebiyyülevvel 1285/13 Temmuz
1868.

Devlet-i Aliyye’ye Bais-i Tenezzül Olan Maarifin Esbab-ı Tedennisi”, *Hürriyet*, S. 6,
14 Rebiyülahır 1285/3 Ağustos 1868.

[Ali Suavi], “Suavi Efendi Tarafından Gelen Mektup Sureti”, *Hürriyet*, S.78, 17
Ramazan 1286/20 Aralık 1869.

Ali Suavi, “Fazılıye”, *Ulûm*, 15 Safer 1287/17 Mayıs 1870.

Ali Suavi, “Hakikat-ı Hal”, *Le Mukhbir*, 2 Novembre(Kasım) 1867.

Ali Suavi, “Duruva: İlm-i Usûlü’l Hukuk”, *Ulûm*, S. 18, 1287/1870.

[Namık Kemal], “[Havadis-i Müteferrika]”, *Hürriyet*, S. 10, 13 Cemaziyülevvel
1285/31 Ağustos 1868.

[Namık Kemal], “[Vükela-i Haziranın Yeni Osmanlılar Hakkında Kullandıkları
Politika]”, *Hürriyet*, S. 11, 20 Cemaziyülevvel 1285/7 Eylül 1868.

[Namık Kemal], “Adlün Saatün Min İbadet-i Elfi Sene”, *Hürriyet*, S. 52, 11
Redbiyyülevvel, 1286/21 Haziran 1869.

[Namık Kemal], “Burhan-ı Tecrübi”, *Hürriyet*, S. 40, 15 Zilhicce 1285/ 29 Mart 1869.

[Namık Kemal], “El- Hakku Ya’lu ve-la yu’la aleyh”, *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel
1285/29 Haziran 1868.

- [Namık Kemal], “Hasta Adam”, *Hürriyet*, S. 24, 23 Şaban 1285/7 Aralık 1868.
- [Namık Kemal], “Havadis-i Müteferrika”, *Hürriyet*, S.10, 13 Cemaziyelevvel 1285/31 Ağustos 1868.
- [Namık Kemal], “Hubbü’l vatan mine’l-ıman”, *Hürriyet*, S.1, 9 Rebiyyülevvel 1285/29 Haziran 1868.
- [Namık Kemal], “Hürriyet”, *Hürriyet*, S. 37, 24 Zilkade 1285/8 Mart 1869.
- [Namık Kemal], “İhtilaf’u Ümmeti Rahmetün”, *Hürriyet*, S. 51, 4 Rebiyyülevvel 1286/ 14 Haziran 1869.
- [Namık Kemal], “İnnallahe Yemuru Bi’l-Adli Ve’l İhsan”, *Hürriyet*, S. 30, 5 Şevval 1285 18 Ocak 1869.
- [Namık Kemal], “Küllüküm Ra’in ve Küllüküm Mes’ulün an Ra’iyyetihi”, *Hürriyet*, S. 13, 4 Cemaziylahir 1285/21 Eylül 1868.
- [Namık Kemal], “Vilayetname Nizamnamesi”, *Hürriyet*, S. 42 29 Zilhicce 1285/ 12 Nisan 1869.
- [Namık Kemal], “Zade Fi’t-Tanburi Nağmetün Uhra”, *Hürriyet*, S. 41, 22 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869.
- Namık Kemal, “Şark Meselesine Dair Bir Layihadır”, *Tasvir-i Efkâr*, S. 465, 28 Şubat 1283/1866.
- Namık Kemal, “Mülahaza”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Şevval 1283/23 Şubat 1867.
- Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-I]”, *Hürriyet*, S. 12, 27 Cemaziyelevvel 1285/14 Eylül 1868.
- Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-II]”, *Hürriyet*, S.13, 4 Cemaziyelevvel 1285/21 Eylül 1868.
- Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-III]”, *Hürriyet*, S.14, 12 Cemaziyelahir 1285/29 Eylül 1868.
- Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-IV]”, *Hürriyet*, S. 16, 25 Cemaziyelahir 1285/ 12 Ekim 1868.

- Namık Kemal, “[Usul-i Meşverete Dair Mektup-V]”, *Hürriyet*, S. 17, 3 Recep 1285/10 Ekim 1868.
- Namık Kemal, “Adalet ve Mahkemeler Hakkında”, *İbret*, S. 54, 15 Ramazan 1289/4 Teşrin-i Sani 1288.
- Namık Kemal, “Dostane Bir Vesat”, *İbret*, S.10, 20 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1288.
- Namık Kemal, “Hukuk”, *İbret*, S. 5, 13 Rebiyülahir 1289/19 Haziran 1872.
- Namık Kemal, “Hukuk-ı Umumiye”, *İbret*, S. 18, 2 Rebiyyülevvel 1289/8 Temmuz 1872.
- Namık Kemal, “Müsavat”, *Hadika*, S. 5, 13 Ramazan 1289/14 Teşrin-i Sani 1288
- Namık Kemal, “Ve Şavirhüm Fi’l-Emr”, *Hürriyet*, S. 4, 30 Rebiyyülevvel 1285/ 20 Temmuz 1868.
- [Ziya Paşa], “Hatıra-ı Ula”, *Hürriyet*, S. 25, 30 Şaban 1285/ 14 Aralık 1868.
- [Ziya Paşa], “Hatıra Zeyli”, *Hürriyet*, S. 34, 3 Zilkade 1285/13 Şubat 1869.
- [Ziya Paşa], “İnkılab”, *Hürriyet*, S. 94, 3 Safer 1287.
- [Ziya Paşa], “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, *Hürriyet*, S. 68, 5 Recep 1286/11 Ekim 1869.
- [Ziya Paşa], “Yirmi Beşinci Numeroda Olan Hatıraya Zeyl”, *Hürriyet*, S. 28, 21 Ramazan 1285/4 Ocak 1869.
- [Ziya Paşa], “Azar-ı Mevhume”, *Hürriyet*, S. 35, 10 Zilkade 1285/ 22 Şubat 1869.
- [Ziya Paşa], “Hukuk ve Mehakim”, *Hürriyet*, S. 85, 6 Zilkade 1286/7 Şubat 1870.
- [Ziya Paşa], “İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı”, *Hürriyet*, S. 99, 14 Rebiyyülevvel 1287.
- Mehmed Bey, “Hürriyet Gazetesine Cevab”, *İnkılab*, S. 3, T. (?).
- Mehmed Bey, “İrade-i Millet”, *İttihad*, S.1, 2 Safer 1286.

İTERNET KAYNAKLARI

Kubbealtı Lugatı (Çevrimiçi Uygulama)

<http://lugatim.com/>

Milli Kütüphane, Dijital Kütüphane Sistemi (Çevrimiçi)

<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (Çevrimiçi)

<https://sozluk.gov.tr/>

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Dijital Kaynaklar)

<https://kutuphane.ttk.gov.tr/>

Wikilala (Osmanlı Dijital Kütüphanesi)

<https://www.wikilala.com/>